9439

10

45537

TÉNYEK ÉS TANÚK

MAGVETŐ

Károlyi Mihály

Hit, illúziók nélkül

Magvető Könyvkiadó
Budapest

Fordította

LITVÁN GYÖRGY

© Károlyi Mihály örököse (Károlyi Mihályné), 1977

Előszó

Amikor 1962-ben hazatértem Magyarországra, magammal hoztam férjem angol nyelvű emlékiratainak kötetét, s azóta is legfőbb vágyam volt, hogy magyar kiadásban láthassam. A Magvető Könyvkiadó érdeme, hogy Károlyi Mihály utolsó és legfontosabb munkája végre magyarul, saját hazájában is megjelenik, s így honfitársai közelebbről is megismerkedhetnek életével, jellemével és eszméivel.

Az 1923-ban Münchenben megjelent *Egy egész világ ellen* csupán az első kötete volt férjem emlékiratainak. Ő folytatta az írást, még a húszas években elkészült a második kötet jelentős részével, amely a Károlyi-kormányzat időszakával foglalkozott – amely csak 1968-ban jelent meg Budapesten, a Magvető Kiadónál –, de a harmincas években a munka hosszú időre megszakadt, mert az antifasiszta küzdelem, az emigrációs politikai szervezkedés minden idejét lefoglalta.

A negyvenes években azután, még a háború alatt, barátaink felkeltették egy londoni kiadó, Jonathan Cape érdeklődését a Károlyi-emlékiratok iránt. Cape meg is rendelte a könyvet, de kikötötte, hogy az ne az angolul is megjelent *Fighting the World* folytatása legyen, hanem életének egész története. Szerződést kötöttek. De a háború izgalmai és feladatai – az emigráns magyarok megszervezése az *Új Demokratikus Magyarországért Moz-*

galom-ban, beszédek, rádióelőadások tartása, cikkek írása stb. – megint annyira elfoglalták férjemet, hogy nem tudott emlékiratain dolgozni. Jonathan Cape már feladta a reményt, hogy a Károlyi-könyv kéziratát valaha is megkaphatja és kiadhatja.

A háború utáni hazatérés, majd a párizsi követség időszaka ismét nem volt alkalmas a nyugodt munkára. Csak 1949 után, amikor férjem lemondott követi megbízatásáról, szakított Rákosi Mátyással, s amikor második emigrációnkra berendezkedve a dél-franciaországi Vence-ban telepedtünk le – akkor határozta el, hogy megírja emlékiratait.

Jó barátunk, Alan Taylor professzor, a híres történész felkereste a duzzogó Jonathan Cape-et, aki végül is felújította az időközben lejárt szerződést. Taylor vállalkozott az előszó megírására.

A vence-i kertben, az öreg olajfa alatt ülve, Albertine nevű kutyája társaságában kezdte férjem leírni – füzetekbe, kézzel, legtöbbször ceruzával – mindazt, amit életéből politikailag vagy emberileg fontosnak, az utókor számára megőrzendőnek érzett. 1952-ben 15 füzete telt meg szoros, apró betűs írásával. Ezekből a füzetekből, az *Egy egész világ ellen* angol kiadásából és a harmincas években Párizsban írt jegyzeteiből összeállítottam az új könyv anyagát, jó néhány anekdotával, apróbb személyes epizódokkal ízesítve, hogy benne legyen az a bizonyos „human touch", amelyet az angolszászok kedvelnek. A könyv ennek a közönségnek készült, hiszen arra, hogy Magyarországon belátható időn belül megjelenjen, akkor – sajnos – gondolni sem lehetett. Más vonatkozásban is kisebb engedményekre kényszerültünk. A kiadó attól félt, hogy a könyv tele lesz magyar belpolitikai utalásokkal és fejtegetésekkel, amelyek az angol olvasót természetesen nem érdeklik, s így ő sokat veszít majd az üzleten. A kiadók érthető szempontja és félelme ez, s abban az időben kétszeresen is indokoltnak látszott. A hidegháború éveiben a baloldali politikusok nem voltak népszerűek, Ká-

rolyiról pedig tudhatták, hogy tőle semmiféle szenzációs „leleplezés" nem várható: ilyesmire akkor sem lenne hajlandó, ha volna hozzá anyaga. Taylor tanácsára is sok hazai vonatkozású politikai vagy személyi részletet el kellett hagyni, vagy legalábbis jegyzetbe szorítani. Cape még így is nagyon borúlátó volt a könyv majdani kelendőségét illetően, mert úgy vélte, kevés benne a festői leírás társasági eseményekről, udvari bálokról stb. Ha ezt a kívánságát nem is teljesíthettük, néhány „story"-val mindenesetre élénkebbé tettük a szöveget.

Minden héten felolvastam férjemnek az angol fordítást, s ő itt-ott javított a szövegen, vagy hozzáfűzött még valamit.

Férjem azt szerette volna, hogy a címlapon, társszerzőként, az én nevem is szerepeljen, ebbe azonban nem egyeztem bele, hiszen az emlékiratok anyagának legnagyobb része férjem előző könyvéből, más régebbi írásaiból, és főként a vence-i füzetekből állt össze.

Nagy öröm volt, amikor – 1954 elején – bevégeztük, és postára adtuk az egész kéziratot. Meg is ünnepeltük egy sült csirkével és jó borral.

A könyv kiadása azonban, bármennyire igyekeztünk is siettetni, igen sokáig, két évig tartott. 1956 februárjában jelent meg, csaknem egy évvel férjem halála után. Mély fájdalmat jelentett nekem, hogy nem láthatta az igazán szépen kiállított művet, és még inkább, hogy annak nagy sikerét nem érhette meg. De legalább tudta, hogy könyvét véglegesen elfogadta a kiadó, s hogy Taylor nagyon dicsérte, és igen értékesnek tartotta. Azt már nem mondtam el neki, hogy a kiadó egyik munkatársa teljes sikertelenséget jósolt a könyvnek, mondván, hogy a példányok a pincébe fognak kerülni: „Ma a vasfüggöny mögötti politika nem érdekli a közönséget."

Nem így történt. 1956. február 26-án a *Sunday Times* vezető helyén Bertrand Russell ismertette a *Faith without Illusion*-t. Elismerő kritikája nagy feltűnést keltett. A csata meg volt nyerve. Ezután már sorban jelentek meg a

lapok recenziói – még vidéken is! A könyv végül – ami Angliában nagy elismerésnek számít – felkerült a Book Society – Könyvbarátok Társasága – ajánlott könyveinek listájára. A sok gratuláló levél között, amit akkoriban kaptam, Bertrand Russelltől is őrzök egyet. Így hangzik:

1956. január 23.

„Kedves Károlyi grófnő,
Most olvastam el férje emlékiratait, és ismertetést írtam róla a Sunday Times számára. Mellékelem a cikk másolatát. Lehetséges, hogy a megjelenés előtt még le kell rövidíteni. A könyvet lebilincselően érdekesnek találom. Ismertem és csodáltam férjét mint közéleti embert, de alig volt alkalmam megismerkedni emberi lényével. A könyv most egy rendkívül szeretetre méltó férfit mutatott meg nekem, és mindvégig, amíg csak el nem olvastam, valóságos élvezet volt számomra az ő társaságában tartózkodni.

Őszinte híve,
Russell"

A Sunday Timesban pedig többek között ezt írta: „A könyv utolsó, végtelenül szomorú fejezete ezt a címet viseli: »A másodszor is megtört szív«. De az emlékiratok mégsem ezzel a fejezettel végződnek, hanem azzal a néhány oldalas, »Hit, illúziók nélkül« című végszóval, amelyben Károlyi megfogalmazta álláspontját és reményeit a világ jövő haladását illetően. Sokakkal ellentétben, akiket a konstruált perek kiábrándítottak az ügy igazába vetett hitből, Károlyi nem engedte meg magának, hogy reakcióssá váljon. Mindvégig meggyőződéses szocialista maradt. Bűnnek és ostobaságnak tekintette például a Nyugat ellenséges magatartását az ébredő Ázsia iránt.

A könyv kitűnően van megírva, és olyan kristálytiszta őszinteség árad belőle, ami közéleti embereknél bizony

nagyon ritka . . . Az emlékirat lapjain, akárcsak az életben, tragédia és abszurd komikum egymás mellett, egymással keveredve jelenik meg.

Károlyit sok kudarc és tragédia érte életében, de egyetlen szavában sem érezhető semmiféle keserűség."

A könyv már a következő évben Amerikában is megjelent, majd 1958-ban Feltrinelli adta ki olaszul – sajnos, clég rossz fordításban. Mivel Jugoszláviában is nagy érdeklődés mutatkozott iránta, 1957-ben Belgrádba utaztam, hogy Sinkó Ervinnel, régi barátunkkal megbeszéljem az ottani magyar kiadás ügyét. Sinkó szerzett alkalmas fordítót, és beiktatta a szövegbe az angol kiadásban elhagyott vagy jegyzetbe szorított magyar vonatkozású részeket. Szerinte a könyv így érdekesebb és tartalmasabb lett. Szép előszót írt hozzá, elégedett volt a fordítással is, de minden fáradozása ellenére a könyv végül is nem jelent meg. Sinkó halála után még a kézirat is elkallódott. Talán előbb-utóbb megkerül az a példány is.

Emlékirataihoz férjem maga is készített egy előszófogalmazványt.

Az 1951–52-ben írt és töredékben maradt előszó így kezdődik:

„Ebben a könyvben a lehető objektivitással szeretnék beszámolni mozgalmas életemről, arról a 70 évről, amely alatt az egész világ is oly nagy változásokon ment át. Hetvenhetedik évemet élem. A XIX. század utolsó évtizedeiben nőttem fel, amikor Európában a háborúk és forradalmak a múlt eseményei voltak.

Önmagunkról nehéz teljes őszinteséggel írni, és sokan követik el azt a hibát, hogy nem úgy írnak, ahogy az adott időben éreztek, hanem ahogy később, sok tapasztalat után látják magukat és a dolgokat. Nem amilyenek voltak, de amilyenek szerettek volna lenni.

Valaki azt mondta, hogy az emberek akkor kezdenek emlékiratokat írni, amikor már mindent elfelejtettek. Szolgáljon az olvasó megnyugtatására, hogy életünk sok

viszontagsága ellenére is meg tudtunk őrizni rengeteg levelet, dokumentumot, feleségem naplóit, s ezekkel fel tudom eleveníteni emlékeimet. De egyébként is jó memóriám van, és sokszor a legkisebb részletekig emlékszem azokra az eseményekre, amelyek életemben fontossággal bírtak. Tizenöt éves koromban érett ember voltam, és mondhatom, hogy jellemem nagyon kevés változáson ment keresztül az évek során.

Gyermekkorommal kezdem, amelyet a magyar klerikális feudalizmus légkörében töltöttem. Úgy érzem, hogy a magyarországi fejleményeket e nélkül a háttér nélkül nem lehet megérteni. Ennek az arisztokratikus háttérnek a leírása már csak azért is szükséges, mert különös módon nincs egyetlen magyar könyv vagy regény, amelyben ez a feudális miliő becsületesen és objektíven lenne ábrázolva. A grófok nem voltak írók, és ha itt-ott mégis tollat ragadtak, és önmagukról írtak (mint például Bánffy Miklós), akkor teljesen hamis és szépített képet adtak világukról. A hivatásos írók pedig azért nem voltak képesek hű képet adni erről a nagyon zárt világról, mert nem volt oda bejutásuk, nem ismerhették meg a terepet. Ezek az írók (például Móricz Zsigmond) nem idealizálták az arisztokratákat, éppen ellenkezőleg, ellenszenvtől hevítve vagy túlozva, kifigurázva írtak róluk, többnyire teljesen műveletlen félkegyelműnek festették le őket. Pedig ezt a magyar főnemességről egyáltalán nem lehet állítani. Ellenkezőleg, kevés uralkodó osztály volt olyan osztályöntudatos és tehetséges, mint a magyar, kevés volt képes saját érdekeit – melyet őszintén nemzeti érdeknek hitt – oly sokáig és oly eredményesen megvédeni. Széchenyi István, Andrássy Gyula, Batthyány Lajos, Eötvös József, Apponyi György a XIX. század legmarkánsabb egyéniségei közé tartoztak. De a következő generáció sem maradt el tőlük műveltség és politikai ügyesség dolgában. Ifjabb Andrássy Gyula, Apponyi Albert, Batthyány Tivadar, Szapáry Gyula, Károlyi Sándor és még később Teleki Pál és Bethlen István nagy tudású emberek voltak. (Tisza

Istvánt ebben a felsorolásban nem említhetem meg, mert ő grófi címét már életében kapta.)

Ezek az arisztokraták, bár különböző pártok vezéremberei voltak, az »úri osztály« érdekeinek védelmében egy platformon álltak. Minden politikai ténykedésükben az osztályérdek mozgatta őket, egyek voltak a szocializmus, az igazi demokrácia és a nemzetiségek elnyomásában. A magyar szupremácián az uralkodó osztály szupremáciáját értették. Ahogy Werbőczi Hármaskönyve tanította, az ország két részből állott: az úri osztályból, amely a történelmi sáncokon belül uralkodott, és azokból, akiknek csak kötelességeik voltak, de nem szólhattak bele az ország ügyeinek vezetésébe . . .

Mindenesetre le lehet szögezni, hogy a magyar arisztokratáknak sokkal nagyobb volt a befolyásuk a közélet minden terén, mint a Monarchia germán származású vezető osztályainak. Kivételt a lengyel–osztrák arisztokraták képeztek, akik nélkül a bécsi parlament nem volt működőképes, s akik ezt saját osztályuk érdekében jól ki is használták.

De visszatérve az írókra: mint mondottam, nem az ő tehetségükön múlott, hogy nem akadt köztük egy Balzac vagy Galsworthy, hanem azon, hogy nem volt betekintésük a kínai fallal körülzárt parkokba.

Mint az olvasó látni fogja, nagy vonzódást éreztem a kötött elméletek, a zárt rendszerek iránt. Legkedvesebb tantárgyam a matematika volt, legkedvesebb szórakozásom a sakk. A katolicizmus, a római jog, majd a szövetkezeti elmélet és végül a marxista tanok szenvedélyes híve lettem, és készen voltam ennek legvégső konzekvenciáját is levonni.

Amikor a katolicizmus doktrínáiban hittem, pap akartam lenni. Amikor a római jogba voltam belebolondulva, a magántulajdon kegyetlen egoizmusát tartottam helyesnek. De a laissez faire elmélete a liberális demokrácia, s ezzel a Nyugat felé vitt.

Marx tanai később a forradalom útjára vezettek.

A végső konzekvenciákat itt is levontam, így váltam forradalmárrá.

A proletárság vezetői eleinte idegenkedtek tőlem. Az arisztokraták és kapitalisták világát elvesztettem, de a munkásság vezetőinek bizalmát sohasem tudtam teljesen megnyerni. Az arisztokraták az osztályárulót látták bennem, a proletárvezérek az arisztokratát. A tömegeknél, amelyeknek jobb intuíciójuk van, nem éreztem ezt a bizalmatlanságot. Nem egyik napról a másikra változtattam tábort, hanem csak hosszú évek fejlődése után léptem át a Rubicont.

Voltak olyan ellenfeleim is, akik azt vetették a szememre, hogy könnyen befolyásolható voltam. De akkor mivel magyarázható, hogy életvonalam mindig balra irányult? Miért nem érvényesültek a jobboldali befolyások? Miért nem sikerült például Tisza Istvánnak, hogy engem megnyerjen, s a maga politikája mellé állítson? Ő igazán mindent megtett ennek érdekében. Ha az ambíció, a személyes érvényesülési vágy hajtott volna, azt ezen az úton könnyebben és gyorsabban kielégíthettem volna. Az OMGE elnöksége, amely tisztségben határozott sikereim voltak, hamarosan biztosította volna számomra a földművelésügyi miniszterséget. (Az Esterházy-kormány idején ezt fel is kínálták nekem.)

Sartre egyik drámájának ezt a címet adta: »Les mains sales«, amivel azt kívánta érzékeltetni, hogy tiszta kézzel politikát csinálni nem lehet. Tény, hogy a politika mindig magával hozza a kompromisszumok és erkölcstelen ellentmondások egész sorozatát. Ha őszinte akarok lenni, és ha magamra is alkalmazni akarom e könyv kritikai szemléletét, el kell ismernem, hogy erkölcsi elveimmel a legnehezebben összeegyeztethető cselekedetem az volt, amikor párizsi követként a Mindszenty-perben fedeztem Rákosiékat a Nyugat felé, noha erősen helytelenítettem – nem a leszámolást a bíborossal, akit veszedelmes, reakciós politikusnak tartottam, hanem a per lefolytatásának módját. Ezt Rajkhoz intézett akkori leveleimben tudat-

tam is a kormánnyal, de szakításra akkor természetesen egy percig sem gondoltam, mert ezzel csak lovat adtam volna a reakció alá, és a Vatikán politikáját támogattam volna.

A Rajk-perben teljesen más volt a helyzet. Az ismert tényekkel ellenkező otromba vádak és önvádak azt bizonyították, hogy szörnyű machinációval állunk szemben. Itt már nem hallgathattam.

A mai helyzetben sokan következetlennek tartanak, és gyakran kérdezik, hogy ha A-t mondtam, ha a Rajk-ügy miatt szakítottam a budapesti kormánnyal, miért nem mondok B-t is, miért nem támadom a sztálini politikát, miért nem teszek Nyugat-barát nyilatkozatot?

Válaszom az, hogy úgy tartom, különbséget kellett tennem Sztálin kül- és belpolitikája között. Belpolitikai módszereit elítéltem. De külpolitikai vonatkozásban ma is az orosz orientációnak vagyok a híve, amint az voltam már 1914 előtt, holott elleneztem a cári önkényuralom metódusait."

Ezt a gondolatmenetet férjem tovább fűzi, és részletesebben is kifejti a könyv befejező részében.

Taylor az angol kiadás előszavában így ír Károlyiról és emlékiratairól:

„Károlyi Mihály az a fajta magyar volt, aki talán mindenki másnál teljesebben egyesítette magában az európai történelem tapasztalatait. Emlékiratainak ez a kötete ritka emberi dokumentum, egy olyan nem mindennapi egyéniség élettörténete, akit a sors, bármily kíméletlen volt hozzá, soha nem tudott térdre kényszeríteni. Károlyiban az volt a rendkívüli, hogy soha nem veszítette el hitét. Kitartott mellette annak ellenére, hogy egyre súlyosabb csalódások és megpróbáltatások érték.

Az a Magyarország, amelyben Károlyi felnőtt, arisztokrata vezetés alatt állt, és makacsul nagyhatalomnak tekintette magát... Tisza és társai a Németországgal való szövetség révén akarták megőrizni ezt a nagyhatalmi státust. Károlyi, éppen ellenkezőleg, szakítani akart

a német szövetséggel, és Kossuth egykori politikáját folytatva, az akkori nyugati demokráciákhoz akart közeledni. Más magyarok is álmodoztak erről, de Károlyi volt az egyedüli, aki le tudta vonni ennek a politikának a logikus végkövetkeztetéseit. A nyugati demokráciákkal való szövetség megkövetelte, hogy Magyarország is demokratikus országgá legyen. Károlyi az első világháború idején már az általános választójog, a nemzeti egyenjogúság és a földosztás híve volt. Le akarta rombolni a »történelmi« Magyarországot, de csak azért, hogy annak nagyságát új formában megmenthesse. Ha az első világháború előtt – vagy akár alatt – őt követik, Magyarország sorsa, ha sok szenvedés árán is, másként alakul. 1918-ban már késő volt . . .

1918 volt Károlyi történelmi pillanata. Kormányzásának öt hónapja helyet fog biztosítani számára minden történelemkönyvben. Sírba tette a Habsburg-monarchiát, első elnöke lett a független Magyarországnak, és megkísérelte Közép-Európának a wilsoni elvek alapján történő átalakítását. Ha kudarcot vallott, ennek nem ő volt az oka, hanem Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok győztes államférfiai, akik nem értették meg, hogy egy valóban demokratikus Magyarország megbízható szövetségük lenne."

*

A magyarra való átültetés munkája nem csekély nehézséget jelentett, hiszen a fordítónak nemcsak a szöveg értelmét, hanem Károlyi magyar stílusát is vissza kellett adnia. Férjem korábbi írásainak ismeretében és felhasználásával, helyenként az én memóriámat is igénybe véve, sikerült megoldani ezt a nehéz feladatot.

A jelenlegi magyar kiadás csupán kisebb részletekben tér el az eredeti angoltól. Pontosabb lett néhány dátum, név vagy egyéb adat, amelynek az emigrációban, források hiányában, nem tudtunk kellően utánanézni. Kimaradt néhány olyan részlet, amely inkább csak az angol-

szász olvasóközönséget érdekelhette, a mai magyar olvasót már nem. Néhány betoldás, amely az én, időközben magyarul is megjelent emlékirataimból került a könyvbe, most már feleslegessé vált. És el kellett hagyni – különösen az utolsó részből és a Végszóból – néhány olyan kitételt, amely az akkori, sokkalta élesebb politikai helyzetben érthető volt, a maiban talán csak zavaróan hatna.

Habent sua fata libelli. Ez a Károlyi-emlékiratok története.

Károlyi Mihályné

Első rész

Feudalizmus

I.

Családom és neveltetésem

Az életet csak hátratekintve lehet megérteni; de élni előre nézve kell.

Kierkegaard

1909-ben Karlsbadban kúráztam unokatestvéremmel, Leopold Berchtolddal. Délutáni kávénkat rendszerint André Tardieu, a francia *Le Temps* külpolitikai szerkesztője, későbbi miniszterelnök társaságában fogyasztottuk el az Altewiesen teraszán.

Egy nap Tardieu azt kérdezte Berchtoldtól: „Tulajdonképpen milyen nemzetiségűnek vallja ön magát? Németnek, magyarnak vagy csehnek? Hiszen osztrák nemzetiség nem létezik."

„Bécsi vagyok" – felelte Berchtold.

„De melyik oldalra állna, ha a Monarchia népei között történetesen összeütközésre kerülne sor?"

„A császár oldalára" – volt a válasz.

„És ha, tegyük fel, a császárság megszűnne?" – firtatta tovább Tardieu.

„Akkor is megmaradnék annak, ami vagyok: arisztokratának. Ce n'est pas beaucoup, maiş c'est toujours quelque chose"[1] – válaszolta szokott, kissé fensőbbséges mosolyával Berchtold.

Ez a szemlélet jellemezte az osztrák és részben a magyar arisztokratákat. Ezek is valami külön emberfajtának tartották magukat. Egyik unokaöcsém, az Esterházy család hétéves sarja egyszer azt kérdezte nevelőnőjétől: „Sterben Herrschaften auch?" (Az urak is meghalnak?)

Ezt a misztikus hitet, amely az Isten kegyelméből való

uralkodás elméletéből fakadt, még a Monarchia bukása sem ingathatta meg. A katolikus nevelés ifjúkoromban bennem is mélyen meggyökereztette ezt a hitet. A katolicizmus szelleme nemzetközi vagy még inkább nemzetek feletti. A magyar uralkodó osztály tagjainak többsége katolikus volt, s hűséggel viseltetett Bécs és a Habsburgház irányában. Magyarországon a Dunát szinte választóvonalnak lehet tekinteni katolikusok és protestánsok között. A Dunától keletre élő lakosság zöme protestáns, ellenzéki szellemű volt, s 1848 romantikus hagyományát ápolta. Itt Ferenc Józsefet nem „császárnak" nevezték, mint a katolikus arisztokraták, hanem „királynak".

Fót, ahol anyai nagyapám, Károlyi Ede birtokán gyermekéveimet töltöttem, éppen e két Magyarország határán feküdt, s a két ellentétes elemet valami furcsa módon ötvözte.

A Károlyiak frondőrök, lázadók voltak családi hagyományaik szerint, de ugyanakkor nagyon hangsúlyozottan katolikusok is. Teljesen zárt feudális légkörben éltek, ahová még a szele sem hatolt be a nyugati demokratikus fejlődésnek és eszméknek.

A család báró Károlyi Sándor tábornok révén, a XVIII. század elején, a Rákóczi-szabadságharc után kapta meg a grófi címet.* A tábornok Rákóczi oldalán a Habsburgok ellen harcolt, de azután 1711-ben megkötötte velük a szatmári békét, s a császár jutalmul adományozta neki a Károlyi-birtokok legnagyobb részét. Ifjúkoromban ez sok bánatot okozott nekem.

Különös játéka a sorsnak, hogy az első Károlyi a Habsburg-házzal kötött béke révén szerezte vagyonát, én pedig azáltal vesztettem el, hogy 1918-ban békét kötöttem a nyugati hatalmakkal. Károlyi Sándor tábornokot az Ausztriával megkötött alku juttatta ahhoz a vagyonhoz, amelyet aztán éntőlem koboztak el, aki küzdöttem Ausztria ellen, és szerepet játszottam a Habsburg-ház lemondatásában.

Családom közvetlen rokonságban állt Bethlen Gábor

erdélyi fejedelemmel, történelmünk e nagy alakjával – felesége Károlyi lány volt –, aki a Habsburgoktól és a törököktől egyszerre védelmezte Magyarország függetlenségét. István dédapám buzgó katolikus volt, és szenvedélyes templomépítő. A legnagyobb, román stílusú templomot Fóton emeltette: méreteivel sehogy sem illik a kicsiny faluba. István, mint legidősebb fivér, a hitbizomány várományosa volt. Apja halála után, amikor a birtokot felosztották a három fivér között, ő kapta a legnagyobb részt, s ráadásul az úgynevezett „homokdombokat", amelyek akkor csak tehertételnek számítottak. Később azonban, a főváros terjeszkedésével, Budapest külvárosai éppen ezeken a „homokdombokon" épültek, s Újpest, Rákospalota, Megyer és Alag a Károlyi-birtokok legértékesebb részeivé váltak, amelyeket, akárcsak a westminsteri herceg a maga birtokait, 99 évre haszonbérletbe adtak. István felesége, Georgina de Dillon grófnő annak a „szép Dillonnak" a lánya volt, aki a korabeli emlékiratok tanúsága szerint abban a kegyben részesült, hogy egy versailles-i ünnepségen megoldhatta a rosszulléttel küzdő királyné, Marie-Antoinette fűzőjét.

A fóti Károlyiaknak három hagyományuk volt: a bigott katolicizmus, a Habsburg-ellenesség és a francia *ancien régime* iránti rokonszenv, amely onnan eredt, hogy a Dillonok révén rokonságban álltak a francia arisztokráciával, a Polignac, a Maillet és más családokkal. Jules Polignac herceg X. Károly hírhedt reakciós miniszterelnöke volt. Az érzelmeken alapuló hagyományok rendszerint egymásnak ellentmondó elemek keverékét tartalmazzák. A lázadó magatartás, a dinasztia megvetése és a Kossuthnak, valamint az olasz carbonariknak nyújtott támogatás a Károlyiak esetében is nehezen volt összeegyeztethető a klerikalizmussal és a Bourbon-pártisággal.

István dédapám nemcsak templomokat építtetett, hanem saját költségén állította ki a Károlyi-huszárezredet, amelyben fiai derekasan harcoltak, s amelyért ő maga hosszú börtönbüntetést szenvedett az ausztriai Olmütz-

ben és Kufsteinban. A Károlyiak ahhoz a néhány magyar mágnáshoz tartoztak, akik 1848-ban teljes szívvel a forradalom oldalára álltak.

István halála után fiai már csak formálisan, a feudális viszonyok fenntartása érdekében őrizték meg a vallási hagyományokat. Ede nagyapám, aki Fótot örökölte, előre megbeszélte tőle függő viszonyban levő gyóntatójával, hogy az milyen penitenciát róhat ki rá. Életművész volt, vallásos elvei nem gátolták meg abban, hogy állandó szeretőt tartson, s számára jókora vidéki kastélyt építtessen. Még halálos ágyán fekve is lányokat hozatott fel az utcáról, hogy megszépítse utolsó óráit. Azután papot hívatott, és meggyónt.

A család legerőteljesebb egyénisége apai nagyanyám, Zichy Karolin grófnő volt.[2] Mint Kossuth híve és barátja, fontos szerepet játszott az 1849-es vereség utáni nemzeti ellenállásban. Budapest császári katonai parancsnoka megfenyegette, hogy ha nem hagy fel a hatóságok elleni izgatással, megkorbácsoltatja. Ekkor kimenekült az országból, és 1882-ig – nagyobbrészt az olaszországi Vicenzában – száműzetésben élt. Ennek az asszonynak mély seb volt a szívében, az táplálta egy életen át tartó gyűlöletét Ferenc József császár iránt. Sógorát, gróf Batthyány Lajost, az első alkotmányos magyar miniszterelnököt gyászolta, akit a császár kivégeztetett. Batthyányt 1849-ben a mi Egyetem utcai házunkban tartóztatták le. Ártatlansága tudatában nem volt hajlandó elmenekülni, amikor a császári csapatok bevonultak a fővárosba. Fia, Elemér, megmutatta nekem azt a tőrt, amellyel súlyos sebet ejtett a nyakán, hogy ne tudják felakasztani. Haldokolva vitték a vesztőhelyre, és agyonlőtték. A tőrt nagyanyám küldte neki, az ő gyermekeinek nevelője, egy francia abbé csempészte Batthyány cellájába a kenyérbe sütött, éles kis szerszámot, amelynek nyelén Ádámot, Évát és a kígyót ábrázoló finom művű plasztika volt, s ez a bevésett, mély értelmű jelmondat: *Ora et Semper.*[3] Bohó ifjúkoromban ezt a jelmondatot Ceylonban a karomra tetováltattam,

amit azóta is bánok. Igaz-e, hogy Karolin nagyanyám Batthyány koporsója fölött azt a híres átkot szórta a Habsburgokra? A sok sorscsapás után, amely a Habsburgokat érte, Rudolf trónörökös meyerlingi öngyilkossága és Erzsébet királyné meggyilkolása után nagyanyám zord hallgatásba burkolózott. Sokszor kértük, írja meg emlékiratait, de ő mindig azt mondta, hogy nem teszi, mert az igazat nem írhatja meg, hazudni pedig nem hajlandó. Teljes elevenséggel áll előttem ma is, alacsony, szikár termetével, barnás arcbőrével, rövidlátó, de nagyon kifejező szemével. Sokáig élt Párizsban, és mindvégig maradt megjelenésében valami párizsias. Eugénia császárnőhöz hasonlóan bársonyszalagot hordott a nyakában *à la Winterhalter*. Néha kis biedermeier dalokat játszott nekünk a zongorán. Többre már nem futotta készségéből, holott leánykorában, Párizsban, Chopin tanítványa volt. Felnőtt fiaival úgy bánt, mint iskolásgyerekekkel. Pista bátyámat leszidta, amikor az nyitott ablaknál a fején hagyta a kalapját, mivel kopasz volt és félt a légvonattól. Pörölt velünk, ha dohányfüstöt érzett a szobában, így hát lopva a kandallóba fújtuk a füstöt. Sasvári kastélyában súlyos vétségnek számított, s ezért szigorúan tilos volt császári egyenruhában megjelenni és németül beszélni. Amikor unokái önkéntesi évüket szolgálták, civilbe kellett bújniuk, ha meglátogatták. Ferenc Józsefet csak úgy nevezte: „a hóhér", saját rokonait, a Zichyeket pedig „muszkavezetőknek" titulálta, mivel ezek, más magyar mágnásokkal együtt, I. Miklós cárhoz fordultak segítségért, s valóban átvezették Paszkievics herceg csapatait a Kárpátok szorosain.

Emlékszem egy történetre, amelyet apámtól hallottam. 1860 őszén a magyarok, akik az olasz–osztrák háború kiújulására számítottak, általános felkelést készítettek elő. Ede nagyapám pincéje tele volt a Bismarcktól kapott fegyverekkel, amelyeket a Forradalmi Bizottság titokban szétosztott a felkelők között. Apámnak, aki akkor még igen fiatal ember volt, az a feladat jutott, hogy Olasz-

országból 100 000 forintot hozzon el aranyban a budapesti bizottság számára. Atyám nagy kerülővel utazott haza, a sziléziai Oderbergnél lépte át a határt, s ott besúgás alapján letartóztatták. Volt annyi lélekjelenléte, hogy azt kérte, engednék megebédelni, mielőtt kihallgatják. Azokban a „régi szép időkben" az úriembereket kiváltságos bánásmódban részesítették, így hát ezt is megengedték neki. Egy alkalmas percben a kétségbeesés bátorságával ismeretlen asztalszomszédjához fordult a vendéglőben, s megkérte, venné magához a nála levő pénzt. A szomszéd a kérést szó nélkül teljesítette. Megtörtént a kihallgatás, a határrendőrség nem találta meg, amit keresett, és atyám utazhatott tovább. Kiderült, hogy ismeretlen megmentője báró Rothschild Náthán, a bécsi bankár volt, a pénz tehát jó kezekbe került.

Amikor 1866-ban az osztrákok döntő, königgraetzi vereségének híre megérkezett, Ede nagyatyám hálaadó misét mondatott a Mindenhatónak birtokán, a radványi templomban.

Az ő leánya volt az én édesanyám, Károlyi Georgina. Szüleim tehát unokatestvérek voltak, mindketten Károlyiak. A magyar arisztokrácia köreiben általános szokás volt az unokatestvérek, nagybácsik és unokahúgok stb. közti házasodás, de a Károlyiak ebben is rekordot állítottak fel. Az a törekvésük, hogy a családi birtokok együtt maradjanak, roppant szűk körre korlátozta a választást. Batthyány nővéremnek[4] egyik kedvenc mondása volt: „Il n'y a que nous"[5] (a családban többnyire franciául beszéltünk): a „többiek" nem számítanak, hiszen azok másfajta, alacsonyabb rendű lények.

Hároméves voltam, amikor édesanyám tüdőbajban meghalt. Nem tudok rá visszaemlékezni, csupán a kezére – állítólag nagyon finom keze volt –, arra is inkább csak a róla készült Cabanel-festmény alapján, amelyet gyermekkoromban láttam. Mindazok szerint, akik ismerték, jelentékeny, kiváló asszony volt. Szenvedélyesen szerette a klasszikus irodalmat, s a kor szokása szerint min-

dig feljegyezte az elolvasott könyvek címét és a maga véleményét róluk. Naplója mozgékony szellemről és romantikus beállítottságról tanúskodik. Akárcsak a család többi tagja, ő is gyűlölte a Habsburgokat, s amikor egyszer fiatal lány korában át kellett kocsikáznia Bécsen, az egész idő alatt nem nyitotta ki a szemét, mert a gyűlölt várost látni sem akarta. Európa különböző részein, számtalan helyen próbálták gyógyíttatni, de minden erőfeszítés hiábavaló volt.

Halála után néhány évvel apám feleségül vette egy másik unokatestvérét, gróf Pálffy Geraldine-t. Erzsébet nővéremet és engem anyai nagyanyám, Clarisse gondjaira bíztak. Ez a nagyanyám rosszallta apám második házasságát, így aztán lehetőleg távol is tartott bennünket az apai háztól. Gyermekkorunkat nagyszüleink fóti birtokán töltöttük. Nagyanyám szerető gondoskodása és veje második feleségére tett gyakori burkolt célzásai ellenére engem kifejezetten vonzott fiatal mostohaanyám és féltestvéreim vidám társasága, s nem tudtam felfogni, miért tartanak bennünket távol tőlük.

A napóleoni időkben épített, dór-oszlopos, nagy, világossárga fóti kastély, s benne a 80 000 kötetes könyvtár, amelyet József dédapám és fia, István gyűjtöttek össze, a mahagóni könyvespolcokkal, karzatokkal és csigalépcsőkkel, stukkós mennyezettel és kandallóival, 300 holdas parkjával és tavával olyan aranyketrec volt, amely előkelő elzártságban tartott bennünket a külvilágtól.

Nekünk, gyerekeknek, szigorúan tilos volt kilépni a park területéről, amely, igaz, elég nagy volt ahhoz, hogy egy fiú barangolhasson benne. A falu már *terra incognitá*nak számított. Még a falusi előkelőségek gyermekeivel sem volt szabad találkoznunk. Kivételes alkalmakkor a falusi plébánost meghívták ebédre a kastélyba.

Már kisfiúként belém oltották, hogy kiváltságos lény vagyok, a Mindenható kegyeltje, mert Ő tett engem ilyen nagy vagyon várományosává. Arra neveltek, hogy tiszteletet követeljek a magam számára, és ezt meg is kapjam,

hogy érvényesítsem tekintélyemet, hatalmamat a kevesebb kiváltsággal rendelkezők fölött, akiket a mi feladatunk irányítani, kormányozni és segíteni. A mi szemléletünket és magatartásunkat leginkább a gyarmatokon élő és uralkodó angolokéhoz lehetett hasonlítani, azzal a csekély eltéréssel, hogy a „bennszülöttek" saját népünk, saját honfitársaink voltak.

Fót kedvelt lovaglóterepe volt Erzsébet királynénak. Emlékszem: a kastély előtt gyakran megállt, leszállt a lováról, és maga ügyelt rá nagy gonddal, hogy jól lássák el, megetessék, megitassák a szép állatot. Ott kint, állva fogyasztott el egy pohár tokajit és egy-két szelet kétszersültet, de a házba nem tért be. Mi, gyerekek, kezet csókoltunk neki, de ő csak a lovával törődött, azt simogatta, nem bennünket.

A kastély tele volt különféle nevelőkkel és nevelőnőkkel. Először egy francia abbé tanítgatott, később egy magyar pap. Különös módszere volt: ha valamit rosszul csináltam, büntetésül napjában kétszer kellett templomba mennem. Nem lehetetlen, hogy e sajátos módszerben gyökerezett későbbi antiklerikális beállítottságom. Úgy álltam bosszút, hogy imakönyvembe rejtettem Zola *Naná*jának néhány lapját (ez a könyv akkor indexen volt), és mise közben ezt faltam.

Gyermekkoromban sokszor vittek Párizsba. Emlékszem, egyszer nevelőmmel, a francia abbéval sétáltam a párizsi utcákon. Hirtelen nagy csődület közepében találtuk magunkat. Apácákat lakoltattak ki egy kolostorból, nagy asszonysírás hallatszott, körös-körül az utcán pedig kórusban énekelte a tömeg:

Le voilà Gambetta,
Cette grande bête-là,
Cette grande bête-là
Le voilà Gambetta.[6]

1880-at írtunk, s én ötéves voltam.

Gyönge gyermek voltam, velemszületett szájpadlásrendellenességgel. Tizennégy éves koromban nagyanyám megoperáltatott a bécsi Billroth doktorral. Az első ilyenfajta műtét volt ez, életem is kockán forgott. Apám az utolsó percig ellenezte a műtétet. Ezt én gyengeségnek tekintettem. Azóta is hálás vagyok nagyanyámnak a kezdeményezéséért és lelki erejéért. Elég nagy voltam már ahhoz, hogy felfogjam a veszélyt, és az operáció előtt komolyan készültem a halálra. Már a műtőasztalon feküdtem, amikor kértem, hogy bocsássák be hozzám Erzsébet nővéremet, és buzgón imádkoztunk együtt. Akkor még mélyen vallásos lévén, nem féltem, bíztam a Gondviselésben. A gyógyulás ideje alatt, amikor heteken át némán kellett feküdnöm, a hála érzése töltött el azért, hogy élek. Ez vigasztalt és erősítette hitemet. Felgyógyulásom után megerőltető és kimerítő beszédgyakorlatok következtek. Kétségbeejtőek és idegtépőek voltak ezek, de megedzették akaraterőmet, és hozzászoktattak ahhoz, hogy később, amikor kudarcok értek, sikerrel küzdjek a csüggedés ellen. Sokszor állították, hogy arany szájpadlást kaptam. Lehetséges, hogy aranykanállal a szájamban születtem – de arany szájpadlásom nincsen. Meglepett, hogy ezzel a legendával nemrégiben egy ismert író könyvében is találkoztam.

Apámhoz nem sok közöm volt, vonzalmat, szeretetet sem éreztem iránta. Talán alaptalanul, de azt képzeltem, hogy tudat alatt neheztel rám testi hibám miatt, s nővéremet jobban szereti nálam. Ellenezte, hogy tanuljak, azt akarta, hogy vidéken élő, birtokait igazgató, lovakat tenyésztő földesúr legyek. Talán ez volt az oka, hogy határozott ellenszenv fejlődött ki bennem a gazdálkodással és a vidéki élettel szemben. Apám csak a lovakkal kapcsolatos tanulmányokra ösztönzött, s azt kívánta, hogy ezen a területen szakértő legyek. Az Állatorvosi Főiskola egyik tanára járt hozzám rendszeresen, s előadásokat tartott a ló anatómiájáról. Ennek eredményeként gyorsan alábbhagyott a lótenyésztés iránti érdeklődésem. Apám

azt is ellenezte, hogy érettségi vizsgát tegyek. Ismét nagyanyám volt az, aki elintézte, hogy titokban, magánúton elvégezzem a gimnáziumot, s így lehetőségem nyíljon magasabb tanulmányokat is folytatni.

Apám jellegzetes *grand seigneur* volt, könnyed és nagyvonalú, aki emberi bájával mindenütt barátokat szerzett magának. A Lovaregylet elnöke volt és aranygyapjas vitéz. Az Aranygyapjas Rend jelvénye díszítette budapesti palotánk homlokzatát is, jelezve, hogy az épületben misét is lehet tartani. Apám azonban nem sokat törődött a címekkel és rendjelekkel. Egyik igen magas külföldi kitüntetését gyakran Fancy nevű fehér foxikutyájának nyakába akasztotta, ami nekünk, gyerekeknek, roppant tetszett. Szép férfi volt, a nők nagyon szerették, mert vonzotta őket szenvtelen és elfogulatlan modora. Volt érzéke az élet örömei iránt.

Fiatal korában apám sokat utazott, s a polgárháború idején gróf Széchenyi István, „a legnagyobb magyar" fiának társaságában az Egyesült Államokban is járt. Elutazásuk előtt Karolin nagyanyám megeskette őket, hogy magyar mágnásruhájukat egész amerikai útjuk alatt nem cserélik fel civillel. A szűk, fekete, zsinóros egyenruha és a magas csizma nagyon kényelmetlen és főként nagyon meleg volt a nyári hónapokban. Emlékszem, mennyire megdöbbentett apám azzal a kijelentéssel, hogy minden *jó* ember, akivel odaát találkozott, a Dél, azaz a rabszolgatartók oldalán állt, s ellenezte a rabszolgák felszabadítását. Éppen akkoriban olvastam a *Tamás bátya kunyhója*-t, s apám véleménye megzavart, és elkeserített.

Ahogy nőttem, egyre kritikusabb szemmel néztem apám életmódját és a közügyek iránti közönyét. Elidegenedtem tőle, és alighanem igazságtalanul ítéltem meg őt. Hiszen csak meg akart óvni a világ zord kegyetlenségétől, mert úgy vélte, hogy nem tudnám elviselni.

Csak később értettem meg, mennyire félreismerik olykor a gyerekek szüleiket, s mekkorát tévedtem én is, amikor apámat gyönge embernek hittem. Aggasztó fizi-

kai tünetek jelentkeztek nála, s mivel a magyar orvosoktól nem tudott megfelelő felvilágosítást kapni, felkeresett egy párizsi orvost, s megkérte, mondja meg teljes nyíltsággal, mi a betegsége, és mennyi ideje van hátra. Az közölte vele, hogy gégerákja van, és legfeljebb egy évig élhet még. Emlékszem, amint karosszékében ott ült a kandalló előtt, órákon át némán merengve, foga közé harapott mutatóujjával, miközben én még csak nem is sejtettem, milyen tragédia megy benne végbe. Mert talán soha senkinek nem kellett itthagyni az övénél boldogabb életet, s éppen ezért senkinek sem lehetett olyan nehéz megválni az élettől, mint éppen neki. Tizenöt éves voltam, amikor meghalt.

Ugyancsak tizenöt éves lehettem, amikor egyszer nevelőmmel, egy katolikus pappal az egyik nagy budapesti étteremben vacsoráztam, ahol az ilyen helyeken elmaradhatatlan cigányzenekar játszotta megszokott, lehangoló dallamait. Távozáskor a jómódú embereknél szokásos borravalót, két aranyat adtam a zenekar hajlongó vezetőjének. Nevelőm azonban komoly szemrehányást tett ezért, mondván, hogy nekem legalább kétszer annyit kell adnom, mint bárki másnak, mert sohasem szabad megfeledkeznem arról, hogy én Károlyi gróf vagyok. Szemrehányása olyannyira hatásos volt, hogy hosszú ideig – még akkor is, amikor már kevés volt a pénzem – alig tudtam megállni, hogy ne adjak túl magas borravalókat.

Tizenhat esztendős voltam, amikor uradalmam területén megürült az egyik plébánia. Tibor nagybátyám, aki apám halála után a gyámom lett, az én nevemben, aki akkor még kiskorúnak számítottam, ajánlott valakit az egri érseknek. Egy nap, meglepetésemre, meglátogatott az érsek, Samassa bíboros, s kifejtette azt a véleményét, hogy az egyházjog alapján gyámomnak erre a jelölésre nem volt joga. Ez a jog, hangoztatta, egyedül engem illet, mivel az egyházjog nem ismeri a kiskorúság polgári jogi fogalmát.

A dolog háttere természetesen az volt, hogy nagybá-

tyám jelöltje nem tetszett az érseknek. Samassa rendkívül okos és energikus ember volt, s én nyomban engedtem felszólításának, hogy magam gyakoroljam a jelölés jogát. Egy másik káplánt jelöltem, és a bíboros ki is nevezte plébánosnak. Tibor bátyám természetesen dühöngött.

*

A fóti kastély két teremből álló, nagy könyvtárában kerültem először szembe a tudás hatalmas, ismeretlen világával.

Először Jules Verne regényeire vetettem rá magam. Szinte felfaltam őket, egyiket a másik után, nem is sejtve, hogy ezek a fantasztikus képzelgések ötven éven belül legnagyobbrészt valósággá válnak. Azután Gaboriau detektívregényei ragadtak meg, de a legizgalmasabb olvasmányom, a maga különös, bizarr légkörével, Marryat kapitány *Kísértethajó*-ja volt.

Később azonban fent a karzaton, ahol a XVIII. század nagyjai sorakoztak, felfedeztem valamit, ami először csak terjedelmével és méltóságteljes uniformisával imponált: a *Nagy Enciklopédiá*-t. Szimatom jó irányba vezetett: az első cikk, amelyet felütöttem, a „Dieu"-cikk volt, mely Voltaire-től származik. Nem tudom, valóban Istenről akartam-e megtudni valamit, vagy azért nyílt ki a kötet könnyebben ezen a helyen, mert a régi Károlyiak sokszor ütötték fel itt. Mindenesetre az volt az érzésem, hogy megértem, amit olvasok, és elragadott a fejtegetés szellemessége. Még sokszor visszatértem a *Nagy Enciklopédiá*-hoz, és sok szép órát töltöttem társaságában. Az a könyv azonban, amely a fóti könyvtárban a legerősebben megragadott, a francia forradalom története volt Louis Blanc-tól. Ma is kiváló történeti munkának tartom, talán csak Kropotkin tudta felülmúlni. Fóton ismerkedtem meg először Guizot több történeti művével, továbbá Fourier és Proudhon elméleteivel, utópiáival is.

Serdülőkoromnak ezek az évei telve voltak a gyakran

rám ereszkedő melankóliával s az engem akkoriban erősen foglalkoztató vallási és erkölcsi problémákkal. Mivel beállítottságom olyan, hogy egy-egy elvet, meggyőződést mindig a legvégső konzekvenciákig végiggondolok, akkoriban úgy véltem, hogy vallásos ember számára az egyedül logikus magartartás az, ha életét Isten szolgálatának szenteli, s így keresi az üdvözülést. Komolyan foglalkoztam tehát a gondolattal, hogy pap legyek. A való világtól elzárt fóti életmód hatását nyilván egész életemben nem tudtam teljesen levetkőzni. Később, mint fiatalember, a nemzetközi arisztokrácia szűk körében mozogtam, s így megint csak kevés kapcsolatom volt az élettel. Mert az arisztokrata igazi környezete – bármely országban járjon vagy éljen is – az arisztokrácia: ehhez sokkal szorosabb és meghittebb kötelékek fűzik, mint más osztályokhoz tartozó saját honfitársaihoz. Az arisztokrácia mélységesen nemzetközi, sokkal inkább, mint az úgynevezett „nemzetközi proletariátus", amely erősen kötődik a maga földjéhez és nyelvéhez. Munkásokhoz és parasztokhoz később is csak szónoki emelvényekről tudtam beszélni. A velük való közvetlen beszélgetés módját soha nem voltam képes megtanulni, s ez a korlátozottság mindig nagyon bántott.

Esterházy Sándortól, aki utóbb Zita királyné udvarmestere lett, egyszer megkérdeztem, mi a véleménye Gerhardt Hauptmann legújabb regényéről. „Valahogy nem tud érdekelni, ha olyan emberek magánéletéről és szerelmi bonyodalmairól olvasok vagy hallok, akikkel sohasem találkoztam – válaszolta. – Hauptmann többnyire professzorokról, építészekről, orvosokról és egyéb hasonlókról ír." Számára mindezek az emberek és az „egyéb hasonlók" valami idegen, szürke tömeget jelentettek, s problémáik sem tudtak belőle nagyobb érdeklődést kiváltani, mint, mondjuk, az eszkimókéi. Magyarországon a kasztszellem nem szorítkozott a felsőbb osztályokra – az arisztokráciára, a dzsentrire, a középosztályra stb. –, a feudális hierarchia még az alsóbb rétegekre is kiterjedt.

Rangon aluli házasságnak számított például, ha egy kisbirtokos paraszt egy aratómunkás lányát vette feleségül; ha ugyanez a lány egy földmunkáshoz ment férjhez; ha egy földmunkás lánya egy pásztorhoz ment feleségül; vagy ha egy pásztor lánya egy kondás felesége lett, mivel a kondás a társadalmi ranglétra legalsó fokán helyezkedett el.

A fóti könyvtárban őzött rendszertelen olvasás nemigen készített elő egyetemi tanulmányaimra. Kedvenc tantárgyam a matematika volt. Élveztem a számok logikáját, s képes voltam késő éjszakáig bajlódni egyenletek felállításával és problémák megoldásával. Ebből a hajlamomból ered sakkszenvedélyem is.

Tanulmányaimban nem volt rendszeresség, már csak gyakori utazásaim miatt sem. Ennek azonban akkor nem is volt jelentősége, hiszen a kérdéseket már a vizsgák előtt megkaptam, s így középiskolai bizonyítványaim mindig kitűnőek voltak. Amikor tehát beiratkoztam a budapesti tudományegyetem jogi fakultására, felkészültség tekintetében a leggyengébbek közé tartoztam.

Amíg egyetemi hallgató voltam, kétezer forint havi apanázst kaptam, pontosan annyit, amennyi akkor a magyar miniszterelnök havi fizetése volt. Ebből az összegből voltaképpen csak a ménesemből származó lovaim istállózására kellett költenem, a többi zsebpénz volt.

Az egyetemen rögtön megejtett a római jog szépsége, magával ragadott definícióinak borotvaélessége, rendszerének szigorú zártsága. Mindig minden vonzott, ami rendszer volt. Úgy éreztem, személyes közöm is van hozzá, hiszen olyan kérdésekkel foglalkozott, amelyekkel hamarosan nekem is foglalkoznom kellett: birtokviszonyokkal, birtokjoggal. Akkoriban kerültek kezembe először Darwin művei és Renan könyve: *Jézus élete*. Igazi szellemi izgalmat és élvezetet okozott, s tartós nyomot hagyott bennem Nordau írása, a *Konvencionális hazugságok*.[7] Ámbár kemény diót kellett feltörnöm, áttanulmányoztam Herbert Spencer munkáját, az *Alapvető elvek-*

et, s még élvezni is tudtam módszeres gondolkodásmódját. A liberális filozófusok közül John Stuart Mill gyakorolt rám mély benyomást a szabadságról szóló klasszikus tanulmányával. Mindezek az olvasmányok erősen hozzájárultak vallásos beállítottságom, nézeteim megváltozásához.

Megtörtént egyszer, saját magam és mindenki más legnagyobb meglepetésére, hogy az egyetem legszigorúbb professzora, Mariska Vilmos, megbuktatott a szigorlaton. Hallatlan eset volt, hogy egy Károlyit – méghozzá a majorátus várományosát – megbuktassanak, de ez az én szememben nemcsak a szigorú professzort, hanem az egyetemi oktatás egész intézményét is felemelte. Összeszorított fogakkal ismét rávetettem magam a tanulásra, s hamarosan jeles eredménnyel tettem le a szigorlatot.

Ahogy a mából visszanézek, ezekben az években életem fénypontjai azok az órák voltak, amelyeket nagybátyámmal, nagyanyám második férjével, Károlyi Sándorral töltöttem. Magyarországon ő volt a szövetkezeti mozgalom megalapítója, s egész életét a közjónak szentelte. Nem volt csillogó szellem, de mélyen gondolkozott, és rendkívül szorgalmasan dolgozott, ami roppant szokatlan volt a magyar arisztokrácia köreiben. Az ország politikai életét megfertőző közjogi szőrszálhasogatásra nem fecsérelt időt, mert azt tartotta, hogy ha Magyarország erős és gazdag akar lenni, ehhez nem annyira az Ausztriától való elszakadásra, hanem mindenekelőtt gazdasági fejlődésre van szüksége. A „történelmi" osztályokat igyekezett alkalmasabbá tenni a vezetésre, mivel bárki másnál tisztábban látta ezek cselekvésképtelenségét és szemléleti elmaradottságát. Antiszemita volt, s aggodalommal figyelte a gazdag zsidóság növekvő befolyását, amelyet úgy akart ellensúlyozni, hogy az uralkodó osztályt a gazdasági versenyre vértezettebbé, s vallásos elveken és erkölcsi felelősségtudaton alapuló vezető szerepére alkalmasabbá próbálta nevelni. Konzervatív létére kétségkívül a legbölcsebb embere volt Magyarország előző nemzedékének.

Amikor beszámoltam neki olvasmányaimról és az ezek hatására támadt gondolataimról, meg volt döbbenve. Éspedig nem is annyira ifjúkorom vallásos hitétől való elfordulásom miatt, hanem azért, mert félt, hogy a *laisser faire* és a szabad verseny manchesteri iskolájának hatása alá kerülök. Ő, mint altruista és őszintén vallásos ember, esküdt ellensége volt az életképesebbek fennmaradásáról szóló elméletnek és a szabad versenynek, s vissza akart rántani a materializmus szakadékának széléről, hogy megmaradjak a keresztényi erények, s így a gyengék védelmének gyakorlatánál. Mivel látta, hogy buzgó vallásosságom már a múlté, s nagy hévvel habzsoltam fel a XIX. század racionalizmusát, olyan ellenszert keresett, amely a saját terepén veri meg a manchesteri liberalizmust. Kezembe adta hát Marx Károly művét, *A tőké*-t, hogy megértsem, hová vezet a szabad verseny rendszere. Ő maga alaposan ismerte a művet. Elfogadta mindazokat a fejtegetéseket, amelyek a tőkés gazdaság anarchiájáról szóltak, de a megoldást saját, eszményinek hitt szövetkezeti rendszerében látta, mert ettől remélte a szabad verseny keresztényietlen, kártékony elemének kiküszöbölését, s ugyanakkor a nélkülözhetetlennek tartott egyéni kezdeményezés megtartását. Nagybátyám bízott abban, hogy Marx, aki materialistának vallotta magát, énbennem mégis az idealizmust fogja felébreszteni és megerősíteni, mert benne olyan materialistát fogok találni, aki a gyengéket védelmezi, és tagadja az erősek jogát az elnyomáshoz. Ma már világosan látom, hogy saját életfelfogásom, beállítottságom fogadtatta el velem nagybátyám nézeteit. Érvei meggyőztek, elfogadtam az általam olyannyira csodált római jog felett gyakorolt bírálatát, mert beláttam, hogy e hatalmas építmény alapja az egoizmus, az önzés. A római jog az eszemre hatott, de érzelmeimre nem, márpedig meggyőződésem, hogy az emberek cselekedeteit végső soron nem értelmük, hanem érzelmeik határozzák meg. Azt hiszem, azok az órák, amikor először olvastam Marxot, egész életemet, pályafutásomat eldöntötték, mert

Marx nemcsak értelmemre hatott a maga összefüggő, logikus rendszerével, hanem érzelmeimre is. Ezeknek a felismeréseknek az emlékét a fegyelmezetlen, könnyelmű életmód egy időre elhomályosíthatta, de végképp nem temethette el.

Jóval később, az első világháború okozta nyomorúság látványa, az a zűrzavar és tehetetlenség, amelybe uraik és kormányzóik taszították a népeket, felélesztette bennem a Marx tanításaiba vetett hitet, s meggyőződésemmé vált, hogy az elnyomottak felszabadítása az egyetlen cél, amelyért dolgozni, küzdeni érdemes. Ez a meggyőződés szenvedélyes érzéssé vált bennem, és ez lett mozgató rugója egész életemnek. Ha Sándor bátyám megérte volna az októberi forradalmat, el kellett volna ismernie, hogy azon az úton haladok logikusan tovább, amelyre húsz évvel korábban az ő vezetése alatt léptem. És tudom, hogy ő lett volna osztálya egyedüli tagja, aki mellém áll.

Nagybátyám csakhamar gyakorlati tevékenységébe is bevont, s megismertem a fogyasztási szövetkezetek mozgalmát, amelyet Magyarországon ő kezdeményezett és teremtett meg. Hamarosan észrevettem, mily kevéssé felel meg a valóság az alapjául szolgáló elméletnek. Először kerültem szembe azzal a kiáltó ellentéttel, amely elmélet és gyakorlat között oly gyakran mutatkozik. A szövetkezésnek, ha hű akar maradni az alapelvekhez, alulról felfelé kell haladnia, nem pedig a központi szervek önkényes döntéseitől függnie. Helytelenítettem a szövetkezeteknél a kapitalista elem és szellem túlsúlyát is, s méltányosabbnak, az egyenlőség eszményét jobban megközelítőnek tartottam a Robert Owen-féle rochdale-i rendszert. Így aztán kezdtem ellentétbe kerülni nagybátyámmal. Tanulmányoztam Charles Gide írásait és a *La Co-opération de l'Europe* (Az európai szövetkezés) című munkát, amelynek szerzőjét, Lavergne-et, fel is kerestem Párizsban. Az ő elgondolása szerint kezdetben szükség van az egyéni versengésre, ennek azonban később, a szövetkezeti alapokon épülő társadalom ellenőrzése mellett, meg

kell szűnnie. Már legelső előadásom, amely egyúttal első nyilvános fellépésem is volt,[8] azzal a kérdéssel foglalkozott, mi a különbség a szövetkezeti és a szocialista ember között, s azt hangsúlyoztam, hogy mindkettő a kizsákmányolás ellen küzd.

*

1892-ben, tizenhat éves koromban jutottam el először Angliába, mégpedig Sándor bátyám és Apponyi Albert társaságában. A látogatást az az ebéd teszi számomra emlékezetessé, amelyet a Carlton teraszán Sir William Harcourt adott a tiszteletünkre, s amelyen Arthur Balfour és Joseph Chamberlain is jelen voltak. A liberális és a konzervatív államférfi élénk vitába keveredett, s ennek során tréfásan és jellegzetes angol módon csipkedték egymást. Nagybátyám, aki kitűnően kiismerte magát a brit politikai életben, természetesen jobban tudta élvezni a vita finomságait, mint én. Joe Chamberlain, szemén híres monoklijával, csendben és szerényen ült a helyén. Sándor bácsi felhívta figyelmemet arra, hogy Angliában milyen fair és méltányos módon vitatják meg nézeteltéréseiket a politikai ellenfelek, s mennyire különbözik ez a kontinensen uralkodó szokásoktól. Ebéd után meghívtak, hogy hallgassuk meg a brit alsóház aznapi vitáját. A cilinderes képviselők, akik lábukat magasan felrakták az előttük levő ülések hátoldalára, olyan benyomást keltettek, mint egy kiváltságosok számára fenntartott magánklub tagjai, akik mögött ott sejlik az évszázados, nagy és méltóságteljes hagyomány háttere.

Első angliai látogatásomon legjobban a magas életszínvonal lepett meg. Az embernek azt kellett éreznie, hogy angolnak születni az istenek különleges ajándéka lehet.

Ezek az évek a biztonság, a Forsyte-ok, a vagyonos emberek, a jómódú középosztály uralma, a csúcspontjára hágó iparosodás, az elegáns fogatok és kétkerekűek, a tökéletesen ápolt lovak, a festett homlokzatok, az összes elképzelhető luxuscikkekkel telezsúfolt kirakatok, a gyap-

jú- és bőrholmik s a mérhetetlen Bond Street-i elegancia évei voltak. Meglepett a város nyugalma és az utcai viselkedésmód méltóságteljessége. A szó valódi értelmében érezni lehetett Anglia sziget voltát és a felhalmozott gazdagságon nyugvó szilárdságát, amelyet – úgy tűnt – semmiféle változás meg nem rendíthet.

2.

1900

Éveket töltöttem Párizsban, ahol nagybátyámnak, Károlyi Lászlónak szép palotája volt a Quai d'Orsay-n. A palotát cserébe kapta egy francia őseitől örökölt, Martinique melletti szigetért, ahol akkor még létezett a rabszolgaság. Franciaország második hazám lett.

Párizs 1900-ban, a világkiállítás idején aranykorát élte, csillogó bája ellenállhatatlan volt. A Harmadik Köztársaság gazdaságilag is igen gyorsan fejlődött, ami a kisemberek üzleti felvirágzásának és a külföldiek Párizsba áramlásának volt köszönhető. Özönlött ide a pénz a világ minden részéből. Maguk a francia kapitalisták nem otthon fektették be tőkéjüket, hanem külföldre kölcsönözték magas kamatok fejében. A párizsi világkiállítás fő látványosságai közé tartoztak a transzszibériai vasútvonal vagonjai. Ezt a Moszkvát és Vlagyivosztokot összekötő vonalat a francia középosztály megtakarításából építették. Az összeg több milliárd frank volt, s el is veszett a befektetők számára az orosz forradalom idején. Nem csoda, ha a francia burzsoázia személyes gyűlöletet táplált e forradalommal szemben.

A walesi herceg – a későbbi VII. Edward – és a Folies Bergères Párizsa volt ez, a Toulouse-Lautrec által halhatatlanná tett Moulin Rouge-é, a vad és legendás nagyhercegeké, Boni de Castellane grófé, aki a kor Chevalier

d'Orsay-jének számított, Lebaudy cukorkirályé, akit „Le petit Sucrier"-nek (a kis cukrosnak) becéztek, és így énekeltek meg a kabarékban:

Ah, ah, que t'es rigolo,
Dans ton petit tringolo,
Et tu n'es pas joli garçon,
Mais t'as des yeux de cochon.

Chevalier d'Orsay-ja nemcsak a franciáknak volt, hanem a lengyeleknek és a magyaroknak is. Roman Potocki, Szapáry Pál és Batthyány Elemér grófok közismertek voltak a lóversenypályán, a Champs-Élysées-n és a cannes-i Croisette-ben.

A lóversenyek világában Batthyány Elemér volt a legismertebb magyar. Egyszer még a Derbyt is megnyerte. Gyermekkorában, mint Batthyány Lajos egyetlen fiát, Magyarország jövendő reménységének tartották, de ambíciói nem szárnyaltak ilyen magasan, s végül csak a versenypálya és a fogadók reménysége lett. Egyszer a walesi herceggel vacsorázott, s ez németül szólította meg. „Bocsásson meg, fenség – válaszolta Batthyány, aki folyékonyan beszélt németül –, de még az Ön kedvéért sem felelhetek ezen a nyelven." Apja kivégzése után ugyanis megesküdött, hogy soha többé nem beszél a Habsburgok nyelvén. „Nekem kell elnézést kérnem – mondta erre a herceg. – Megfeledkeztem az esküjéről."

Egy másik történetet, azt hiszem, Pista nagybátyámtól hallottam, aki sokat időzött a walesi herceg társaságában. A Larue egyik különtermében elköltött vidám vacsora után egy lengyel gróf gyufát kért a hercegtől, hogy rágyújthasson a szivarjára. A herceg csengetett, s közölte a besiető maître d'hôtellel: „A gróf úr a kocsiját kéri, intézkedjék, hogy azonnal előálljon." A szerencsétlen fiatalembert többé nem hívták meg. Egy alkalommal a herceg Magyarországon vendégeskedett egy ismert zsidó bankár házában. Tiszteletére vadászatot rendeztek, s erre

a herceg hívta meg a vendégeket. Köztük volt mostohaanyám bátyja, Pálffy Miklós is, aki azonban elutasította a herceg meghívását, mondván, hogy nem teszi be a lábát zsidó házba. Ez is jelzi annak a környezetnek a zártkörűségét, amelyben felnőttem.

1898-ban egyszer elmentem egy híres párizsi jósnőhöz, Madame de Thèbes-hez, aki a Gare du Nord környékén lakott egy kis harmadik emeleti szobában. Huszonkét éves világfi voltam, s nem is igen gondoltam arra, hogy valaha is szerepet kaphatok a közéletben. A beszédhibámból adódó akadályba beletörődve, igyekeztem kiélvezni gazdagságomat, szerencsejátékokat űztem, utaztam, s megpróbáltam elfelejteni az engem akkoriban legerősebben foglalkoztató érzelmi bonyodalmakat. A nagy lelki átalakulás csak később következett be nálam. Így aztán teljes esztelenségnek tűnt számomra mindaz, amit Madame de Thèbes jósolt nekem, nem is hederítettem rá. Tenyeremet kezében tartva azt mondta nekem – nem tudta, ki vagyok –, hogy igen fontos politikai szerep vár rám, fényes pályát fogok befutni, és magas tisztséget szerzek a közéletben, de ezt hamarosan el is vesztem vagyonommal együtt. „Az ön életében fantasztikus hullámhegyek és völgyek lesznek. Meg fogja ismerni a nélkülözést is. Élete vége felé, mert sokáig fog élni, szerencsecsillaga ismét emelkedni kezd majd. Önmagánál jóval fiatalabb lányt fog feleségül venni, olyat, akinek a szeme a legszembeötlőbb vonása: világoszöld, nem mindennapi szemei lesznek." Pontosan ilyen szemei vannak a feleségemnek, aki akkor még éppen hogy csak megszületett. Annak a nőnek viszont, aki akkoriban fontos volt nekem, kék szemei voltak, így hát nem éreztem magam érintve.

Francia rokonaim legitimisták voltak, az *ancien régime* hívei. Az egyik Polignac, hogy „megaranyozza a címert", a pezsgőgyáros Pommery lányát vette feleségül, de a Faubourg St-Germainen ezt „mesalliance"-nak tekintették. Később Melchior de Polignac, akinek nagy-

bátyja beajánlott a párizsi Jockey Clubba, a nagy amerikai bankárcsalád, a Morganok egyik nőtagját vette el. Az ebből a házasságból származó fiú, aki ma kitűnő újságíró, meglepő módon harcos szocialista lett, lemondott vagyonáról, és még a nevét is megváltoztatta.

A Jockey Club ebben az időben olyan exkluzív volt, hogy még Khevenhüller grófok osztrák–magyar nagykövetet (akit gáláns kalandjai miatt *Ambrassadeur*-nek – ölelkezőnek – neveztek) sem vették fel a tagok közé. A klub igazi hatalmat képviselt, és esküdt ellensége volt a Harmadik Köztársaságnak. Emlékszem Bernstein *Après moi* című darabjának bemutatójára, amely az év egyik nagy botrányába fulladt a Comédie Française-ben: anti-dreyfusista és royalista elemek zsidókat ütlegeltek, és megakadályozták az előadás megtartását.

Párizsból rövid időszakokra vissza-visszatértem nagy, üres Egyetem utcai palotámba, amelynek 72 szobájában rajtam kívül senki sem lakott.

Nagybátyám, Károlyi László gyakran rendezett vadászatot radványi birtokán. Ezeken nekem is részt kellett vennem, noha soha nem kedveltem a vadászatot. Pista nagybátyám már fiatal fiú koromban sportembert szeretett volna nevelni belőlem, de én semmit sem utáltam jobban, mint kora hajnalban felkelni, s kint az erdőben addig várni, amíg arra nem téved egy ártatlan őz vagy szarvas, hogy lemészároljam. Így aztán rendszerint rávettem az erdészt, hogy terítsen valami takarót a fűre, s aludtam egy jót. Az erdész örült, hogy ő is ugyanezt teheti, és természetesen soha nem árult el nagybátyámnak.

A radványi birtokon nemcsak szarvasokkal kedveskedtek a vendégeknek, hanem nőkkel is. Az intéző éjszakára parasztlányokat rendelt be a faluból. E kanmurik résztvevői, miután jókedvre derültek az erős mátrai boroktól, ágyukban fiatal lányokat találtak. Egy este, amikor éppen nyomott hangulatban aludni készültem – mindig lehangolt, ha napokig tiszta férfitársaságban voltam –, ágyamban egy bájos ifjú lányt pillantottam meg abban az

állapotban, ahogy Isten megteremtette. Dühbe gurultam, és a szegény teremtést, nem éppen barátságosan, hiányos öltözete ellenére kikergettem a szobából. Tekintélyemnek ezzel vége is volt, mert nagybátyám, akit „hálátlanságommal" megbántottam, meg volt győződve róla, hogy valami nincs rendben nálam. Pedig csak más asszonyt szerettem.

Nagybátyám, miután kezdte megérteni, hogy érzelmi ügyektől szenvedek, gyanakvóbb lett, és megpróbált szórakoztatni. De engem semmi sem ingerelt jobban, mint amikor László vagy Pista bátyám kerített egy ismert félvilági hölgyet, előre megállapodott vele az anyagiakban, majd megpróbálta velem elhitetni, hogy a hölgy bolondul értem. Így „szállítottak" nekem egy francia színésznőt is, aki híres szépség volt: ragyogó fekete szemű, sötét hajú, s bár a magam részéről a világos szemű, szőke nőket kedveltem, meg kellett hódolnom bája előtt. De a kaland csak rossz közérzetet okozott, s még inkább fokozta mélabúmat.

Abban az időben semmi különös nem volt abban, ha valaki megütött egy cselédet. A cseléd soha nem mert volna ilyesmiért a hatóságoknál panaszkodni. Megsértődött, ha botot emeltek rá, de egy pofont néha egyenesen a gyöngédség jelének tekintett. Én sohasem engedtem meg magamnak ilyesmit, s emlékezetem szerint csak egyszer vesztettem el az önuralmamat. Parádon korbáccsal ütöttem meg egy lovászfiút, de ezt később sem bántam meg. Éppen lovagolni indultam, amikor megpillantottam egy csoport szolgát és cselédet, akik, láthatóan jól szórakozva, egy fa körül tolongtak, miközben a fánál Tevrev nevű bulldogom és néhány más kutya vadul ugatott. Aztán az egyik ágon észrevettem egy vörös, vérző valamit. Felvilágosítottak, hogy az egyik lovászfiú „tréfából" megnyúzott egy macskát, és ráuszította a kutyákat. A kezemben levő lovaglókorbáccsal a felháborodás erejével vágtam végig a bűnösön.

Születésem jogán tagja voltam a főrendiháznak, de

igen ritkán jelentem meg az üléseken. A Nemzeti Kaszinó játéktermei jobban vonzottak. Nőtlen lévén, a kaszinó volt az otthonom. Természetesen ebben a zárt körben, ahol mindenki tisztában volt szomszédja anyagi helyzetével, meglehetősen feszélyező volt a játék. Azzá tette a sok rokon jelenléte is, hiszen nem kellemes érzés, ha az ember saját sógora vagy unokatestvére fél vagyonával a zsebében kel fel az asztaltól. A játékos számára a pénz elveszíti az értékét, s amikor a gyűrött bankjegyeket az asztalra dobtam, csupán piszkos papírdaraboknak láttam őket. Szerencsés játékos voltam, talán egyszerűen azért, mert a gazdag ember megengedheti magának a veszteségeket, s ki tudja várni, amíg megfordul a szerencse. A kispénzű ember, ha veszít, kénytelen leállni, vagy elkezd vadul futni a pénze után, ami mindig végzetes. Ilyen volt Pallavicini György is, és később, amikor sógorságba kerültünk, roppant kínos volt, ha feleségemnek a nővére elpanaszolta, hogy előző nap elnyertem Gyuritól a fél jövedelmét. Ezért már csak tisztességből is meg kellett várnom, amíg nyereményem egy részét vissza nem nyerte tőlem. Kártyaszerencsém nem szerzett nekem barátokat, és mikor én tartottam a bankot, sokszor az egész asztal ellenem drukkolt és játszott, ami persze csak fokozta a játék izgalmát.

Kedvenc sportom a lovaglás volt, és a lovaspólót is nagyon szerettem. Divatos sport volt ez Magyarországon, feleségem nagybátyja, Andrássy Géza honosította meg. Inkább kemény, mint jó játékosnak számítottam, ezért mindenki inkább velem akart játszani, mint ellenem. Sokszor vettem részt akadályversenyen, ami igen élvezetes szórakozás. Észak-Magyarországon, az Andrássy család birtokán rókavadászatokat rendeztek valódi angol falkával, angol vadásszal és hajtókkal. Mindenki kifogástalanul, az alkalomnak megfelelően volt öltözve: lovaglónadrág, magas csizma, vörös kabát. Ott volt későbbi feleségem is, akkor még tizenkét éves kislány. Emlékszem,

amint nyugtalan ír lovával küzdve nyargalt a vadászkutyák után, s kibontott haja lobogott a szélben.

Ekkoriban hosszú szakállt viseltem, ami erősen öregített és holmi Szvengálihoz tett hasonlatossá. Ezzel is nőismerőseimre akartam hatni. A férfiak társaságát nemigen szerettem, s bár anyagi segítségért sokan fordultak hozzám, kevés igazi férfibarátom volt. Jobban kedveltem a női társaságot.

Blériot, a francia pilóta, aki néhány évvel később átrepülte a La Manche-csatornát, ez idő tájt Budapesten is bemutatta új repülőgépét. Életemben először láttam repülést, s nem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy magam is ki ne próbáljam. A gép pilótája (nem Blériot volt) szigorú utasítást kapott, hogy nem vihet magával utasokat. De pénzzel sok mindent el lehet érni, s a pilóta francia ember volt. Soha nem felejtem el azt a nagyszerű érzést, ami a levegőben elfogott. Valami biciklinyeregfélén ülve görcsösen kapaszkodtam az előttem levő vasrúdba, lábam lelógott az űrbe, magam alatt láttam a háztetőket. Szerencsére soha nem voltam szédülős természetű. Előzőleg is voltam már egyszer a levegőben, de az kényelmesebb utazás volt: léggömbbel szálltunk fel, amely azután átvedlett hatalmas ejtőernyővé, s lassan visszaereszkedett a földre, miközben mi a kényelmes gondolában foglaltunk helyet.

A szövetkezeti mozgalom iránti érdeklődésem, amelyet Sándor bácsi ébresztett fel bennem, később is megmaradt, és utazási szenvedélyemet összekötöttem azzal, hogy megismerkedjem e mozgalom nyugat-európai fejlődésével. Különösen érdekelt Anglia mint a szövetkezeti mozgalom szülőhazája. A Magyar Gazdaszövetség egy ízben felkért, hogy vegyek részt egy Cardiffban rendezendő szövetkezeti kongresszuson. Az ezt követő banketten, amikor egy lelkész a szokásos asztali áldást mondta, mindenki felállt, én azonban, aki húsz-egynéhány éves voltam, és éppen materialista korszakomat éltem, szenvedélyesen hitetlennek vallva magam, úgy éreztem, hogy

képmutatás és erkölcsi gyávaság lenne részemről, ha a többiekkel imádkoznék, és hitet szimulálnék. Így hát nagy erőfeszítéssel, sápadtan markolva a szék karfáját, ülve maradtam. De a jelenlevők nem bántódtak meg, legalább ennek semmi jelét nem adták. Alighanem azt hitték, hogy e külföldi fiatalember egyszerűen nem érti, mit csinálnak. Lelkiismeretem mindenesetre megkönnyebbült.

A londoni osztrák–magyar követség első titkára unokatestvérem, Pálffy Sándor volt, egyike azoknak a külföldieknek, akik angolabbak akartak lenni az angoloknál. Minden erőfeszítése arra irányult, hogy a brit szigetek szülöttének tartsák. Egy alkalommal a nagykövet, a népszerű Mensdorff gróf – akit VII. Edward valamilyen rokonság alapján unokatestvére gyanánt kezelt – az ifjú Pálffy gondjaira bízott egy magyar köztisztviselőt, akit a földművelésügyi minisztérium küldött Londonba. Pálffy a St. James Klubba hívta meg ebédre honfitársát, de az, megdöbbenésére, vacsorához öltözve jelent meg. A szerencsétlen Sándor megpróbálta neki megmagyarázni, hogy ilyen öltözékben ebédelni legalább akkora bűn, mint gyilkolni, s megkérte, hogy inkább vacsorára térjen majd vissza. Este viszont a már teljesen megzavart ember kockás öltönyben állított be. Unokatestvéremnek már nem volt szíve még egyszer hazaküldeni, s gyötrődve, de hősiesen végigette vele a vacsorát.

Nyughatatlanságom körbehajszolt a világon. Keleti utazásaim közül felejthetetlen marad az, amelyet Ceylonban tettem. Alighogy megérkeztem colombói szállodámba, vérhassal szövődött heves tropikus láz vett le a lábamról, ami ezen az éghajlaton különösen veszedelmes betegség. Elveszítettem eszméletemet, s amikor magamhoz tértem, egy gyaloghintóban találtam magam, teljesen apatikus állapotban. A szálloda igazgatósága szállíttatott el egy bungalóba, amely voltaképpen kis magánszanatórium volt a nagy erdő közepén. Gondos ápolásban részesültem, s amikor már lábadoztam, felmentem pihenni a

Kandy-hegységbe. A Ceylonban szerzett malária még évekig elkísért. Ez az elragadóan gazdag és változatos flórájú sziget minden más tájnál jobban hasonlít ahhoz, ahogyan az emberek a Paradicsomot elképzelik. A levegőben úszó fahéjszag, a trópusi éjszakát megvilágító óriási, narancs nagyságú szentjánosbogarak valami irreális, csodás jelleget kölcsönöznek az egésznek. Akkoriban nemigen érdekelt a gyarmati politika, de a ceyloni brit létesítmények nagyon jó benyomást tettek rám. Ha megengedjük, hogy utakat vágjanak a Paradicsomban, akkor legyenek azok olyan jól karbantartottak, mint a ceyloni országutak. Ha belenyugszunk, hogy az őserdőt emberi települések szakítsák meg, akkor legyenek azok olyan biztonságosak, jól berendezettek és vendégszeretőek, mint az angol „resthouse"-ok, amelyek az idegen számára is nyitva álltak, és megkönnyítették az országon belüli utazást.

Részt vettem egy fogadáson, amelyet Ceylon kormányzója adott palotájában a connaughti herceg és Patricia nevű, 19 éves leánya tiszteletére. Az est szépsége örökre emlékezetemben marad. A fenséges és gyönyörű Patricia, fehér selyemben, mint valami mesebeli hercegnő, a palota lépcsőjének legalsó fokán állva fogadta a ceyloni törzsfők tiszteletadását. Ezek elefántjaikon jöttek, amelyek dúsan hímzett nyergekkel és aranyzablákkal voltak felszerszámozva. Patricia hercegnő előtt a hatalmas állatok meghajtották térdüket. A fiatal lány minden elefántnak egy-egy banánt nyújtott, azok ormányukkal átvették, és lassan elvonultak, bebizonyítva, hogy még egy banánt is lehet méltóságteljesen elfogadni. Mintha Ázsia hódolt volna Európa előtt.

Ugyanazon a hajón utaztam hazafelé, amelyiken a connaughti herceg és családja, így megvolt az az örömöm, hogy gyakran láthattam Patricia hercegnőt. Távolról és csendben csodáltam, ő azonban, bánatomra, tudomást sem vett rólam.

*

New Yorkban először 1905-ben voltam. A város akkoriban még sokat őrzött egykori gyarmati jellegéből. Legmagasabb épülete a 15 emeletes Globe volt, a *Fifth Avenue* egy gyarmati székhely főutcájához hasonlított. Mint minden európai, én is a Waldorf-Astoria hotelben szálltam meg, s élveztem, hogy olyan magasan, a 11. emeleten lakom. Kizárólag az úgynevezett felső „négyszázzal" érintkeztem. Ebben az időben még nem indult meg az európai arisztokraták inváziója, s az amerikaiak is még illúziókat tápláltak e réteg irányában. Mi viszont képtelenek voltunk különbséget tenni az amerikaiak társadalmi helyzete között, nem értettük az amerikai társadalom szerkezeti finomságait. Nem tudtuk felfogni a Mayflower-hagyomány jelentőségét, sem annak a különbségnek a fontosságát, hogy valaki ötven vagy száz évvel ezelőtt szerezte a vagyonát. Valahogy minden amerikai többékevésbé parvenünek tűnt.

Élénken emlékszem arra a nagy bálra, amelyet Vanderbilték rendeztek Gladys leányuk, a későbbi Széchenyi grófné tanulmányainak befejezése alkalmából. Nem az a fajta *party* volt, amelyet manapság szoktak adni az amerikai milliomosok. Mellőztek minden reklámot és látványosságot, csupán rengeteg, csodálatos virág volt a termekben és egy nagyon félénk lány, aki szinte nem is beszélt, csak suttogott, mintha mentegetőzni akarna azért, hogy ilyen hatalmas vagyon örököse. Emlékszem a hallgatag Mr. Smith fényűző fogadásaira is. Tiszta quattrocento stílusban berendezett házában a világ egyik leghíresebb gyűjteménye volt olasz és németalföldi reneszánsz mesterek műveiből. Ezek szépsége azonban, úgy látszik, elnémította a tulajdonost.

Az előkelő társaság egyik szépe akkoriban Mrs. Lydig volt, aki kezdeményezője lett a hátul derékig kivágott ruhák divatjának. A lumbágóban szenvedő emberek „Lydig-kór"-nak nevezték betegségüket.

Amikor valamivel később ismét az Egyesült Államokban jártam, ezúttal gróf Sigray Antal társaságában, aki

valami gazdag örökösnőre vadászott, meghívtak bennünket egy nagy vacsorára, ahol, kínos meglepetésünkre, két egymás mellé helyezett, trónusszerű karosszékbe ültettek bennünket. Vacsora közben egy néger pár táncolta az akkor divatos „cake-walk"-ot, s ezalatt a kérdések özöne zúdult ránk arról, milyen érzés az, ha valakinek kék vér folyik az ereiben. Sigray két örökösnőt vett ostrom alá, Ogden Mills lányait. Miután egyikük, aki magas és sovány volt, kikosarazta, megpróbálkozott a másik, alacsony és kövér lánnyal, de itt sem járt sikerrel. Széchenyi Lászlónak, aki ugyancsak tönkrement, az uzsorása finanszírozott egy amerikai utazást, mert más reménye már nem maradt arra, hogy viszontlássa a pénzét. Széchenyi azonban nem Amerikában, hanem Karlsbadban talált rá a maga gazdag „örökösnőjére".

Feltűnő volt számunkra az amerikai lányok önállósága, különösen a mieinkhez képest, akik kísérő nélkül egy lépést sem tehettek. De az európai látogató ezen a téren is könnyen elvéthette a lépést, mert nem tudta, kik azok a lányok, akiket külön is meghívhat, és kik azok, akiket nem. Európában, azokban az özönvíz előtti időkben, tisztességes lány nem fogadhatott el meghívást egy étterembe, társaságba, estélyre pedig csakis a szülein keresztül lehetett meghívni. New Yorkban egy ilyen lány minden további nélkül elment az emberrel lovagolni a Central Parkba, sőt el lehetett vinni vacsorázni is, de a legnagyobb mértékben meg volt lepve, ha a férfi ezt félreértette. Másokat viszont, akik az úgynevezett *Mayflower*-réteghez tartoztak, szigorúbban neveltek. Bármely lánynak vagy asszonynak lehetett azonban virágot küldeni, anélkül hogy ennek mélyebb jelentőséget tulajdonítottak volna – ellentétben Európával, ahol ez elképzelhetetlen volt.

Amerikában abban az időben még kevés volt az örökölt vagyon. A legtöbben saját munkájukkal szerezték vagyonukat, s büszkén mesélték el ennek történetét. A nyolcvanéves Ogden Mills elmondta nekem, miként

vezette 1848-ban a nyugati part felé a postakocsit a Sierra Nevada vadonán keresztül, miként vette keresetéből azt a darabka földet, ahol később felfedezte a sárga fémet, és miként kellett védekeznie az indiánok támadásai ellen. Érdekes és jelentékeny öregember volt, és lebilincselően tudta elmesélni kalandjait.

Szabad és gondtalan fiatalemberként érkeztem New Yorkba, ahol szórakozást és felejtést kerestem egy szerelmi bánat után, de hiába. Az életvidám amerikai lányok nem tudtak megvigasztalni. Mint minden fiatalember, én is azt hittem, hogy az ilyen bánat örökké tart. Egészséges voltam és gazdag, de hiányzott belőlem a bölcsesség, ezért nem lehettem boldog. Az istenek nagylelkűsége sem végtelen. Az akkoriban divatos byroni melankóliával sétáltam egy bájos lány oldalán a San Franciscó-i öböl partján, bánatos szívvel lovagoltam a Central Parkban, nézegetve a „társaságbeli" szépségeket, akik szőrmékbe bugyolálton hajtottak nyitott hintóikban. Fáradhatatlanul barangoltam be keresztül-kasul az amerikai kontinenst, hiába keresve az áhított felejtést.

Noha a társadalmi probléma akkor még nem foglalkoztatott olyan mélyen, mint későbbi éveimben, mégis megragadott az Újvilág demokratikus légköre, amely merőben különbözött a hazaitól. A gyakorlatban megvalósuló demokratikus plutokrácia új, izgalmas élmény volt számomra. Az egyik szállodában az étkezéseknél asztalomhoz ültették Bakos nevű inasomat. Szegény, csaknem elpusztult zavarában. Hiába igyekeztem megnyugtatni, nem volt hajlandó gazdájával egy asztalnál ülni. Ez eszembe juttat egy másik, hasonló példát arra vonatkozólag, mennyire ragaszkodnak egyes régimódi szolgák a köztük és uraik közötti távolság megtartásához. 1919-ben, amikor Közép-Európában szocialisták és kommunisták kormányoztak, egy osztrák nőt vettünk fel segítségnek a gyerekek mellé. Egyszer, utazás közben, feleségem megkérte, hogy ebédeljen velünk az állomás éttermében. A nő még aznap este felmondott, s ezt azzal indokolta,

hogy azt hitte: igazi arisztokratákat szolgál, akik nem alacsonyítják le magukat azzal, hogy a cselédeikkel étkeznek.

Külföldi csavargásaimnak Sándor bácsi súlyos betegsége vetett véget. San Franciscóban feküdtem tüdőgyulladással, amikor táviratilag hívtak vissza Mentonba, ahol gyógyíthatatlan betegségével küzdött. Noha nem jó viszonyban váltunk el, mivel nagybátyám ellenezte érzelmi vonzalmamat, s azt tanácsolta, hogy menjek papnak, továbbra is mélységesen szerettem, és ragaszkodtam hozzá. Így orvosaim szigorú tilalma ellenére megállás nélkül siettem betegágyához. Denverben voltam, amikor megpillantottam a helyi lap hatalmas címbetűit: „Földrengés pusztította el San Franciscót".

Később megtudtam, hogy a ház, ahol laktam, összedőlt. Nagybátyám halála megmentette az életemet.

3.

Belépésem a politikába

Ha itteni munkás lennék, a legvörösebb szocialista válna belőlem.
Sir Arthur Nicolson (a későbbi Lord Carnock) levele feleségéhez budapesti brit konzul korából

Huszonhat éves koromban sikertelen kísérletet tettem arra, hogy szabadelvű párti programmal beválasztassam magam a parlamentbe. Széll Kálmán miniszterelnök éppen abban az időben fogadtatta el a választási visszaélések ellen irányuló törvényt. Kevesen vették ezt komolyan, annak ellenére, hogy a választási hadjárat a „tiszta választások" jelszavával indult. Zilahi korteseim „alkotmányos költségek" címén pénzért ostromoltak. Tudtam, mit jelent ez: szavazatokat akartak vásárolni. Felháborodottan kerestem fel a miniszterelnököt, s beszámoltam neki párthíveink kívánságairól. „Mit tegyek?" – kérdeztem tőle. „Hát fizess" – felelte a választások tisztaságáról szóló törvény ünnepelt szerzője.

Dühösen megmakacsoltam magam, nem fogadtam meg a tanácsát, és meg is buktam.

Nagybátyám halála után igazgatósági tagja lettem az általa alapított nagy fogyasztási szövetkezetnek, a „Hangyá"-nak. Meg akartam ismerni a szövetkezeti mozgalom minden irányát és fajtáját, s ebből a célból több utazást tettem Belgiumban, Franciaországban, Angliában és Olaszországban. Szövetkezeti kongresszusokon találkoztam először Sidney Webb-bel és sok akkori neves szocialistával, így Vanderveldével, Leonida Bissolatival és másokkal. (Kétségkívül a szocialisták szövetkezetei voltak a legjobban szervezettek.)

1909-ben, amikor éppen Párizsban tartózkodtam, felkértek, hogy vállaljam el a leghatalmasabb magyar mezőgazdasági egyesület, az ország kormányzását tulajdonképpen irányító OMGE elnökségét. 34 éves létemre ez nagy megtiszteltetésnek számított.

A földbirtokosoknak ezt az exkluzív jellegű egyesületét mindenekelőtt szélesebb alapokra akartam helyezni, hiszen az akkori 1600 tag gazdasági érdekei és nézetei szinte az azonosságig fedték egymást. Hamarosan sikerült az OMGE taglétszámát ötezerre emelni.

1910-ben újra jelöltettem magam képviselőnek, s ekkor meg is választottak.[9] A választójog kérdésében akkor még osztottam Tiszának és az egész magyar uralkodó osztálynak azt az álláspontját, hogy Magyarországon az általános választójog a nemzetiségeket erősítené, s ezért veszedelmes a magyarság szupremáciája szempontjából. De híve voltam a titkos szavazásnak, elsősorban a választások tisztaságának, a visszaélések megszüntetésének érdekében, s – egyedül az OMGE vezetői közül – erre is szavaztam. Létrehoztam ezenkívül egy agrárcentrumot, amelyhez bármely párt parlamenti képviselői csatlakozhattak, ha részt akartak venni a mezőgazdasági és szövetkezeti mozgalmakban, törekvésekben.

De minél jobban megismertem az OMGE-t és az általa képviselt rendszert, annál kevésbé tetszett. Kezdtem megérteni, hogy ez a rendszer a nagybirtok uralmán és érdekein alapul, megreformálni tehát csak úgy lehet, ha ezeket az alapokat és az egész rendszert megváltoztatjuk. Tevékenységemet ezért a politikára kezdtem összpontosítani. Elhatározásomat, hogy lemondok az OMGE elnökségéről, meggyorsították a parlamentben 1912-ben lezajlott események, Tisza, mint házelnök, rendőrökkel vezettette ki az ülésteremből azokat a képviselőket, köztük engem is, akik ellenezték és akadályozták a – Berlinből sürgetett – fegyverkezési program megszavazását.

A parlamenti puccs után egy este rosszkedvűen járkáltam fel-alá a Nemzeti Kaszinó termeiben, amikor be-

lépett Tisza, s mintha mi sem történt volna, kinyújtott kézzel üdvözölt: „Szervusz. Hogy vagy?" Hátam mögött összekulcsoltam a kezem, és továbbsétáltam. „Nem hallottad?" – kérdezte Tisza elsápadva. „Hallottam – válaszoltam –, de a történtek után nem akarlak ismerni." Még aznap felkerestek Tisza segédei, és másnap délután öt órakor megvolt a párbaj.

Tisza rövidlátása ellenére elsőrangú vívó volt. A párbaj több mint egy óráig tartott, harmincnégyszer csaptunk össze, végül vágást kaptam a karomon, mire a segédek beszüntették a küzdelmet. Kibékülésre nem került sor. Manapság már különösnek tűnik, hogy politikai nézeteltéréseket párbajjal intézzenek el. De ez is a feudalizmus egyik maradványa volt, s Magyarországon sokáig divatban maradt.

Az a passzivitás, amellyel a parlament meghajolt Tisza erőszakos módszerei előtt, rádöbbentett, hogy alkotmányunk puszta látszat, s hogy a lakosság hat százaléka által a vesztegetésekkel űzött választásokon, nyílt szavazással megválasztott parlament nem képviseli az ország népét. Ezúttal még az ellenzéket is meg tudták gátolni kötelessége teljesítésében. A helyzet annyira kiéleződött, hogy egy képviselő[10] a Ház üléstermében pisztolyát Tiszára sütötte. Éreztem, hogy nem szolgálhatom tovább ezt a végzetes rendszert, nem szemlélhetem az ilyen életfontosságú eseményeket tétlenül, az OMGE páholyából. Váratlanul bejelentettem tehát a közgyűlésnek, hogy lemondok az elnökségről, s ettől kezdve minden erőmet a kormány elleni harcnak szenteltem, egész sor tiltakozó gyűlésen tartottam beszédet.

Tisza korlátlan hatalmát csakis demokratikus parlamenttel lehetett volna ellensúlyozni. Az ellenzék addig csak az Ausztriával szembeni függetlenség ügyével törődött, s nem ismerte fel, hogy ezt össze kell kapcsolni a demokrácia ügyével. Pedig ez volt 1848 programja is, és a 48-as eszmék még ekkor is hatalmas vonzóerőt gyakoroltak a népre. Az akkori küzdelem két nagy célja a nép

számára eleven valóság volt: a politikai cél, vagyis Magyarország függetlenségének kivívása, és a társadalmi, vagyis a földművelők felszabadítása a földbirtokosok uralma alól, s ezáltal e népesség életszínvonalának emelése.

A parasztok Kossuth hívei voltak, mert ő szabadította meg nagyapáikat a jobbágyi kötelékektől. Ő szüntette meg Magyarországon a robotot, a tizedet és az úriszéket. A Kossuth-kultusz eleven tiltakozást jelentett az ország félfeudális viszonyai ellen.

Az elnyomott népek, amelyeket mi, magyarok, általában „nemzetiségek"-nek neveztünk – a románok, szlovákok, horvátok és szerbek –, soha nem lelkesedtek Kossuthért. Ennek az volt az oka, hogy amikor a horvátok felajánlották segítségüket Kossuthnak, az elutasította őket. De a nemzetiségek jobban is bíztak a Habsburgokban, mint Kossuthban, aki a magyar dzsentri jellegzetes képviselője volt, s radikalizmusában is kifejezetten magyar maradt. Csak később, az emigrációban értette meg, hogy a nem-magyar népek elidegenítésével végzetes hibát követett el. A távolság, amely hazájától elválasztotta, megtisztította látását, s ő felrajzolta egy Habsburg-ellenes dunai konföderáció tervét. Elgondolása szerint a Duna mentén fekvő demokratikus államoknak Magyarország lett volna a középpontja, mint a szövetség úttörője, hasonló alkatú és egyenjogú állam-szomszédai között. Követői nem szívesen emlékeztek erre a késői Kossuthra. Jellemző, hogy amíg Kossuth a nemzeti önhittségre apellált, a legnagyobb magyarnak számított, de amint kidolgozta és meghirdette valóban értékes koncepcióját, népszerűsége csökkenni kezdett. Ez ugyanis annyit jelentett, hogy Magyarország ismerje el egyenjogúaknak a határain belül élő idegen népeket, mert a velük való együttműködés nélkül nem maradhat fenn. Még ma is az ő koncepciója szolgálhat alapjául a közép-európai probléma egyetlen lehetséges megoldásának, s Kossuth államférfiúi tel-

jesítményének értékelése sem lehet teljes, ha a dunai konföderáció tervét figyelmen kívül hagyjuk.

Én magam Kossuth tervét korszerűsített formában akartam újjáéleszteni, s ebben az irányban az első lépés a szlávbarát politika kialakítása volt. A közelmúlt eseményei minden kétséget kizáróan megmutatták, hogy ha 1938-ban Hitler egy hatalmas, 88 milliós államszövetséggel találja magát szemben, Európa sorsa egészen másként alakulhatott volna.*

4

A küzdelem

Ülök egy ember hátán, szorongatom és arra kényszerítem, hogy vigyen engem, de közben magamnak és másoknak azt bizonygatom, hogy nagyon sajnálom szegényt, s mindent megtennék sorsa enyhítésére – kivéve azt, hogy leszálljak a hátáról.

Lev Tolsztoj

1910-ben a Függetlenségi Párt képviselőjeként jutottam be a parlamentbe. A párt, amelynek Kossuth Ferenc volt a vezetője, ekkor már két szembenálló csoportra oszlott. A Kossuth Ferenc és Apponyi Albert vezette jobbszárny ellenezte a választójog kérdésének demokratikus megoldását – mivel ez az elnyomott népekre is kiterjedt volna –, a külpolitikában pedig a Ballhausplatz hivatalos vonalát követte. A balszárny élén Justh Gyula állt, aki a választójog és a kisebbségek jogainak kiterjesztését követelte, s a dualizmus helyett föderatív megoldást javasolt. Céljai elérése érdekében szövetségre lépett a parlamenten kívül álló szociáldemokrata párttal. Külpolitikája németellenes irányú volt, s céljául a német, olasz és osztrák–magyar Hármas Szövetséggel való szakítást tűzte ki. Baráti viszonyt épített ki a délszlávokkal, és csatlakozott az 1905-ös fiumei rezolúcióhoz,* amely Franjo Supilónak, a *Novi List* szerkesztőjének, a horvátok politikai vezetőjének műve volt. Az én helyem csakis Justh oldalán lehetett. Benne találtam meg azt az embert, akinek becsületessége és „civilkurázsija" előmozdíthatja politikai céljaimat. Nem volt benne személyes ambíció és hiúság, ami ritka jelenségnek számított a magyar politikai életben. Magyarország sorsa meggyőződésem szerint másként alakul, ha több olyan vágású embere van, mint Justh Gyula.

Jellem dolgában tökéletes ellentéte volt Justhnak Kossuth Ferenc, a nagy ember e kisszerű fia. Olaszországban nevelkedett, s elsajátította e második hazájának látványos, teátrális gesztusait. Amint az híres szülők gyermekeinél gyakran előfordul, betegesen hiú volt, s így, amikor az egykor apja által detronizált császártól megkapta a Lipót-rend nagykeresztjét – amely egyébként kimondottan osztrák kitüntetés volt –, annyira megtisztelve érezte magát, hogy egy már meglevő arcképére utólag ráfestette.

Az ellenzék harmadik vezére nagybátyám, Apponyi Albert volt.

Ha az az igazi szónok, aki azt fejezi ki, ami hallgatói lelkében él, akkor kevés jobb szónok volt Apponyinál, aki ösztönszerűen nem is akart mást kifejezni. Mindenfajta hallgatósággal csodaszámba menő gyorsasággal találta meg a kontaktust. Nagy önbizalommal és optimizmussal – mert megrögzött optimista volt – mindig rátalált arra a kulcsra, amellyel hallgatói lelkéhez tudott férkőzni. Tehetsége és szavainak hatása néha magával ragadta, különösen olyankor, ha rögtönzött. Mint szónok nemegyszer kellemetlen helyzetbe hozta önmagát mint államférfit. Megtörtént, hogy a beszéd hevében olyan nézeteket hangoztatott, amelyek sehogy sem fértek össze addigi álláspontjával. Politikai pártállásának gyakori változtatása nyilván ebből is magyarázható. Nagy európai műveltséggel rendelkezett, számos nyelven beszélt kitűnően: angolul és franciául szinte ugyanolyan tökéletesen, mint magyarul, de ha szükség volt rá, még szlovákul is. Maga mesélte nekem, hogy egyik legnagyobb szónoki sikerét egy szlovák nyelven elmondott beszédével aratta. Azelőtt soha nem beszélt ezen a nyelven, de lefordíttatta magyarul fogalmazott beszédét, majd betanulta, és szinte kifogástalan kiejtéssel adta elő. Hallgatói könnyekig meghatódtak. Képes volt hosszan, tudományosan fejtegetni az angol és a magyar parlamentarizmus hasonlóságait, de sohasem ismerte el azt a döntő különbséget, hogy a mi

parlamenti rendszerünk korrupt választásokon és közigazgatáson alapul. Neki csak az volt a fontos, hogy az 1222. évi magyar Aranybulla ugyanolyan régi, mint az angol Magna Charta, s azt már nem vette figyelembe, hogy hazánk évszázadokon át önkényuralom alatt élt. Álparlamentarizmusunk leleplezése megdöntötte volna öncsalását, önelégült és derűs világképét. Parlamentünk azt a látszatot keltette, hogy az ország sorsát a képviselőház gótikus boltívei alatt ülésező 413 úr intézi. Pedig nemcsak ott nem intézték, hanem még a Szent György téri miniszterelnöki palotában sem. A bécsi külügyminisztériumban, Kaunitz és Metternich egykori palotájában, a Ballhausplatzon intézték, ahol fontos alkalmakkor összegyűlt a két miniszterelnökből és a három közös miniszterből – a külügy-, a hadügy- és a pénzügyminiszterből – álló ötös kabinet, amely például a világháborút megindító, Szerbia elleni ultimátumot is elhatározta. A parlament időnként megkísérelte megvédeni függetlenségének látszatát, s ez elkerülhetetlen viharokat váltott ki. Tisza ilyenkor a maga önkényuralmi hajlamainak megfelelően erőszakkal próbálta megoldani a helyzetet, amint ezt 1912-ben is tette, amikor az ellenzék akadályozta a katonai törvények megszavazását.

Apponyi, aki a kalksburgi jezsuiták tanítványa volt, s ennek a neveltetésnek a szellemét egész életén át magában hordozta, szofisztikájával és szónokiasságával hozzájárult az igazság elkendőzéséhez. Legnagyobb hibáját akkor követte el, amikor kultuszminiszter korában, kiáltó ellentétben Deák és Eötvös szellemével, megalkotta azt a hírhedt iskolatörvényt, amely nem-magyar nemzeteinknek annyi keserűséget, nekünk, magyaroknak, annyi bajt szerzett.[11] Ez a ragyogó tehetségű, szeretetre méltó férfi, nagy embereknél oly gyakori gyermeki kedélyével, tökéletesen alkalmatlan volt az ellenzéki vezér szerepére. Egész alkatával pacifista volt. Erkölcsi érzéke és nemes természete az erőszak ellenségévé tette. Első babérjait a nemzetközi pacifista kongresszusokon aratta, s 1913-ban

ő képviselte Hágában Magyarországot. Mégis, egy évvel később Magyarország hadbalépését ezzel a hírhedt felkiáltással üdvözölte: „Végre!" Ismét az történt, hogy a szónok a népszerűség kedvéért a háborús lelkesedés pózát öltötte magára, s ezt azután az államférfinak is követnie kellett. Apponyi is a régi Magyarország sírásói közé tartozik.

A Monarchia külpolitikája körüli nézeteltérések akkor kaptak igazi nyomatékot, amikor a Balkán-háborúk már előrevetítették a nagy háború árnyékát. Az első Balkánháború 1912-ben tört ki, az elnyomott nemzetek – Görögország, Bulgária és Szerbia – Törökország elleni felkelésével. A Hármas Szövetség, amelyhez a katolikus Habsburgok is tartoztak, a mohamedán Törökország feudális despotizmusát támogatta a Balkán keresztény népeivel szemben. Ebben is a szlávellenes és antidemokratikus politika érvényesült. Köztudomású, hogy ez a törökbarát politika a Hármas Szövetség súlyos vereségével végződött.

Törökország összeomlott, de a küzdelem tovább folytatódott, most már Bulgária és Szerbia között, s a Monarchia ismét a rossz lóra, Bulgáriára tett.

A Ballhausplatz hivatalos politikáját csupán a mi Justh által vezetett kis csoportunk ellenezte a parlamentben, a túlnyomó többséggel szemben. Németországnak az a törekvése, hogy „helyet biztosítson a maga számára a nap alatt", továbbá az ottomán birodalom kiaknázását szolgáló Berlin–Bagdad vasútvonal terve nyilvánvalóvá tette számunkra, hogy ha a Monarchia nem képes önálló politikát folytatni, a háború elkerülhetetlenné válik. Hiszen minél erősebb láncok kötnek bennünket a német harci szekérhez, annál magabiztosabban folytatja Berlin a maga agresszív politikáját.

Az egymással vetélkedő imperializmusoknak ebben a küzdelmében a középütt elhelyezkedő Magyarországnak elsőrangúan fontos szerep jutott. A háborúban semmit

sem nyerhetett, a háború bármilyen kimenetele katasztrofális lett volna szamunkra. Ezt elkerülni csak úgy lehetett volna, ha sikerül megértetni a Monarchiával, hogy semlegességének megőrzésével – vagy, szükség esetén, az antanthoz való csatlakozással – rákényszerítheti a császárt és a junkereket harcias terveik feladására. De a Monarchia önálló politikát csak a föderalizáció útján követhetett. Ha Magyarország demokratikus állammá válik, s meg tud egyezni nemzetiségeivel, döntő befolyást gyakorolhat a Ballhausplatzra. Így tehát az első lépés, amely végső célunk felé vezetett volna, az általános választójog volt. Erre nézve azonban nem sok reménnyel kecsegtetett Tiszának az az érve, hogy Magyarországon csak akkor lehet demokráciára gondolni, ha már sikerült megmagyarosítani a tízmillió nem-magyart. Így soha el nem juthattunk volna az általános választójoghoz, hiszen a magyarok asszimilációs képessége sohasem volt nagy.

Választójoggal, a jövedelem alapján, nálunk csak a lakosság 6 százaléka rendelkezett. A 413 tagból álló parlamentben a nem-magyar népeknek – a szerbeknek, szlovákoknak, románoknak – általában 8–10 képviselőjük volt, holott a lakosság 50 százaléka volt nem-magyar.

A magyar parlamentben még az első világháború idején is, akkor, amikor már Wilson is meghirdette 14 pontját, olyan plurális, a szavazókat két osztályba soroló választójogot akartak bevezetni, amely a nemzetiségi kisebbségeket a második osztályba utasította volna. Akit az istenek el akarnak veszejteni, annak előbb elveszik az eszét.

A földbirtokviszonyok tekintetében Magyarországon félig feudális viszonyok uralkodtak. Az egész földterület 54,4 százalékát a nagy- és középbirtokok foglalták el. A népesség négyötödére fejenként 20 holdnál kevesebb vagy semmi föld nem jutott. 324 nagybirtokos kezében volt a megművelhető terület 20 százaléka, átlagosan 41 000 hold nagyságú birtokok formájában. Esterházy

herceg egymaga 570 000 hold tulajdonosa volt. A római katolikus egyház birtokai mintegy egymillió holdat tettek ki. Az én vagyonomhoz 25 000 hold erdő, körülbelül 35 000 hold legelő és szántóföld, egy szénbánya, a gyógyvizei miatt fürdőhellyé kiépített parádi birtok, egy üveggyár, több budapesti bérház, az Egyetem utcai palota, a sasvári birtok és néhány vadászterület tartozott. Az egész birtok értékét mintegy 100 millió aranyforintra becsülték.

Justh Gyula betegsége miatt visszavonult az aktív politizálástól. Így éppen abban az időben, amikor már gyülekeztek a nagy vihar felhői, fiatal korom ellenére engem választottak meg az Egyesült Függetlenségi Párt elnökévé. Ez kemény csapás volt nagybátyámra, Apponyira, de soha nem tapasztaltam nála neheztelést vagy rosszakaratot irányomban: nagylelkű természete volt. Minthogy azonban a pártban betöltött vezető szerepemet meglehetősen korlátozta egy elnöki tanács, amelyben a fuzionált függetlenségi árnyalatok képviselői a régi pártarányok szerint foglaltak helyet, a párt akcióira továbbra is a legtöbb követővel rendelkező Apponyi gyakorolta a döntő befolyást.

Idősebb rokonaim – talán nem is alaptalanul – bíráltak a politikába való dilettáns beavatkozásom miatt. Arra gyanakodtak, hogy a politika számomra csak a túl sok pénzzel rendelkező fiatalember időtöltése. Talán magam is tápot adtam ennek a benyomásnak. Emlékszem, egyszer egy politikai küldöttség tagjaként valami konferenciára utaztam Bécsbe, s menet közben az expresszvonaton üzenetet kaptunk, hogy a konferenciát elhalasztották. Budapesten sokkal kellemesebben tölthettem el az időmet, ezért hát megvártam, amíg a vonat kissé lelassít, leugrottam a töltésre, bementem a legközelebbi faluba, és gyorsan hazautaztam, hogy kellemes meglepetést szerezzek egy nőnek. Útitársaim, akiktől nem is vettem búcsút, végigkutatták értem a vonatot, s mivel az sehol sem állt

meg, azt hitték, szerencsétlenség ért, és meghúzták a vészféket. A vágány mentén keresték holttestemet, később pedig az újságok tele voltak a szenzációs hírrel, hogy Károlyi kiugrott a teljes sebességgel robogó expresszből. Nem sokat törődtem a kommentárokkal, amíg azzal tölthettem az időt, akit szerettem.

5.

A Quai d'Orsay

1913 őszén elérkezettnek láttam az időt, hogy megkíséreljem előmozdítani Magyarország közeledését azokhoz a nemzetekhez, amelyekkel a porosz szövetség következtében előbb vagy utóbb elkerülhetetlenül konfliktusba kellett sodródnunk. Azt a kérdést is dűlőre akartam vinni, hogy milyen álláspontot foglaljon el a magyar Függetlenségi Párt egy ilyen konfliktus esetén. Elsősorban a vezető szláv országhoz, Oroszországhoz kellett megkísérelni a közeledést. Egy ellenzéki pártnak azonban egyáltalán nem volt könnyű a cári Oroszországhoz közelednie. Teljesen értelmetlen lett volna az orosz politikai pártok valamelyikével érintkezésbe lépni, hiszen Oroszországban a duma fennállása ellenére is az abszolutizmus kormányzott. A duma semmiképpen sem akadályozhatta volna meg a háborút. A szentpétervári hatalmi körökhöz Párizson át vezetett az út. A Balkán-háborúk idején Franciaország nyilvánosan is mérséklő befolyást gyakorolt az orosz kormányra. A francia kormány józanságának nem kis része volt abban, hogy már akkor nem tört ki az európai méretű háború. Emellett függetlenségi harcaink sok hagyománya is Franciaország felé mutatott. XVII. és XVIII. századi függetlenségi küzdelmeink összekapcsolódtak azokkal a háborúkkal, amelyek a Bourbonok és a Habsburgok között folytak az európai főhatalomért.

Ezek a hagyományok népszerűvé tehették az általam

képviselt francia orientációt. Ha önálló külpolitikát tudunk kialakítani, s tudtára adjuk Berlinnek, hogy a magyar nemzet nem áll egységesen a német szövetség politikája mögött, ezzel – úgy véltem – talán elkerülhetővé válik a háború, vagy legalábbis Magyarország és a Monarchia kimaradhat belőle. De nemcsak az oroszokhoz, hanem még saját szlávjainkhoz is Párizson keresztül vezetett az út. Gyorsan döntöttem: elhatároztam, Párizsba utazom, és érintkezésbe lépek a francia kormánykörökkel. Azt reméltem, hogy néhány, Magyarország számára előnyös pénzügyi megállapodás révén is fordulatot idézhetek elő először a párt, majd az egész ország politikájában. Apponyi Albert ellenezte, hogy a magyar ügyekről az országon kívül bárkivel is tárgyaljunk. Ezzel, szerinte, a magyarság önmagát alacsonyítaná le politikai jogokkal nem rendelkező, a csehekhez hasonló nemzetiséggé. Ő mindenáron fenn akarta tartani a magyar szuverenitás látszatát, s leplezni kívánta azt a tényt, hogy a közös bécsi külügyminisztérium nem egyformán képviseli Magyarországot és Ausztriát, holott senki nem tudta nála jobban, hogy a külügyekben a paritás merő látszat és formalitás, s Magyarországnak ezekre negyven éve alig van befolyása. E felemás helyzet következtében a magyarokat németbarátoknak tekintették. Feltétlenül szükséges volt tehát, hogy a Függetlenségi Párt, amely amúgy sem állt a 67-es kiegyezés alapján, új politikát dolgozzon ki és kövessen.

Poincarénak nyíltan megmondtam,[12] hogy bár a Függetlenségi Párt elnöke vagyok, pártom többsége egyelőre nem támogatja új külpolitikai orientációimat, de erős támogatásra számíthatok, ha bátorítást kapok Franciaországtól vagy Oroszországtól. Mivel az oroszokhoz közvetlenül nem közeledhettem, azt remélem, mondtam, hogy ezt az ő befolyása teszi majd lehetővé. Tudtára adtam, hogy ha gazdaságilag függetlenné tudunk válni Ausztriától, és el tudjuk érni a politikai megbékélést a szlávokkal, olyan ütőkártya lesz a kezünkben, hogy meg tudjuk

törni a német-osztrákok, magyarok és románok egységfrontját, amelyet a Hármas Szövetség tart fenn és támogat. Ha pedig Magyarország ezt a láncot megszakítja, a háború elkerülhetővé válik.

Az elnök figyelmesen meghallgatta elgondolásomat, természetesen anélkül, hogy határozott ígéretet tett volna. Rendkívül alapos tájékozottságot árult el az európai politika minden részletét és árnyalatát illetően. Amikor közöltem vele, hogy tervemet Caillaux pénzügyminiszterrel is szeretném megbeszélni, óvatosságra intett. Caillaux-t ugyanis németbarátnak tartották.

Konkrét tervem az volt, hogy Budapest városnak próbálok 100 millió frankos kölcsönt szerezni szociálpolitikai beruházások céljaira. Több alkalommal is találkoztam Joseph Caillaux-val, aki tökéletesen megértette tervem jelentőségét. Bármit mondtak is ellenfelei, Caillaux nem volt németbarát, csupán el akarta kerülni a háborút, s ennek érdekében a német–francia megértésen és közeledésen munkálkodott. Felismerte, hogy az én politikám teljesen egybevág az övével. Nekem a német imperializmust kellett gyengítenem, neki a francia ultrasoviniszta irányzatok ellen kellett küzdenie. Mindkettőnk célja a béke volt.

Poincaré és Caillaux mellett sok más francia politikussal is tárgyaltam: így Paul Doumer szenátorral, Indokína volt kormányzójával, a francia nehézipar képviselőjével, továbbá André Tardieu-vel, a *Le Temps* külpolitikai szerkesztőjével és Georges Clémenceau-val. Utóbbit a korábbi tapasztalatok kissé szkeptikussá tették, s tervemmel szemben elsősorban azt hozta fel, hogy véleménye szerint az irányváltoztatás már elkésett, mivel a Monarchia már túl szilárdan Németország karmai között van. Kilátásba helyezte azonban, hogy lapjában, a *L'Homme Libre*-ben támogatni fog bennünket. A dolgok tehát jól haladtak, tele voltak reménységgel. De már 1914 júniusában jártunk, s a háború megelőzött. Elkéstem.

6.

A biztonság vége

Egyre inkább idegeire mentünk a világnak, de a háború végéig mi ezt egyáltalán nem vettük észre.

Von Bülow kancellár

Miközben a szentpétervári meghívásra vártunk, elhatároztam, hogy a Függetlenségi Párt balszárnyához tartozó képviselők egy csoportjával propagandakörútra indulok az Egyesült Államokba.[13] Politikánk minden részletében világos és kidolgozott volt, s egyetlen országban sem találhattunk volna eszméink terjesztésére megfelelőbb terepet, mint a nagy magyar kolóniával is rendelkező, demokratikus Egyesült Államokban. Pártunknak ki kellett törnie a provincializmusból és passzivitásból, olyan tényezővé kellett válnunk, amellyel számolni kell. Az Egyesült Államokban élő félmillió magyar nagy többsége olyan emberekből állt, akiket vagy akiknek a szüleit az elviselhetetlen hazai társadalmi viszonyok kényszerítettek az emigrációba. Biztosak lehettünk benne, hogy ezek nem hívei a fennálló magyar társadalmi rendnek. Közülük sokan az elnyomott nemzetiségekhez tartoztak, s ezért fontos volt, hogy körutunkon velünk legyen a szocialisták egy képviselője is, nehogy a szocialista és nemzetiségi emigráns tömegek szembeforduljanak velünk. Meghívtam tehát a Szociáldemokrata Párt egyik legtehetségesebb vezetőjét, Kunfi Zsigmondot, a kiváló szónokot, hogy tartson velünk Amerikába.

Cherbourg-ban, amikor a *Vaterland* nevű gőzös már indulóban volt az Egyesült Államok felé, egy táviratot

kézbesítettek nekem. Ebből tudtam meg, hogy Ferenc Ferdinánd főherceget és feleségét Szarajevóban megölték.

Gyorsan döntenünk kellett, kiszálljunk-e a hajóból, és hazasiessünk-e. A hajósíp már éppen indulást jelzett. Határoztunk, nem fordulunk vissza, hiszen New Yorkban már minden készen állt fogadásunkra.

Érkezésünkkor úgy tűnt, hogy a szarajevói tragédia talán békésen fog megoldódni. A jegyzékváltás és a szerb bocsánatkérés azt a reményt ébresztette, hogy a háború mégis elkerülhető. Elkezdtük tehát három hétig tartó propagandakörutunkat. Eközben semmiféle hírt nem kaptunk otthonról, így a jövőt illetően csak sejtésekre voltunk utalva.

Július végén Clevelandben ért az osztrák–magyar ultimátum híre. Megértettük, a háború küszöbére érkeztünk. Aznap este egy nagy népgyűlésen nyíltan kifejezésre juttattam elítélő véleményemet az ultimátumról, s hangoztattam, hogy a szerb és a magyar nép egyaránt békét akar, s megértésben élhet egymással. A hallgatóság és az amerikai sajtó rokonszenvvel fogadta kijelentéseimet. A körutat azonban félbe kellett szakítanunk. Hajóra szálltunk, ezúttal a *Savoie* gőzösre, amely Le Havre felé indult velünk, de feltűnően lassan haladt, különösen, amikor a Csatorna közelébe értünk. Hirtelen a hangszórón át nyugtalanító parancs jött: „Minden utas a kabinjába!" Tudtuk, a háború közvetlenül fenyeget, de nem hittük, hogy már meg is kezdődött. Amikor leértem a kabinomba, egy matróz éppen az ablakot kátrányozta be. A *Savoie* elsötétítve, teljes sebességgel szelte át a Csatornát.

Másnap, augusztus 4-én hajnali három órakor Tourette kapitány pár sorban értesített: kitört a világháború. Nem sokkal ezután egy tizenöt angol hajóból álló raj szegődött hozzánk, közrefogta a *Savoie*-t, és bekísérte Le Havre-ba. Megérkeztünk a háborúban álló Európába.

A kikötőben mindenekelőtt nemzetiség és nyelv szempontjából osztályozták az utasokat. Ekkor találkoztam először azzal a rendszerrel, amely ma már nagyon is is-

mert és természetes az európaiak számára, de akkor még gyermekkorát élte: azzal, amely az embereket számoknak tekinti. Az emberi jogok, amelyekre oly büszkék voltunk, semmivé váltak.

Amikor mindenkit ellenőriztek már, megkezdődött a kiszállás. Mi azonban, akik ellenségnek számítottunk, nem mehettünk, hanem további parancsra kellett várnunk. Végül közölték velünk, hogy hadifoglyok vagyunk, s a mi választásunkra bízták, rendőri fogdában vagy hajón tartanak-e bennünket őrizetben. Én engedélyt kaptam, hogy felkeressem a városparancsnokot, akit megkértem, hogy becsületszóra szabadon, szállodában lakhassunk. A parancsnok nekem hajlandó volt megadni ezt a kiváltságot, társaimnak azonban nem. A Francia Köztársaság e tisztje a jelek szerint egy gróf szavában jobban bízott, mint egy közönséges polgárében. Ajánlatát így természetesen nem fogadhattam el, mire tartózkodási helyül először egy kereskedelmi hajót, majd egy személyszállító hajót jelöltek ki számunkra. De amint az Franciaországban lenni szokott, a bürokratikus gépezet nem jól működött, s mi hamarosan rájöttünk, hogy fogvatartásunk ellenkezik a nemzetközi joggal, hiszen Ausztria–Magyarország és Franciaország között akkor még nem volt hadiállapot.

Ezek után táviratot küldtem Poincaré elnöknek, felhívtam a figyelmét erre a jogsérelemre, és arra kértem, intézkedjen, hogy visszanyerjük szabadságunkat. Augusztus 6-án valóban szabadlábra helyeztek bennünket, 10-én pedig vonatra ülhettünk, és ötven órán át utaztunk a mozgósítás lázában élő Franciaországon keresztül. Ekkoriban még nem voltunk hozzáedzve az emberi szenvedéshez, s az állomásokon búcsúzkodó, néma és síró embertömeg, a szomorú zsebkendőlengetések, a véget nem érő ölelések, az ájuldozó asszonyok látványa mélyen megrendített bennünket. A katonák hangulata benyomásaim szerint inkább komor volt, mint lelkes. Mondogatták ugyan, hogy Berlinig meg sem állnak, de hangjuk, ahogy ezt

mondták, elárulta, hogy nem hisznek a gyors, könnyű győzelemben.

Augusztus 12-én értünk Bordeaux-ba, hét perccel késtük le azt a vonatot, amellyel még átjuthattunk volna Spanyolországba. Végzetes késés volt ez számunkra, mert időközben beállt a hadiállapot Franciaország és Ausztria–Magyarország között. Ismét letartóztattak bennünket, és csukott teherautóban átszállítottak a Caserne de Passage-ba, amelyet átmeneti fogolytáborrá alakítottak át. Mélyen deprimált napok következtek.

Néhány héttel később Bordeaux parancsnoka közölte velünk, hogy szabadon útnak indulhatunk Spanyolország felé, ha becsületszavunkat adjuk, hogy hazaérve nem harcolunk Franciaország ellen. Megkértem a parancsnokot, ismertesse velem a kívánt nyilatkozat pontos szövegét. Noha egészségi okokból fel voltam mentve a katonai szolgálat alól, s eleve háborúellenes voltam, a jövőre nézve meg akartam tartani teljes cselekvési szabadságomat. Minden kötelezettségvállalás nélkül akartam elhagyni Franciaországot. Márpedig a nekünk átadott szöveg arról szólt, hogy tartózkodni fogunk minden fegyveres vagy fegyvertelen akciótól, amely Franciaország és szövetségesei ellen irányul.

Ennek aláírását megtagadtuk, kivéve egyik társunkat,[14] aki azzal érvelt, hogy az ellenségnek adott becsületszó semmire sem kötelez. Alá is írta a nyilatkozatot, elutazott, s hazaérve nyomban beállt a hadseregbe. A marne-i csata előtt igen valószínűnek tűnt a németek győzelme, s ebben az esetben fogságunk sem tarthatott volna soká. Egyik társam, Friedrich István, aki később, a Kun Béla-féle közjáték után, miniszterelnök és a fehérterror megindítója lett, könyv írásába kezdett *Károlyi francia hadifogságban* címmel.

Amikor a börtönudvaron napi sétánkat tettük, a vaskerítésen át mindig nagy tömeg bámult bennünket, mintha vadállatok lennénk egy állatkerti ketrecben, s közben

sértegettek és gyaláztak. Egy férfi rám mutatva azt kiáltotta: „Celui-là a la tête à guillotiner."[15]

Mivel én voltam a csoport feje, s az egyedüli, aki anyanyelvi szinten beszélt franciául, rám hárult a hivatalos közegekkel való érintkezés és tárgyalás. Hálátlan feladat volt ez: társaim nem voltak megelégedve magatartásommal, mert úgy vélték, hogy a zsakett hajtókáján himbálózó monokli összeegyeztethetetlen a fogolytól börtönőreinek kijáró tiszteletadással. Ám ennek ellenére engedélyt kaptunk arra, hogy becsületszó ellenében beköltözzünk a városba.

Megdöbbenéssel olvastuk a híreket a belga semlegesség megsértéséről, a németek sikeres offenzívájáról a lengyel síkságon és a Balkánon.

Írtam Poincarénak és Caillaux-nak. A leveleket a Quai d'Orsay-n levő Károlyi-palota házvezetőnője adta át Párizsban. Kölcsönt is vettem igénybe párizsi rokonomtól, Melchior de Polignactól.

Liège, Louvain és Charleroi elfoglalása után a németek tovább nyomultak előre Párizs felé. Egyszerre híre jött, hogy Bordeaux-ba költözik a francia kormány. A Place de la Comédie hamarosan megtelt elegáns, csukott gépkocsikkal, egyre több ismerős arc bukkant fel az utcákon, a párizsi lapokat Bordeaux-ban nyomták. A közép-európai sajtóban az a hír jelent meg, hogy Károlyi Mihályt és társait Franciaországban agyonlőtték!

Valamivel később levelet kaptam Ausztria–Magyarország madridi nagykövetétől, herceg Fürstenberg Károlytól. Rábeszélt, adjam becsületszavamat, hogy nem harcolok a szövetségesek ellen, hiszen ez a legcsekélyebb mértékben sem ütközne a becsületembe, mivel már túl vagyok a kötelező katonai szolgálat korhatárán. Hangoztatta, otthon is így vélekednek. Ugyanilyen szellemben írt menyasszonyom mostohaapja, Andrássy Gyula is. Ez a tanács azonban mindenesetre későn érkezett, mert a rendelkezések szerint az összes német és osztrák alattva-

lónak, még a katonai szolgálatra alkalmatlanoknak is, fogságban kellett maradniuk a háború végéig.

Azután minden előzetes értesítés és látható ok nélkül hirtelen véget értek a városban, viszonylagos szabadságban töltött napok, és ismét visszavittek bennünket a koncentrációs táborba. Nem sokkal utánunk egy fehér szakállú, ősz urat is behoztak. Rögtön kiderült, hogy rendkívül művelt és okos, alighanem kiváló emberrel van dolgunk. Később bemutatkozott: Max Nordau volt, az ismert cionista író és publicista, akinek *Konvencionális hazugságok* című könyve ifjúkoromban nagy hatást tett rám.

A tábor parancsnoka felajánlotta, hogy rendszeresen az ő lakásán étkezzem, s meghívását örömmel el is fogadtam, mert az egyhangú börtönkoszt után az ő házának kitűnő konyhája igen csábító volt. Hasonló meghívást kapott Max Nordau is, engem pedig megkért a parancsnok, hogy csoportunkból válasszak ki egy harmadik vendéget. Úgy oldottam meg a dolgot, hogy társaim naponta váltották egymást. Egyikük azzal akarta megnyerni a parancsnok jóindulatát, és nagyobb adagot szerezni magának az ízes *boeuf Bordelaise*-ből, hogy megígérte vendéglátónknak: a háború után egy telivér lovat kap az én ménesemből.

A Nordauval folytatott hosszú beszélgetések rendkívül élvezetesek, tanulságosak és szórakoztatóak voltak. Osztotta azt a nézetünket, hogy Németország győzelme a reakció diadalát jelentené. Úgy vélte, ebben a háborúban az is el fog dőlni, hogy a nemzetek individualista alapon fejlődnek-e tovább, vagy „rendőrállamokká" válnak. A szociális forradalmat nem látta előre. Akkoriban, mint mindenki, ő is azt hitte, hogy a háború legfeljebb hat hónapig tarthat.

A táborban töltött időnek sok humoros mozzanata is akadt. Egyik társunk cirkuszi kötéltáncos volt, és esténként szórakoztatott bennünket. Ágyvasakon, a fejünk fe-

lett egyensúlyozva mutatta be ügyességét. 1914. szeptember 13-án levelet kaptam Eugène Lautier-tól, a *Le Temps* belpolitikai szerkesztőjétől, aki közbenjárt érdekemben Delcassé külügyminiszternél, hangsúlyozva előtte franciabarát érzelmeimet. Szeptember 15-én egész csoportunkat szabadlábra helyezték, s kiállították számunkra az útlevelet Spanyolország útiránnyal. Előző nap meglátogatott a párizsi amerikai nagykövet, Myron T. Herrick, aki pénzt hozott jövendő apósomtól, Andrássytól. Elhagytam Franciaországot, anélkül hogy bármire kötelező ígéretet tettem volna.

Miután Madridban a francia és az olasz nagykövettől ajánlólevelet kaptunk, felszálltunk egy Velencébe tartó spanyol hajóra, s néhány nap múlva, október elején megérkeztünk Bécsbe, ahol megrohantak az újságírók, azt remélve, hogy szenzációs történeteket kapnak majd tőlem a franciák kegyetlenkedéseiről. Csalódottak voltak, amikor közöltem, hogy fogságunk idején jól bántak velünk.

Bécsben senki sem tudott a marne-i csatáról, amely jelentőségében a catalaunumi ütközettel vetekedett. Amikor említést tettem róla, azt hitték, hogy bedőltem a francia propagandának.

Bécsben Leopold Berchtold külügyminiszternél ebédeltem, s még ő is bagatellizálta a marne-i csata jelentőségét. Azt állította, hogy az csak stratégiai visszavonulás volt a mi részünkről. Felesége, aki Károlyi lány volt, elmesélte a családnak, hogy szegény Leopold egész éjjel nem tudott aludni, amikor a szerbekhez intézett ultimátumot írta, mert attól tartott, hogy esetleg elfogadják. Az éjszaka folyamán többször is felkelt, s átírt vagy hozzátoldott egy-egy pontot, csak hogy csökkentse ezt a kockázatot.

Ebéd közben Berchtold megsúgta nekem, nyolc napon belül újra megindul a németek nagy offenzívája, és rövid pár hét múlva Párizsban diktálják a békét. Én a meg-

egyezéses, kölcsönös engedményeken alapuló békeajánlat szükségességéről beszéltem, de ő hallani sem akart erről.

Először találkoztam azzal a jelenséggel, hogy a sajtó, mint a háború eszköze, hazugságokat terjeszt, és elhallgatja a legfontosabb tényeket, a közvélemény pedig a tömeghisztéria terjedésének mértékében veszíti el képességét az önálló gondolkodásra és ítéletalkotásra.

Második rész

A küzdelem

Általában van valami különös a nemzeti gyűlölködésben. A legerősebb és legheve-sebb formában mindig a kultúra alacso-nyabb fokán jelentkezik. De van egy szint, amelyen az ember már mintegy a nemzetek fölött áll, és a szomszéd nép jó vagy rossz szerencséjét is a sajátjának érzi.

Goethe

I.

Nehéz helyzetben

Nem okvetlenül igaz az, amit mindenki állít.

Shelley

Amikor megérkeztem Budapestre, kétségbeesve tapasztaltam, az embereknek fogalmuk sincs arról, ami Nyugaton történik. Meg voltak győződve arról, hogy Franciaország a forradalom küszöbén áll, s egyszerűen nem hitték el nekem, hogy erre egyáltalán nem lehet számítani.

Egy hisztérikus tömeg betörte házam ablakait, barátaim aggódtak biztonságomért. Hathónapi távollét után úgy éreztem magam, mintha egy tökéletesen idegen világba csöppentem volna. Senki nem fogta fel, mi történt a Marne-nál, s hogy a hadihelyzet teljesen megváltozott.

Elsőnek Apponyi Albertet kerestem fel, és szemrehányást tettem neki, amiért távollétemben a háború fenntartás nélküli támogatásának politikáját folytatta, ahelyett, hogy kihasználta volna Bécs ránkszorultságát, és érvényesítette volna az ország igényét a nagyobb függetlenségre. Apponyi azt felelte, ő ilyen erkölcstelen eszközökhöz még a politikában sem nyúl, és különben is az a nézete, minél odaadóbban csatlakozik a magyarság a Habsburgok és a Hohenzollernek ügyéhez, annál biztosabban számíthatunk a győzelem után – amelyben egy pillanatig sem kételkedik – a császár hálájára. Azt válaszoltam, hogy éppen Ferenc József hálája az, amire a legkevésbé mernék építeni.

Sem ekkor, sem később nem tudtunk egyetértésre jutni abban az alapvető kérdésben, miképp kell fogadnia és a

maga javára kihasználnia a nemzetnek az új helyzetet. Úgy látszott, a magyarság önrendelkezése, a Monarchia többi népével való megértés és együttműködés politikája, a Berlintől való függetlenedés – mindez a múlté. Oda voltunk láncolva egy idegen hatalomhoz, az ország emberi és anyagi erőit idegen célokra használták fel. A harctereken hosszú időre elvetettük a gyűlölet magvait önmagunk és azok között a népek között, amelyekkel békében kellett volna együtt élnünk.

Otthagytam Apponyit hatalmas íróasztalánál, szemben a szépséges, változatos budai hegyekkel, amelyeket a korai ősz sárguló lombja borított. Azon tűnődtem, hogyan szemlélhetik a többiek az eseményeket, ha ő, a nagy pacifista így gondolkozik?

Ifjabb Andrássy Gyula, aki hamarosan az apósom lett, az ugyancsak ellenzéki Alkotmánypárt vezetője, németbarát volt, és hűséges apja művéhez, az 1867-es kiegyezéshez. Andrássy meggyőződéssel vallotta, hogy politikám csődbe jutott, s azt tanácsolta, ha van bennem szemernyi realitásérzék, hagyjak fel az aktív polititikával. Büszke volt rá, hogy a hadüzenetre az ellenzék kényszerítette rá a habozó Tiszát, aki egyébként soha nem szánta volna el magát erre a lépésre.

Tisza pártja viszont azzal büszkélkedett, ők szorították a Ballhausplatzot erélyes állásfoglalásra, s azt hangoztatták, ha Tisza nem törte volna le a fegyverkezést obstruáló ellenzéket, nem lettünk volna képesek elbánni a szerbekkel és az oroszokkal ebben az általuk ránk kényszerített háborúban.

A Függetlenségi Párt képviselői lesütött szemmel hallgatták ezeket a szónoklatokat, s egymás között elismerték, „mégis Tiszának volt igaza". Apponyi „Végre!" felkiáltása a rossz lelkiismeretből és abból az igyekezetből fakadt, hogy elfeledtesse pacifista múltját. Magatartása sokban hasonlított Horthy 1941-es magatartásához.

Amikor a Szerbia elleni hadjárat elkezdődött, és a háború hívei azt remélhették, rövid idő alatt be is fejező-

dik, arisztokratáink, sportszenvedélyükhöz híven, önként jelentkeztek a frontra, hogy minden szerbet lepuffantsanak. Mikor azután Olaszország is belépett a háborúba, s a dicsőséges hadjáratból hideg és nyirkos lövészárkokban teljesítendő veszélyes és egyhangú kötelesség lett, ez a lelkesedés elpárolgott, s megindultak a rokoni közbenjárások annak érdekében, hogy fiaikat vagy fivéreiket mentsék fel a szolgálat alól, vagy vezényeljék át biztonságos beosztásba a főhadiszálláson.*

Az emberek akkor értették meg először, hogy a háború nem operett, nemcsak fellobogózott vonatokból, erkélyszónoklatokból, egyenruhás férfiaknak virágokat és csókokat szóró lelkes nőkből áll, amikor a nagy galíciai vereségek után, szörnyű megrázkódtatást okozva, megérkeztek az első sebesültszállítmányok. Ezt a hatást a még érintetlen „Hinterland"-ban folytatott, teljesen irreális propagandahadjárattal próbálták ellensúlyozni. A hazugság és a hiszékenység nemzeti erénnyé vált. Mintha a sajtó hirtelen elfelejtette volna, hogy még akadnak emberek, akik gondolkozni tudnak. De talán igaza is volt, hiszen ezek az emberek olyan kevesen voltak, és a közvélemény annyira megfélemlítette őket, hogy elhanyagolható mennyiségnek számítottak. A Nemzeti Kaszinó tele volt nagy stratégákkal. Bánffy Miklós, aki 1921–22-ben külügyminiszter lett, biztos forrásból hallotta, a németek tutajokra fognak ágyúkat szerelni, átúsztatják ezeket a Csatornán az angol partokhoz, és bombázással kényszerítik térdre Angliát. Ez a mentalitás miazmaként árasztotta el a várost a maga fojtogató légkörével.

Hamarosan látnom kellett, milyen szakadék tátong a háború áldozatai, a lövészárkokban vezetőik tévedése miatt szenvedő fiatalemberek és azok között, akik kényelmes lakásaik és klubjaik biztonságából prédikálták a végső győzelemig folytatandó háborút. Én magam gyenge egészségem miatt fel voltam mentve a katonai szolgálat alól, túl voltam már a korhatáron, s egyébként is a hitbizományok urainak szűk, kiváltságos rétegéhez tar-

toztam, de nem bírtam elviselni a hátország légkörét. Szerencsére nem fogadtam meg barátaim tanácsát, nem adtam becsületszavamat a franciáknak, így nyugodtan bevonulhattam. A döntés mégis nehéz volt, mert attól tartottam, önkéntes bevonulásomat félremagyarázhatják, és háborús propagandára is felhasználhatják. Szabad-e katonának mennem nekem, az antimilitaristának, aki ezt a háborút különösen elleneztem? Keserves lelkitusa után úgy döntöttem, hogy mégis ezt kell tennem. Most, mikor már ténylegesen folyt a háború, s a kisemberek mind kint voltak a lövészárkokban, értelmetlen volna kivonnom magam a katonai szolgálat alól, különösen, ha ehhez még meg is van a jogcímem. Azzal, hogy otthon maradok, nem tüntetek a háború ellen, annak viszont komoly előnyeit láthatom, ha megragadom ezt az alkalmat, és közvetlen közelről ismerem meg a népet, együtt élve vele a lövészárokban. Éreztem, nem azonosulhatok egészen egy jövendő demokratikus Magyarországgal, ha nem osztozom a kiváltságok nélküli, egyszerű emberek szenvedéseiben. Elhatározásomban szerepet játszott egy csak félig tudatos és kevésbé tiszteletreméltó szempont is – az attól való félelem, hogy gyávának látszhatok, aki különleges helyzetét kihasználva elkerüli a veszélyt. Csodálattal adóztam az olyan harcos antimilitaristák erkölcsi bátorságának, akik tudatosan szembeszegültek a hatalommal, s akiket meggyőződésükért bebörtönöztek vagy főbe lőttek. De mint politikusnak, nem az volt a feladatom, hogy magamat áldozzam fel, hanem hogy megmentsem hazámat a katasztrófától. Vajon nagyobb mértékben tudtam volna-e hatni az eseményekre, ha egyénileg mutatok példát a háborúval szembeni tevőleges ellenállásra? Nem tudom. Bizonyára erkölcsösebb lett volna meggyőződésem szerint cselekedni, s bátrabb lett volna gyávának látszani, de abban az időben még nem tudtam levonni az antimilitarizmusból adódó összes következtetéseket. A későbbi események fényében mégis úgy látom, akkori döntésem helyes volt.

2.

Házasságom

Több voltál feleségnél. Örömben és bánatban, harcban és munkában, szenvedésben és reménykedésben társam és igazi elvtársam voltál.

Néhány évvel a háború előtt súlyos autóbaleset ért. Akkoriban nálunk csak a szerencsés keveseknek volt autójuk, s nehéz volt ellenállni a kísértésnek, hogy az ember ne 60–80 kilométeres teljes sebességgel futtassa ezt az új játékszert.

Egy nyári délután belehajtottam egy árokba. Mercedesem megfordult a levegőben, és maga alá temetett. Néhány jólelkű sváb paraszt ki akart húzni a kocsi alól, de közben az autót ráejtették a mellkasomra. Három bordám eltörött. Elájultam. Amikor visszanyertem eszméletemet, a sváb parasztok házában találtam magam, s ágyam mellett mostohaanyám és nővéreim imádkoztak.

A lapok halálhíremet közölték. Andrássy Katalin, aki abban az időben még kislány volt, azt mondta anyjának: „Milyen kár, hogy Károlyi meghalt, ő lett volna a férjem!" Alig találkoztunk addig. Nagyon homályosan emlékeztem rá. A budai Andrássy-palota előcsarnokában láttam egy kislányt hátára hulló gesztenyebarna hajjal és nagy zöld szemekkel.

Életben maradtam, és ez a lány a feleségem lett.

Az Andrássy és a Károlyi család között régi és mély ellentét volt. Az Andrássyak liberálisaknak számítottak, mert szemben az ultraklerikális arisztokráciával, s így az én családommal is, ők helyeselték az egyház és az állam szétválasztását, a polgári házasság intézményének beve-

zetését. Feleségem olyan légkörben nőtt fel, amely teljesen át volt itatva politikával, s ő maga is gyermekkorától szenvedélyesen érdeklődött a politika iránt. Az Andrássyak nacionalisták voltak, de egyben a német kultúra tisztelői, antiklerikálisok és nagy pártfogói a művészeteknek, különösen a festészetnek. Apósom jól ismerte és gyűjtötte az olasz reneszánsz mesterműveit. A dunai rakpartra néző szalonja telve volt a quattrocento és a cinquecento festményeivel és más korszakokból származó művekkel is: szobrokkal, fafaragású Madonnákkal, régi mesterek és francia impresszionisták képeivel, domborműves bronz ajtókkal. A falakat keleti szőnyegek borították, a palota múzeumhoz hasonlított. Gyűjteményében ott volt Rembrandt ifjúkori önarcképe, egy nagyméretű Sebastiano del Piombo, egy gyönyörű Millet, egy Corot, egy Turner-féle naplemente, egy Daubigny, egy Lawrence és egy Canaletto.

Szeretett ott ülni a félhomályban, ahol csak a képek fölé helyezett rúdlámpák világítottak, és hosszú, vékony lábait törökösen maga alá húzva megosztott figyelemmel hallgatta a körülötte folyó beszélgetést, s csendben szemlélte műkincseit. Néha körbesétált a teremben, közelről is elnézte kedvenc tárgyait, sőt, gyengéden meg is simította őket hosszú, finom ujjaival. Időnként egy-egy szóval, mondattal helyreigazított valamilyen helytelen, pontatlan kijelentést, elnéző mosollyal fogadta családja nőtagjainak szenvedélyes kitöréseit. Az ő véleménye megfellebbezhetetlen volt, akár politikai, akár etikai vagy művészeti kérdésekről folyt a vita. A családból soha senkinek nem jutott eszébe, hogy ellentmondjon neki. Nem félelemből, mert szelíd és finom ember volt, hanem csodálatból és szeretetből. Ő képviselte és folytatta az idősebb Andrássy Gyula, a tévedhetetlen pátriárka hagyományait.

Az Andrássy család megszokta, hogy aki oda beházasodik, Andrássy lesz, s hogy a nők, akik más családba mennek férjhez, ott is Andrássyak maradnak.

Feleségem, Katus volt az első, aki szakított ezzel a hagyománnyal. Amint tevékenységem a szokványos pártpolitikai rutin szintje fölé emelkedett és általános emberi tartalommal telítődött, feleségem szenvedélyes érdeklődést tanúsított iránta.

Egyesek szerint feleségem erős befolyást gyakorolt rám. És ez annyiban igaz is, hogy emberek, akik együtt élnek, és szeretik egymást, kölcsönös hatással vannak egymásra. Én tettem őt szocialistává, de ő volt az, aki a háború alatt figyelmemet a szegények szenvedései felé irányította, s aki meggyökereztette bennem azt az érzést, hogy nem lehet tovább tűrni az alsóbb osztályokkal szemben elkövetett igazságtalanságokat. Ő segített megtalálni egyéniségemet, hogy merjek önmagam lenni, ő éreztette meg velem legerősebben, hogy nem élhet egy ember két életet, az atavisztikus életörömökét és ugyanakkor a szocialista elvekét.

Az Andrássy családéval merőben ellentétes szellemet képviselt az a Szentkirályi utcai kör, amelyben mostohaanyám, Geraldine is élt, s amely szoros szálakkal kapcsolódott a bécsi udvarhoz, államot alkotván az államban. E kör minden tagjának megvolt a maga kedvenc főhercege, főhercegnője és püspöke, és – természetesen – a maga kedvenc antiszemita zsidója. Prohászka, a modern püspök, az ő szemükben szabadgondolkodónak számított.

Geraldine néni XVIII. századi, XVI. Lajos stílű bútorokkal berendezett kék szalonjában franciául susogtak a zsidó szövetség és az Orient Nagypáholy világot átszövő összeesküvéséről. Itt meg voltak győződve arról, hogy minden baj, minden háború és forradalom a zsidók és a szabadkőművesek műve, ezek pedig nem egyebek, mint a világ fölötti uralomra törő „Sötét Hatalom" elszánt ügynökei. Különös módon ez a fantasztikus nézeteket valló kör igen művelt volt, tagjai járatosak voltak a szépirodalomban, kivált pedig a forradalom előtti idők francia memoárirodalmában. A parlamentáris rendszert és a

politikát gyanakvással vegyes mély megvetéssel kezelték. A képviselőházat kereskedők gyülekezetének, a tőzsdéhez hasonló alantas helynek tekintették, s ha valamelyik védencük parlamenti képviselőnek jelöltette magát, azt suttogták: „Nous sommes tombés si bas!"[16] Fénykoruk a magyar „Kulturkampf" időszaka volt, amikor lelkes hadjáratot indítottak a vallásszabadság ellen, és még sok évvel később is gyűlölettel emlegették és kezelték azokat, akik megszavazták a polgári házasságot vagy a zsidók ellen irányuló törvények eltörlését. Gyűlölték gróf Tiszát, mivel kálvinista volt, s így hivatali méltósága szerintük sértette a római katolikus egyház tekintélyét. A háború megzavarta őket, felborította szimplifikáló logikájukat és szemléletüket. Féltek a győzelemtől, mert ez a protestáns Hohenzollernek tekintélyét és hatalmát növelte volna, de féltek a vereségtől is, mert ez meg a zsidók forradalmát és a dinasztia elleni lázadást segítette volna elő. Mostohatestvérem, Károlyi József, jellegzetes képviselője volt ennek a körnek. Anyjával és nővéreivel együtt ideje legnagyobb részét Párizsban és a francia Riviérán töltötte, s a család magatartás, szokások, sőt, külső megjelenés tekintetében is inkább a XVIII. századi Franciaországhoz tartozott, mint Magyarországhoz.

Házasságunk ezt a két ellentétes szellemű kört kapcsolta össze. A magam részéről egyik hagyományt sem vállaltam. Feleségemmel együtt mindkettőtől függetlenítettük magunkat, és új úton indultunk el. Családom meg volt botránkozva, de továbbra is ragaszkodott hozzám, s elfogadta „bolondériáimat". Mivel közülük való voltam, egyszerűen nem tudták elképzelni, hogy komolyan hiszem is azt, amit hirdetek. Katus egyszer azt mondta nekik: „Ti csak azért tudjátok szeretni Mihályt, mert azt hiszitek, hogy csalárd, kettős játékot játszik. Ha majd egyszer bebizonyítja, hogy becsületes, és ennek megfelelően cselekszik is, akkor ellene fogtok fordulni." Később kiderült, mennyire igaza volt.

Esküvőnk napján különös, jövőnkbe mutató incidens

történt velünk. A budai Mátyás-templomban lezajlott szertartás után parádi birtokomra hajtottunk. Akkoriban ez ötórás út volt. Át kellett mennünk a Mátrán, s éppen felértünk az út legmagasabb pontjára, amikor autónk hirtelen leállt. Elfolyt a benzinünk, mert lyukas volt a tartály. A sofőrt a kocsiban hagytuk a csomagokkal, mi pedig, Katus szobalányával és Tevrev nevű bulldogommal együtt, zuhogó esőben nekivágtunk az útnak az erdőn keresztül. Végül, már sötétben, teljesen átázva és kimerülve, eljutottunk az egyik erdészem kunyhójához. (Az erdő már az én birtokaimhoz tartozott.) Nem fedtük fel kilétünket, sőt, a tornácon üldögélve, megkérdeztük, kié a birtok. „Károlyi grófé", felelte az erdész, miközben szivarját szívta, és gyanakodva méregetett bennünket.

„Milyen ember a gróf?" – érdeklődött Katus.

„Soha nem látjuk – válaszolta az kedvetlenül –, de azt hallottuk, Pesten feleségül vett valami nagyon gazdag öreg nőt (Katus összerándult). Ritkán jön errefelé, jobban szereti az idegen országokat."

Végül megérkezett az értünk küldött hintó, az erdész fejében világosság kezdett derengeni, s zavarában gyorsan eltűnt a konyhában. Éjfél lett, mire a kastély udvarába értünk, ahol a vihar már rég letépte a bennünket üdvözlő feliratokat, eloltotta a lámpákat, széttépte a girlandokat, megsemmisítette személyzetünk gondos munkáját. A cselédeket virrasztás közben elnyomta az álom, a komornyik már feladta a reményt, hogy valaha is megérkezünk. Közös életünknek ez az indulása nem volt valami jó előjel. És azóta is valami végzet üldöz minket, megakadályozza, hogy bárhol is letelepedjünk, országról országra hajszol, sehol sem tudunk tartós otthonra lelni.

3.

A hadseregben

Jelentkeztem hát a hadseregbe, és az I. honvéd huszárezredhez kerültem, amelynek az osztrák–magyar hadseregen belül az a feladat jutott, hogy adott esetben a határokon belül védje az ország területét. Itt a vezényleti nyelv magyar volt. Az elitalakulat zömmel dzsentrielemekből állt, mivel az arisztokraták többnyire a közös hadseregben szolgáltak.

Katonai kiképzésem után Budapesten kellett megvárnom, amíg menetszázadom a frontra indul. Ez azonban hónapokig elhúzódott, amit különösnek tartottam ugyan, de örültem is neki, mivel feleségem első gyermekünk – Éva lányom – születését várta, s így vele lehettem. Később tudtam csak meg, mi volt e számomra szerencsés késlekedés igazi oka. Feleségem egy befolyásos nagybátyja, Batthyány Lajos járt közben, s a hadügyminiszter lányom születéséig az egész századot visszatartotta. Legszívesebben a parlament elé vittem volna az ügyet, de ettől végül is elálltam, mert családi viszályt idéztem volna elő, s hálátlannak tűntem volna fel nagybátyánkkal szemben, akit a legjobb szándékok vezéreltek.

Tudtom nélkül intézték el azt is, hogy a fronton a vezérkarhoz kerüljek mint a hadosztályparancsnok, báró Apor tábornok szárnysegédje. Mikor aztán odaérkeztem, kiderült, hogy igen sok más szárnysegéd is ténykedik ott, többek között József testvérem és egyik húgom férje is.

Abban az időben álló lövészárokharc folyt, időnket bridzsezéssel és a tábornok szórakoztatásával töltöttük. József testvérem, akinek a civil életben 860 öltönye volt, magával hozta a harctérre minden „nélkülözhetetlen" holmiját: perzsaszőnyegeket, tucatnyi különleges egyenruhát, melegvizes palackokat, elektromos készülékeket – és saját szakácsát is. Amikor a hadosztálytörzs áttelepült valahová, öcsém teherszállító kocsija is mindig követte a holmival. Apor tábornok, aki a konzervtejnél jobban szerette a friss tejet, saját tehenet tartott maga és kedvenc tisztjei ellátására. Olyan volt a légkör, mint valami családi összejövetelen, én azonban nem ezért léptem be a hadseregbe.

Egy nap a hadseregparancsnok, Boroevics tábornok jött szemlét tartani, s ezen a mi ezredünknek is részt kellett vennie. Tábornokunkat azonban nyolc szárnysegédje közül csak négy kísérhette el. Ez a parancs először meglepett, de aztán hamarosan rájöttem a nyitjára. Apor csak négy szárnysegédet tarthatott volna, a másik négy illegálisan tartózkodott mellette, ezeket tehát rejtegetni kellett. Azonnal megragadtam az alkalmat, és önként jelentkeztem az arcvonalra. A báró, aki családomnak megígérte, hogy gondoskodni fog biztonságomról, zavarba jött, de végül, kedvetlenül, teljesítette kérésemet. A család neheztelése, amely később komolyabb méreteket öltött, ekkor kezdett ellenem fordulni. Feleségemmel szembeni kegyetlenségnek tekintették, hogy kockára teszem az életemet, mondván: elég baj, hogy pacifista vagyok, de akkor legalább vigyázzak magamra.

Mi, képviselők, még a sárral és hóval borított lövészárkokban sem voltunk olyan veszélyben, mint a többiek, mert ahányszor csak támadásra került sor, összehívták a képviselőházat, s ilyenkor mi automatikusan szabadságot kaptunk.

Ezredparancsnokom, a lengyel gróf Lubienski, engedélyt adott feleségemnek, hogy hosszabb időre meglátogasson, mikor az ezred pihenőre vonult vissza egy front

mögötti faluba. Feleségem vöröskeresztes nővérként jött, Rózsi nevű szobalányával és egyetlen páciensével, egy beteg tacskóval.

A galíciai fronton a háborúnak ezt az időszakát „kedélyes háborúnak" lehetett volna nevezni. Reggelenként feleségem is kilovagolt az ezredparancsnok oldalán, és részt vett az arcvonal mögött rendezett lovasjátékban. Az oroszok alig két mérföldnyire voltak tőlünk, s ilyenkor azzal szórakoztak, hogy ágyúval lövéseket adtak le a játéktér irányában. De ez csak megborsozta, még izgalmasabbá tette a játékot, s szerencsére senkiben sem tett kárt. Egy éjszaka gitárok, fuvolák és hegedűk hangjára ébredtem: néhány tiszt az ablak előtt szerenádot adott feleségemnek. Úgy éreztem, legfőbb ideje, hogy hazatérjen. Húgaim és öcsém felesége is eljöttek látogatóba a front mögötti főhadiszállásra. Nagy feltűnést keltettek, amikor vadonatúj egyenruhába öltözött férjeikkel, akiken ragyogott a csizma, a derékszíj és a rézgombok sora, megjelentek a katonákkal zsúfolt, mocskos csernovici kávéházakban. A lövészárkok szennyéből néha-néha kiszabaduló katonák ide menekültek egynapi pihenőre, s megigézve bámulták a legújabb párizsi divat szerint öltözködő égi tüneményeket, akik körül francia parfüm illata szállt.

A fronton sok olyan visszás jelenséget tapasztaltam, amit képviselő voltomra való tekintettel szerettek volna eltitkolni előlem. A tiszti étkezdén kitűnő volt a koszt, de ezt szállásmesterünk, „Pecsi bácsi" csak a közkatonák fejadagjának rovására tudta biztosítani. A tisztek körében természetesen „Pecsi bácsi" volt az ezred legnépszerűbb embere. Kényes helyzetbe kerültem, hiszen mint képviselőnek kötelességem lett volna leleplezni ezt a visszaélést, de ezzel rossz hírbe hoztam volna az ezredet, és árulónak tűntem volna tiszttársaim szemében.

Az ezredben ténylegesen kilencven tiszt volt, több, mint amennyire szükség lett volna, hiszen csak ötszáz lo-

vunk volt, de offenzíva idején a tisztek száma körülbelül tízre olvadt.

A támadások fő terhe az átadagjukban megrövidített, rosszul táplált katonákra hárult. Elitalakulatunkba néhány gazdag zsidó is bebocsátást nyert, de ezek később keservesen megbánták, hogy odakéredzkedtek. Tombolt az antiszemitizmus, s egy zsidónak, bármit tett, soha nem lehetett igaza. Emlékszem egyikükre, egy Grosz nevű orvosra, akit azért gyűlöltek, mert bátor merészelt lenni. Elsőként jelentkezett minden veszélyes vállalkozásra, s ezzel felbőszítette társait. Természetesen az volt a célja, hogy bebizonyítsa: nem minden zsidó gyáva, de éppen az ellenkező eredményt érte el. „Micsoda pimasz fráter ez – mondták –, hogy olyan bátornak akar látszani, mint egy magyar!"

Ha viszont egy zsidó kimutatta, hogy fél, nem volt irgalom számára. Ezredünknek volt egy zsidó tagja, aki azért jelentkezett a huszárokhoz, hogy ezzel mintegy társadalmi rangot szerezzen, de úgy félt a lótól, mintha az tigris lett volna. Rémült, szürke arccal, remegő kézzel kapaszkodott a nyeregbe, s egy titkon magánál hordott kis kötélhágcsó segítségével tudott csak felkapaszkodni az állat hátára. Amikor bajtársai ezt felfedezték, a lovat korbáccsal úgy megvadították, hogy az egyszer foga közé harapva a zablát, végigvágtatott vele a városka utcáin, és csak egy kávéházban állt meg. Egy másik fiatal zsidót, aki az ezredbe merészkedett, addig gyötörtek, amíg áthelyezését kérte. A kínzás egyik módjául azt eszelték ki, hogy szájába gyömöszölték kedvenc gramofonlemezeit, s arra kényszerítették, hogy rágja meg őket.

Egy nap parancs érkezett, hogy ki kell üríteni egy kis galíciai falut, amelynek lakossága állítólag összejátszott az ellenséggel. Bűnbakokra volt szükség, ezeket a faluban élő zsidók közül választották ki, taligára ültették, és behozták a törzshöz. Az egyik taligán tizenkét zsidó lányt szállítottak, négynek azonban sikerült útközben megszök-

nie. Az őrizetükkel megbízott őrmester, akinek tizenkettővel kellett elszámolnia, gyorsan megtalálta a megoldást. Az egyik szomszédos városban összefogott helyettük négy másik lányt, akik békésen sétáltak vasárnap délután. Nem használt se fenyegetés, se tiltakozás. Az esetet a tiszti étkezdében is megtárgyalták, s egyöntetű elismeréssel adóztak az őrmester leleményességének.

Amikor a galíciai frontról hazatértem Budapestre a képviselőház üléseire, minden alkalmat igyekeztem megragadni, hogy tiltakozzam Németországnak való teljes alárendelésünk ellen. Arra is módot találtam, hogy az emberben és pénzben hozott magyar áldozatok fejében társadalmi reformokat és nemzeti jogokat követeljek. Tiltakoztam az ellen, hogy csapatainkat a fronton összekeverték az osztrák, majd a német csapatokkal. Ez a helyzet megfosztotta a magyar kormányt és parlamentet a saját alakulatai fölötti ellenőrzés és bármiféle önálló lépés lehetőségétől, és végzetesnek bizonyult az általános összeomlás idején.

Batthyány Tivadar, Lovászy Márton és mások is fokozatosan szerveződni, cselekedni kezdtek. Erkölcsi támogatást kaptunk a már nagybeteg Justh Gyulától is. Mint a *Magyarország* című esti lap főrészvényese, azon voltam, hogy a lapból független orgánumot csináljak, amely támogatni tudja majd jövendő küzdelmeinket. Az újság természetesen veszített példányszámából, de végül mégiscsak birtokunkban volt egy olyan lap, amely távol tartotta magát a háborús izgatástól, s nem áldozott a német szövetség oltárán. Minden nagyobb győzelem alkalmával – kezdetben a központi hatalmak sok győzelmet arattak – a parlament bankettet rendezett. A magyarok, hogy kiérdemeljék Berlin dicséretét, s kimutassák, hogy többet tesznek Ausztriánál a végső győzelem érdekében, igyekeztek túltenni az osztrákokon háborús lelkesedés dolgában. A miniszterelnöktől kezdve valamennyi párt képviselői felállva ürítették poharukat a győzelemre.

A parlamentnek ezeken az önmagát ünneplő, háborús szellemű gyűlésein vagy részt sem vettem, vagy tüntetően és némán ülve maradtam az ünneplés közepette.

Paradox helyzet volt, hogy egy alacsony rangú katona, egy zászlós tüntessen a háború ellen, a parlamentben magas rangú feletteseit támadja, s a hadvezetőséget bírálja. De mint az ellenzék vezetőjének, ez volt a kötelességem.

Feleségemmel egyszer a bécsi operában voltunk. Az előadás végén a német császár, Károly király és a hadvezérek képét vetítették a függönyre, a zenekar a „Wacht am Rhein"-t és a „Gott erhalte"-t játszotta. Az egész hallgatóság felállt. Mi a színpad melletti páholyban voltunk, s amikor a német nemzeti himnusz hangjai mellett megjelent Vilmos császár képe, tüntetően visszaültünk a székre. Sok felháborodott tekintet szegeződött ránk.

A Függetlenségi Párt büszkén terjesztette azt az anekdotát, hogy amikor a német császár bevezette a „kövér Bertának" becézett 42-es ágyúkat, megkérdezte Ferenc Józsefet: „Mit szólsz az én 42-eseimhez?", mire Ferenc József azt válaszolta: „Nagyszerűek. De mit szólsz te az én 48-asaimhoz?" – vagyis a harcias Függetlenségi Párthoz.

A háborúért lelkesedő közvélemény fokozatosan megváltozott. Sokan, akik addig kárhoztatták véleményemet, nyíltan visszhangozták és terjesztették érveimet. Olyan kérdéseket, amelyekre addig én is csak diszkréten utalhattam, most már nyilvánosan tárgyaltak az emberek. Ekkoriban keletkezett az a kiszólás: „frontszolgálatra ítélni", amely hűen tükrözte a harcias szellem hanyatlását. Aki csak tehette, igyekezett elkerülni a „hősi halált".

Stürgkh gróf a háború kezdete óta nem hívta össze az osztrák parlamentet. Ausztriában autokratikus módon kormányoztak, s így a külügyek parlamentáris ellenőrzésére egyedül hivatott „delegációk"* sem ülhettek össze. Minden nyilvános gyűlés tilos volt.

Ferenc József uralkodásának utolsó hónapjaiban azt mesélték, az öreg császárt már csak azzal lehetett kizökkenteni szenilis közönyéből, ha a poroszok felett aratott győzelmekről beszéltek neki. Nem tudta ugyanis elfelejteni a sadowai megaláztatást, és valahogy azt hitte, hogy még mindig a németek ellen visel háborút.

4.

Törekvéseink az olasz semlegesség fenntartására

A háború első évében az oroszok elérték a Kárpátokat, és attól lehetett tartani, hogy áttörik a frontot, elözönlik Magyarországot. Az olasz beavatkozás veszélye ugyanekkor fordult komolyra, sőt még Románia is egyetértést teremtett Olaszországgal, s végzetes lett volna, ha éppen ebben a pillanatban támad meg bennünket.

1915. január végén csoportom néhány tagja kapcsolatba került Török János görögkatolikus lelkésszel, aki éppen Rómába készült. Ki akartuk aknázni ezt a lehetőséget, s elhatároztuk, hogy Török útján tájékoztatjuk a felelős olasz tényezőket a háborúval kapcsolatos álláspontunkról. A budapesti olasz főkonzul révén értesítettem Török közeli érkezéséről báró Sonnino olasz külügyminisztert, akivel néhány évvel korábban rokonom, Scipio Borghese herceg római házában találkoztam. A pap 1915. március 12-én fel is kereste Sonniót, s átadta azt a szóbeli üzenetünket, hogy a „hivatalos" Magyarország nem képviseli a magyar népet, mivel a kormány a szűk körű választójognak és a választási korrupciónak köszönheti hatalmát. Magyarországnak, folytatódott üzenetünk, nem érdeke a német győzelem, hiszen ezáltal Németország csatlósává és áruinak piacává válnánk. A független Magyarország léte elsőrendű érdeke Olaszországnak, és egyik legfontosabb biztosítéka a tartós európai békének.

Mindezzel az olasz nemzeti érdekekre, az ő *sacro egoismó*-jukra hivatkoztunk. Magyarország nem szláv és nem germán állam. Nem olyan hatalmas, hogy területi aspirációi lehetnének – például a Balkánon –, ahhoz viszont elég erős, hogy útját állja más államok ilyen törekvéseinek. Török azt is megemlítette, hogy Magyarországnak feltétlenül szüksége van tengeri kijáróra.

Sonnino érdeklődéssel fogadta üzenetünket, s tájékoztatta Törököt a folyamatban levő olasz–osztrák tárgyalásokról. Kilátásba helyezte Olaszország segítségét, érdeklődött hazai befolyásunk mértéke felől, segítséget ígért a többi nagyhatalommal való tárgyalásaink lehetőségének megteremtéséhez, mindenekelőtt pedig azt tanácsolta, igyekezzünk Romániával megegyezni. Hajlandó volt Törököt összehozni Bratianuval, Románia akkori római nagykövetével.

Török hazatért az üzenetekkel, s hamarosan ismét visszament Rómába, újabb megbízásainkkal. Április 22-én Sonninótól azt a tájékoztatást kapta, hogy Olaszország május elején felmondja a Hármas Szövetséget, május végén pedig, *„se Dio non fa miracolo – fa guerra"*.[17] Sonnino kapcsolatot teremtett küldöttünk és az angol nagykövet, Sir Rennell Rodd között is, aki szintén azon a véleményen volt, hogy Töröknek beszélnie kellene Bratianuval.

Minderről tájékoztattuk Andrássy Gyulát, aki úgy vélekedett, hogy Török közölje Sonninóval: Magyarországon már folyamatban van egy valamennyi pártot képviselő koncentrációs kabinet alakulása. A lelkész akkor érkezett újra Olaszországba, amikor ott éppen válság robbant ki Giolitti hadüzenet-ellenes álláspontja miatt. Sonnino még a hadüzenet után is fogadta Törököt, diplomáciai útlevelet adatott neki, s biztosította: noha az olasz közvélemény egyhangúlag követeli az olaszok lakta vidékek bekebelezését, ő hajlandó elejteni a Fiuméra és a magyar tengerpartra vonatkozó igényt, és minden befo-

lyását latba veti Románia Erdéllyel kapcsolatos igényeinek minimalizálására, amennyiben Magyarországon megalakul ez az új kormány, mégpedig Tisza István nélkül, akit Sonnino szerint külföldön a háború *spiritus rector*ának tartanak. Megígérte, az ellenségeskedés alatt is kapcsolatban marad a Függetlenségi Párttal, s közölte azt is, hogy nyilatkozatát június közepéig állja.

Amint Török megérkezett ezzel az újabb üzenettel, akciónkról memorandumban tájékoztattuk a magyar kormányt, az osztrák kormányt, a közös külügyminisztert és a királyt.* Az olasz tárgyalások ügyével azért foglalkoztam ilyen hosszasan, mert amikor 1917–18-ban a katonai bíróság mindenáron terhelő anyagot akart találni ellenem, ezeknek a tárgyalásoknak a részleteit próbálták lázas erőfeszítéssel felkutatni. Jócskán meglepődtek, amikor kiderült, hogy a tárgyalásokról Andrássy Gyula útján Ferenc József császár, Burián külügyminiszter, Stürgkh osztrák miniszterelnök és Tisza is tudott, és hogy Buriántól még külön köszönetet is kaptunk fáradozásunkért.

Mégis, 1922-es peremben ezekből a tárgyalásokból kovácsolták ellenem a legfőbb vádpontok egyikét.

Noha azt a célunkat, hogy megakadályozzuk Olaszország hadbalépését, nem tudtuk elérni, legalább nyitva tartottuk az utat az antanttal folytatandó tárgyalások számára, s ezt fel is lehetett volna használni, mielőtt a szenvedélyek túlságosan magasra csaptak. Igaz, a londoni szerződést már 1915. április 26-án megkötötték – bár ezt csak 1917. február 28-án hozta nyilvánosságra az *Izvesztyija* –, de ugyanezen a tavaszon St-Jean de Maurienne-ben Ribot és Lloyd George még arra próbálták rávenni Sonninót, hogy amennyiben a Monarchia felmondja a németekkel kötött szövetséget, mérsékelje területi igényeit. Az olaszok a Brennernél húzódó határhoz és Trieszthez ragaszkodtak, Czerninnek tehát semmiféle osztrák területről nem kellett volna lemondania. A kö-

vetkezmény Erdély későbbi elvesztése lett. Mennyivel jobban járt volna Magyarország, de még Ausztria is, egy olyan külügyminiszterrel, aki – akár területi áldozatok árán is – a különbékén munkálkodik. Ebben segítséget nyújthatott volna neki egy olyan magyar államférfi is, aki maga mögött tudja a parlamentet.

5.

Egy korszak vége

Kapcsolatom és együttműködésem Apponyival egyre válságosabbá vált. Apponyi mindinkább Andrássy befolyása alá került, és azonosította magát Németország ügyével. Még abba is hajlandó volt beleegyezni, hogy magyar csapatokat küldjenek Mezopotámiába. 1916 nyarán, amikor én éppen Konstantinápolyban töltöttem szabadságomat, elfogadta egy olyan külügyi tanács felállításának tervét, amelyben a kormány és az ellenzék is részt vett volna. Ily módon az ellenzék felelősséget vállalt volna a hadviselésért anélkül, hogy módja, hatalma lett volna ebbe ténylegesen beleszólni. Ezt a hátam mögött tett lépést arra használtam fel, hogy véget vessek egy már tűrhetetlenné vált helyzetnek. Húsz hívemmel együtt kiléptem a Függetlenségi Pártból, és külön, saját pártot alapítottam, amely végre önálló és világos politikát folytathatott. Éreztem, elérkezett a perc, amikor határozott gesztust kell tennünk, és meg kell mutatnunk az antantnak, hogy Magyarországon létrejött egy olyan párt, amely kész a németekkel szakítani, és különbékét kötni. A sajtó jelentős része támogatott bennünket, s bár a kormánylapok árulóknak vagy őrülteknek neveztek, éreztük, az utca embere velünk van.

Nyíltan felszólítottam a kormányt, jelölje meg háborús céljait, s jelentse ki, hogy német érdekekért nem folytatja a háborút, és mindent megtesz Németországgal

szembeni függetlenségünk helyreállítására. Ezzel az új Károlyi-párt a béke pártja lett.

Amit kívántunk, beteljesedett. Az antant lapjai kezdték észrevenni, hogy akadt végre Magyarországon egy párt, amely megtörte a háború *union sacrée*-ját. Az országon belül is megváltozott a helyzet. A hadvezetésben már senki sem bízott. A háború egyetlen népszerű parancsnokot sem tudott a felszínre vetni. A hadisegélyek elosztása gyalázatosan egyenlőtlenül történt, „hőseink" otthon maradt családtagjainak nagy többsége éhezett. A titokban kifizetett kétes összegek, a hadiszállítások körüli visszaélések, a katonák számára gyártott papírtalpú bakancsok keserűséget és felháborodást okoztak szerte az országban.

Úgy láttam, a nemzetközi pacifisták programja pontosan kifejezi saját véleményemet és érzelmeimet. A militarizmust jobban gyűlöltem, mint valaha. Érintkezésbe léptem hát Kunfival és csoportjával, bár ezt a szövetséget még saját híveim is igen rossz szemmel nézték. Számukra a pacifizmus csak a Németországtól való elszakadást és a különbékét szolgálta. Nekem sokkal többet jelentett ennél: a háborúkat kiküszöbölő új nemzetközi rend felé vezető utat, és a nemzetek egyenjogúságon alapuló együttműködésének megteremtését.

A központi hatalmak katonai helyzete egyre súlyosabbá vált. Románia hadat üzent nekünk, Bruszilov pedig a lucki csatában áttörte védelmi vonalunkat. Akárcsak 1914–15-ben, a Monarchia területének jelentős része megint az ellenség kezébe került. Ismét a németek mentettek meg bennünket: csapataik megszállták Romániát. A német vezérkar élén Falkenhaynt Ludendorff és Hindenburg váltotta fel. A Monarchia minden addiginál jobban ki volt szolgáltatva Németországnak, szuverenitása merő fikcióvá vált. A haldokló Ferenc József birodalmában a német nagyvezérkar volt az úr.

Amikor 1916-ban IV. Károly lépett nagybátyja trónjára, mindenki új reményekkel telt el. Károly első dolga

volt, hogy Budapesten magyar királlyá koronáztassa magát. A magyar arisztokrácia el volt bűvölve, s a koronázás körüli izgalmak és intrikák elfeledtették vele a háború keserveit. Az ünnepségen címeket, rangokat, érdemrendeket osztogattak. Noha már forradalmár hírében álltam, feleségemet udvarhölggyé nevezték ki.

Az első csalódás akkor következett, amikor a koronázás után, alighogy Károly király levette fejéről Szent István koronáját – oly nagy volt neki, hogy teljesen lecsúszott a homlokába, ami a szertartás egyetlen zavaró mozzanata volt –, az uralkodó máris sietett vissza Bécsbe. A budai várpalotában éjszakára előkészített királyi lakosztály üresen maradt.

De a reménykedés hullámai az egész Monarchiában magasra csaptak. Az emberek még jól emlékeztek rá, milyen lovagiasan viselkedett a fiatal hadnagy nagybátyja, Ferenc Ferdinánd halála idején. A meggyilkolt főherceg nem kapta meg a rangjának kijáró végtisztességet, mert a császár még a trónörökös tragikus halála után sem tudott megenyhülni irányában. A császári családnak csak néhány tagja kapott engedélyt a temetésen való megjelenésre, Károly azonban megszegte a parancsot, s nemcsak részt vett a temetésen, hanem még helytelenítő véleményének is hangot adott. Ettől kezdve bátor embernek tartották. Azt is tudták róla, hogy Ferenc Ferdinánd politikai befolyása alatt állt, és ebből arra következtettek, hogy a föderáció híve.

A fiatal uralkodó ifjúi hévvel és jó szándékkal fogott hozzá a rettenetes örökség felszámolásához. Nyomban kicserélte környezetét. Olyan emberek léptek előtérbe, akiket a közvélemény a Belvedere-féle politika képviselőinek ismert. Tiszát és a magyar uralkodó osztályt ez módfelett idegesítette. Károly első cselekedete az volt, hogy 1916 végén – Németországgal együtt – békeajánlatot tett. Kevésbé lelkesedtünk volna, ha tudjuk, hogy Németországnak az ajánlata csak arra szolgált, hogy keresztezze Wilson közvetítő akcióját, amelyet gróf Bernsdorff-

nak, Németország washingtoni nagykövetének már kilátásba helyezett, s hogy éppen ezért ez az ajánlat elfogadhatatlan Amerika számára.

Optimizmusomat csak fokozta, hogy külügyminiszterré a király azt a gróf Ottokar Czernint nevezte ki, akinek Ferenc Ferdinánddal való szoros kapcsolata köztudomású volt. Nem értettem ugyan egyet e politika végcéljával, de rövid távon kész voltam együttműködni bárkivel, aki a különbékét előmozdíthatta. Czernin nem volt barátja a magyar földbirtokosoknak, nem értett egyet a nemzetiségek elnyomásával, és hozzám hasonlóan ő is felismerte azt a veszélyt, hogy a német győzelem – amely egyébként ekkor már alig látszott valószínűnek – hatalmas kaszárnyává változtatná Közép-Európát.

A külpolitika változását hamarosan a belpolitikáé is követte. Trónbeszédében a király kilátásba helyezte a választójog kiterjesztését. Kezdeményezésemre Választójogi Blokk alakult az általános választójogot követelő valamennyi párt részvételével,[18] s erőteljes kampányt indítottunk a választójogi reform érdekében. Andrássy és Apponyi hajlandóak voltak kiterjeszteni a választójogot, de csak a magyarul beszélni, írni és olvasni tudókra és a Károly-kereszttel kitüntetett katonákra.

*

Az uralkodó osztályok társadalmi életén a háború mit sem változtatott. Ellenkezőleg, életük talán sohasem tűnt vidámabbnak és gondtalanabbnak. A háború az utóbbi években mintha stabilizálódott volna, s a boldog kevesek egyszerűen nem vettek tudomást a szörnyűségekről. Sok földbirtokos, aki a háború elején a csőd szélén állt, a gyorsan emelkedő gabona- és egyéb terményárak révén rendbe hozta anyagi helyzetét. A devalválódott pénzzel még adósságaikat is kifizethették. Az állattenyésztők a legmagasabb áron adhatták el szarvasmarháikat a hadseregnek. A háborún tehát nemcsak a hadseregszállítók, hanem a földbirtokosok is nyerészkedtek.

1917-ben különlegesen jó volt a szüret, és a szőlősgazdák vagyonokat kerestek. A városligeti Park Klubban, az előkelő társaság találkozóhelyén semmi sem változott. Az első néhány hét után teljesen helyreállt a szórakozás régi módja, s ha valami idegen csöppent volna be a pazarul berendezett, kedélyes és exkluzív klubba, annak légköréből ítélve nem is sejthette volna, hogy az ország elkeseredett és reménytelen háborút visel. A magyaroknak megvan az a varázslatos képességük, hogy komoly dolgokból operettet tudnak csinálni.

Minthogy a jó társaság exkluzív volt, rendellenes különcködésnek számított, ha valaki – akár mégoly tehetséges – írókat, művészeket, vezető publicistákat hívott meg egy estélyre. Emlékszem, milyen megrökönyödést keltett, amikor Katussal elmentünk arra a fogadásra, amelyet a budai vár egyik legszebb házában lakó Hatvany Lajos, a *Pesti Napló* akkori tulajdonosa adott. A társaság nagyrészt írókból és költőkből állt. Valamivel később mi rendeztünk táncestélyt a palota báltermében, s másokkal együtt néhány új ismerősünket és várbeli házigazdánkat is meghívtuk. A régi ház, fali gyertyatartóival, festett stukkó mennyezetével, csillogó tükreivel és ragyogó padlójával, amelyben nyalka egyenruhákba öltözött férfiak karján szépséges nők siklottak a *Kék Duna keringő* dallamára, a háború előtti idők légkörét árasztotta. A dohányzóban feleségem néhány nagybátyja zsémbelt, mondván: Katus megbolondult, hogy ilyen lehetetlen alakokat hívott meg.

A rendkívüli háborús konjunktúrából én magam is komoly hasznot húztam. Házasságom idején anyagi ügyeim rosszul álltak. Rosszul gazdálkodtam, túl sokat költöttem utazásokra, nőkre és kártyára. Megvolt az a szerencsétlen szokásom is, hogy kölcsönöket adtam megszorult barátaimnak, akik közül kevesen tartották szükségesnek adósságaikat rendezni. Eladtam összes nem kötött birtokaimat. Hanyagságomból jószágigazgatók és ingatlanügynökök nyerészkedtek, jobbról-balról becsaptak. Ka-

tust is figyelmeztették aggódó rokonai, micsoda tékozlóhoz készül feleségül menni. Esküvőnk után úgy akartam takarékoskodni, hogy bezárjuk Egyetem utcai házamat, és valami olcsó lakást keresünk. Katus azonban a legszerényebb lakásokat is túl fényűzőeknek találta, s mivel egy nagy palota fenntartása még üresen sem jelentett volna kisebb terheket, feladtuk romantikus terveinket, és régi házam egyik szárnyának néhány szobájában rendezkedtünk be. A háború azután rövid idő alatt rendbe hozta anyagi helyzetemet. Jövedelmem két-háromszorosára nőtt. Lassacskán mind több szobát vettünk használatba, és olyankor, amikor a parlamenti ülésszakok idején otthon tartózkodtam, politikai okokból nagy házat vittünk. Úgynevezett barátaink, miután élvezettel felfalták a „suprême au volaille"-t vagy az „homard à l'Américaine"-t, amint kiértek az utcára, és a kapu becsukódott mögöttük, szidalmazni kezdték vendéglátóikat. „Vörösöknek" nem illik ilyen jól élni, volt a visszatérő megállapítás. Ahogyan a tudatlanok ma sem képesek különbséget tenni liberálisok, demokraták, szocialisták és radikálisok között, akkor is „vörösnek" neveztek mindenkit, aki nem volt reakciós. Engem Angliában abban az időben olyan liberálisnak tekintettek volna, akinek munkáspárti szimpátiái vannak. Akkor ugyanis még bíztam abban, hogy az uralkodó osztályt érvekkel meg lehet győzni, és észre lehet téríteni. Csak keserves tapasztalatok után értettem meg, milyen hiábavaló Magyarországon minden ilyen erőfeszítés. Katus ugyanezen a szellemi folyamaton ment át, de fiatalabb lévén, intranzigensebb volt nálam, s lelkiismeret-furdalásai voltak életmódunk miatt. Amikor egyszer egy értékes zafírgyűrűt ajándékoztam neki, tudtom nélkül visszavitte az ékszerészhez, becserélte egy megtévesztésig hasonló üveghamisítványra, a pénzt pedig, amit visszakapott, a katonaözvegyeknek adta. Ezt a titkot olyan jól megőrizte, hogy egyszer még össze is hasonlította a maga „zafírját" néhány barátnőjének gyűrűivel, s azok elismerték, az ő gyűrűjének

köve kimagaslóan a legszebb. Máskor meg kidobott az ablakon egy nagy olajfestményt, amely egyik ősét, gróf Sándor Móricot, a nagy lovast ábrázolta: a képet ugyanis baccaraton szerzett nyereményemből vásároltam, s ő hevesen elítélte kártyaszenvedélyemet.

Elismerem, ha az ember meg van győződve arról, hogy az a társadalmi rend, amelyben él, erkölcstelen és igazságtalan, akkor nem helyes ebből a rendből hasznot húzni, de mindig elutasítottam a tudatlanoknak azt az ostoba érvét, hogy gazdag ember nem lehet őszinte szocialista, hacsak szét nem osztja vagyonát a szegények között. A szocializmus nem jótékonykodás, s akik új gazdasági rendet akarnak teremteni, nem Assisi Szent Ferencek, hanem a kapitalista világban élő emberek, akiknek pénzüket is céljuk megvalósítására kell felhasználniuk. De abban az időben még csak szocialista sem voltam. Még nem égettem fel magam mögött a hidakat, mert nem tudtam még szakítani családommal, környezetemmel és barátaimmal, akikhez sok érzelmi kötelék fűzött.

6.

Az új éra

1917. január 16-án kaptam az első üzenetet a királytól Berchtold útján, aki ekkor már nem töltött be hivatalos tisztséget, de köztudomás szerint bizalmasa volt a fiatal uralkodónak.

Két dologra kért meg Berchtold a király nevében: először, hogy pártom a különbéke kérdését kezelje tapintatosan, és másodszor: ne támadjuk a német szövetséget. Az elsőre ígéretet tettem, a másodikat viszont elutasítottam.

Két hónappal később felkeresett Czernin külügyminiszter, akinek nyíltan kifejtettem németellenes politikám indítékait. Czernin így felelt: „Igazad van. Ma csak egy veszedelem fenyeget bennünket, és ez Németország. Meg fogok tenni minden tőlem telhetőt, hogy cselekvési szabadságunkat biztosítsam, ez azonban nem lesz könnyű dolog." Később tudomásomra jutott, hogy ugyanezekben a napokban Andrássyval és Apponyival Czernin erősen németbarát szellemben beszélt.

1917. március 22-ére Károly király kihallgatásra kéretett a badeni főhadiszállásra. Egy új korszak hajnala volt ez.

A fiatal király szívélyes volt, de a rá jellemző bizonytalansággal képtelen volt elkezdeni a beszélgetést. Így hát nekem kellett kezdeményeznem. A király klasszikus magyar nyelven beszélt, régies szavakat használt. Észre-

vehető volt, hogy könyvből tanulta a nyelvet. De idegen kiejtés nélkül ejtette a szavakat, jobban, mint igen sok magyar gróf.

Károly közvetlen és természetes hangnemben társalgott, s ezzel partnerét is nyíltságra ösztönözte. Az a fajta volt, aki előtt mindenki gyorsan kiönti a szívét. Különleges tehetsége volt ehhez: el tudta feledtetni, hogy az ember egy császárral beszél.

Egészen nyíltan, szókimondóan kifejtettem egész programomat: a németektől való függésünk határozott elítélését és egy mielőbbi különbéke szükségességét. A beszélgetés hevében öklömmel rácsaptam az asztalra. Ő azonban nem vett tudomást az etikett e súlyos megsértéséről – elgondolni sem merem, mit tett volna Ferenc József hasonló esetben –, szívből egyetértett érveimmel, s azt ismételgette: „Igaza van, én is éppen így gondolom, én is éppen ezt mondom mindig."

Megnyugtatott, amíg Czernin útján ő vezeti a külügyeket, addig a Monarchia Németország vazallusává lealacsonyodni nem fog. „Eltökélt szándékom a háborút még 1917-ben befejezni" – mondta impulzív erővel. Ebben az időben már tudnia kellett az Erzberger-féle memorandumról,* s azt is látnia kellett, hogy a háborút elvesztettük.

Megkérdeztem az uralkodótól, helyesli-e egy németellenes párt létezését, amelyet alkalmas pillanatban felhasználhat, vagy jobbnak tartaná-e, ha ez a párt feloszlana, vagy mérsékelné politikáját. Azt felelte, nagyon hasznosnak tartja egy ilyen párt létezését, és semmi okot sem lát arra, hogy megváltoztassam taktikámat. Ez világos beszéd volt. Ezek után kérdést intéztem hozzá a Berchtolddal küldött üzenetről, amelyben figyelmeztetett, hogy tapintatosan kezeljem a különbéke kérdését, és ne támadjam a német szövetséget. Ez egyáltalán nem volt összhangban azzal, amit most mondott nekem. Kijelentette, semmit sem tud az üzenetről. Erre engedélyt kértem, hogy megemlítsem ezt Berchtoldnak, a király azon-

ban szemmel láthatóan zavarba jött, és kért, ne bolygassam az ügyet.

Beszéltünk a nemzeti kisebbségek kérdéséről is, és eközben éreztem, milyen erős az a posztumusz befolyás, amit nagybátyja és egykori politikai tanítómestere, Ferenc Ferdinánd gyakorolt Károlyra. A király koalíciós kormányt akart Magyarországon, és ezzel kapcsolatban tanácsomat kérte. Megmondtam, hogy olyan kormányban, amely nem teszi magáévá az általunk követelt demokratikus reformokat, pártom nem vehet részt, de hajlandó támogatni azt, amennyiben a békéért dolgozik.

A király ugyanúgy képtelen volt véget vetni az audienciának, mint ahogy elkezdeni sem tudta. Bár nagyon igyekezett odafigyelni a neki mondottakra, tipikus rossz figyelő volt, és nehezen tudott koncentrálni. Az embert már ott, helyben elfogta az a kényelmetlen érzés, hogy Károly máris elfelejtette, amit a kihallgatás elején hallott.

Több mint egy óra után, érezve, hogy már fárasztom, engedélyt kértem a távozásra. Ferenc Józsefnél ez is elképzelhetetlen lett volna. Azzal a boldog és bizakodó érzéssel mentem el, hogy az uralkodóban szövetségesre találtam.

Bécsbe érkezve katonai parancsnokom, Apor tábornok hívatott, és a hadügyminiszter nevében azzal vádolt meg, hogy megszegtem a szolgálati szabályzatot, mert bejelentettem belépésemet a Tartós Béke hágai Ligájába. A cenzúra ugyanis elfogta Hágába írt levelemet. Azt válaszoltam, hogy a levelet nem mint katona, hanem mint képviselő írtam, és ennek az ügynek az elbírálására csak a képviselőház hivatott. Oda is került, a mentelmi bizottság elé, ahol már a törvény védelme alatt tisztázhattam magam. De a szituáció így is képtelen volt: miközben az uralkodó egyetértett békepolitikám szükségességével, addig a nevében intézkedő hivatalnokok mindent megtettek erőfeszítéseim meghiúsítására. És a király még min-

dig nem mozdította el a miniszterelnökségből Tiszát, a végsőkig vívott háború legfőbb támogatóját. Ez kétértelművé, megbízhatatlanná tette politikáját.

*

1917 márciusában Oroszországban megdöntötték a cárizmust. A Monarchia népei érezték, drámai események küszöbén állunk.

Végig az orosz fronton, ahol a forradalom híre elterjedt, katonáink fraternizáltak az oroszokkal. Szloteriánál, a galíciai fronton, ahol ezredem állomásozott, a húsvéti ünnepek idején a katonák a legszigorúbb tilalom ellenére nyíltan találkoztak egymással. Csoportos fényképeket készítettek, együtt ettek, táncoltak, átölelték egymást, és egyetlen tiszt sem mert parancsot adni arra, hogy géppuskázzanak bele a boldog csoportokba. Ki várhatta ezek után, hogy az orosz fronton továbbra is a korábbi intenzitással lehet folytatni a háborút? A béke a levegőben volt. De a sajtónak egy szót sem volt szabad ejtenie a fraternizálásról, holott ennek ténye köztudomásúvá vált. Mivel a legéletbevágóbb kérdést nem lehetett érinteni, a politikai aktivitás teljes egészében a belpolitikára összpontosult. Minthogy a demokráciának mint a béke előfeltételének követelését az ellenség (Wilson elnök) vetette fel, a Monarchia népei megértették, aki „választójogot" mond, az „békét" gondol. Az általános választójog követelése éppen ezért napról napra erősebben hallatszott.

A király, körülbelül egy időben Vilmos császár híres húsvéti szózatával, amely a háromosztályos porosz választójog rég esedékes reformját ígérte, felszólította Tiszát, hogy a trónfoglaló beszédben tett ígérethez híven, terjesszen elő törvényjavaslatot a magyar választójog reformjáról. Tisza azonban szabotálta a reformot, és mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy vele az általános választójog soha meg nem valósítható.

A király, aki közismert volt hirtelen döntéseiről, má-

jus 22-én lemondatta Tisza Istvánt, mégpedig elég szokatlan formában: Budapest és Bécs között, a vonaton.

Az a mód viszont, ahogy Tisza bukása után Károly hozzáfogott a magyar válság megoldásához, már következetlen és impulzív természetére vetett fényt. Sokakkal tárgyalt, és mindig azzal értett egyet, akivel éppen beszélt. Egyszer három magyar politikus volt audiencián a királynál, s mindhárom meg volt győződve róla, hogy az uralkodó őt nevezte ki miniszterelnökké. Megvolt az a rossz szokása is, hogy az audienciákon véleményt mondott arról, aki éppen előzőleg nála volt. Kétélű dolog volt ez, mert akinek mondta, megtisztelve érezte magát, és azt hitte, hogy a király bizalmasának tekinti őt, aki előtt kiöntheti a szívét, ám hamarosan megtudta, mit mondott Károly őróla távozása után. A magyar beszédes fajta, így az efféle indiszkréciók gyakoriak voltak. Nekem a király saját külügyminiszteréről, Buriánról azt mondta: „Nagyon ostoba." Wekerléről, amikor éppen miniszterelnökké készült őt kinevezni: „Túl sokat hazudik, de ha nem lesz más választás, akkor hívatni fogom." Apósomról: „Nem bízom benne, mert a választójog kérdésében nem őszinte." A legnagyobb befolyással gróf Hunyady József volt rá, aki pletykákkal és sikamlós történetekkel tudta kimeríthetetlenül szórakoztatni.

Több sikertelen kormányalakítási kísérlet után nagy meglepetésben volt részünk. A király, Andrássy feje felett, a fiatal gróf Esterházy Móricot nevezte ki magyar miniszterelnökké. Esterházy felszólított, lépjek be kormányába, de engem a választójogi törvénytervezet megnyirbálása* annyira felháborított, hogy magam helyett hívemet, Batthyány Tivadart küldtem.

7.

A bolsevik forradalom hatása a központi hatalmakra

> Nem értették meg, hogy a politika erők összeütközése; azt hitték, hogy csak érvek küzdelme.
>
> *A. J. P. Taylor*

A bolsevik forradalom híre Svájcban ért. Először nagy aggodalom fogott el, mivel úgy gondoltam, ez az esemény természetszerűen fokozni fogja a poroszok militarista hangulatát, és új reményt önt beléjük, noha a háború végső kimenetele ekkor sem volt számomra kétséges. Emlékszem, milyen kétségbeesett, aggódó leveleket írtam ebben az időben feleségemnek. Másrészt viszont, ha okosabbak lettünk volna, ekkor több esélyünk lett volna a tárgyalásokra, hiszen az antantnak érdeke volt különbékét kötni a Monarchiával, hogy ezzel ellensúlyozza az orosz fronton beállt hátrányos helyzetet. Noha senki sem hitte, hogy Lenin néhány hónapnál tovább tartani tudja magát, de az nyilvánvaló volt: Oroszország kilépett a háborúból.

Amikor Svájcból visszatértem Bécsbe, éppen üléseztek a végre összehívott delegációk. De ez is csak újabb alkalom volt bankettek rendezésére, tósztok elmondására, a *Nibelungen Treue* frázisainak hangoztatására. Egyike voltam a magyar delegáció tagjainak. „Kössünk békét, mielőtt Amerika felvonultatja csapatait!" – sürgettem őket. „Kishitűség – ez volt a válaszuk. – Hiszen küszöbön áll az Oroszországgal kötendő különbéke, keleten álló csapataink hamarosan felszabadulnak, s így tavasszal nyugaton is ki lehet vívni a döntő győzelmet."

A kormány és az ország között egyre mélyült a szaka-

dék. A parlamenti ellenzék apatikus hangulatba került. Megpróbáltam hát a parlamenten kívüli erőktől támogatást kapni. Hamarosan egy új mozgalom kezdett kibontakozni, majd szervezés nélkül is napról napra erősödni a gyárakban, műhelyekben, hivatalokban. Ez a mozgalom egyelőre nem ért el eredményeket, de kifejezésre juttatta az országszerte növekvő eltökéltséget a békét akadályozó rendszer megdöntésére.

Ez időben Jászi Oszkár, a Társadalomtudományi Társaság főtitkára, európai hírű szociológiai és politikai író volt legértékesebb munkatársam. Jászi a nemzetiségi kérdésben bátran szembeszállt a feudális uralkodó osztállyal. Egyike volt a legjelentősebb magyar elméleti politikusoknak, s szellemi vezére a polgárság és az értelmiség haladó elemeinek. A magyar polgárság kicsiny és gyenge volt, a soraiból kikerülő értelmiség pedig zömmel zsidó származású. Ezzel a réteggel a magyar „történelmi osztály" semmiféle közösséget nem vállalt. Az én osztályom szegénységi bizonyítványa volt, hogy Jászi hívei közé egyetlen arisztokrata sem tartozott. A fiatal polgári értelmiségre Jászi olyasféle hatást gyakorolt, mint Masaryk a cseh ifjúságra. Nagy elégtételt és bátorítást jelentett számomra, hogy ez az ember, akit oly nagyra tartottam, a béke kérdésében tőlem függetlenül ugyanarra a következtetésre jutott, mint én, aki viszont időközben a nemzetiségi kérdésben az ő álláspontját tettem magamévá. Jellemző és szomorú tény, forradalomnak kellett jönnie ahhoz, hogy Jászi hivatalosan szerephez jusson a magyar politikában. Ez a kivételes képességű ember egész további életét emigrációban volt kénytelen leélni.

Nagy szerepe volt a munkásság felvilágosításában Szabó Ervinnek, a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszadik Század* című folyóirat egyik megalapítójának is. Közelebbről nem volt már szerencsém őt megismerni. Amikor a háború utolsó évében szocialista elvtársaival kapcsolatba kerültem, az ő egészségét már megtörte évtizedek keserves és hálátlan munkája, s a baloldali szocia-

listák igazi vezére már nem tudott olyan aktív lenni, amint forradalmi lelke szerette volna. 1918 őszén meg is halt. Szabó Ervin nagy érdemeit még a mai kommunista Magyarországon is elismerik.

Nagy költőnk, Ady Endre is a mi céljainkat szolgálta művészetével. Versei a mi összes beszédeinknél jobban fejezték ki azt a tragikus magyar sorsot, hogy az országot egy elmaradott, csökönyös és könnyelmű osztály – amelyhez ő maga is tartozott –, a magyar dzsentri kormányozza.

A legnagyobb hatást azonban Wilson elnök gyakorolta ránk. Pacifizmusa és tizennégy pontja ugyanúgy meghatározta belső küzdelmeinket, mint ahogy későbbi veresége megpecsételte Magyarország sorsát. De a későbbi csalódás ellenére sem lehet tagadni az emberiség szellemi fejlődésére gyakorolt befolyását. Wilson kudarca következtében a két háború között még követői is kételkedtek eszméi megvalósíthatóságában, életrevalóságában, ma viszont ismét elevenek ezek a gondolatok, s a wilsoni elvekből nőnek ki az egyesült Európa megteremtésére irányuló összes erőfeszítések.

Az antanthatalmak tagadhatatlanul ügyes húzással a lefegyverzést, a nemzetközi igazságot és a demokráciát írták zászlajukra, s ezeket a jelszavakat fegyverül használták a központi hatalmak gyorsabb legyőzéséhez. Ezzel megnyerték a tömegek rokonszenvét és új szellemi tartalmat adtak a küzdelemnek. A pacifizmus töltötte be ekkor azt a szerepet, amelyet a második világháborúban a kommunizmus játszott.

Bár Wilson elnök tizennégy pontjában és ennek későbbi kiegészítéseiben nem szocialista államok szövetségéről volt szó, a benne kifejeződő pacifizmus számtalan hívet szerzett a szocializmusnak még azok köréből is, akik addig csak utópiát láttak benne. A szocializmus a háború második felében a pacifista eszmék terjedése révén ismét erőre kapott, fellendült. Woodrow Wilson kezdeményezésének az volt a pozitív eredménye, hogy meggyőzte az embereket arról: a háborúk lehetőségét kizáró társadalmi

rend megteremtése nem néhány eszelős ember utópikus képzelődése, hanem a lehetőségek birodalmába tartozik. Kudarca viszont azt bizonyította, hogy az adott társadalmi alapokon minden pacifista törekvésnek hajótörést kell szenvednie. Az emberek kezdték felismerni: a háborúért nem egyetlen nemzetet terhel a felelősség, hanem – elsősorban – a kapitalizmust és az imperializmust.

Én magam akkor még nem fogadtam el a marxizmust, de mind jobban és jobban gyűlöltem már a régi világ igazságtalan, kegyetlen, korrupt és hamis társadalmi rendjét. Emberibb, humánusabb világra vágytam, valami olyanra, amely az ifjúkoromban olvasott könyvekben kifejezésre jutott eszményre hasonlít, ahhoz, amelyhez most, a wilsoni eszmék hatására, magam is visszatértem.

A tájékozatlanok azt hitték, hogy Bethmann-Hollweg 1917 nyarán bekövetkezett bukása olyan fordulat, amely a béke ügyét segíti elő. De éppen az ellenkezője történt. Michaelis, az új kancellár, a német tábornokok képviselője volt. Hamarosan minden reménykedésünket eloszlatta Vilmos császár bécsi látogatása. Ráadásul napfényre kerültek azoknak a tárgyalásoknak részletei, amelyeket IV. Károly folytatott a franciákkal sógora, Sixtus pármai herceg közvetítésével, s ezek súlyosan ártottak a Monarchia tekintélyének.[19]

A nyár folyamán százával kaptam a kitartásra buzdító leveleket és táviratokat. Július közepén, amikor Parádról Budapestre utaztam, a vasútállomáson katonák egész tömege vett körül. A béke apostolának neveztek, én azonban úgy éreztem, nem érdemlem meg ezt a címet, hiszen nem tudtam megrövidíteni e szerencsétlen emberek értelmetlen szenvedését.

Ekkor már tisztán láttam, hogy Czerninre nem számíthatunk. Tiszához írt egyik levelében a külügyminiszter így tagadja meg saját politikáját: „Kétségkívül irányt lehet változtatni, és lehet az Entente felé evezni, ha hiszünk benne, hogy ez végig is vihető. De ebben az esetben legyen meg a bátorságunk ahhoz, hogy a fordulatot telje-

sen végrehajtsuk, ne álljunk meg félúton. Ez a kacérkodás az árulással, anélkül hogy csakugyan elkövetnénk, a legostobább dolog, amit tehetünk. Ezzel teljesen elveszítjük a hitelünket Berlinben, anélkül hogy bármit is nyernénk Londonban vagy Párizsban." Valóban, pontosan ezt tette. Mikor utoljára találkoztam vele, az volt az érzésem, mintha Czernin szájából Berlin beszélne. Tudtára adtam, a jövőben kénytelen leszek támadni politikáját.

Véget ért tehát eredménytelen együttműködésem Czerninnel és az Esterházy-kormánnyal, s ezzel visszanyertem cselekvési szabadságomat. A választójogi reform ügyében semmiféle előrehaladás nem történt. Szokatlan lépésre szántam el magam: betörtem a miniszterelnökségre, a minisztertanács ülésére. A kormány tagjai szúrós szemekkel néztek rám. Emlékeztettem őket a Választójogi Blokkal kötött megállapodásra, s felszólítottam őket, hogy ezt tartsák is be. Erre az ultimátumra délután öt óráig kértem tőlük választ. Annyit sikerült elérnem, hogy a választókerületek egyharmadában megígérték a titkos szavazást.

Ezután új, független békeoffenzívát kezdeményeztem, támadtam Czernin ingadozó külpolitikáját, s a nyilvánosság előtt követeltem, engedjenek Svájcba utazni, ahol – ezt sem tagadtam – az volt a célom, hogy érintkezésbe lépjek az antant képviselőivel.

Czernin október 2-án általános meglepetésre pacifista beszédet tartott a budai Várban azon a vacsorán, amelyet a magyar miniszterelnök adott tiszteletére. Előzőleg a Nemzeti Kaszinóban találkoztam és beszéltem vele, s ott Andrássy jelenlétében arra kért, hogy Svájcban semmiféle antantpolitikussal ne jöjjek össze, ha azonban mégis találkoznék ilyenekkel, hangsúlyozzam, hogy ő, Czernin, soha nem árulná el vagy hagyná cserben a németeket. Fagyosan megjegyeztem, politikám változatlan, igenis szándékomban áll Svájcban antantpolitikusokkal érintkezésbe lépni, s ezt csak úgy akadályozhatja meg, ha meggátolja útlevelem kiadását.

Svájci utamhoz a formális indokot a Tartós Béke Ligájának berni kongresszusára történt meghívásom szolgáltatta. Nem tápláltam olyan illúziókat, hogy teoretikus pacifisták tanácskozásaiból megszülethetik a béke, de számomra ez a konferencia adta a régóta várt alkalmat. Érintkezésbe léphetek a semleges államok és az antantországok képviselőivel. Három év óta el voltam vágva a Nyugattól, s így hasznos volt számomra minden információ, bármilyen forrásból származott is. Bernben megismerkedtem Alfred H. Frieddel, a nagy pacifistával, Mühlonnal és Alexander Hohenhole herceggel, a német politikusok közül pedig a szocialista Eduard Bernsteinnel és a demokrata Walter Schückinggel. Kémek és *agent provocateur*-ök is föl-föltünedeztek körülöttem, de csalódást okoztam nekik, mert mindaz, amit hallhattak tőlem, teljesen megfelelt otthon is nyíltan és ismételten hangoztatott nézeteimnek.

Fontosabb beszélgetésem tulajdonképpen kettő volt: az egyik Mr. Wilsonnal, az Egyesült Államok berni követével, a másik Hagueninnel, a franciák svájci sajtópropagandájának vezetőjével. Az amerikai követnek nyíltan kifejtettem, a németeket józanságra akarjuk szorítani, s ha ez nem sikerül, a Monarchián belül meggyőződésem szerint megvannak az erők egy különbéke kikényszerítéséhez. Azt javasoltam, egy semleges állam hívja meg béketárgyalásra a hadviselő országokat. Ha Németország eleget tesz a meghívásnak, jó – ha nem, akkor a Monarchia kijelentheti, hogy a németektől függetlenül is leül tárgyalni a békéről, s ezzel Németországot is rákényszerítheti a tárgyalásra. A Monarchia ebben az esetben beleegyezését adhatná Belgium függetlenségének és korábbi területének visszaállításához és Elzász-Lotaringia elszakadásához. A mielőbbi békekötés érdekében Ausztria bizonyára kielégítené a jogos olasz igényeket, s az önállóvá váló Lengyelországnak is visszaadná Galíciát. Ezt az ajánlatot előzőleg maga Károly király tette Bourbon

Sixtus herceghez írott levelében, másrészt Bülow is készségesen igyekezett feláldozni a szövetségeséhez, Ausztriához tartozó olasz területeket. A német császár is szívesen átadta volna Galíciát, hiszen könnyű nagylelkűnek lenni, ha nem a saját tulajdonunkról van szó, hanem a másokéról.

Minthogy hivatalos tárgyalást folytatni nem volt jogom, megbeszélésünk pusztán eszmecsere volt. Később, amikor hazaárulási pert indítottak ellenem, örültem volna, ha az amerikai kormány vagy maga Mr. Wilson nyilatkozott volna erről a beszélgetésről, hiszen az ellenem emelt vádak elsősorban ezeken a „tárgyalásokon" alapultak.

A másik, érdekesebb beszélgetést Hagueninnel folytattam. Még ha nyilatkozataiból leszámítottam is a propagandisztikus elemeket, hatalmas benyomást nyertem arról a segítségről, amelyet Amerika nyújtott szövetségeseinek a nyugati fronton. A mi vezetőink nagyon alábecsülték az amerikai hadsereget, s azt akarták elhitetni a közvéleménnyel, hogy az amerikai segítség nagyszabású blöff. Ugyanezt az önámítást észleltem Berlinben is, ahol még az év elején, az Egyesült Államok hadbalépésének idején jártam. Amerikát ott is elhanyagolható tényezőnek tekintették.

E megbeszélések során – és egész svájci tartózkodásom alatt – mindenekelőtt arról akartam meggyőzni az antantpolitikusokat, hogy nekik is érdekük minél előbb békét kötni, nincs értelme tovább folytatni a háborút, ha Németországot rá lehet bírni a békekötésre.

Ma is meg vagyok győződve, a tárgyalásokhoz 1917-ben megvolt a lélektani pillanat, s Magyarország összehasonlíthatatlanul jobban járt volna, ha meg tud egyezni az ország nem-magyar népeivel. Ha például Horvátországgal egyetértve járunk el, biztosíthattuk volna fiumei tengeri kijárónkat. És semmi esetre sem veszítettük volna el a Bánátot, az ország magyarok lakta déli részét. Szer-

bia akkoriban még nem fogalmazta meg területi követeléseit, s az antant sem kötelezte még el magát ebben a kérdésben. Északon is a legrosszabb esetben a szlovákok által lakott megyéket vesztettük volna el. Ha mi kezdeményeztük volna a tárgyalásokat, kedvezőbb pozícióban lettünk volna, hiszen akkor még volt mit felajánlanunk.

Svájci megbeszéléseim során egyébként egyszer sem vetődött fel a magyar határok kérdése. E tárgyalásokról azért szóltam részletesebben, mert ezek képezték az ellenem indított per legfontosabb vádpontjainak tárgyát.

*

1917 őszén, Konstantinápolyból jövet, von Kühlmann német külügyminiszter megállt Budapesten. A tiszteletére adott ebédre én is hivatalos voltam, bár rajtam kívül csak németbarát politikusokat hívtak meg. Azt remélték, Kühlmann majd meg fog győzni arról, hogy rossz úton járok. Ebéd után csakugyan hosszú vitába bonyolódtunk, s az osztrák–magyar külügyminisztert és mások megdöbbenéssel hallgatták, miket mondok a német külügyminiszternek. Egyedül Kühlmann nem volt megdöbbenve. Az egyetlen ember, akinek ott némi joga lett volna megsértődni azon a javaslatomon, hogy Németország a mielőbbi béke érdekében mondjon le Belgiumról és Elzász-Lotaringiáról, az egyedüli volt a társaságban, aki rokonszenvvel hallgatta nyílt beszédemet, és nem gerjedt haragra tőle. Von Kühlmann, ez a katolikus bajor, igen jó benyomást tett rám intelligenciájával, széles látókörével, higgadt és világos ítéletével. Beszámoltam neki Svájcban szerzett benyomásaimról, s azt is elmondtam: az én nézetem szerint a béke legfőbb akadálya az, hogy Németország nem nyilatkozik Belgiummal kapcsolatos szándékairól. Kühlmann, aki ezt bizonyára éppen olyan jól tudta, mint én, csak kimondani nem akarta, nyugodt figyelemmel hallgatott végig, és csupán a keresztülvitel nehézségeire utalt. Az asztalnál ülő németbarát elemek elképed-

ve hallgatták azt a tárgyilagos hangot, amelyen Kühlmann erről beszélt, s amely azt a benyomást keltette, hogy ő nem állna útjába egy ilyen vagy ehhez hasonló megegyezésnek. A breszt-litovszki tárgyalásokon is kitűnt, hogy Kühlmann más álláspontot van, mint a német hadvezetőség és ennek jelenlevő képviselője, Hoffmann tábornok, aki erőteljesen kontrakarírozta a külügyminiszter politikáját.

A reakció az egész vonalon ismét felemelte a fejét. A bécsi és a budapesti kormány a breszt-litovszki és a bukaresti békeszerződésekből azt a reményt merítette, hogy a demokratizálódás veszélye elmúlt, s mindkettő nyomban fel is hagyott a reformokkal. Felbátorították őket a németek újabb győzelmei is, amelyek ugyan csak átmeneti sikerek lehettek az Egyesült Államok hadbalépése következtében, de ahhoz elegendőek voltak, hogy otthon, a hátországban kedvezőtlenül befolyásolják a demokrácia esélyeit. Nem csoda, ha a választójog hívei elkeseredtek, valahányszor a katonai helyzet kedvezően alakult, viszont optimisták lettek, amikor rossz hírek jöttek a frontokról.

A parlamenti ülésszak befejeztével ismét visszatértem a frontra, ahol most már komoly méreteket öltött a fraternizálás. A katonák hangulata a legkevésbé sem volt lelkes. Ezredem állásai olyan közel estek az orosz állásokhoz, hogy még a túlsó lövészárkokban folytatott beszélgetéseket is hallottuk. Egy novemberi napon, amikor ezredem éppen a front mögött állomásozott, egyik tisztt társam félrevont, mondván, hogy bizalmasan akar beszélni velem. Közölte, a szemközti lövészárkokban levő orosz tisztektől azt az üzenetet kapta, hogy szeretnének érintkezésbe lépni „Károlyival". Oroszországban is hallottak a békéért folytatott harcomról, s találkozni akartak velem. Az üzenet továbbítása önmagában is azt bizonyította, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia harci szelleme már 1917-ben alá volt ásva, s a galíciai frontot már a

Kerenszkij-forradalom idején összeomlás fenyegette. Nem tettem eleget az orosz felhívásnak, amit utólag sem bánok, mivel Oroszország akkor nem volt elég erős ahhoz, hogy békeharcunkban döntő tényezővé váljon. Ez tartott vissza attól, hogy holmi Rudolf Hess-féle küldetésre vállalkozzam.

8.

Német titkosszolgálat Magyarországon

1917 szeptemberében a lapok hírül adták: Török Jánost, azt a fiatal káplánt, aki annak idején Sonninóval tárgyalt, valami jelentéktelen vád alapján letartóztatták. Kihallgatása közben a pap megemlítette a Károlyi-pártnak tett szolgálatait, s az ügyész azt hitte, szenzációs politikai bűnügy nyomára bukkant. Nagy volt a csalódása, amikor tanúkihallgatásom során közöltem vele, hogy a külügyminiszter is tudott az egész dologról. Ám az ügy ezzel nem ért véget. Vázsonyi Vilmos igazságügyminiszter meg akart semmisíteni, s ezért Törökből mindenáron vallomást igyekeztek kicsikarni ellenem – akár igazat, akár hamisat. Töröknek semmi felfednivalója nem volt, de mivel látta, amíg eleget nem tesz a hatóságok kívánságának, nem szabadulhat, azt „vallotta", hogy az olaszországi tárgyalásokkal kapcsolatos dokumentumok egy zürichi széfben vannak elhelyezve, s ezeket csak neki, énnekem vagy megbízottunknak adják ki. Én mit sem tudtam kompromittáló okmányokról, de elhittem Török vallomását. Ügyvédje, aki az igazságügyminiszter ügynöke és *agent provocateur* volt, állandóan leveleket és üzeneteket hozott nekem a fogolytól. Egy alkalommal az én címeres, monogramos levélpapíromra másolt le egy levelet, amelyet Török írt egy zürichi barátjának, akit arra kért, vegye ki a széfből az okmányokat. Gyanútlan vol-

tam, és nem akadályoztam meg levélpapírom felhasználásában.

Másnap ügyvédbojtárja rohant hozzám azzal, hogy főnökét letartóztatták, lakásán házkutatást tartottak, és a rendőrség megtalálta Török levelének másolatát. Az igazságügyminiszternek végre sikerült bizonyítékot szereznie arra, hogy összeköttetésben álltam egy börtönben levő fogollyal. Közölte apósommal, amint megszerzi a széfben őrzött papírokat, el fogja rendelni letartóztatásomat. Versenyfutás kezdődött hát köztem és az igazságügyminiszter között, melyikünk embere ér előbb Zürichbe. Megkértem József öcsém feleségét, aki éppen Svájcba indult, szerezze meg, és vegye magához a titokzatos dokumentumokat. Sógornőmet azonban, noha Czernin különleges engedélyével utazott, a határon feltartóztatták, megmotozták, és visszaküldték. A kormány megbízottja természetesen kijutott Zürichbe, de ott kiderült, hogy ilyen letét egyáltalán nem létezik. Mese volt az egész. Később, amikor miniszterelnök voltam, az államügyész bevallotta, Törököt kizárólag Sonninóval folytatott tárgyalásai miatt tartották börtönben, mert az igazságügyminiszter mindenáron jogcímet akart szerezni az én letartóztatásomhoz.

1918 januárjában unokatestvérem, Károlyi Imre *Az Újság*-ban nyílt levelet intézett hozzám,[20] amely így kezdődött: „Quousque tandem abutere Catilina", s amelyben „félhazaáruló"-nak nevezett. (Hogy őszinte legyek, még ma sem egészen értem, mit is jelent voltaképpen ez a kifejezés.) Imre egykori gyámomnak, Károlyi Tibornak volt a fia, és sohasem kedvelt engem, házasságom óta pedig a kölcsönös ellenszenv az ő részéről heves gyűlöletté fokozódott. Addig nyíltan abban reménykedett, hogy hitbizományomat az ő fiai fogják örökölni, mivel egy aszszonyhoz fűződő kapcsolatom miatt általános volt a vélemény, hogy sohasem fogok megnősülni, József öcsém pedig, bár házas volt, gyermektelen maradt. Házasságommal ezek a remények kútba estek, s érzelmeit oly kevéssé tudta leplezni, hogy esküvőnkről is távol maradt.

Amikor aztán fiam született, elvesztett minden reményt, hogy birtokaimra valaha is ráteheti a kezét. Politikai tevékenységem viszont alkalmat nyújtott neki arra, hogy kitöltse rajtam elkeseredett dühét.

Körülbelül ugyanebben az időben Bécsben és Budapesten általános sztrájk tört ki, az első sztrájk a háború kezdete óta, amelynek ráadásul kimondottan politikai jellege volt: az általános választójogért és a békéért folyt. Minthogy a sztrájk a szociáldemokrata pártvezetőség tudta nélkül tört ki, arról suttogtak, hogy az én kezem van a dologban. A munkások az erejüket akarták demonstrálni, de a megmozdulásnak csekély hatása volt.

Februárban egy délelőtt felkeresett egy Robinson nevű magándetektív. Fantasztikus történetet adott elő. Egy Pesten tartózkodó német őrnagytól megbízást kapott, szerezzen ellenem politikai természetű kompromittáló adatokat. Tájékoztatták, hogy állítólag nemrég küldtem le Parádra több ládányi írást. Csakugyan ment akkoriban néhány láda a parádi kastélyba – de fehérneműt tartalmazott, amit ott szoktunk mosatni. Az őrnagy viszont meg volt győződve róla, hogy fontos iratokat próbáltam elrejteni. Robinson, aki valamikor díjbirkózó volt, kijelentette nekem, sohasem alacsonyodna odáig, hogy gróf Károlyira kémkedjen, de mivel szegény ördög, birkózni pedig már nem tud – kopasz volt és erősen pocakosodott –, valamiből élnie kell. Könnyekkel a szemében kérte, adjak neki néhány levelet, amivel legalább bizonyíthatja, hogy a közelembe férkőzött. Rokonszenves volt az őszintesége, és teljesítettem a kérését. Ettől kezdve rendszeresen jelentkezett, s titkáromtól egy csomó írást kapott, amiket boldogan vitt magával. Az írásokról természetesen másolatot készíttettem, s ezeket ügyvédemnél helyeztem el. A birkózó tehát jól járt, de mi is, mert sok mindent megtudtunk Hermann Konsten őrnagyról. Az őrnagy volt – kereskedelmi képviselőnek álcázva – a budapesti német katonai hírszerzés vezetője. Szoros üzleti kapcsolatban állt Károlyi Imrével és bankjával, a Magyar Bankkal, s a

Tisza-párt vezető lapjában, a *Budapesti Hírlap*-ban rendszeresen tett közzé cikkeket a kelet felé irányuló német–magyar kereskedelmi térhódítás érdekében. A derék német egyre magabiztosabbá vált, és azt gondolta, pénzzel megvásárolhat valakit a közvetlen környezetemből. Még feleségem szobalányát is meg akarta vesztegetni, hogy információkat szerezzen be tőle, mivel a kezébe került „dokumentumok" nem bizonyultak elég érdekesnek. Katus nyomban hajlandó lett volna eljátszani a szobalány szerepét, s ilyen minőségben felkeresni és beugratni Konstent, ezt azonban megtiltottam. Egy ismert újságírót, Kéri Pált kértem meg, vállalja titkárom szerepében a leleplezést. Az őrnagy nem fogott gyanút – előzőleg Törökországban működött, és a korrupció hatalmába vetett hite rendíthetetlen volt –, s 50 000 koronát ajánlott fel „titkáromnak" engem kompromittáló adatokért. Kéri úgy tett, mintha habozna, mondván, ha kiderül a dolog, nem marad számára más út, mint az öngyilkosság. „Bízhat bennem – felelte az őrnagy –, legfeljebb az állását veszíti el, de majd Károlyi Imre sokkal jobban fizetett állást ad önnek a bankjában. Ne legyenek aggályai, hiszen Károlyi Mihály úgyis elveszett ember, nem lehet megmenteni. Az Ön által megszerzett okmányokat és adatokat letesszük a gróf apósa, Andrássy Gyula elé, aki ezek után rá fogja őt venni, vonuljon vissza a politikától. Ha erre nem hajlandó, akkor kénytelenek leszünk tönkretenni. Andrássy feltétlenül segítségünkre lesz, mert amíg veje szerepet játszik a politikai életben, addig a németek sohasem bízzák rá a Monarchia sorsának intézését."

Így tehát magától a német hírszerzés kelet-európai övezetének főnökétől szereztünk pontos és részletes adatokat saját kémkedési rendszerükről és arról az önkényes módról, ahogyan a német főparancsnokság egy független és szövetséges állam ügyeibe avatkozott. Amikor mindent kellően előkészítettünk, elhíreszteltük, hogy a képviselőházban szenzációs leleplezés készül. Az őrnagy, aki biztos

volt benne, hogy engem fognak leleplezni, helyet foglaltatott magának a karzaton.

Urmánczy Nándor ellenzéki, függetlenségi képviselő indította el a támadást, kérdőre vonva a kormányt, hogy engedheti meg egy idegen hatalom katonai közegének belpolitikai életünkbe avatkozni, és ilyen tisztességtelen módszerekhez folyamodni a magyar képviselőház egy tagjával szemben. Konsten rémülten, kalapját ottfelejtve rohant el a karzatról.

Amikor miniszterelnök lettem, az ügy összes aktái a kezembe kerültek. Megtudtam, hogy a Törökre vonatkozó adatokat maga a főállamügyész szolgáltatta az őrnagynak. Az államügyész viszont bevallotta, fölötteseinek utasítása szerint járt el. Az alkalmazkodó államügyészek megszokott jelenségei lettek két forradalmunknak és az ellenforradalomnak, s attól tartok, azóta se változtak. Nézeteiket és véleményüket ezek az emberek a mindenkori rendszerhez igazítják.

Titokban azonban folytatódtak ellenem az intrikák, annál is elkeseredettebben, mert az első menetet én nyertem meg. Jól emlékszem egy jellemző epizódra ebből az időből. Wekerle miniszterelnök 1918 nyarán a király nevében magához kérette ügyvédemet, s megkérte, vegyen rá engem arra, hogy álljak el a király hozzám intézett leveleinek közzétételétől, és juttassam el hozzá az eredeti leveleket. Wekerle Windischgraetz Lajos hercegtől hallott ugyanis feleségemnek arról a fenyegetőzéséről, hogy ha a hatóságok továbbra is zaklatnak, majd publikálni fogom ezeket a leveleket. Csodálkoztam. Én sohasem kaptam levelet a királytól, s így nem is gondolhattam bármiféle levél publikálására. Ügyvédem visszasietett ezzel a közlésemmel a miniszterelnökhöz. „Mindig tudtam – mondta Wekerle –, hogy a herceg hazug és cselszövő, de ez túlmegy minden határon." „Kegyelmes uram – válaszolta ügyvédem –, a herceg a te tanítványod."

A szegény király, akiben ekkor már valóságos komp-

lexus fejlődhetett ki a kellemetlen levelekkel kapcsolatban, már maga sem tudta, írt-e nekem egyáltalán. De ekkor már én indítottam eljárást unokatestvérem ellen rágalmazás miatt. Az ügyet azonban, ügyvédem minden erőfeszítése ellenére, nem sikerült lezárni. Ám éppen ez bizonyította a legjobban az én igazamat, hiszen ha csak a legcsekélyebb bizonyítékkal is rendelkeznek ellenem, az ügyész és a katonai bíróság Károlyi Imre segítségére sietett volna. 1923-ban azután a törvényszék kizárólag ezeknek az unokafivérem és a porosz őrnagy által kiagyalt képtelen meséknek az alapján rendelte el javaim elkobzását, mondott ki engem hazaárulónak, és kényszerített 27 esztendei száműzetésbe.

9.

Hanyatlás és bomlás

A butaság ellen még maguk az istenek is hiába küzdenek.

Schiller

1918 nyarán már nem lehetett tovább titkolni a vereséget. A Piavénál elszenvedett súlyos veszteségek és a németek nyugati vereségeinek híre beszivárgott az országba, s még erősebbé tette az emberek békevágyát.

A parlament többsége azonban továbbra is konok egyhangúsággal utasította el a 14 pontot, s ezek elfogadását nyílt hazaárulásnak tekintette. A Nemzeti Kaszinó néhány tagja a kaszinóból való kizárásomat követelte. Az ellenzéki lapok kivételével a sajtó is heves támadásokat intézett ellenem.

Szeptember 14-én Burián külügyminiszter békeindítványt tett az összes hadviselő államoknak, ebből azonban hiányzott a lényeg – Wilson programjának elfogadása. Üres és erőtlen, eleve kudarcra ítélt ajánlat volt ez. Három nappal később az Egyesült Államok részéről meg is jött rá a lesújtó válasz.*

*

Köztem és apósom között egyre mélyült a politikai szakadék, emberi kapcsolatunk azonban nem változott, nem romlott meg. Feleségem nagyon szerette nevelőapját, s én is baráti érzelmekkel és tisztelettel viseltettem iránta, noha gyakran folytattunk elkeseredett politikai vitákat. Anyósom is szenvedélyesen politizált, akárcsak az Andrássy nemzetség összes többi nőtagja, akik feltétel nélkül

egyetértettek a „nemzetségfővel", és hajthatatlanul ragaszkodtak véleményükhöz.

Apósom erdélyi birtokán tartózkodtam, őszi szarvasbőgésen, amikor elért a bolgár fegyverletétel híre. Ott volt az egész család, feleségem nővérei és ezek férjei is, akik mind politizáltak, de ott, ezernyolcszáz méteres magasságban valahogy még a magyar politikai szenvedélyek is vesztettek hevességükből. A vadászkunyhón, ahol feleségemet és engem várt az éjjeli szállás, ez a felirat köszöntött bennünket: „Éljenek a bolsevikiek!" A táblát feleségem húga, Kája helyezte el tiszteletünkre. Ez a dubrini vadászterület, noha elég közel van Kolozsvárhoz, meglehetősen el volt zárva a világtól. Az újságokat futár hozta utánunk jókora késéssel.

Andrassy alkati optimizmusával és önáltató képességével el tudta hitetni magával, hogy a németek visszavonulása csak stratégiai jellegű, és egyre várta, végre valahol megáll ez a visszavonulás. De azt is mondotta, ha bekövetkeznék az, amit én állítok, tudniillik a vereség, ez a vég kezdete volna, és ha sor kerülne arra, hogy a wilsoni elvek alapján átszerveződik a világ, akkor ő visszavonulna a magánéletbe. Hallani sem akart arról, hogy különbékét kössünk, vagy a németek ellen forduljunk. Ez volt a mottója: „Inkább becsülettel meghalni, mint becsület nélkül élni." Számomra a becsület fogalma egészen mást jelentett.

Szeptember végén bombaként csapott közénk a hír: az antant áttörte a bolgár frontot. Néhány napig nem jutottunk újsághoz. Andrássy gondterhesen, láthatóan megviselten vonult félre társaságunktól. Kínos helyzet volt, és semmi elégtételt nem éreztem arra a gondolatra, hogy kijelenthettem volna: én megmondtam.

Később, estefelé, apósom elismerte, a győzelem minden reménye elveszett, s ezek után azonnal, percet sem vesztegetve békét kell kötni, de ezt a békét már nem neki és barátainak kell kérniök. Ő a maga részéről teljesen visszavonul a politikától.

A nagy bajban is nagy megnyugvás volt számomra, hogy Andrássy végre elismerte tévedését, és hajlandónak mutatkozott ennek konzekvenciáit is levonni, hiszen a konzervatív Magyarországnak és a kormánypártnak ő volt ekkor az igazi vezére.

Hamarosan ismerősök érkeztek a kormány megbízásából.[21] Lóháton tették meg a fenyőerdők között kanyargó, hosszú, köves utat. Arra kérték Andrássyt, térjen vissza haladéktalanul Budapestre. De az apósomat ért megrázkódtatás erős volt, nem akart utazni. Egy világ, az ő egész világa omlott itt össze. Nem a vadászszenvedély tartotta vissza a havason – sokkal szenvedélyesebb politikus volt, mint vadász –, hanem az, hogy e világos pillanatában megértette, a magyar politika megszűnt az ő vadászterülete lenni.

Hajnalban lóháton leereszkedtem a völgybe, onnan pedig autón mentem be Kolozsvárra. Feleségemet a családjánál hagytam, ahol úgy kezelték, mintha személy szerint ő lenne a felelős a bolgárok vereségéért. A vidám családi összejövetel alaposan elromlott.

Kolozsvárt az emberi korlátoltság és a politikai rövidlátás megdöbbentő példáival találkoztam. A New York kávéházban néhány erdélyi úr jött össze, hogy megbeszéljék velünk a helyzetet. Köztük volt gróf Bethlen István is. Legfőbb gondjuk az volt, hogyan lehetne megtartani azokat a román területeket, amelyeket az 1918-as bukaresti béke csatolt Magyarországhoz.

Hiába magyaráztam nekik, ma már messze vagyunk attól, hogy hódított országrészeket megtarthassunk, s a kérdés ma sokkal inkább az, hogyan akadályozzuk meg, hogy a románok elvegyék tőlünk Erdélyt. Hiába magyaráztam, ezt a célt csak úgy lehet elérni, ha nemcsak önként lemondunk a bukaresti békeszerződés pontjairól, hanem messzemenő engedményeket teszünk most mindjárt az Erdélyben élő románoknak, így ellensúlyozzuk az elszakadási törekvéseket. Ezek az urak nem voltak haj-

landók elismerni a veszélyt, és hallani sem akartak efféle javaslatokról.

Budapestre Bethlen Istvánnal együtt utaztam. Öröklötten jó politikai ösztöne volt, s ez alkalmassá tette a hagyományos belpolitikai életben való részvételre, az erdélyi politikusok nagyszerű alkalmazkodóképességét azonban már nem örökölte. Ravasz volt, de nélkülözte az igazi politikai koncepciót. A nemzetiségi kérdésben pedig szűkkeblűbb és sovinisztább volt még a többi uraknál is. Az osztályát fenyegető veszély tekintetében viszont messzebbre látott ezeknél, amit ez az emlékezetes kijelentése is bizonyít: „Most már csak egy döntő kérdés van, amihez képest minden egyéb másodlagos: hogyan mentsük meg a magántulajdont?" Azokban a napokban ez nem hangzott túlzottan hazafiasan, de kétségkívül a lényegre tapintott vele.*

Szeptember 29-én érkeztem Budapestre. Bár kora reggel volt, a pályaudvaron küldöttség fogadott. Ekkor még nem is képzeltem volna, hogy forradalom előtt állunk, s abban nekem nagy szerepem lesz. Ha visszagondolok arra az időre – a Habsburg-monarchia bukását megelőző egy-két hónapra –, jobban meg tudom érteni XVI. Lajos történelmi vakságát a Bastille bevételének napján.

A forradalmak kalendáriuma mindig csak utólag készül el. A bolgár összeomlás napja a Monarchia felbomlásának bizonyára egyik fontos előkészítő dátuma. Egy barátom utólag szememre vetette: hogyan vadászhattam én akkor? Nos: akkor ez az akkor nem volt „akkor".

A bolgár fegyverletétel után Wekerle összehívta a pártok vezetőit, és tájékoztatta őket a helyzetről. A legcsekélyebb felindulás nélkül, joviálisan mosolyogva és nyugodtan kijelentette: ő már régóta tudja, hogy a háborút elvesztettük, s így a legkevésbé sem lepi meg az, ami most történik. Egyáltalán nem hozta zavarba, hogy az a politika, amelyet évtizedeken át képviselt, tökéletesen összeomlott. Elámultam a megdöbbenéstől. „Azt jelenti ez – kérdeztem végül –, hogy nyitott szemmel rohantunk a biztos pusztulásba?"

Másodszor történt, hogy vezető állásban levő politikus – miniszter, aki mindenbe be volt avatva – mondotta szemtől szembe, hogy a háborút rég elvesztettük. Az első Czernin volt, 1917 tavaszán, a második Wekerle, most. Alighogy Andrássy megérkezett Dubrinból, teljesen megváltoztatta álláspontját és magatartását. Már hallani sem akart Jászi vagy barátai bekerüléséről a kormányba, pedig Burián megmondta neki, Németország annyira le van törve, hogy most már maga sürgeti a fegyverszünetet és a wilsoni elvek alapján történő rögtöni békekötést. Ha Magyarország ebbe nem megy bele, a németek cserben fognak bennünket hagyni, és nélkülünk fogadják el a 14 pontot. Ide vezetett bennünket az ostobaság és a konokság.

Ettől kezdve nem hazaárulóztak le bennünket, ha a békéről beszéltünk, csupán akkor, ha a nemzetiségek önrendelkezési jogát követeltük, vagy a dualizmus fenntartásának lehetőségét vontuk kétségbe. Igaz, nem sokáig kellett várnunk rá, hogy ebben is elismerjék az igazunkat, de akkor már, mint lenni szokott, sajnos, késő volt. Burián október 5-én küldte el jegyzékét Wilson elnöknek, s még mielőtt erre válasz jött volna, Károly király megbízásából Andrássy Svájcba utazott, hogy tárgyalásokat kezdjen az antant képviselőivel.

1918. október 8-án jelent meg a *Népszavá*-ban az a kiáltvány, amelyet a Szociáldemokrata Párt intézett „Magyarország népéhez". A szövegen felismerhető volt Kunfi ragyogó stílusa, s ebből is látszott, hogy a párton belül a balszárny kerekedett felül.

Mindent meg akartam kísérelni a katasztrófa elkerülésére. Először is a wilsoni alapra kellett helyezkednünk, nem is csak azért, mert egyetértettünk a wilsoni elvekkel, hanem egész egyszerűen azért is, mert amíg ezt meg nem tettük, szó sem lehetett arról, hogy Amerika vagy bármelyik antanthatalom leüljön velünk a tárgyalóasztal mellé. A bolgár különbéke után már komolyan fenyegetett a veszély, hogy a Franchet d'Esperey tábornok pa-

rancsnoksága alatt álló francia hadsereg, szerb, majd román csapatok támogatásával, átlépheti a Dunát. Ez esetben Erdély és a Délvidék ellenséges kezekbe került volna, mi pedig elveszítettük volna a nemzetiségekkel folytatandó tárgyalások minden lehetőségét.

Ezeket a tárgyalásokat a perszonálunió elvi alapján kezdtük el. Értékes segítséget kaptam ebben Jászi Oszkár professzortól, kinek „Keleti Svájc"-koncepciójával teljesen egyetértettem. Az első érdemleges nemzetiségi tárgyalásokat a Szlovák Nemzeti Párt elnökével, Dula Mátéval, és több más vezetőjével folytattam. A szlovák politikusok autonómiát kívántak Szlovákia számára, de a Magyarországtól való elszakadás kérdését fel sem vetették. Nagyon megértőek voltak, s gondolataik sok tekintetben párhuzamosan haladtak a mieinkkel. Amikor tárgyalásaink végéhez értünk, Dula azt mondta, bár teljesen egyetértünk, ők nem kötelezhetik el magukat véglegesen az ellenzék vezérének, akinek a szava a hivatalos Magyarországot nem köti. Ez nyilvánvaló volt. De még ha a szlovákok az antant végső győzelme után megszegték volna is a megállapodást, a békeszerződés megkötésekor Magyarország akkor előnyösebb pozícióból követelhetett volna népszavazást a vitás területeken.

Ugyanezen az alapon zajlottak le a románokkal folytatott tárgyalások is. Egyetem utcai lakásomon találkoztunk Maniu Gyulával, a magyar parlament nemzetiségi képviselőjével, Vajda Sándorral, Goldis Lászlóval és Erdélyi Jánossal. A nehézségek itt nagyobbak voltak, mint a szlovákoknál, mivel a románok mögött hadsereg állt. Messzemenő autonómiát kívántak az erdélyi román lakosság számára, s elgondolásuk szerint Erdély sokkal lazábban függött volna össze az anyaországgal, mint ahogy mi akartuk. De még e maximális követelésben is kifejezetten benne volt a Magyarországtól való el nem szakadás gondolata. Maga az a tény, hogy velem tárgyaltak, és az autonómia alapján keresték a megoldást, reményt keltett bennünk, ha a király idejekorán megbíz ben-

nünket kormányalakítással, meg lehet találni a kiegyezés módját. Vajda Sándor, a későbbi román miniszterelnök és Goldis László utóbb ki is jelentették József főhercegnek, a románok miniszterelnökké való kinevezésemet kívánják, másként semmiféle határozott és kötelező megállapodást nem köthetnek. Hasonló véleményt nyilvánított Erdélyi János, Románia későbbi budapesti követe is.

A Szerb Radikális Párt részéről dr. Hadzsi Kosztával és Tomics Jasával álltam összeköttetésben, s ők határozottan biztosítottak támogatásukról. Horvát képviselőkkel is folytattam tárgyalásokat, így Dusan Popoviccsal, Pribicseviccsel és báró Nikoliccsal. Tisza ugyan nagyon megnehezítette a tárgyalásokat szarajevói magatartásával, de a horvátok megértették, nem Tisza képviseli a magyar népet.[22] Jól tudtam, Horvátországot lehetetlen a magyar korona területei között megtartani, és tisztában voltam vele, hogy a horvátok teljes függetlenséget fognak követelni. A délszláv állam megalakulása ekkor már nem volt kérdéses, csak az, milyen formában és menynyire szorosan alakul ki az egység Szerbia, Horvátország, Bosznia, Dalmácia és a szlovén területek között. Megbeszéléseink egyedüli tárgya Fiume kérdése volt. Itt is az volt a benyomásunk, ha nyomban megalakulhatott volna a Károlyi-kormány, egyetlen tengeri kikötőnk, Fiume problémáját a mi szempontunkból kedvezően lehetett volna megoldani.

Ekkor is, később is sokat támadtak azért, hogy kinevezésemhez személyes ambícióból ragaszkodtam. Valóban ragaszkodtam hozzá, mert határozott meggyőződésem volt: szomszédainkkal csakis egy Károlyi–Jászi-kormány tudna megegyezésre jutni. Egyetlen más magyar párt sem volt, amelyben a szomszéd népek és nemzetiségeink bíztak volna, s amely engedményekre lett volna hajlandó.

Természetesen lehetséges, hogy a nemzetiségek az autonómia elnyerése után is el akartak volna szakadni Ma-

gyarországtól, de nyilvánvaló volt: kötelességünk megtenni ezt az utolsó kísérletet.

A nemzetiségi irredentizmus egyik élesztője az a körülmény volt, hogy a nem-magyarok el voltak zárva a magasabb állami és közigazgatási tisztségek betöltésétől. Ha Magyarország az autonóm nemzetiségiek föderációjává alakult volna át, ezek a pályák is megnyíltak volna a nemzetiségiek előtt, s ezzel visszaszorítottuk volna az irredentizmus démonát. Ha még 1917-ben megalakul a Károlyi-kormány, amelyben a nemzetiségek képviselői is helyet kapnak, ez tökéletesen alkalmas lett volna a különbéke megkötésére, elfogadva és elrendelve a Wilson által követelt népszavazást. Még ha a németek megszállták volna is az országot, az antant győzelme után végrehajtott népszavazással is sokkal jobban jártunk volna. A Wilson-féle 14 pont érvénytelenítette volna nemcsak a londoni szerződést, hanem az 1916. augusztusi bukaresti szerződést is. Népszavazás esetén Ausztria sem veszítette volna el Dél-Tirol németek lakta részeit.

Számunkra nyilvánvalóan végzetes volt egészen addig várni az engedményekkel, amíg a guillotine alá nem kerültünk. Andrássy, amikor 1918 októberében külügyminiszter lett, végül kénytelen volt meghajolni a wilsoni követelések előtt, s fel kellett adnia Szlovákiát és Horvátországot. Magyarország teljes veresége, a trianoni béke és ennek logikus következményei: forradalom, fehérterror, a németbarát elemek visszakerülése a hatalomba, a Hitlerrel való szövetkezés – ide vezetett ez a makacs és öngyilkos politika. Egy nyolcvanmilliós államszövetség meg tudta volna védeni magát a náci agresszióval szemben. És az erőviszonyok ilyen megváltozása talán megakadályozhatta volna a második világháború kitörését is.

10.

A dualizmus összeomlása

Október 11-én a király Reichenauba rendelt kihallgatásra. A megelőző tizenöt hónap alatt elzártak tőle, s azóta nagyon megváltozott: a szellemi és testi fáradtság jelei mutatkoztak nála, csaknem apatikus állapotban volt. Amikor utoljára beszéltem vele Laxenburgban, még telve volt fiatalos energiával és optimizmussal. Most mindennek nyomát is alig láttam.

Mint már annyiszor, ismét a fenyegető veszedelmekről beszéltem neki, amelyeket – ha ugyan máris el nem késtünk – csakis a gyors és határozott cselekvés háríthat el. Elmondtam, hogy a nemzetiségekhez fűződő viszonyunk kritikus ponthoz érkezett, s a kérdés csak radikális rendszabályokkal oldható meg. Megpróbáltam megértetni vele, ebben a válságos percben egyedül kell érintkezésbe lépnünk és tárgyalnunk az antanttal, fel kell mondanunk a német szövetséget, és teljesen szabad kezet kell biztosítanunk magunknak. Új embereknek kell előtérbe lépniük, mert az antant sokkal keményebb feltételeket fog szabni, ha nálunk azok maradnak az ügyek élén, akik a németbarát politikáért felelősek. Amerikának látnia kell, hogy nemcsak beszélünk, hanem cselekszünk is. Beszámoltam a királynak svájci utam tapasztalatairól is, amiben tanácsadói annak idején megakadályoztak, s hangsúlyoztam, az akkori időpont különösen kedvező lett volna a tárgyalásra.

A király monoton hangon ismételgette, igazam volt, és most is igazam van. „De nekem – tette hozzá – mindig azt mondják, hogy Önnek csak tizenöt-húsz követője van." Közölte, koalíciós kormányt szeretne alakítani, pártom és a radikálisok részvételével. Kértem, bocsássa szabadon az összes politikai foglyot, elsősorban Friedrich Adlert Ausztriában és a nemzetiségi politikusokat Magyarországon.

A hosszú audiencia kimerítette a királyt. Az volt a benyomásom, hogy a Czerninben való csalódás, a szerencsétlen Sixtus-ügy és az ellene irányuló támadások megtörték ezt a jó szándékú fiatal uralkodót, s úgy éreztem, uralkodása nem fog jó véget érni.

Október 15-én alakuló ülését tartotta Bécsben a delegáció külügyi bizottsága. Ez rendszerint formális ülés szokott lenni, ahol a külügyminiszter megtartja expozéját, de ezt nem követi vita, hozzászólás. Én azonban elhatároztam, megragadom az alkalmat, s amint Burián befejezte beszámolóját, minden szokás ellenére szólásra jelentkezem.

Barátságtalan, rosszindulatú pillantások lövelltek felém minden oldalról, de az elnök megadta a szót. „Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni" – kezdtem beszédemet, majd azzal folytattam: Buriánnak gyászszegélyű meghívókat illett volna a mai ülésre kiküldenie, jelentvén, hogy a két ország kormánya felelős az Osztrák–Magyar Monarchia pusztulásáért. Könyörtelenül rájuk olvastam vétkeiket. Azt hittem, gyalázkodó közbeszólásokkal fognak elárasztani, de szavaimnak megrázó hatásuk volt. A delegátusok lesújtva, behúzott nyakkal ültek, és egy szót sem szóltak. Némán hagyták el a fényes termeket, amelyek egy fél évszázadon át jelképezték egy dinasztia dicsőségét.

Két nappal később maga a császár adta meg a kegyelemdöfést a haldokló dualizmusnak. Október 17-én kiáltványt bocsátott ki „hű ausztriai népeihez", felszólítva őket, hogy az önrendelkezési jog értelmében alakít-

sák meg nemzeti tanácsaikat, s alakítsák át Ausztriát szövetségi államma.

A magyar miniszterelnök az élelmiszerszállítások megvonásával fenyegette meg Ausztriát arra az esetre, ha a manifesztum Magyarország régi határainak fenntartását nem garantálja. Egy ilyen klauzula aztán bele is került a szövegbe. A kiáltvány megdermesztette az uralkodó köröket, és nagy izgalmat okozott a képviselőházban, hiszen felszabadította Ausztria nemzetiségeit, s ezzel a dualista rendszer alapját rendítette meg. A magyar politikusok tudták, ezek után a régi magyar rendszer sem élhet sokáig.

Október 16-án a képviselőház első ülésén Wekerle bejelentette, hogy Magyarország a perszonálunió alapjára helyezkedett. „Az 1723: I., II. és III. tc. rendelkezéseit kell érvényre juttatnunk" – mondta, egyszóval a *pragmatica sanctió*-t. A Habsburg-dinasztia birodalmának felbomlásával Magyarország a pragmatica sanctio értelmében automatikusan visszanyerte függetlenségét.

Felszólalásomban teljes szakítást követeltem Ausztriával, hogy Magyarország önállóan képviseltethesse magát a béketárgyalásokon. Egyik hívem, Lovászy Márton kihívóan odakiáltotta a kormánypártnak: „Vegyék tudomásul, antantbarátok vagyunk!" Szörnyű kiabálás és felfordulás támadt. Herceg Windischgraetz Lajos kiugrott a padból, és ki akarta dobatni Lovászyt az üléstermből. Az ülést fel kellett függeszteni. Lovászy kijelentése nem volt éppen szerencsés, hiszen mi nem az antant, hanem a béke és a demokrácia barátai voltunk. Később ugyanez a Windischgraetz herceg arról igyekezett meggyőzni az antantmissziókat, hogy ő és társai titokban mindig az ő barátaik és a németek ellenségei voltak. (Ugyanez a szánalmas komédia később a második világháborúban, Hitler veresége után is megismétlődött.)

Másnap, október 17-én, Tisza István emelkedett szólásra a képviselőházban, hogy feleljen nekem. Egészen mást mondott, mint amit vártak tőle: „Nem akarok já-

tékot űzni a szavakkal. Elismerem azt, amit gróf Károlyi Mihály tegnapi beszédében mondott: elismerem, hogy ezt a háborút elvesztettük." Ez a mondat valóságos mennykőcsapásként érte a megdöbbent többséget. Nyilvánvaló volt, Tisza az események hatása és szörnyű felelősségének súlya alatt összeroppant. Ez volt a legnagyobb csapás, ami a reakciót csak érhette. Tisza bejelentése futótűzként terjedt el az országban, a lövészárkokban és a frontok mögött. Sokan voltak, akik csak most hitték el az igazságot, pusztán azért, mert Tisza mondta.

A császári manifesztum után gyors ütemben folytatódott a felbomlás folyamata. A birodalom nemzetiségei közül a német-osztrákok voltak az egyedüliek, akik elfogadták a manifesztumot, és annak értelmében Reichsrat-képviselőikből megalakították nemzeti tanácsukat. A csehek és a délszlávok tárgyalni sem voltak hajlandók a kérdésről. Wekerle szelleme nem volt elég rugalmas, nem tudott alkalmazkodni a viharos gyorsasággal változó helyzet fordulataihoz. Magyarország nevében cselekedni kellett, és mivel a parlamenti többség nem képviselte a népet, és egyébként is akcióképtelen volt, nekem és barátaimnak kellett a pozitív cselekvés útjára lépnünk, tudva, hogy az ország mögöttünk áll.

Október 22-én törvényjavaslatot terjesztettem a képviselőház elé Magyarország függetlenségének helyreállításáról. A kormány azzal válaszolt erre, hogy csak akkor kezdhet tárgyalni a nemzetiségekkel, ha elvetik a „keleti Svájc" eszméjét, és nyomatékosan visszautasította a németektől független különbéke javaslatát is. A többség még azt is leszavazta, hogy törvényjavaslatom egyáltalán tárgyalásra kerüljön. Az utolsó percben, bukása előtt, szilárdan egyesült a reakció. Egy pont körül nem volt nézeteltérés a képviselőházban: a magyar csapatokat ki kell vonni a közös hadseregből, és haza kell rendelni Magyarországra vagy a magyar határra.

Andrássy Gyula, aki ugyanezen a napon érkezett haza Svájcból Budapestre, rémülten értesült arról, ami a kép-

viselőházban és Bécsben történt. Emlékirataiban három okra vezeti vissza a Monarchia összeomlását: először, a császári manifesztumra, másodszor, Tisza beszédére, és harmadszor, a magyar csapatoknak a frontról történt visszahívására. Hozzátehetett volna egy negyediket is: a háborút és a háborúért felelős egész rendszert, a magyar uralkodó osztály szűk látókörű konokságát.

A Monarchia és az uralkodó bukásának oka nem a pacifista agitáció volt, nem a Károlyi-párt és nem is a Nemzeti Tanács, amely csak az említett események után alakult meg, de még csak nem is a forradalom, amely a frontok összeomlása, a teljes vereség és a katasztrófa bekövetkezte után, október 31-én tört ki.

Mint ahogy az Ausztria föderalizálását kimondó manifesztum önmagában nem okozott volna bajt, ha az uralkodó következetesen keresztülviszi, ugyanúgy a magyar csapatok visszarendelése sem járt volna önmagában olyan végzetes következményekkel, ha a kormány elszánta volna magát a különbéke megkötésére. Képtelenség lett volna, hogy a magyar katonák folytassák a harcot, amikor a horvátok, a csehek, a szlovákok, a románok és a lengyelek egymás után vonták ki saját nemzetiségű katonáikat a hadseregből. Hogyan védhették volna a magyarok azt a régi Monarchiát, amelyet a császári manifesztum gyakorlatilag már megszűntnek nyilvánított, vagy hogyan áldozhatták volna életüket abban a háborúban, amelyről parlamentjük többségének vezére, Tisza István is megmondotta már, hogy elveszett? Lehetetlen elgondolás volt Andrássyé. Maradjon minden a régiben, maradjon meg a Monarchia, maradjanak meg a közös intézmények, a közös kormányzat, a közös hadsereg mindaddig, amíg a békét meg nem kötöttük. A bolgár összeomlás után ebbe már sem az antant, sem a nemzetiségek nem mentek volna bele.

Ami az uralkodót illeti: ő elpusztította a régi kereteket, de nem gondolta át, mit állítson a régi rendszer helyére. Egy tollvonással megszüntette a dualizmust, de

megtartotta megcsontosodott dualista tanácsadóit. Miközben alkotóelemeire bontotta a hadsereget, nem szüntette meg nyomban az ellenségeskedést, és nem kért rögtön fegyverszünetet és békét. A döntő percben ő is habozott, ő is megállt a félúton. Ez volt a Monarchia és Károly király bukásának legközvetlenebb oka.

A képviselőházban még egy drámai incidensre került sor. Miközben egy párthívem beszédét hallgattam, egy táviratot hoztak oda nekem, amely azt a hírt közölte, hogy Fiumében fellázadt a 79. horvát gyalogezred, lefegyverezte a magyar honvédeket, és őrizetbe vette a királyi ügyészt. Odanyomtam a sürgönyt a beszédét tartó Balla Aladár kezébe, olvassa fel hangosan. A hatás megdöbbentő volt. Wekerle teljesen leforrázva, érthetetlen szavakat motyogva ült a helyén. Az ülést fel kellett függeszteni, mindenki kitódult a kupolacsarnokba. A pártok vezetőit tanácskozásra hívták össze a miniszterelnök szobájába, ahol Wekerle bejelentette nekünk, be fogja nyújtani lemondását. Az összes jelenlevők egyetértettek abban, hogy koalíciós kormányt kell alakítani, s ebben számunkra is helyet kell biztosítani. Kijelentettem, semmi szín alatt nem lépek be olyan kormányba, amelyet a jelenlegi többség irányít, ellenben hajlandó vagyok olyan kormányt alakítani saját programunk alapján, amelyben a „történelmi osztályok" képviselői is helyet kapnak.

Komor csend uralkodott a teremben, amikor a Ház elnöke újból megnyitotta az ülést. Wekerle lángvörös arccal bejelentette lemondását. Ahogy leült, a sajtókarzaton egy újságíró azt harsogta: „Sajtószabadságot! Le a cenzúrával!" Pártom képviselői felálltak, és éljeneztek. Tisza felugrott, előrefutott a karzat irányában, és azt kiáltotta: „Ki kell dobni őket!"

Ez volt a képviselőház utolsó ülése, leszámítva azt a legutolsó alkalmat, amikor a Ház november 16-án még egyszer összeült, hogy kimondja saját feloszlatását és a népköztársaság megalakulását.

II.

A forradalom

Az egyén, aki történelmi események szereplője lesz, sohasem fogja fel ezek jelentőségét.

Lev Tolsztoj

Amikor este hazatértem az Egyetem utcába, híveim már összegyülekeztek, és rám vártak. Ott voltak a szociáldemokraták és a radikálisok vezetői is. A képviselőházban lezajlott események bizonyították, a kormánynak már semmi hatalma és tekintélye nincs. Ebből következett, hogy minél tovább halogatjuk az ügyek intézésének átvételét, annál kaotikusabbá válik a helyzet. Szerte a Monarchiában már kialakulóban voltak a nemzeti tanácsok. Tudatában voltunk annak, ha ellenkormányt nem is, a Nemzeti Tanácsot feltétlenül meg kell alakítanunk, de ezt a forradalmi lépést a legutolsó pillanatra akartuk halasztani.

Tanácskozásunk közben azt az üzenetet kaptam Pallavicini Györgytől, hogy apósunkat, Andrássy Gyulát külügyminiszterré nevezték ki. Nyomban tájékoztattam erről a jelenlevőket, s kértem, fogadják el ezt a kinevezést. De a hír éppen azt a reakciót váltotta ki, amit el akartunk kerülni: az elhatározást a Nemzeti Tanács haladéktalan megalakítására. Az egybegyűltek mind azon a véleményen voltak, meg kell szüntetni a közös külügyminisztériumot, önálló magyar külügyminisztériumot kell felállítani, és a békét már a független Magyarországnak kell megkötnie.

Másnap Andrássy rakparti házában villásreggeliztünk. Megmondtam apósomnak, kinevezése véleményem sze-

rint csak árthat a dinasztia és Magyarország érdekeinek, és ha ő mégis ragaszkodik hozzá, útjaink elválnak. Andrássy azonban komor és hajthatatlan volt, így hát eltávoztam. Feleségem még ott maradt. Különös szokása volt az Andrássy háznak, hogy a család nőtagjai – akik mind szenvedélyesen érdeklődtek a politika iránt – rendszerint végighallgatták a politikai megbeszéléseket. Anyósom nővéreivel, lányaival és unokanővéreivel együtt ilyenkor a szalonban helyezkedett el, amelyet csak egy függöny választott el apósom dolgozószobájától. E kéretlen hallgatóság révén azután, mivel az Andrássyak beszédes család voltak, a Rakparton hozott politikai döntések híre igen hamar elterjedt az egész városban.

Aznap is, szokás szerint, Katus és anyja ott ültek a függöny mögött, amikor Andrássy párthívei megérkeztek, hogy megvitassák a válságos helyzetet. Katus végighallgatta Vázsonyi Vilmos fejtegetését arról, hogy ki kell sajátítani Károlyi programját, de azt nélküle és hívei nélkül kell végrehajtani. Egy energikus kormány így urává lehetne a helyzetnek. „Eleget hallottam" – mondta Katus az anyjának, és elhagyta a házat. Otthon elmondta nekem a történteket. A jövendő Nemzeti Tanács tagjai éppen nálam tanácskoztak, s amikor értesültek ellenfeleink terveiről, határoztak: a Nemzeti Tanács megalakítását nem lehet tovább halasztani.

Október 24-én délben egyetemi hallgatók, katonák és tisztek tüntettek a házam előtt. Hamarosan a járókelők nagy tömege csatlakozott hozzájuk. Hock János, a nagyszerű papszónok beszédet intézett az összegyűlt néphez a palota ablakából. Amikor azt mondta, hogy „ifjú királyunk is a békét akarja", a tömeg válasza, meglepetésünkre, a köztársaság éltetése volt. „Repül a nehéz kő, ki tudja hol áll meg?" – súgta felém aggodalmasan Batthyány Tivadar. A tömeg piros-fehér-zöld nemzeti zászlót követelt. Sikerült találni egyet a padláson. A tüntetők Gödöllőre akartak vonulni, ahol a király éppen tartózkodott, de erről sikerült lebeszélnünk őket. Így az-

tán felmentek a Várba, áttörték a belső udvart elzáró kordont – az őrség nem fejtett ki ellenállást –, behatoltak a királyi palota pompás termeibe, a stukkózott falakra szögezték a Nemzeti Tanács programját, majd elvonultak. Visszaútjukon egyszerre lovas rendőrök vették körül őket, és el akarták venni tőlük a nemzeti zászlót. Többen megsebesültek. A tömeg hisztérikus hangulatban, sebesültjeit cipelve, visszaözönlött a házunkhoz. Katus a gyerekszobákat kórházzá alakította át, és Erzsébet nővéremmel együtt ott ápolta a sebesülteket.

Még ugyanaznap udvari autó jött értem, és kivitt Gödöllőre, királyi audienciára. Figyelmeztettem Károlyt a veszélyre, amely habozása következtében trónját fenyegeti, és megmondtam neki, a válságot szükség esetén az ő beleegyezése nélkül is meg fogjuk oldani. Noha elkeseredett hangnemben beszéltem, a király nem mutatott haragot, türelmesen végighallgatott. Azt mondta, már lépések történtek az azonnali békekötés érdekében, s most, amikor minden nézeteltérés megszűnt, azt hiszi, lehetővé válik az együttműködés Andrássy és énköztem. Az önálló magyar külügyminisztérium felállításának a kérdésében a király elutasító álláspontot foglalt el.

Hazafelé együtt mentem az autóban Andrássyval, aki ugyancsak Gödöllőn járt a királynál. Borús utazás volt ez az októberi ködben és esőben. Andrássy keserű szemrehányásokat tett nekem a Nemzeti Tanács megalakítása miatt, amit ő a magyar alkotmány megsértésének tartott. A király, fejtegette, az osztrák tartományokban hozzájárulhatott a nemzeti tanácsok felállításához, de a szuverén magyar államban a parlament beleegyezése nélkül ezt ő sem engedélyezheti. Elméletileg igaza volt ebben, de a magyar parlament már nem képviselte a népet, hiszen a legutolsó választások eredménye réges-rég elavult,[23] és az országnak gyakorlatilag nem volt kormánya.

Október 25-én megalakítottuk a Nemzeti Tanácsot. Tizenkét pontban állítottuk fel programunkat, és az ehhez való csatlakozásra hívtuk fel az egész országot. Ok-

tóber 27-én az újságírók egyszerűen nem mutatták be többé kéziratait a cenzúrának, s ezzel a sajtócenzúra intézményét ténylegesen megszüntették. Így másnap reggel az egész ország olvashatta a lapokban a Nemzeti Tanács proklamációját.

Október 25-én Andrássy Bécsbe utazott hivatala átvételére. Az utolsó percben Katust küldtem ki a pályaudvarra, hogy tájékoztassa mostohaapját a végsőkig kritikus helyzetről. Andrássy higgadtan fogadta a híreket.

Vasárnapra, 27-ére népgyűlést hívtunk össze a parlament elé. Én lettem volna a gyűlés fő szónoka. Előző nap délelőtt meglátogatott a Magyar Bank vezérigazgatója, Krausz Simon. Közölte, olyan kiutat talált a válságból, amelyhez már a király is hozzájárult. Egy baloldali koalíciós kormány alakításáról volt szó, amelynek én lennék az elnöke, Andrássy pedig megtartaná külügyminiszteri tisztét. A közös minisztérium azonban csak két hónapig állna fenn, ezután automatikusan átadná helyét az önálló magyar külügyminisztériumnak. Akkoriban általános volt még a vélemény, hogy a békekonferencia igen hamarosan összeül. Gróf Hunyady József, a király udvarmestere is közölte velem, az uralkodó csakugyan elfogadta a tervet, és ha én is hozzájárulok, megvan a kibontakozás.

Amikor kiértem Gödöllőre, az udvart nagy felfordulásban találtam. A király csapatostul fogadta a magyar politikusokat – jó részüket akkor látta először életében –, ismerkedett alattvalói kívánságával. A szalonban, ahol várakoztam, s amely nyüzsgött az emberektől, egy hosszú asztal sarkán egyetlen teríték állott. Azt hittem, valamelyik szolgálatban levő szárnysegéd számára van odakészítve. Később kiderült, hogy IV. Károly fog ott vacsorázni.

A király a kastély nagy sarokszalonjában fogadott. A szomszéd szobában, amelynek ajtaja nyitva volt, térképek hevertek kiterítve az asztalon, rajtuk zászlócskákkal kitűzdelt hadállások. IV. Károly az íróasztala mögött

állt, tábori egyenruhában, gamásnival. Cigarettázott, és nagy idegfeszültség látszott rajta. Akárhogy is, mély rokonszenvet éreztem iránta. Közöltem vele, kész vagyok a válságot azon a kompromisszumos alapon megoldani, amelyről Krausz Simon és Hunyady révén aznap délelőtt szereztem tudomást. A király félbeszakított, mondván, ő nem tud semmiféle tervről. „Egyetértek a programmal – mondotta később –, habár előzőleg nem volt róla tudomásom." De nyomatékosan hozzátette: „Engem mindig arra figyelmeztettek, hogy Ön a köztársaságot akarja. Igaz ez?" „Nem a köztársaságot akarom – feleltem –, hanem az önálló, demokratikus Magyarországot." A király fürkészően nézett rám, majd azt mondta: „Elhatároztam, Önt magyar miniszterelnökömmé kinevezem." Meghajoltam. Ezután felszólított, üljek le mellé, és cigarettával kínált: „Fejtse ki nyugodtan és alaposan a programját, és beszéljünk meg mindent. Nézzük, mit kell tennünk ebben a nehéz helyzetben."

Láttam, a király fáradt, figyelme lankadni kezd. Még azt sem kérdezte meg jövendő minisztereiről, hogy nem zsidók-e, amit különben ritkán mulasztott el megkérdezni. Németül felolvastam neki a Nemzeti Tanács programjának rövid összefoglalását. Helyeslően bólintott: „Igen, igen, teljesen igaza van. Beleegyezem" – mondta többször is. Amikor a program negyedik pontjához értünk, amely szerint „a német szövetség felbontandó", a király félbeszakított: „Andrássy fel fogja bontani a német szövetséget. Így az Ön legfőbb kívánsága is teljesülni fog."

Már a program vége felé jártunk, amikor belépett a királyné. A király bemutatott neki. Ő halkan pár szót váltott az urával, aztán hozzám fordult: „Őfelsége oly fáradt", mondta kérlelően, és ismét magunkra hagyott. A király egy mozdulattal jelezte, hogy folytatjuk a beszélgetést. Elfogadta a program valamennyi pontját, azután felszólított, tegyek javaslatot, mikor történjék az eskütétel, mivel ő még aznap este Bécsbe utazik, nekem

pedig haladéktalanul érintkezésbe kell lépnem Lammasch osztrák miniszterelnökkel és Andrássyval, hogy megállapodjunk a Wilson elnöknek küldendő válasz szövegében. Azt javasoltam, legyen az eskütétel Bécsben. A király helyeselt: „A legfontosabb számunkra Wilson jegyzékének fenntartás nélküli elfogadása." Ő jobban tudta, mennyire ég a ház, mint én.

Megígértem, a kabinetet minél gyorsabban meg fogom alakítani, és utazom Bécsbe. A király ezután elküldött Batthyányért, Garamiért, Kunfiért és Jásziért, hogy megismerje kormányom jövendő tagjait. Arra kért, vacsorázzam a kastélyban, mert vacsora után még egyszer meg akarja beszélni velem a legközelebbi teendőket. Úgy bocsátott el, mint akinek nagy kő esett le a szívéről.

Az udvarhölgyekkel, néhány szárnysegéddel és Hadik gróffal vacsoráztam együtt. A hangulat nehéz és nyomott volt. Senki sem tudta, mi lesz, senki sem kapott utasításokat. Azt sem tudták, visszamegy-e az udvar Ausztriába. Hadik János nagyon nyugtalannak látszott, hiszen intézkedtem, kihallgatásom folytatását vártam, de arról én ott láthatólag mit sem tudtam, hogy a király már őt is felkérte kormányalakításra. Budapesten azonban már elterjedt a hír, hogy engem neveztek ki miniszterelnökké.

A meglehetősen kínos együttlétnek az vetett véget, hogy a király értem küldött. Dolgozószobája előtt kis ideig még várnom kellett, s ezalatt átment az előszobán a királyné. Megismert, odajött hozzám, és a felindulástól remegő hangon azt kérdezte: „Ugye, Ön tud majd a királynak és az országnak segíteni?" „Mindent el fogok követni, ami tőlem telik – feleltem. – A helyzet már nagyon nehéz, és azt a keveset, amit megmenthetünk, csak úgy menthetjük meg, ha eltökélten és azonnal cselekszünk. Bizony még a királynénak is nagy áldozatokra kell elszánnia magát, különben a magyar trónt nem lehet megmenteni a király számára." A királyné nagy, szép, bátor szemei kifényesedtek, miközben szavaimat hallgatta. Nagy emócióval mondta: „Ugye Ön mindent, min-

dent meg fog tenni?" Nem tagadom, ez a jelenet mélyen megindított.

Már hívtak is a király dolgozószobájába, hogy folytassuk a megbeszélést. Úgy tűnt, a király tele van jóakarattal, és végre, határozottsággal is. De mielőtt végezhettünk volna, a másik szobában levő telefonhoz hívták. Jó félóra múlva tért csak vissza, arca kipirult, zavartnak látszott. Kiderült, Andrássy Bécsből rossz híreket közölt vele. A király megmondta neki, hogy engem nevezett ki miniszterelnökké, mire Andrássy azt felelte, így talán biztosíthatja a magyar trónt, de biztosan elveszíti az osztrákot. A király szemmel láthatóan zavart és tanácstalan volt. Azt mondtam neki, Ausztriában is túl sokáig tartotta Hussareket, és nagyon későn nevezte ki Lammaschtot; nem csodálom tehát, ha a nép már odaát is türelmetlen és bizalmatlan. Hofnap talán már a magyarokat is késő lesz megnyugtatni, és nincs olyan magyar politikus, aki garantálhatná, mi lesz Ausztriában, vagy akár azt, mi lesz a sorsa az osztrák trónnak. Én népképviselő vagyok, nem udvaronc, és ha egészen őszinte akarok lenni, meg kell mondanom, ebben a jelenlegi reménytelen helyzetben nem látszik valószínűnek, hogy a császár valamennyi trónját megtarthatná. Ha megfogadja a tanácsomat, jótállok azért, hogy a magyar trónt legalább ma még meg lehet menteni. S ha most talán az osztrák trónt átmenetileg elveszítené is, mint Magyarország királyának a föderalizáció alapján reménye lehet arra, hogy talán később visszaszerezheti.

A király azonban elvesztette nyugalmát. Később tudtam meg, hogy Andrássy, akit felháborított az én kinevezésem, a telefonban azt mondta a királynak: „Ha Felséged kinevezi Károlyit, akkor jobb, ha engem bolondokházába küld; nekem akkor ott van a helyem."

„Most már igazán nincs más hátra, mint hogy Ön is jöjjön velünk Bécsbe, és ott majd mindent rendbe hozunk" – mondta a király.

A szerencsétlen Hadik még mindig ott volt, és várt.

Noha délután a király miniszterelnökké nevezte ki, később nem mondta meg neki, hogy már nem tart igényt a szolgálataira, és engem nevezett ki helyette. Az udvari kísérettel együtt autóba ültem, és a vonathoz hajtattunk. Még ma is látom a gargantuai termetű Hadikot, amint ott áll, méltóságteljes sértődöttséggel szemlélve a színjátékot, amelynek értelmébe természetesen nem tudott behatolni.

A különvonat már Bécs felé haladt, amikor a király kért, intézkedjem azonnal, a Nemzeti Tanács által másnapra összehívott népgyűlésen semmi zavar vagy incidens ne történjen.

Rögtön levelet írtam Batthyány Tivadarnak, amelyben közöltem vele kinevezésemet és a király kérését. A vonatot megállították, hogy a levelet továbbítani lehessen. A királlyal útközben nem beszéltem. Bécsben a schönbrunni kastélyban akartak elszállásolni, én azonban jobbnak láttam, ha a Hotel Bristolban szállok meg, mert tárgyalni akartam Andrássyval és Lammaschsal. Egész nap vártam, de sehonnan nem kaptam értesítést, és megértettem, csak azért hoztak el Bécsbe, hogy távol tartsanak Budapesttől és a gyűléstől.

Végre nagy nehezen telefonhoz tudtam kapni Hunyadyt, és bejelentettem neki, mivel úgy látom, a királynak már nincs reám szüksége, feleslegesnek tartom a további várakozást, és az első vonattal visszautazom Pestre. Hunyady nem tartóztatott, ellenben éppen akkor, amikor már indulóban voltam az állomásra, azt az üzenetet kaptam, hogy József főherceg ugyanazzal a vonattal utazik, és tőle minden további információt megkaphatok.

A főherceg meghívott szalonkocsijába. Vele volt felesége, Auguszta főhercegnő is. Párpercnyi beszélgetés után kiderült, a király neki semmi üzenetet nem adott át az én számomra. A főherceg arról panaszkodott, hogy a fronton milyen rettenetes a helyzet, és hogy ennek folytán milyen katasztrófa előtt állunk. Ekkor hallottam először a tragikus kimenetelű Vittorio Venető-i csatáról,

amely odalenn kezdődött. A főherceg egyenesen a tiroli frontról jött, ahol a vezérkari főnök, Willerding tábornok tiltakozása ellenére manifesztumot adott ki, amelyben hazavitelükről biztosította a magyar katonákat. „Megmondtam a királynak, a magyar fiúkat már nem lehet tovább ott tartani, hanem intézkedni kell hazaszállításukról" – mesélte a főherceg. Hiábavalónak bizonyult minden kísérlet, hogy a lázongó hadosztályokat engedelmességre bírják. Nyilvánvaló volt, Károly király és tanácsadói teljesen elveszítették a fejüket. Most, amikor szemtől szembe ültem a főherceggel, és hallottam a terveit, egyre erősebb lett bennem az ösztönszerű érzés, amíg Károly király rohan a vesztébe, a főherceg a maga számára menteni igyekszik, ami menthető.

Engem a király nyilvánvalóan elejtett. Később tudtam meg, egyebek között Arz báró, a vezérkar főnöke, szerencsétlenségnek nevezte kinevezésemet. Valakinek az az ötlete támadt a válság megoldására, hogy József főherceget a nádori méltósággal kell felruházni.

Estefelé érkeztünk Budapestre, a Nyugati pályaudvarra. Ekkor már az egész város tudta, hogy engem félretoltak, csak azért vittek Bécsbe, hogy a tömeggyűlésen ne lehessek jelen. Elterjedt a hír, a király József főherceget diktátorrá nevezte ki. Hatalmas tömeg gyűlt össze a pályaudvaron, és betöltötte az előtte levő nagy teret is. Már mialatt a vonat berobogott, hallottam a tömeg ijesztő zúgását. Ember ember hátán tolongott a csarnokban, sokan felkapaszkodtak a kocsik tetejére, elállták a kijáratokat, és mindenki tomboló dühvel kiáltozta: „Diktátor főherceg!" – „Nem kell diktátor!" – „Le a diktátorral!" A főherceg csak úgy tudta kikerülni az inzultusokat, hogy a vasutasok egy hátsó kijáraton megszöktették. Engem a tömeg fantasztikus ovációban részesített. Ilyen kiáltások hangzottak felém: „Ha nem lettél miniszterelnök a király akaratából, majd azzá teszünk a nép akaratából." A tolongás miatt a pályaudvaron mozdulni sem lehetett. Feleségem, aki Sigray Antallal jött elém a vonathoz, kép-

telen volt a közelembe jutni. Konflist béreltek, hogy elkerüljék a felismerést, de a kocsi is csakhamar megtelt emberekkel, akik felálltak a hágcsókra és a bakra, teli torokból üvöltve: „A király becsapta Károlyit! Piszkos játékot űztek vele! Károlyit akarjuk!" A tömeghangulat teljesen hisztérikus volt. Végül úgy kerültem ki az utcára, hogy átmásztam a pályaudvar előtti tér vasrácsán. Megláttam egy kocsit, és beleugrottam. A lovakat pillanatok alatt kifogták, és emberek fogták be magukat a kocsi elé. De lassan haladtunk, én pedig siettem, hogy a pártkörbe jussak, így hát kiszálltam, beugrottam egy arra haladó autóba, és megkértem a vezetőt, hajtson el, amilyen gyorsan csak tud. A nép éljenezve, kiáltozva követett.

A pártkörben is forradalmi hangulatot találtam. A három szobából álló kis klubhelyiség zsúfolásig tömve volt emberekkel, jórészt ismeretlenekkel. Alig válthattam néhány szót párthíveimmel, elmondtam, mi történt Bécsben, amikor a tömeg odaért a Gizella (ma Vörösmarty) térre, és a Himnuszt kezdte énekelni. A párt vezető tagjai az ablakokból intéztek beszédeket a néphez. „A bécsi urak nyilván azt képzelik, holmi kártyajátékot játszanak a klubjukban, és nem veszik észre, hogy egy korona a tét" – mondta az egyik szónok. E szavak hatása leírhatatlan volt. A leghangosabban azonban a reakció és a fehérterror későbbi miniszterelnöke, Friedrich István lelkesedett, aki magából kikelve tetteket, csak tetteket követelt.

Másnap reggel hivatalos kommüniké jelent meg. A Monarchia nevében Andrássy különbéke-ajánlatot intézett Wilson elnökhöz és az antanthoz. Andrássy jegyzéke, amely elismerte Szlovákia függetlenségét, egyúttal válasz volt Lansing amerikai külügyminiszter október 18-i jegyzékére, amely a leghatározottabban elutasította az osztrák–magyar külügyminiszter október 4-i békeajánlatát. A sors Andrássynak juttatta azt a szerepet, hogy megadja a kegyelemdöfést a német szövetségnek, amelyet apja teremtett meg, és hogy elsőnek mondjon le Magyarország területi integritásáról.

Andrássy különbéke-ajánlata megmutatta helyzetünk egész reménytelenségét. Ausztriában, ahol már minden nemzet kinyilvánította önállóságát, és a hatalom átment a nemzeti tanácsok kezébe, Andrássy lépése szenvedélyes felháborodást váltott ki. A csehek kijelentették, Andrássynak semmiféle joga nem volt az ő nevükben beszélni. Ugyanezt hangoztatták a jugoszlávok is. Ezek a nemzetek már régen összeköttetésben álltak az antanttal, s most azon voltak, hogy legalizálják helyzetüket, saját képviselőiket küldjék el a békekonferenciára. A német–osztrák nemzeti tanács pedig külön jegyzéket intézett Wilson elnökhöz, amelyet a tanács három elnöke írt alá.

Azok, akik a trianoni békéért viselendő egész felelősséget a mi vállunkra akarták hárítani, később azt a mesét találták ki, ha nem alakítottuk volna meg a Nemzeti Tanácsot, Andrássy sokkal kedvezőbb békefeltételeket érhetett volna el, hiszen erre Lord Lansdowne-tól és Pichon francia külügyminisztertől is ígéreteket kapott. Akik ezt a képtelenséget terjesztették, elfelejtették, hogy Lansdowne már régóta nem volt a kabinet tagja, ő egy tíz éve halott király külügyminisztere volt, s ez időben már semmi befolyással nem rendelkezett. Andrássy „megbízható" informátora Windischgraetz herceg volt, aki Svájcból azt a benyomást közvetítette, hogy még mindig van kilátás elfogadható békére. Andrássy azzal áltatta magát, hogy a brit konzervatívok meg fogják akadályozni a Habsburgok végleges bukását.*

Cseh és jugoszláv államférfiak később elismerték, csakugyan volt idő, amikor az antant békülékenyebb lett volna a Monarchiával szemben. De akkor, amikor Andrássy átvette a külügyeket, az antant már egységes volt elhatározásában, szétttöri a kettős monarchiát, és a cseh és délszláv államokat támogatja. Ha az antant hatalmak valóban rokonszenveztek volna Andrássy terveivel, akkor válaszoltak volna a jegyzékére. Hiszen látniuk kellett, a Monarchia a forradalom felé halad, de ők semmit sem tettek ennek megakadályozására.

12.

A Habsburgok végnapjai

A halogatás és habozás politikája meggyőzte a népet, hogy a király és tanácsadói ellenségesen állnak szemben a magyar Nemzeti Tanáccsal. Ausztriában elismerték a nemzeti tanácsokat – eszerint egyedül Magyarországnak kellett volna továbbra is Európa legmaradibb uralkodó osztályának kormányzata alatt élnie? Az Astoria Szálló előtt, ahol a Nemzeti Tanács működött, minden este nagy tömegek tüntettek. Az esős, ködös őszi időben még éjszaka is órákon át álltak és vártak az emberek.

Az országnak gyakorlatilag nem volt kormánya. A Wekerle-kabinet lemondott, de mivel más kormány nem váltotta fel, felhatalmazás nélkül is tovább vitte az ügyeket. Az államgépezet működése megbénult. Nehéz feladat volt a rend fenntartása és az anarchia elhárítása. Az Astoria Szállóhoz szinte óránként vonultak az újabb és újabb zászlóaljak, amelyek megtagadták az engedelmességet, és hozzánk csatlakoztak. Parancsot vagy utasítást egyre többen csak a Nemzeti Tanácstól voltak hajlandók elfogadni. Minden kéréssel, kívánsággal az Astoriába jöttek. A katonák otthagyták a laktanyákat, szétszéledtek. A tisztek felesküdtek a Nemzeti Tanácsra. A munkások felfegyverkeztek, és a középosztály többsége is mellénk állt.

Közben József főherceg a király megbízásából tárgyalásokat folytatott a parlamenti pártokkal. A már elked-

vetlenedett és vonakodó Hadik grófot ismét megbízták a kormányalakítással. Ő azonban jól tudta, a Nemzeti Tanács támogatása nélkül semmit sem érhet el, és ezért mindenáron meg akarta szerezni ezt a támogatást.

Mivel még mindig reménykedtem a békés megoldásban és el akartam kerülni a vérontást, tárgyalásba bocsátkoztam a főherceggel és Hadikkal. Ez utóbbi józan, okos ember volt. A tizenkettedik órában már-már megegyezésre jutottunk, amikor egy váratlan esemény minden reményünket halomra döntötte.

Miközben én József főherceggel tárgyaltam az ő budai palotájában, Friedrich István, a fékezhetetlen demagóg, felbiztatta az izgatott tömeget, hogy ostromolja meg a főherceg palotáját, és így kényszerítse ki kinevezésemet. A menet, több parlamenti képviselő vezetésével, a Kossuth-nótát énekelve, a Lánchídon át akart feljutni a Várba. A hídnál erős katonai és rendőrkordonba ütköztek. A honvédek utat nyitottak, a mögöttük álló rendőrök azonban tüzet nyitottak, a lovas rendőrök pedig kardlappal rontottak a tüntetőkre. Halottak és sebesültek maradtak a kövezeten: a forradalom első áldozatai.

Ez lehetetlenné tette a további tárgyalásokat. A Nemzeti Tanács felháborodottan elhatározta, a hatóságokkal többé nem szabad tárgyalni. Általános tiltakozó sztrájkot hirdettek meg. Másnap felkeresett a budapesti rendőrség egy képviselője, és kifejezésre juttatta testülete szolidaritását a Nemzeti Tanáccsal. Egymás után csatlakoztak hozzánk a postások, a vasutasok, a különböző katonai alakulatok, a tisztviselők, a kereskedők, az iparosok.

Bécs visszavágott, a gyűlölt Lukachich tábornokot nevezte ki Budapest városparancsnokává. De ő is tehetetlen volt, mert a katonák nem engedelmeskedtek parancsainak. Úgy hírlett, a Budapesten állomásozó bosnyák és egyéb idegen csapatokat akarja felhasználni ellenünk.

Október 28-án este a Dunán horgonyzó monitorflotta parancsnoka egy táviratot hozott, amelyet a polai haditengerészeti hivatal küldött a Nemzeti Tanácsnak, ennek

segítségét kérve a flotta hadihajóin kitört lázadás leszereléséhez. A tengerészek csak a Tanács utasításait hajlandók elfogadni, írták. Ugyanilyen segítségkérést intéztek a Monarchia többi nemzeti tanácsához is, annak érdekében, hogy meggátolják a flotta szétesését.

Hajlandók voltunk útnak indítani a Nemzeti Tanács egy kiküldöttjét, tárgyaljon a tengerészekkel, amennyiben erre a miniszterelnök kér fel bennünket. De Wekerle ezt megtagadta. Végül a katasztrófa elkerülése érdekében két kiküldöttet menesztettünk Polába. Október 31-én értek oda, de ott már azzal a hírrel fogadták őket, hogy Horthy ellentengernagy, az osztrák–magyar hajóhad parancsnoka, az egész flottát átadta a zágrábi nemzeti tanácsnak – más szóval a jugoszlávoknak –, méghozzá egy olyan jegyzőkönyv alapján, amelyben „az *eddig fennállott* Osztrák–Magyar Monarchia" népére történt utalás.

Horthy volt tehát az első, aki nem létezőnek nyilvánította a Monarchiát, mint ahogy négy évvel később, parlamenti határozattal, ő nyilvánította nemlétezőnek a Habsburg-háznak a magyar trónra való jogait is. Az admirálisnak egyetlen nevezetes tette volt, hogy a flottát átadta a jugoszlávoknak. Addig csak arról volt ismert, hogy a haditengerészet soraiban kegyetlenül üldözte a magyar nyelv használatát.

A horvát nemzeti tanács ezután kimondta Horvátország függetlenségét.

A Lánchídnál történt véres események és a Hadikkal folytatott tárgyalások megszakadása után még egy utolsó kísérletet tettem a forradalom elkerülésére. Feleségemet Bécsbe küldtem Andrássyhoz, kérje meg, érvényesítse befolyását a királynál, mert a helyzet már olyan, hogy én sem tudok úrrá lenni fölötte. Ez volt az utolsó ütőkártyám. Feleségem 30-án érkezett Bécsbe, és éppen akkor lépett be a Ballhausplatzon mostohaapja dolgozószobájába, amikor a király telefonon megkérdezte Andrássytól, fogadja-e el Horthy tanácsát, és adják-e át a császári hadiflottát a jugoszlávoknak. Katus hallotta, amint And-

rássy ezt kérdi: „Átadni?", majd a végső rezignáció hangján azt mondja: „Hát igen, azt hiszem, nem marad más hátra." Néhány perccel később, reggeli közben, Andrássy táviratot kapott az olasz front főparancsnokságától. Tudomására hozták, hogy a Piavénál bekövetkezett a teljes összeomlás, és a fegyverszünet azonnali megkötését sürgették.

Katus összeszedte minden ékesszólását és meggyőzőképességét, és pontosan, részletesen beszámolt a budapesti eseményekről. Andrássy igen súlyosnak ítélte meg ugyan a helyzetet, de a tömegek megvetése vérévé vált, képtelen volt belátni: vannak a történelemben olyan pillanatok, amikor számolni kell a tömeg akaratával. E százszázalékos arisztokrata szemében a „csőcselék" *quantité négligeable* volt. Azzal ámította magát, mindent el lehet még békésen rendezni, és vissza lehet szorítani a forradalom árját, ha Hadik átveszi a kormányt, és kellő erélyt tanúsít. Elmondta, hogy 29-én a bécsi nép a Ballhausplatzon tüntetett ellene, és hogy állítólag porosz tisztek akarták elrabolni, és Berlinbe vinni. De mindez a legkevésbé sem befolyásolta eltökéltségét, szerinte a fegyverszünetről az egységes Monarchiának kell tárgyalásokat folytatnia. Az a tény, hogy a Monarchia már nem létezett, és hogy ő senkit sem képviselt, hiszen még az osztrák-németek is tüntettek ellene, mind nem számított. „Az emberek – mondta – teljesen elvesztették a fejüket. Ez a bolond Masaryk még a köztársaságot is kikiáltotta. Mihály is képes lenne erre az őrültségre." Katus érvelése, hogy a köztársaságot csakis úgy lehet elkerülni, ha most, mielőtt még a forradalom kitör, engem neveznek ki miniszterelnökké, süket fülekre talált. Andrássy azt üzente nekem, csöndesítsem le „a holdkórosokat és a hisztérikus zsidókat, várjuk meg Wilson válaszát, és akkor három héten belül megalakulhat a Károlyi-kormány".

Ugyanezen a napon, október 30-án reggel fél hatkor fölkeltett egy ismeretlen tiszt, aki a Katonatanács elnökének mondta magát. Ez a szerv akkor alakult, és füg-

getlen volt a Nemzeti Tanácstól. A tiszt, Csernyák százados, közölte velem, a katonák el akarják foglalni az összes középületeket, meg akarják szállni a várost, és követelni akarják miniszterelnökké való kinevezésemet. A monitorok matrózai készen állnak, tűz alá veszik a várpalotát. A legnagyobb nehézséggel tudtam csak lebeszélni őt erről a tervről. Nem voltunk még elszánva arra, hogy forradalmi módon vegyük át a hatalmat.

Késő délután hírét vettük: a Katonatanács elfoglalta a városparancsnokságot. Meg voltunk döbbenve. Az események tőlünk függetlenül haladtak előre. Estére a forradalom kibontakozott. Egymás után, a legkisebb ellenállás nélkül szállták meg a parancsnokságokat, a középületeket, a kaszárnyákat, majd a telefonközpontokat és a főpostát.

A felkelő katonák, miután a városparancsnokságot elfoglalták, Várkonyi tábornokot, a városparancsnokot, fogolyként hozták be az Astoriába. A tábornok katonásan szalutált, és színpadias mozdulattal lecsatolta kardját, átadta nekem. Megnyugtattam, nincs erre semmi szükség. Hirtelen nagy dörrenést hallottunk, amelyet még több is követett. A tábornok arca felderült, és vele együtt letartóztatott segédtisztjéhez fordulva mondta: „Közelednek a felmentő csapatok! Az én gyakorlott fülem nem csal meg. Messziről megismerem a géppuska kattogását." Hamarosan kiderült, a tábornok az ajtócsapkodást hallotta géppuskaropogásnak. Nem sok géppuskatüzelést hallhatott a háború öt éve alatt.

Ha igaz volt a hír, hogy a katonákat nem lehet többé a nép ellen bevetni, akkor megnyertük a csatát; ha nem, akkor elvesztettük, és másnap reggel mindnyájunkat haditörvényszék elé állítanak. A zendülő katonák kezükbe ragadták a kezdeményezést, mi pedig kénytelenek voltunk követni őket. Nekünk nem állt olyan fegyveres erő a rendelkezésünkre, amely fel tudta volna venni a harcot Lukachich reguláris csapataival. A munkásság pedig ak-

kor már szétszéledt a gyárakból és a műhelyekből, tehát reggelig nem számíthattunk a segítségére.

A helyzet súlyosságával még a Nemzeti Tanács legtöbb tagja sem volt tisztában. Többségük hazament, és csak maroknyian maradtunk ott, a kiszámíthatatlan holnapra várva. Éjjel egy óra tájt néhány matrózzal hazamentem az Egyetem utcába, hogy gondoskodjam gyermekeim és Bécsből éppen hazaérkezett feleségem védelméről. A táncterem egyik ablakába géppuskát állítottak. Megkérdeztem a tisztjüktől, vajon a dunai flottilla megbízható-e. A tengerész összecsapta a sarkát, katonásan tisztelgett, és azt mondta: „Igenis, uram. A matrózok mindig a lázadás mellett vannak."

Két órával később sápadtan, lélekszakadva, riasztó hírrel jött Purjesz Lajos: a telefonközpont kihallgatta Lukachich és a király beszélgetését, amelynek során a tábornok engedélyt kért arra, hogy csapatokat küldhessen az Astoria ellen. Nyomban felhívtam József főherceget, és megkértem, akadályozza meg Lukachichot terve keresztülvitelében. Emlékeztettem rá, szerte a Monarchiában vérontás nélkül alakultak meg az önálló nemzeti államok. A főherceg megígérte, azonnal beszél Lukachichcsal, és értesít az eredményről.

Katussal együtt, aki nem volt hajlandó otthon maradni, visszasiettem az Astoriába. Útközben puskaropogást hallottunk, és ahogy közeledtünk, a tüzelés egyre erősebb lett. Meg voltam győződve róla, a támadás, amitől tartottunk, elkezdődött. A sötétségben és a sűrű ködben nem lehetett látni, mi történik. Kiáltozó, átkozódó emberek tömege tódult teljes pánikban az Astoria bejárata felé. A forgóajtót két oldalról nyomták, senki sem tudott bejutni. Végre felfedeztük, egy zászlóaljnyi katona adott le üdvlövéseket, miután megtagadta a frontra indító parancsot, és az állomásról az Astoria felé menetelt.

Fent az emeleten a Nemzeti Tanács ott maradt tagjai csüggedten ültek, de el voltak szánva, hogy a végsőkig kitartanak. Jászi professzor, Hatvany Lajos és Kéri Pál el-

veszettnek tekintették a csatát. Szakadatlanul esett az eső – és ami kis őrségünk volt, az is egyre inkább szétszéledt, elszállingózott. Hallgatagon ültünk, várva a hajnalt, október 31-ének hajnalát. Egyszer csak szólt a telefon. A miniszterelnök közölte, tárgyalni szeretne velem, kérte, keressem fel. Fellélegeztünk. Hét óra volt, amikor a miniszterelnökségre értem. Hadik papucsban, hálóköntösben jött elénk, hatalmas alakja mintha összement volna. Úgy, amint volt, jóformán egy hang nélkül kísért át bennünket a szomszédos főhercegi palotába, ahol ott találtuk Apponyit is. Ő, mint mindig, kifogástalanul volt öltözve, arca friss volt és rózsás.

Hadik azzal kezdte, be akarja adni lemondását, amit a főherceg a király nevében el is fogadott, majd felém fordult, és kijelentette, a király megbízásából engem miniszterelnökké nevez ki. Egyéb szó nem esett. Nem tárgyalás volt ez, hanem teljes és feltétel nélküli kapituláció. Biztosítottam a főherceget, hogy a kormányt még aznap, haladéktalanul megalakítjuk, Kunfi megígérte, a szervezett munkásság segítségével fenn fogjuk tartani a rendet. Az egész találkozó nem tartott tovább félóránál.

Harmadik rész

A győzelem ára

Tanúja voltam a csatlakozás képében fellépő történésnek és álnokságnak.

George Sand

I.

A forradalom első hete

Kora reggel volt még, amikor a Várkert lépcsőin lesétáltam a városba. Az eső elállt, a köd szétoszlott, a nap is kisütött. Ez a séta egyik legszebb emlékem azokból az izgalommal és szorongással teli napokból. Lent, a háztetők csillogó tengerében, Pest közepén ott láttam az én házamat is. Most is, akárcsak 1848-ban, a forradalom szíve lüktetett benne. Éreztem, eltéphetetlenül ehhez a sokat szenvedett városhoz tartozom, egynek éreztem magam Budapesttel.

Nyílt és derűs arcok tárultak felém, s üdvözöltek. Éneklő, ujjongó, kiáltozó katonákkal megrakott, fehér őszirózsákkal díszített teherautók robogtak el mellettem – a száguldó járművek mindig hozzátartoznak a forradalom képéhez. Sokan menekültek meg az értelmetlen véráldozattól, fiatal embereknek nem kellett többé rokkanttá válniuk a vesztett ügyért. Boldog voltam, hogy ehhez én is hozzájárulhattam. Újra katonák jöttek felém. Soványak voltak, lógott rajtuk a ruha. Mintha mozgó csontvázak lennének. Milyen sors vár rájuk ebben a legyőzött országban? Egyetlen módon lehet megmenteni őket, gondoltam: földet kell osztani, ki kell elégíteni évszázados vágyukat. Mámorító volt a gondolat, hogy most módomban áll olyan országot teremteni a számukra, amelyet a magukénak érezhetnek.

Kinevezésem híre örömujjongást keltett a városban,

hiszen ez a békét jelentette. Az emberek örömtáncot jártak, az utcákon idegenek ölelkeztek, és örömkönnyeket ontottak. Mindenfelé fehér őszirózsákat osztogattak, férfiak és nők mellükre tűzték a virágot. Az emberek lelkesedésükben elfelejtették, hogy elvesztették a háborút. Győztesnek érezték magukat, mert győzött a forradalom.

Kilenc óra felé érkeztem a Városházára, ahová a Nemzeti Tanács átköltözött. Lemondtam a Tanács elnökségéről, és helyembe Hock János katolikus papot és szónokot választottuk meg. Valósággal életveszélyes tolongás volt már ekkor a Városháza körül. Emberek, akik tegnap még tajtékoztak ellenünk, siettek elsőként üdvözölni bennünket. A parlamenti pártok képviselői ott tolongtak az előszobában, hogy – kéretlenül – hűségesküt tegyenek nekünk.

A kormányalakítás gyorsan ment. Liberális, szocialista és parasztkoalíció alakult, amelyben a liberálisokat Batthyány és Lovászy, a szociáldemokratákat Garami és Kunfi, a parasztságot Nagyatádi Szabó, a radikálisokat Jászi professzor képviselte. Ez utóbbi a nemzetiségi ügyek minisztere lett.

Délben kerültem haza, 24 órás talponlét és permanencia után. Feleségemet reggel a házunk előtt gyülekező tömeg éljenzése ébresztette fel. Amikor Katus kilépett az erkélyre, legnagyobb meglepetésére mint „a köztársaság elnökének feleségét" éltették. A köztársaságot addig senki sem emlegette.

Ebéd közben meglátogatott Teleki Pál, a későbbi miniszterelnök, és szívélyesen gratulált kinevezésemhez. Rögtön felajánlottam neki a Hadigondozó Hivatal elnökségét, amit az előző kormány alatt is ő töltött be, és ő ezt örömmel el is fogadta.

Gróf Tisza István megüzente: ő maga és pártja hazafias kötelességüknek tekintik, hogy a Nemzeti Tanács köré tömörüljenek és támogassák azt munkájában. Azt feleltük, nem kívánatos, hogy bármily közszerepléshez jusson, és pillanatnyilag a legokosabban teszi, ha csendben visz-

szavonul vidékre. Később majd szó lehet a régi politikusokkal és az általuk képviselt osztályokkal való tárgyalások újrafelvételéről.

A népharag különösen Tisza, Windischgraetz, továbbá Szurmay és Lukachich tábornokok ellen irányult. Amikor az őket fenyegető veszedelemről értesítettek, intézkedtem, a rendőrség gondoskodjon személyes biztonságukról. Bécsből értesítettek, Andrássy életveszélyben van az őt körülvevő gyűlölet miatt. Biztonsága érdekében megtettem a szükséges lépéseket.

Délután megtudtam, Lukachich tábornokot a katonák elfogták, és bevitték a Nemzeti Tanács régi helyiségébe. Amikor ezt a szálló előtt álló tömeg is megtudta, az emberek tombolva követelték, hogy a kegyetlen tábornokot, aki az utóbbi hetekben statáriális úton sok szökött katonát kivégeztetett, szolgáltassák ki nekik. Szerencsére az Astoriában levő vezető emberek nem vesztették el lélekjelenlétüket. Minden tőlük telhetőt megtettek a tömeg lecsillapítására, de miután ezt egymaguk képtelenek voltak elérni, sürgősen odahívattak. A veszélyes helyzet láttán kimentem az erkélyre, és beszélni kezdtem az összegyűlt tömeghez. Megjelenésem riadó éljenzést és tapsot keltett, és a tábornokról szerencsésen elfeledkeztek. Míg beszéltem, utasításomra Lukachichot polgári ruhába öltöztették át, két barátom a szálló hátsó kapuján át kiszöktette az utcára, majd egyikük lakására vitték, ahol napokig rejtőzött.

Ezután a kormány tagjaival együtt felmentem a Várba, hogy József főherceg előtt az esküt letegyük. A palota előcsarnokában kaptuk a hírt, hogy Tisza Istvánt városligeti villájában meggyilkolták. Öt perccel az eskütétel aktusa előtt tudtuk meg ezt a megdöbbentő eseményt, amely kijelölt igazságügyminiszterünket, Szladits Károlyt annyira megrémítette, hogy nyomban sarkon fordult, és elsomfordált. Tisza gyáva meggyilkolása volt az első és egyetlen vérfolt, amely a mi októberi forradalmunkon esett.*

Október 31-ének éjszakáját egy tábori ágyon töltöttem a miniszterelnökség egyik szobájában. Hadik, az egynapos miniszterelnök, ekkor már eltűnt a palotából.

A telefon szüntelenül csöngött. Jelentések érkeztek, és utasításokat kértek az ország minden tájáról. Ebből is kitűnt, a forradalom nem korlátozódott Budapestre, hanem átterjedt egész Magyarországra. Az olasz fronton bekövetkezett katasztrófa híre villámgyorsan terjedt el mindenütt. A hadsereghez intézett császári kiáltvány, amely megengedte a katonáknak a hazatérést, felbomlasztotta a közös hadsereget. A Piavénál egyik ezred a másik után adta meg magát. Vittorio Venetónál az olaszok könnyű győzelmet arattak: nem volt harcoló ellenfelük, csupán önkéntes foglyokat kellett ejteniük. Az olaszok azonban még ma is egyik nagy győzelmükként ünneplik ezt az eseményt.

Forradalmunk célja az értelmetlen vérontás megszüntetése és a béke volt. A háborút bármi áron, akár erőszakkal is be kellett fejezni. Minden forradalom egyszerre vég és kezdet. De a mi forradalmunkban, amelyet olyan emberek vezettek, akiket csak a körülmények tettek forradalmárokká, csakis a végnek, a befejezésnek volt jelentősége. Azzal, hogy egy új korszak kezdete is, nem törődtek. Úgy gondolták, a háború befejezése egymagában megoldja az összes problémákat. Súlyos tévedés volt ez, hiszen rengeteg baj és nehézség várt megoldásra.

Mivel tudtuk, hogy az ország többsége békeprogramunk alapján támogatott bennünket, és mivel a magyar „történelmi osztályok" segítségére is számítottunk, nem mertünk forradalmi taktikát követni.

Október 31-én kiadott kiáltványunk szigorúan alkotmányos alapra helyezkedett, és még azt sem merte leszögezni, amit a parasztság kívánt hallani tőlünk – hogy a föld az ő tulajdonába kerül. Ehelyett a kiáltvány azt hangoztatta: „Megnyertük a csatát, mindent, amit akar-

tunk, elértünk, nincs miért tovább folytatnunk a harcot. Kidolgozzuk az általános választójogról szóló törvényt."

Ez a mentalitás a polgári forradalomra jellemző, amely, amint a hatalom gazdát cserélt, meg akarja állítani a programját még meg sem valósított forradalmat, és vissza akarja állítani a „régi" rendet.

Az októberi forradalom a Károlyi-párt és a szociáldemokraták szövetségén alapult, ez a szövetség azonban nem lehetett tartós, telve volt gyanakvással, mivel csak én magam és néhány hívem igyekeztünk komolyan fenntartani. Amint ez kiderült, amint a belém, pártomba vetett remények szertefoszlottak, a tömegek számára az egyedüli lehetőség az új értékeket és új *leitmotiv*-ot nyújtó szociáldemokrata program elfogadása volt. Ezen túlmenően, a szervezett munkások – a szakszervezetek – képviselték azt az egyetlen erőt, amely képes volt fenntartani a rendet, és megindítani a termelést. Fegyelmezettek voltak, és követték vezetőik utasításait.

A háborús fáradtsággal párhuzamosan bontakozott ki a népharag azok irányában, akik felelősek voltak a háborúért, és attól kellett tartani, hogy a katonák – a névtelen tömeg – bosszút állnak szenvedéseikért.

Az első héten rémhírek terjedtek el: orosz seregek közelednek a főváros felé; szabadon engedték az elmegyógyintézetek ápoltjait; a börtönökből szabadult rabok fosztogatnak a vidéken. Mindebből egy szó sem volt igaz, ellenben igaz volt, hogy a legyőzött hadsereg éhes és rongyos maradványai hazafelé özönlöttek.

A katonák az utcán letépték a rendfokozatot a tisztek egyenruhájáról, és ezek nem mertek ellenállást kifejteni. Féltünk, hogy általános felfordulás, „Jacquerie" törhet ki, és elveszítjük az események irányítását. Olyan megbízható erőre volt szükségünk, amelynek segítségével működésbe tudjuk hozni az államgépezetet. Az ország szénbányái északon és délen ellenséges megszállás alatt voltak. Mindaddig semmiféle intézkedés nem történt a ha-

zatérő katonák fogadására vagy leszerelésére. Ezek a katonák mezítláb, rongyosan néztek elébe a télnek. Legfőbb ideje volt, hogy a gyárak cipőt és ruhát kezdjenek előállítani. Elsősorban azonban szénre volt szüksége az országnak, ehhez pedig a munkások segítsége és közreműködése kellett.

Az ütőkártyák tehát a szociáldemokraták kezében voltak. A nacionalista Károlyi-pártnak akaratlanul is tudomásul kellett vennie, hogy a siker a szociáldemokraták segítségétől függ. Csak ők fékezhették meg a zendüléseket, csak ők menthették meg a földbirtokosokat, a gyárosokat, a bankigazgatókat. Paradox módon a szociáldemokraták voltak a magántulajdon egyedüli biztosítékai.

Azóta sokszor elgondolkoztam azon, nem lett volna-e okosabb, ha az első hetekben nem próbáljuk megfékezni a szenvedélyeket, hanem szabadjára eresztjük őket, mint ahogy a győztes tábornokok megengedik, hogy katonáik néhány napig kitombolják magukat. Ebben az esetben a parasztok birtokba vették volna a rég áhított földet, mint ahogy később, 1944–45-ben meg is tették, és ezáltal erősen az új rendhez kötődtek volna. Így el lehetett volna kerülni mind a Tanácsköztársaságot, mind az ellenforradalmat. Mi azonban nem a társadalmi igazságosság, hanem a törvényesség és a rend útját választottuk. Öt hónappal később a kiábrándult tömegek a kommunisták karjaiba vetették magukat.

Az első hetekben valósággal ostrom alatt tartottak bennünket egykori ellenfeleink, akik mind hűségesküt akartak tenni az új rendszernek. A Városházán, a Nemzeti Tanács előszobájában egymásnak adták a kilincset a volt közéleti méltóságok, akik felesküvési buzgalmukban szinte egymást lökdösték félre, hogy elsők lehessenek.[24]

Vajon mi késztette a püspököket, a bankigazgatókat, a kereskedelmi és gazdatársaságok elnökeit, a grófokat és hercegeket arra, hogy mindenáron hódolni akarjanak a szívük mélyéből gyűlölt új rendszer előtt? A válasz

egyetlen szóban megfogalmazható: a FÉLELEM. Mi pedig, akiket lelkesített a hadseregből áradó pacifista szellem, tele voltunk megbocsátással tegnapi és holnapi ellenségeink iránt. Később keservesen kellett megbánnunk ezt a nagylelkűségünket.

2.

Felmentés telefonon

Wilson elnök kinyilatkoztatta, hogy az antant csak akkor hajlandó tárgyalni velünk, ha a Monarchia területén demokratikus rendszerek alakulnak. Így az emberek azt gondolták, hogy a kettős Monarchia fennmaradása miatt nem számíthatunk az antant enyhébb bánásmódjára. Az utca embere számára Lansing jegyzéke világossá tette, a Hohenzollernekkel és a Habsburgokkal az antant nem hajlandó tárgyalni. Ennek eredménye lett a német és az osztrák köztársaság kikiáltása és körülöttünk az utódállamok megalakulása, s mindez számunkra is lehetetlenné tette, hogy a Monarchia egyedüli olyan állama legyünk, amely halogatja a köztársaság kikiáltását, jóllehet addig egyikünk sem volt köztársaságpárti.

Kormányom letette az esküt a királynak, és ezt az esküt minden forradalmiságom ellenére sem akartam megszegni. Végül a nemzeti tanácsok lázas hangulatának és nyomásának engedve a kormány úgy határozott, megkéri a királyt: mentse fel esküje alól, vagy fogadja el lemondását. Az ország egész területén működő nemzeti bizottságok pedig majd szavaznak az államforma kérdéséről.

Miután a kormány meghozta ezt a döntést, felmentünk József főherceghez a Várba. Palotájában nyoma sem maradt a Habsburg-etikettnek. A főherceg maga szaladt le elém a lépcsőn, és dolgozószobájába vezetett. Magatar-

tása, amikor ismertettem vele a kormány döntését, elég különösnek tűnt. Első reakcióként megkérdezte, nem késtünk-e el máris mindezzel? Tudta ugyanis, amit én még ekkor nem tudtam, milyen szörnyű vereség érte a császári seregeket Vittorio Venetónál, és mi volt annak a népszavazásnak az eredménye, amelyet a király rendelt el a katonák körében az államforma kérdéséről. A katonák túlnyomó többsége a köztársaságra szavazott.

A főherceg ezután azt mondta, katasztrofálisnak tartaná, ha a kormány most elhagyná a helyét. Kijelentette, azt fogja tanácsolni a királynak, mentsen fel bennünket eskünk alól. Ebben a pillanatban megszólalt a telefon . . . A király hívta a főherceget. Még most is hallom a főherceg nőiesen magas hangját, amint azt mondja: „Felség, bele kell egyeznie, nincs más megoldás. Ha Felséged nem menti fel az urakat esküjük alól, nem tudok semmi felelősséget vállalni a következményekért." Néhány percnyi hallgatás után a főherceg, kezével befogva a kagylót, hozzám fordult: „Nem értem a királyt – mondta. – Habozik, nem fogja fel a helyzet komolyságát, pedig nincs más lehetőség." Ezután letette a hallgatót, és megkérdezte, amennyiben a király beleegyezését adja, kikiáltja-e még aznap a kormány a köztársaságot. Azt feleltem, ez a nemzet döntésétől függ, amely a Nemzeti Tanácsba történő választásoknál fog megnyilatkozni. Látható nyugtalansággal kérdezte: „De nem lesz az túlságosan későn?" A telefon újra csengett. A főherceg, miközben a királyt hallgatta, helyeslően bólogatott, majd felénk fordulva hangosan és tisztán megismételte a király szavait: „Felséged tehát felhatalmaz engem arra, hogy gróf Károlyit és kormányát felmentsem az alól az eskü alól, amelyet tegnap tettek le előttem mint Felséged képviselője előtt." Ezután visszahelyezte a kagylót, majd legépeltette és átnyújtotta a feloldó okmányt. 1918. november elseje volt. Így zajlott le az utolsó Habsburg-uralkodóval folytatott híres telefonbeszélgetés, amelyről azóta annyi hazugságot terjesztettek.

Miután minisztertársaim távoztak, József főherceg bevezetett a magánszalonjába, és kiöntötte a szívét. „Csakhogy végre meg tudtam győzni Őfelségét – kiáltotta a kezemet rázva. – Tudom, neheztelni fog rám ezért, de úgyis neheztel már jó ideje."

Kezemben a főherceg által aláírt papírral, amely felmentett az uralkodó iránti hűség alól, társaimmal a Nemzeti Tanács ülésére siettünk, ahol egyhangúan határoztunk: a jövendő államformával kapcsolatban ki kell kérni az összes vidéki nemzeti tanácsok véleményét.

Néhány nappal később József főherceg, miután felesküdött a Nemzeti Tanácsra, azt kérdezte tőlem, nem volna-e helyesebb, ha nevét Habsburgról Alcsutira változtatná? (Alcsut mellett voltak magyarországi birtokai.) Lebeszéltem róla. „Azt hiszem – mondtam neki –, Fenségednek elég jól hangzó neve van. Én az Ön helyében megtartanám."

3.

A belgrádi fegyverszünet

Urad bűneiért, ha semmi részed nem volt is bennük, szenvedned kell.

Horatius

Az olasz fronton elszenvedett vereség és a maradék magyar ezredek visszavonulása után az osztrák–magyar hadsereg vezérkari főnöke november 3-án fegyverszüneti megállapodást írt alá Padovában Diaz tábornokkal, a nyugati antantcsapatok parancsnokával. Az akkor zűrzavaros viszonyok között a közös hadsereg főparancsnoksága a mi nevünkben is fegyverszünetet kötött. Mi elvből helytelenítettük, hogy a vezérkar a mi nevünkben tárgyaljon, s valamennyien készen álltunk, hogy bármelyik pillanatban Padovába utazzunk. Technikai okokból azonban nem tudtunk idejében odaérni, így a megállapodást nélkülünk írták alá. A padovai fegyverszünet tehát ránk is vonatkozott.

Még a padovai fegyverszünet aláírásának napján riasztó hírt kaptunk: szerb csapatok átlépték a Szávát, és további erők követik őket. Már előzőleg jelentették nekünk, hogy Franchet d'Esperey tábornok, a keleti antantcsapatok parancsnoka a Száva és a Duna mentén álló magyar csapatok fegyverletételét és összes hadianyagaik átadását követeli. Ez nyilvánvalóvá tette, a Diaz tábornokkal megkötött fegyverszünet a keleti hadseregre nem vonatkozik. Legsürgősebb feladatunk ezért az volt, hogy érintkezésbe lépjünk Franchet d'Esperey-vel, és megállítsuk a parancsnoksága alatt álló 47 hadosztályt, amely Budapest felé akart vonulni. A tábornok, miután

legyőzte Bulgáriát, most arra készült, hogy Magyarországon át Berlin felé törjön, ahelyett, hogy délkeleti irányban, Konstantinápoly ellen masírozzon, amint azt Versailles-ban eredetileg elhatározták. Mindenáron meg kellett akadályoznunk, hogy ez a hadsereg átlépje a határt, és behatoljon az országba. Ezért úgy határoztunk, haladéktalanul delegációt küldünk Belgrádba, Franchet d'Esperey tábornokhoz. Tekintettel a helyzet súlyosságára, a delegációt én magam vezettem.*

Vonatunk Szabadkától rendkívül lassan haladt Szerbia felé. Újvidéktől Belgrádig hajón tettük meg az utat. Kabinomban Jászi Oszkárral megfogalmaztuk a francia tábornok elé terjesztendő nyilatkozat szövegét.

Nem voltak illúzióink. Mi voltunk a „calais-i polgárok", elődeink tévedéseiért kellett bűnhődnünk. Mivel a múlt hivatalos politikájával szemben ellenzékben voltunk, az ország közvéleménye abban bízott, talán jobb feltételeket tudunk majd elérni, mint az ország régi urai tudtak volna. Mi nem voltunk ilyen derűlátóak. Néhány héttel korábban még más lett volna a helyzet, ekkor azonban már túl késő volt. Magyarország vágyálomban ringatta magát, úgy hitte, jóllehet Németország szövetségese volt, semmiféle felelősség nem terheli.

Féltem tehát a hamarosan bekövetkező kiábrándulástól, mégis úgy gondoltam, ha csak egyszázaléknyi esélyünk van is enyhébb bánásmódra és valamiféle megállapodásra szomszédainkkal, ezt kizárólag mi érhetjük el. Így kötelességemnek éreztem, népszerűségemet kockára téve, magamra vállalni a vezetést ezekben a nehéz napokban.

Derűs, enyhe novemberi nap volt, nagykabát nélkül ültünk a gőzhajó fedélzetén, miközben a széles Dunán Belgrád felé haladtunk. Amikor odaértünk, a Kalimegdan háztetőire éppen leszállt az alkony, és mi a fedélzetről szemléltük annak a városnak körvonalait, amelyet csapataink oly kíméletlenül lőttek öt évvel korábban. Látcsövön néztük a romos utcákat és a part felé özönlő

embereket. Attól tartottam, kőzáporral fogadnak majd bennünket. Kitűztük a hajóra a fehér zászlót – egy nagy abroszt használtunk fel erre a célra. A rakparton jókora tömeg gyűlt össze, és meglepetésünkre „zsivió!" kiáltásokat hallottunk. Mélyen megindított a nagylelkűségnek e megnyilatkozása annak a népnek a részéről, amellyel oly szégyenletesen bántunk. Ez a sokat szenvedett város, amelyet a visszavonuló német csapatok leromboltak, megfosztottak ivóvíztől és világítástól, amely még tele volt a kegyetlen megszállás szörnyű emlékeivel, képes volt rokonszenvét nyilvánítani irányunkban, mert mi a békét hoztuk, mert ezek az emberek megértették, nem mi vagyunk felelősek az ellenünk elkövetett agresszióért.

A szerbekben nagylelkű népet ismertem meg, amely mindig kész elfelejteni a rosszat, amit ellene elkövettek. Azóta, hogy ezen az estén először találkoztam velük ott a Kalimegdan lábánál, sohasem szűnt meg az irántuk érzett rokonszenvem. Később is, amikor közöttük éltem, úgy ismertem meg őket, mint békeszerető, humánus, bátor és büszke embereket, akik inkább a halált választják, mint a szolgaságot. Ezt a második világháborúban is újra bebizonyították.

Milevics ezredes közölte velünk, tetszésünk szerint vagy a hajón vagy a város egyik szállodájában tölthetjük az éjszakát. Az utóbbi megoldás mellett döntöttem.

Tudatában voltunk a szerbek ellen elkövetett bűnünknek, és ezt Franchet d'Esperey tábornok számára készített nyilatkozatunkban is kifejezésre juttattuk. Nem sokkal azután, hogy megérkeztünk a Hotel Serbski Kraljba, értesítést kaptunk, hogy a francia tábornok másnap este 7 órakor magánszállásán fogja fogadni delegációnkat.

A kivilágítatlan belgrádi utcákon gyalog mentünk a tábornok szállására, a Színház utca 5-be, egy koloniál stílusban épült kis villába. (Egy szerb professzor tulajdona volt, a megszállás alatt az osztrák vezérkar foglalta le, később pedig a francia követ lakott benne.) A kicsiny, hideg szalont hasábfákkal fűtötték, és majolika vázákba

helyezett petróleumlámpákkal világították meg. Itt álltunk, Franchet d'Esperey érkezésére várva. Belépése egy győzelmes tábornok színpadra lépéséhez hasonlított: az volt az érzésem, előzőleg próbát is tartott belőle. Világoskék egyenruhát viselt magasszárú csizmával, mellkasán egész sor kitüntetés díszlett. Közepes termetű, zömök ember volt, széles vállakkal, égő, fekete szemekkel, rövidre nyírt bajusszal. Katonás léptekkel egyenesen felénk tartott. Oldalán három tiszt állt, köztük az az Àzan alezredes, aki később megírta a fegyverszünet történetét. Először engem mutattak be a tábornoknak, majd én mutattam be a delegáció tagjait. Franchet minden névnél szótlanul biccentett a fejével, de Hatvany báró nevére látható kedvetlenséggel reagált, nem is próbálta leplezni antiszemitizmusát. Amikor a Katonatanács elnökét mutattam be, elszörnyedve kiáltott fel: *„Vous êtes tombés si bas?"*[25] Mikor megkérdeztem, felolvashatom-e nyilatkozatunkat, napóleoni pózt öltött, rákönyökölt a kandallóra, kezét kabátnyílásába dugta, lábait keresztbe rakta, és minden egyes szót élénk arcjátékkal kísért.

Még a felolvasás előtt megkérdeztem a tábornoktól, hogy Diaz tábornok vagy ő van-e feljogosítva a fegyverszünet aláírására, és azt a kategorikus választ kaptam, ez az ő hatáskörébe tartozik.

Memorandumunk hangsúlyozta, a háborúért a letűnt feudális Monarchiát, a porosz militarizmus szövetségesét terheli a felelősség. Kossuth Magyarországa némaságra volt kárhoztatva a háború alatt. Most azonban a magyar nép *(peuple hongrois)* valódi akaratának képviselőiként jelenünk meg előtte. A tábornok ekkor élesen közbevágott: *„Pas Hongrois, Magyar!"*[26] Mi, folytattam, már november 1-én felajánlottuk a feltétel nélküli fegyverletételt, de a közös hadsereg főhadiszállása elvágta telefonvonalainkat. Mivel nem tudtunk közvetlen érintkezésbe lépni Diaz tábornokkal, eljöttünk őhozzá, hogy mint a független Magyarország képviselői, tárgyalásokat folytassunk. Nem vagyunk felelősek az ország régi vezetőinek

cselekedeteiért. Mi demokráciát akarunk, szavazati jogot akarunk adni minden állampolgárnak, a földet pedig azoknak akarjuk adni, akik megművelik. Meglepetésünkre a tábornok itt nyomatékosan bólintott helyeslése jeléül, amikor azonban Wilson nevét és demokratikus, pacifista elveit említettem, megvetően legyintett. Memorandumunkban azt kértük, amennyiben sor kerül az ország idegen csapatokkal való megszállására, ezek a csapatok franciák, olaszok vagy amerikaiak legyenek, ne pedig szerbek, csehek vagy románok. Arra is megkértem a tábornokot, vesse latba befolyását a cseheknél és a lengyeleknél, ne akadályozzák a Németországból jövő és számunkra létfontosságú szénszállítmányok áthaladását saját területükön. Végül kértem a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását köztünk és az antant között, és kormányunk erkölcsi támogatását, hogy meg tudjunk birkózni az előttünk álló nehéz feladatokkal.

Legtöbb kérésünkre a tábornok tagadóan rázta a fejét. Amikor a petróleumlámpa gyenge fényében helyenként nehezen tudtam kibetűzni a szöveget, nyers hangon emlékeztetett bennünket, hogy a mi szövetségeseink pusztították el a város villanyvilágítását.

Franchet d'Esperey a kezében tartott rövid jegyzetek segítségével válaszolt memorandumunkra. Előbb azonban megkérdezte, hogy a szocialisták képviselője, Bokányi is ért-e franciául. Ez igen fontos, fűzte hozzá, mert itt a Bokányi által képviselt szegény emberek sorsa forog kockán, és ironikusan hozzátette: a gazdagok, ha nem lesznek megelégedve, kimehetnek Svájcba.

A tábornok a kandalló előtt feszesen állva adta meg válaszát. Amikor nem használta jegyzeteit, keményen a szemünk közé nézett. Kifejtette, Thököly, Rákóczi és Kossuth idejében Franciaország rokonszenvvel viseltetett Magyarország iránt, mert az függetlenségéért harcolt, a németek ellen. 1867 után azonban cinkosa lett Németországnak és a németek hatalomvágyának. „Önök együtt mentek velük, Önök velük együtt fognak bűnhődni. Ma-

gyarországnak fizetnie kell, de ez természetesen nem a gazdagokat fogja sújtani, akik mindig elmehetnek, hanem a szegényeket . . . Önök elnyomták a nemzeti kisebbségeket, és ellenségeikké tették őket. Most a tenyeremen tartom őket, a cseheket, a románokat, a jugoszlávokat és a szlovákokat. Csak egy szavamba kerül, és megsemmisítik Önöket. *Je n'ai qu'un signe à faire, je les lâche et vous êtes détruits.* Azt hiszik, a franciák el tudják felejteni, hogy az Önök újságjai hogyan sértegettek bennünket?"

Jászi Oszkár itt nem tudta megállni, hogy a maga ideges és méltatlankodó módján közbe ne szóljon: „Nem mind, csak a soviniszta lapok." A tábornok türelmetlenül felelte: „Elég, elég!", de ettől kezdve más hangon folytatta. A hangnem szelídebb lett, de amit mondott, abban nem volt köszönet: „Önök túl későn jöttek. Két hét előtt még szükségem lett volna az Önök semlegességi nyilatkozatára, de most már, amikor Belgrádban vagyok, nincs rá szükségem. Csak azért tárgyalok Önökkel, mert gróf Károlyi Mihály a vezetője ennek a delegációnak, és őt a háború idején tisztességes embernek ismertük meg. Ezekben a kritikus időkben csak ő tud Önökön segíteni. *C'est le seul homme qui peut atténuer votre sort. Ralliez-vous autour de lui. Il est votre seul espoir.*"[27]

Fájón hasított belém a helyzet drámaisága. Elkéstünk. Tudtam, így van, mégis, minden józan belátás ellenére, abban reménykedtem, még megmenthetek valamit.

Jászi és én bementünk a tábornokkal a dolgozószobájába, ahol átadta nekünk a Versailles-ban megfogalmazott fegyverszüneti feltételeket, ugyanazokat, amelyeket négy nappal később a németeknek diktáltak a compiègne-i erdőben.

Kemény feltételek voltak. A németek még nem adták fel ekkor a harcot, és Franchet d'Esperey bizonyára Berlin ellen akart vonulni, mivel ragaszkodott az összes stratégiai pontok megszállásához és minden közlekedési eszköz lefoglalásához.

Igen jelentős volt a szerződés 17. pontja, amely kimondta, hogy a közigazgatás az ország egész területén, így a békeszerződés megkötéséig a megszállt területeken is, magyar kézen marad, és a rendfenntartásról is a mi rendőri erőink gondoskodnak.* Ez a pont is világosan mutatja, a fegyverszüneti szerződés tisztán katonai jellegű volt. Szerepelt azonban itt az a kitétel is, hogy ha valahol zavargásokra kerül sor, az antantnak jogában áll ezeket a területeket saját igazgatása alá vonni. Kétélű rendelkezés volt ez, hiszen ha a kisantant át akarta venni Magyarország bizonyos területeit, elegendő volt felbiztatni a „nemzeti kisebbségeket", idézzenek elő zavargásokat. Ezért mi ennek a klauzulának a törlését kívántuk. Rámutattunk, zavargások törhetnek ki amiatt is, ha a németek és a csehek elzárják előlünk a szénszállítmányokat. Franchet hitetlenkedve nézett ránk, és komolyan azt kérdezte: „Hát százötven vagy kétszáz év előtt mivel fűtöttek?" Jászi megmondta neki, akkor még nem volt vasút és gyáripar az országban, így a fa is megtette. „Milyen ipara van Magyarországnak?" – kérdezte erre a tábornok. Jászi egyebek között a malomipart is megemlítette. „Akkor hát miért nem szélmalmokkal őrlik a gabonájukat?" – hangzott a tábornok indítványa.

Ezután megvontuk a déli demarkációs vonalat, ameddig a francia csapatok előre fognak nyomulni.**

Végül, sok vita után, a tábornok megígérte, a német szénszállítmányok folytatására vonatkozó kérésünket Párizsba továbbítja.

Úgy határoztunk, mielőtt aláírnánk a szerződést, táviratozunk Versailles-ba az antant főparancsnokságának.*** Amikor átadtuk Franchet-nak a távirat szövegét, először hallani sem akart annak továbbításáról, és heves vitára került sor közöttünk. Megmondtuk neki, ha az antant ilyen kevés megértést mutat az új Magyarország iránt – olyan barátai iránt, akik a háború alatt is számos esetben bebizonyították lojalitásukat –, akkor készek vagyunk lemondani a kormányzásról. Végül a tábornok be-

leegyezett a távirat továbbításába és abba is, hogy a 17. pont kimaradjon a fegyverszüneti szerződés szövegéből. A cseh és a szerb sajtó meg is támadott bennünket, amiért „rávettük" Franchet d'Esperey-t a 17. pont törlésére, és ezzel kicsikartuk tőle a magyarok számára „azt a jogot, hogy az egész ország területén kezükben tartsák a közigazgatást". A *Narodni Listy* azt írta, a magyarok becsapták a tábornokot, „aki nem ismeri a magyar diplomácia ravaszságát, amelynek Károlyi Mihály tipikus képviselője".

Hasonlóképpen vélekedett Londonban a szlávok nagy barátja, Seton-Watson és köre, és később Angliában azt is megtudtam, Masaryk és Beneš erősen méltatlankodtak, amiért a tábornok – mint állították – megszegte a velük kötött korábbi megállapodást.

November 8-án visszatértünk Budapestre, hogy tájékoztassuk a fegyverszünet feltételeiről a Nemzeti Tanácsot, és felhatalmazást kérjünk a szerződés aláírására. A Károlyi-kormány hivatalba lépése óta a „történelmi osztályok" képviselői is testületileg csatlakoztak a Tanácshoz, így a fegyverszünet megkötéséért viselt felelősségben ők is osztoznak.

A sajtó részletesen ismertette a belgrádi tárgyalásokat. Mi, akik addig a sajtószabadságért küzdöttünk, nem válhattunk hűtlenné elveinkhez. Nem is váltunk, de ezt később keservesen kellett megbánnunk.

A derülátó közvélemény, amely addig ámítani igyekezett önmagát, most kénytelen volt szembenézni a valósággal. Kemény megpróbáltatás volt ez. Azok, akik korábban Tiszától, később pedig Károlyitól vártak csodákat, most keservesen csalódtak. Hát így bánik az antant a barátaival? – kérdezték. A háttérben lapuló németbarátok nyomban kiaknázták a helyzetet, és arról suttogtak, mi is a breszt-litovszkihoz hasonló békeszerződést kapunk. Ha igaz, amit Franchet d'Esperey tábornok mondott, hogy Károlyi az ország egyetlen reménye, akkor miért bántak vele ilyen szégyenletesen? Miért nem

támogatják őt a versailles-i diktátorok, arra ösztönözve ezzel a nemzetet, hogy köréje tömörüljön? És ha a wilsoni elvek pusztán mézesmadzagként szolgáltak, vajon nem az anarchia vagy a bolsevizmus lesz-e a következmény? A szabad magyar sajtó ilyen érzelmeknek adott hangot.

Clémenceau-hoz küldött táviratunkra a válasz Franchet d'Esperey tábornokhoz címezve érkezett meg, és a következőképpen hangzott: „Felkérem, hogy gróf Károlyival csak a katonai kérdésről tárgyaljon, minden más kérdés kizárásával. Ez véglegesen irányadó." Ez a válasz kielégítőnek tűnt, amennyiben azt jelentette, hogy a döntések nem végérvényesek, hiszen nem politikai, hanem egyszerű katonai intézkedések. Teljes nyíltsággal ismertettem a helyzetet a Nemzeti Tanács előtt, azt is leszögezve, ha visszautasítanánk a feltételeket, ez az ellenségeskedés kiújulásához vezetne – ennek eredményéhez pedig nem fér kétség. Beszámoltam arról is, hogy a szerb hadsereg elfoglalta Újvidéket, és az ország belseje felé haladnak. A csehek is készen álltak az ország északi megyéinek megszállására, mondván, ez a terület őket illeti. Ezért hangsúlyoztam, érdekünk elfogadni a szerződést, mert ha szomszédaink nem tartják be rendelkezéseit, ennek ódiuma reájuk hárul.

A Nemzeti Tanács megadta hozzájárulását az aláíráshoz, bár a feltételeket az országra mért kegyetlen csapásnak minősítette. Pedig ezek sokkal kedvezőbbek voltak annál a békeszerződésnél, amelyet Horthy kormányzó egy évvel később elfogadott. Ennek a ténynek kritikusaink torkára kellett volna forrasztania a szót. Milyen jól járt volna Magyarország, ha a trianoni békeszerződés a mi demarkációs vonalainkat véglegesítette volna politikai határok gyanánt!

Később a magyar ellenforradalom azt a gyalázatos vádat hozta fel ellenünk, hogy a Diaz tábornokkal kötött fegyverszünet feltételei kedvezőbbek voltak, mivel ezek biztosították a régi határokat. De ha így lett volna, mi

is elfogadtuk volna ezt a szerződést, amely azonban a valóságban nem befolyásolhatta és nem is befolyásolta a békeszerződés által megállapított végleges feltételeket.

Az igazság az, hogy noha a Monarchia mint egész a padovai fegyverszünetet írta alá, Magyarországgal egyedül Franchet d'Esperey-nek volt joga tárgyalni. Ezt az antant képviselői is megerősítették. Ha nem írtuk volna alá a fegyverszünetet, külföldi csapatok vonultak volna be Budapestre. A belgrádi fegyverszünet nem politikai, hanem katonai megállapodás volt, amelynek alapján a megszállt területeknek is a magyar törvényhozás és közigazgatás alatt kellett volna maradniuk. Azt a legendát, hogy mi nem a megfelelő fegyverszüneti szerződést írtuk alá, ellenségeink találták ki, és alighanem tőlük vette át Sir William Goode is.[28] Az ellenem indított perben, a francia tábornokok nyilatkozatainak hatására, még a horthysta bírák is kénytelenek voltak elejteni ezt a vádat.

4.

Az utolsó Habsburg lemondása

Még a fegyverszünet aláírása előtt felkeresett báró Wlassics Gyula, a főrendiház elnöke, és tájékoztatott a főrendiház tagjainak elhatározásáról, hogy támogatják a köztársaság kikiáltását, és ők maguk fogják lemondásra felkérni a királyt. Én soha senkit sem kértem vagy szólítottam fel erre a lépésre, így aztán rendkívül meglepő volt számomra, hogy ez a javaslat éppen ettől a „lojális" és feudális intézménytől indul ki. Nem azért jöttek hozzám, hogy uralkodójukat védjék, hanem felajánlják: rábeszélik trónja feladására, az önkéntes lemondásra, hogy ezáltal egyszer s mindenkorra kiküszöböljék a monarchia visszaállításának veszélyét.

Wlassics azzal indokolta ezt a meglepő kezdeményezést, hogy ő és társai segíteni akarnak nekem a rend fenntartásában és az országnak a fenyegető káosztól való megmentésében. József főherceghez hasonlóan az arisztokraták is féltek a nép haragjától, és kevés kivétellel türelmetlenül sürgették a köztársaság kikiáltását. Azt remélték, így a nép és a köztársaság kegyeibe férkőzhetnek. Mindenáron meg akartak győzni arról, hogy e lépésük teljesen önkéntes, és kormányom hálával tartozik nekik akciójukért. Később ugyanezek az emberek kijelentették, ők mindig hűek maradtak uralkodójukhoz, és erőszakkal kényszerítették őket, úgy kellett tenniük, ahogy cselekedtek.

Világosan megmondtam Wlassicsnak, kezdeményezésüket olyan magánakciónak tekintjük, amelyhez nekünk semmi közünk. Ami az államformát illeti, ezt a kérdést az összehívandó alkotmányozó nemzetgyűlés fogja eldönteni. Addig pedig, mivel a király amúgy is visszavonult Magyarország ügyeinek intézésétől, lemondása nem sürgős, és nekünk igen sok ennél égetőbb üggyel kell foglalkoznunk.

Wlassics, miután megtért „nemes" vállalkozásából, részletesen beszámolt nekem a történtekről. A hercegprímás és Esterházy herceg az utolsó pillanatban visszaléptek a küldöttségben való részvételtől. Így csak báró Wlassics, gróf Széchenyi Emil és gróf Dessewffy Emil érkezett meg november 13-án Eckartsauba, Károlynak a schönbrunni erdőben levő vadászkastélyába. Amikor a király meghallotta, hogy magyar főrendek egy csoportja érkezett hozzá, boldog várakozással sietett üdvözlésükre, azt remélve, segítségüket jöttek felajánlani szorongatott uralkodójuknak. Amikor aztán Wlassics közölte vele látogatásuk célját, egészen elsápadt. A főurak így érveltek: ha az országnak az az érdeke, hogy ne szegüljön szembe az új renddel, akkor neki, a királynak sem szabad ellenállást kifejtenie, hanem le kell mondania. Károlyt azonban nehezen lehetett meggyőzni. Minden erejével megpróbálta más belátásra bírni a küldöttség tagjait. Hangoztatta, ő sohasem ártott a magyaroknak, és azt remélte, ha az ausztriai koronát elveszíti is, megmaradhat Magyarország királyának. De a küldöttséget nem tudta meghatni. Egy emberként ragaszkodtak missziójuk céljához: a királynak le kell mondania. Károly megkérdezte tőlük, nem lehetne-e addig várni, amíg összehívják az alkotmányozó nemzetgyűlést, és azt mondta, Károlyi talán támogatná őt. Wlassics azt felelte erre, hogy Károlyi még a legeslegjobb akarattal sem tehetne semmit a nép akaratával szemben. „De hiszen a parasztok mellettem vannak – mondta erre a király. – Windischgraetz biztosított engem a parasztok hűségéről, és biztos vagyok benne, ha nem mondok le,

Kövess altábornagy a maga királyhű csapataival segíthet nekem a trón visszaszerzésében." De a „lojális" alattvalók tudtára adták uralkodójuknak, mindez hiú álmodozás és öncsalás. Senki nem tudhatja, a jövőben mi lesz, de most, ha meg akarja menteni alattvalóit, és nem akarja őket rendkívül veszedelmes helyzetbe sodorni, kötelessége a lemondás. Wlassics döntést akart kierőszakolni. Megemlítette azt a lehetőséget, hogy az összeülő alkotmányozó nemzetgyűlés, amelynek feltehetően paraszti és keresztényszocialista többsége lesz, visszahelyezheti őt a trónra.

A király végül is megtört, és arra kérte őket, adjanak neki időt, gondolkodni akar. Az urak maradjanak együtt, és várják meg válaszát. Így hát vártak.

A kastély lakóin egyszerre csak izgalom vett erőt. A király környezete tudomást szerzett róla, mi járatban van a magyar küldöttség, és minthogy a király egyedül távozott, úrrá lett rajtuk a pánik. Látták, hogy Károly puskával a vállán hagyta el a kastélyt. Hátha ez a puha, szerencsétlen és magányos fiatalember öngyilkosságra gondol. Ijedten siettek keresésére. De hamarosan ráakadtak: vadászott. Úgy látszik, ezt vélte a legjobb módnak arra, hogy összeszedje gondolatait, elhatározásra jusson, és lecsillapítsa felajzott idegeit. Visszaérkezése után udvarmesterét, Hunyady József grófot hívatta magához. Közölte vele, hajlandó alávetni magát a magyar főrendiház kívánságának, és megkérte, készítse el számára a lemondó okiratot annak a formulának a mintájára, amellyel visszavonult az osztrák államkormányzat irányításától, eleve kötelezőnek ismerve el magára a képviselőház későbbi döntését, de nem mondott le végképp a trónról. Azután sírógörcsöt kapott, és zokogva borult Hunyady nyakába.

A magyar főurak ekkor megfogalmazták a lemondási nyilatkozatot, de nem az osztrák minta alapján. Nagy buzgalmukban tovább akartak menni az osztrákoknál, és végleges lemondást akartak aláíratni a királlyal. Ő azon-

ban ezt nem volt hajlandó aláírni. Közben felkutatták a kastélyt, tiszta papírt kerestek az okirat elkészítéséhez. Tinta sem volt. Végül előkerítettek egy gyűrött papírszeletet, és arra írták a király számára elfogadható szöveget. Ezt végre mély megindultsággal aláírta.

Beszámolója végeztével Wlassics átnyújtotta nekem ezt az iratot. Arca az olyan ember elégedettségét sugározta, aki úgy érzi, jó munkát végzett. Kezemben tartottam ezt a nevezetes okmányt, az utolsó Habsburg visszalépését a kormányzástól – de nyugodtan nevezhettük lemondásnak is, hiszen a parlament jövendő döntéséhez alig fért bármi kétség.*

Lehetett volna az okirat jobb is, mondotta mentegetőzve Wlassics, de *nekünk* minden okunk meglehet az elégedettségre, mivel a királyi aláírás mindenképpen azt jelenti, hogy Károly a mai nappal megszűnt Magyarország királya lenni.

Wlassics értelmezését alátámasztották a budapesti egyetem közjogi szaktekintélyei is, akiknek véleményét kikértük.[29] Egybehangzóan kijelentették, a pragmatica sanctio értelmében a királynak az az elhatározása, hogy visszavonul a közügyek irányításától, ténylegesen azt jelenti, hogy a magyar nemzetnek joga van saját uralkodót választani, illetve szabadon dönteni az államforma kérdésében. Ha úgy akarja, természetesen Károlyt is újra királlyá választhatja. Később, amikor változott a helyzet, Wlassics éppen ellenkezőleg értelmezte az okmányt.

A magyar főrendiháznak ez az egész akciója az arisztokratikus és dinasztikus eszme elárulása volt. Egyben szemléletes példája annak az erkölcsi hanyatlásnak is, amelynek abban az időben annyi hasonló tünetét tapasztaltuk.

A magyar főrendek – udvarmesterek, belső titkos tanácsosok, az aranygyapjas rend lovagjai – minden címüket és rangjukat a legősibb keresztény dinasztiától, a Habsburgoktól kapták. Most ez az uralkodó ház, amely Schwarzenberg szavai szerint hálátlanságával lepte meg

a világot, maga is hálátlanságot kapott cserébe. A főnemesség, amely abban a hitben nőtt fel, hogy születésénél fogva joga van a gondtalan, kiváltságos léthez és a minden világok legjobbikának élvezéséhez, bármikor kész volt elárulni mindazokat, akik tehertétellé váltak számára. A király már semmit sem adhatott nekik, tehát ballaszt lett, amit ki kell dobni a hajóból.

Maculay a történelem legbátrabb osztályának nevezi a francia arisztokráciát, amely a guillotine bárdja alá hajtotta a fejét. Nem kívánok vitatkozni vele, azt azonban tudom, hogy a magyar arisztokrácia a lehető leggyávábban viselkedett. Az emberek jellemereje nem a mindennapi élet kényelmében, hanem rendkívüli helyzetben mutatkozik meg. A magyar arisztokraták magatartása a három magyar forradalomban még saját mércéjükkel mérve sem felelt meg a *noblesse oblige* követelményének. 1918 áprilisában Schönborn-Bucheim gróf vezetésével készek lettek volna lemondatni a királyt, és elárulni a német császárnak. Később, 1918. november 10-én a köztársaságnak árulták el uralkodójukat, három év múlva, 1921-ben pedig Horthy kedvéért engedték, hogy elfogják, és kiszolgáltassák egykori ellenségeinek. Tizenhat évvel később azután Hitler karjaiba taszították Magyarországot. Ami azóta történt, az nagy részben az ő művük eredménye.

Lesznek, akik azt mondják erre: „És te? Hiszen te is közülük való vagy!" Igen, az voltam, sok éven át öntudatlan cinkosuk. De amikor felismertem, hogy hazafiságuk puszta szólam, sokat emlegetett „becsületük" csupán tartalmatlan illemkódex, az uralkodóhoz való hűségük merő önzés, buzgó katolicizmusuk pedig a tanulatlan emberek feletti uralmuk eszköze, akkor nem tudtam tovább elviselni ezt a környezetet, és otthagytam őket.

Le vice est de n'en pas sortir, non pas d'y entrer[30] – írta Montaigne.

5.

A köztársaság kikiáltása

A köztársaságok gyengék, mert az értelemre apellálnak.

Az első hetekben, súlyos nehézségeink ellenére, még bizakodó hangulatban voltunk. Reméltük, Wilsonnak lesz ereje eszméit érvényre juttatni, és úgy gondoltuk, még a legkedvezőtlenebb körülmények között is beilleszkedhetünk a nemzeteknek abba a testvéri közösségébe, amelynek ő volt a leglelkesebb hirdetője. Szomszédainkat pedig azzal akartuk meggyőzni, hogy a tegnap Magyarországa végérvényesen a múlté, teljesen szakítunk a feudalizmussal.

Eredetileg december 25-ére szándékoztunk összehívni az alkotmányozó nemzetgyűlést, hogy az döntsön a jövendő államforma kérdésében. Ez a testület a különböző nemzeti tanácsok választott képviselőiből állt volna. De amint ez forradalmi időkben gyakran előfordul, a vezetők terveznek, a türelmetlen tömegek pedig felborítják a terveket. Az események arra kényszerítettek bennünket, hogy eltérjünk eredeti elképzeléseinktől.

Valamennyi osztály és csoport a köztársaság azonnali kikiáltását követelte. Féltek, a késedelmeskedést szomszédaink félre fogják érteni, és ellenünk fogják kihasználni: a királyság fenntartását úgy fogják magyarázni, mint az ő frissen szerzett függetlenségük megsemmisítésére irányuló törekvést, és ez ürügyül szolgál majd arra, hogy még erősebben fojtogassák Magyarországot. Sürgősen bizonyítanunk kellett tehát jóhiszeműségünket.

De egy másik ok is a köztársaság kikiáltása mellett szólt. Azt reméltük, ez majd eltéríti a szélsőbaloldali elemeket a bolsevizmustól. Magyarország ekkor még nem volt érett szocialista rendszerre, előbb egy demokratikus fejlődési szakaszon kellett átmennie. Amint láttuk, még a tegnapi megrögzött royalisták is a köztársaság mellett voltak, remélve, hogy így megmenthetik vagyonukat. Úgy látszik, Nietzsche tanácsát követték, hogy túl kell lendülni a holtponton.

Később azt a legendát gyártották, hogy az antant a Habsburg-ház megmaradását kívánta volna. Ha így lett volna, vajon miért nem közölték velünk ezt a kívánságukat? Egyébként ez egyértelmű lett volna azoknak a szövetségeseiknek (a cseheknek, románoknak, jugoszlávoknak) az elejtésével, akik mellett elkötelezték magukat. Hogy mennyire helyesen ítéltük meg akkor a helyzetet, bizonyítja, hogy az antant még Kun Béla bukása után sem tűrte meg József főherceg kormányzói tényke-dését, és lemondásra kényszerítette erről a tisztségről. Amikor pedig Károly 1921 áprilisában és októberében meglepetésszerűen Magyarországon termett, és megkísérelte visszaszerezni trónját, a nyugati hatalmak határozottan felléptek ellene, foglyul ejtették, és deportálták az országból.

Nem volt más választásunk, mint ideiglenesen kikiáltani a köztársaságot, utána a választásokon a nép majd kinyilvánítja akaratát.

A Nemzeti Tanács átvette a parlament funkcióját, miután a képviselőház november 16-án feloszlatta önmagát. A főrendiház, bár formailag nem oszlott fel, szintén beszüntette működését, és többször nem is ült össze. Utolsó ülésén egyetlen hang hallatszott csak, gróf Apponyi Henriké, aki a nép köztársaságát éltette.

November 16-án, az első magyar köztársaság kikiáltásának napján inasom gondosan kikészítette az Egyetem utcai házban a „díszmagyart", azt a nehéz brokátból készített, középkori eredetű viseletet, amely a magyar fő-

nemesek ünnepi öltözéke volt. Nagyon megsértődött, amikor megkértem, tegye vissza a ruhát a molyzsákba, mert én soha többé nem fogom hordani.

A Parlament előtti téren rengeteg ember gyűlt össze az ország minden részéből. Hatalmas volt a tömeg, nagyobb, mint 1894-ben, Kossuth Lajos temetésén, vagy 1896-ban, Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén, nem is beszélve Károly király 1916-ban lezajlott koronázásáról. Szinte egész Magyarország jelen akart lenni ezen az eseményen. A demonstráció spontán voltához már csak azért sem férhet kétség, mert egyik közismert fogyatékosságunk éppen a tömegek szervezésére és mozgósítására való képtelenségünk volt. A totalitárius rendszerek hatékony eszközeit ekkor még nem ismertük.

A Parlament épületének kupolacsarnokában a Nemzeti Tanács kikiáltotta a köztársaságot. A jelenlevő parasztok, munkások, rongyos egyenruhába öltözött, vörös szalagokat viselő katonák forradalmi arculatot kölcsönöztek az ülésnek. Szokatlan látvány volt az is, hogy a küldöttek között nők is helyet foglaltak. Feleségem az emelvényre vezető lépcső legalsó fokán kuporgott, a tömeg minden oldalról szorongatta.

Kunfi beszéde dantoni szenvedélytől és meggyőződéstől vibrált, a hallgatóságot a lelkesedés könnyre fakasztotta. Hock János, a Nemzeti Tanács elnöke, aki mindinkább a francia forradalom Sièyes abbéjának szerepét töltötte be, szintén pompás szónok volt. Éles szemével az egyik boltív alatt felfedezett egy öreg 48-as honvédet nyűtt barna atillában és kék sapkában. Odahívta az emelvényhez, és harsányan így szólt hozzá: „Magyarország függetlensége, amiért ti hetven évvel ezelőtt harcoltatok, megvalósult." A hatás drámai volt.

A térre levezető széles kőlépcső tetejéről én is beszédet intéztem a tömeghez. Hangszórók még nem léteztek, a hangom nem volt elég erős, így nagyon nehezen tudtam megértetni magam. De ennek ellenére is éreztem, egy

vagyok a fekete, hullámzó tömeggel, és a kétségbeesés örvényének szélén már csak az maradt meg ezeknek az embereknek, hogy bennem bízhatnak. Felemeltek, erős vállakra ültettek – meglehetősen kényelmetlen helyzet volt –, és a lépcsőn levittek a tömeg közé.

A reakció, amely nyolc hónappal később ismét király nélküli királysággá nyilvánította Magyarországot, ekkor még nem merte felemelni a fejét. *De facto* Magyarország azóta is megmaradt köztársaságnak.* Másnap, november 17-én érkezett meg Kun Béla Moszkvából.

6.

A kormányzás keservei

> Szélsőséges párt vezérét nem érheti nagyobb baj, mint ha olyan időszakban kénytelen a kormányt átvenni, amikor a mozgalom még nem érett az általa képviselt osztály uralmára és azoknak a rendszabályoknak a megvalósítására, amelyeket ennek az osztálynak az uralma megkövetel... Amit *tehet*, az ellentmond egész addigi fellépésének, elveinek és pártja közvetlen érdekeinek, amit pedig tennie *kell*, az keresztülvihetetlen. ... Aki ebbe a ferde helyzetbe kerül, menthetetlenül elveszett.
>
> *Engels*

A koalíciós kormányzás nagyon ritkán válik be. A koalíció rendszerint olyan kényelmetlen társulást jelent, amelyben senki sem akarja magára vállalni a felelősséget. Mindegyik fél élhet azzal a kifogással, hogy a többiek megakadályozzák programja megvalósításában. Az a koalíció, amely olyan céllal alakul, hogy fokozza valamely közös célra, például háborús győzelemre irányuló közös erőfeszítéseket, sikeres lehet. De egy új rendszer koalíciós alapon történő kiépítése olyan egyensúlyjáték, amely semmiféle eredményre nem vezethet. A koalíció léte itt a tagadáson alapul.

A szocialisták azért nem valósíthatták meg programjukat, mert nem volt meg hozzá a többségük. Mi nem tudtuk végrehajtani a földreformot, mert a szocialista miniszterek szabotálták ezt a munkát. Nem állíthattuk fel a parasztságból toborzandó néphadsereget, mert a szocialista miniszterek a parasztot ellenforradalmi elemnek tekintették, és lemondással fenyegetőztek arra az esetre, ha folytatjuk a hadsereg szervezését.

Gömbös Gyula, a későbbi miniszterelnök, a leszerelt tisztek szervezetének vezetője, újra és újra felajánlotta szolgálatait és személyemnek szóló támogatását a szocia-

listák ellen. Ennek elfogadásával félredobtuk volna mindazt, amit megkíséreltünk elérni a forradalommal. Ez annyit jelentett volna, hogy a pillanatnyi haszon és személyes hatalmam erősítése érdekében az új rendszert a régi hadsereg tisztjeinek fegyveres erejére építjük. Ez esetben én játszottam volna el Horthy szerepét, és Hitler számára egyengettem volna az utat.

A kormányon belüli erőviszonyok sajátosan alakultak. Szocialista miniszter kezdetben csupán kettő volt: Kunfi Zsigmond népjóléti (később közoktatási) és Garami Ernő kereskedelemügyi miniszter, de szavuknak a kabinetben tízszeresen nagyobb súlyt adott az a körülmény, hogy mögöttük ott álltak a szakszervezetek. A köztársaság ellenségei ezért elsősorban ellenük fogtak össze, és ők jó célpontul szolgáltak a támadásokhoz, mert nem hajthatták végre saját programjukat. A szocialista törvényhozás még nem kezdődött meg, a népjóléti minisztérium alig működött. Magyarországon a múltban nem volt szociálpolitika, és még az enyhe reformokat is bolsevik rendszabályoknak tekintették volna.*

A gazdag parasztoknak egy képviselőjük volt a kormányban, Nagyatádi Szabó István személyében. Ő ugyan a földtelen mezőgazdasági munkások küldöttének vallotta magát, de a legkevésbé sem törődött ezek sorsával. Jellegzetes figura volt magas szárú csizmájával és hosszú bajszával. Ahhoz a réteghez tartozott, amelyet ma kuláknak szokás nevezni. Elég sok személyes bajunk és nehézségünk volt vele. Kétszer is le akart mondani a miniszterségről. Először azért, mert nem kapott azonnal gépkocsit, másodszor pedig, mert az autó, amit kapott, nem volt elég szép.

Nap mint nap érkeztek a lakosság különböző rétegeit képviselő küldöttségek – néha fegyveresen – a budai Várhegyre, ahol a minisztériumok voltak, és képtelen követeléseik azonnali megvalósítását kívánták tőlünk. A legkövetelőzőbbek a leszerelt katonák voltak, akik öt-

évi lövészárok-szolgálat után kiváltságos kasztnak tekintették magukat. Tartalékos tisztek, ügyvédek, orvosok, egyetemi hallgatók, gyárosok, kereskedők, akik tisztában voltak a kormány nehézségeivel, azt remélték, együttes fellépéssel mindent megkaphatnak, amit csak akarnak.

Nehézségeinket százszorosan fokozta a Budapesten működő külföldi missziók rosszindulata és tehetetlensége. Különösen alkalmatlan volt szerepe betöltésére a francia misszió.

Noha a 17. klauzula erélyes tiltakozásunk eredményeképpen kimaradt a belgrádi fegyverszüneti szerződés szövegéből, naponta kaptuk a jelentéseket: idegen ezredek lépték át a demarkációs vonalat azzal az ürüggyel, hogy meg kell „védelmezniük" a testvéri lakosságot.

Tömegesen áramlottak a menekültek zsugorodó országunkba, de 1919-nek ezen a keserves telén még a legprimitívebb hajlékot sem tudtuk biztosítani a számukra.

Ráadásul a szövetséges katonai misszió vezetője, Vix alezredes elrendelte, vonjuk vissza csapatainkat arról a vonalról, amelynek a fegyverszüneti feltételek értelmében magyar közigazgatás alatt kellett volna maradnia. Amikor arra kértük az alezredest, tájékoztassa a határainkon történtekről az illetékes párizsi hatóságokat, ő azt felelte, mivel szomszédaink indítékait nem ismeri, nem tesz jelentést feljebbvalóinak. Kormányzásunk öt hónapja alatt ez újra meg újra megismétlődött, és mindig azt a magyarázatot kaptuk, hogy a frontvonal megváltoztatásának csak katonai, stratégiai okai vannak. Ámde huszonnégy órával később ezek a „stratégiai" pontok már politikailag, gazdaságilag és közigazgatásilag is a románok vagy a csehek kezébe kerültek, és rövid időn belül az ország területének háromötöde került idegen kézre.

Vix, aki minden kérésünket elutasította, az *ancien régime* embereivel egészen másként bánt. A tegnapi németbarátok, érezve, hogy az antant nem a várt előzékenységgel kezeli kormányunkat, most úgy látták, elérkezett az ő idejük. Buzgón gyártották kedvezőtlen, rosszindu-

latú jelentéseiket az új Magyarországról, és Vix alezredes, a pétainizmus előfutára, készséggel továbbította ezeket Versailles-ba. Sötét szövetség alakult itt ki a francia misszió és a tegnapi (és holnapi) németbarátok között, az eredmény pedig, mint látni fogjuk, Magyarország tönkretétele lett.*

Január elején már olyan rossz volt a helyzet, hogy a vezető polgári miniszterek, akik látták, hogy az államapparátust már csak a szakszervezetek erejére támaszkodva lehet működtetni, és a szocialisták mind nagyobb mértékben ragadják magukhoz az irányítást, benyújtották lemondásukat. A jobboldali szocialista Garami Ernő, kormányom kereskedelemügyi minisztere, valósággal megrettent attól, hogy a szocialisták, akik most már nem hivatkozhattak, mint akadályra, a kabinet polgári elemeire, kénytelenek lesznek végrehajtani programjukat, és ezért arra akarta rávenni a Szociáldemokrata Párt választmányát, hívják vissza őt és társait a kormányból. Néha nincs kínosabb egy szociáldemokrata miniszter számára, mint többségre jutni.

Mivel a szakszervezetek támogatása nélkül képtelenség volt kormányozni, a kétségbeesés bátorságával példátlan lépésre szántam el magam: előzetes bejelentés nélkül megjelentem a szocialisták választmányi ülésén. Feltártam előttük a válságot, és arra kértem őket, ne hagyják cserben a forradalmat. Ha megvonják tőlem támogatásukat, én is kénytelen leszek lemondani. Ha pedig egyedül akarják átvenni a kormányzást, én ahhoz is hozzájárulok.

Fellépésemnek és a súlyos helyzetnek, amit vázoltam előttük, meglett a kívánt hatása. Láttam, ezeknek a kemény munkásvezetőknek könny gyűlik szemükbe. Tudtam, megnyertem a csatát, Garami és frakciója vereséget szenvedett. A jelenlevők megértették, nem hagyhatnak cserben, mellém kell állniuk. Ők lettek egyedüli támogatóim e gyűlés után. A szocialisták eggyel több tárcát kívántak maguknak a kabinetben, így Festetics Sándor helyett Böhm Vilmost neveztem ki hadügyminiszterré. Mi-

vel pedig a szocialisták a földreform végrehajtásába is beleegyeztek, nem volt – legalábbis úgy hittem – közöttünk több ok a nézeteltérésre.[31]

Február 20-án Kun Béla támadást szervezett a Szociáldemokrata Párt központi lapja, a *Népszava* szerkesztősége ellen, és a tüntetők feldúlták a helyiségeket. A rendőrség beavatkozott, az összetűzés során több ember meghalt, illetve megsebesült. A szociáldemokraták kérésére elrendeltem a kommunista vezér letartóztatását. Másnap a polgári sajtó, érezve, merről fúj a szél, részletes beszámolókat közölt a kommunistákkal szembeni embertelen és brutális bánásmódról. Mindenfelé megjelent a bepólyált fejű Kun Béla szenvedő, hatásvadászó arcképe. Mártírt csináltak belőle.*

7.

A földreform

A földreform kérdésében a koalíciós kormányon belül hónapokon át ellentétek mutatkoztak. Csak 1919. február elején jutottunk megegyezésre. Ezeknek a hónapoknak az elvesztegetése végzetes késésnek bizonyult: ez lett az oka kudarcunknak. A létükben fenyegetett feudális osztályok mind ellenségesebb magatartását a parasztság megnyeresével és támogatásával lehetett volna ellensúlyozni. A szociáldemokraták azonban, akiknek a parasztság körében nem voltak híveik, időt akartak nyerni, hogy kiépíthessék saját mezőgazdasági szervezeteiket, s ezért szabotálták a reformot. Elméletileg igazuk volt, hiszen a birtokos parasztság konzervatív elem, amely nem törődik az ország egészének sorsával, csakis a magáéval. Komoly befolyása volt a parasztságra a római katolikus egyháznak is. A földreform elhalasztása gyakorlatilag mégis azt jelentette, hogy ellenségeink időt nyertek, és ellenünk fordíthatták a csalódott parasztságot.*

Mérsékelt agrárreformunkat végül februárban fogadta el a kormány. Az engedélyezett birtokok felső határa 50 hold volt. Kivételes esetekben, ha az ország érdeke így kívánta, az állam a 200 hold feletti birtokokat is kisajátíthatta. Mindezeket a földeket 5–20 hold nagyságú parcellák formájában (ennyin megélhetett egy parasztcsalád) a földtelen parasztok között osztottuk volna szét. A több ezer holdnyi nagybirtokok egy része szövetkezetekké ala-

kult volna át. A föld értékét a háború előtti alacsony árakon állapítottuk meg, és a tulajdonosok erősen megadóztatott államkötvények formájában kaptak volna kártérítést. Valójában ez a vagyonadó egy formáját jelentette volna. Az új parasztbirtokosok több éves haladékot kaptak arra, hogy földjük ellenértékét megfizessék az államnak.

Ez a reform hasonló lett volna ahhoz, amilyet a szomszédos országokban hajtottak végre. Az egykori magyar földbirtokosok, akik elkeseredett dühvel szegültek szembe ezzel a reformmal, és évtizedeken át gyűlöltek engem is miatta, ma már jól tudják – többen nekem is elismerték –, számukra is üdvös lett volna, ha annak idején, időben végrehajtjuk.

Tavasszal hozzákezdtünk a föld tényleges szétosztásához. Mint az ország egyik legnagyobb birtokosa, én magam kezdtem el saját kápolnai birtokomon. Könnyen elképzelhető, ez volt az utolsó csepp a pohárban osztályom és rokonaim számára. Addig azzal áltatták magukat, hogy a földreformról csak saját népszerűségem érdekében beszélek, ez csak amolyan tudatosan alkalmazott taktika a részemről. Most megértették, ha nem cselekszenek azonnal, minden elveszett.

Az első nyilvános támadást öcsém, Károlyi József intézte ellenem. Februárban Székesfehérváron összehívta a már feloszlatott megyegyűlést, bizalmatlansági indítványt fogadtatott el kormányom ellen, és a régi rend visszaállítását követelte. Részt vett a gyűlésen Prohászka püspök is, aki néhány héttel korábban még bennünket támogatott. Az ő vezetésével tehát a katolikusok is felsorakoztak ellenünk. Ez a támadás felbátorította az osztrák–magyar hadsereg volt tisztjeit, akik csak az alkalomra vártak, hogy visszaszerezzék elvesztett pozícióikat. Illegális katonai különítményeket kezdtek szervezni – mondanom sem kell, ahol felfedeztük, nyomban feloszlattuk ezeket –, és a MOVE szervezetei előfutárai lettek a későbbi hír-

hedt fehérterrorista különítményeknek. Vezetőjük a későbbi miniszterelnök, Gömbös Gyula volt.

Szakadt az eső azon a február végi napon, amikor birtokomat felosztottam. A távoli falvakból is összegyűlt parasztok nagy esernyők alatt álltak ott, mélyen barázdált arcukból a meglepetés, a csodálat és a gyanakvás valami leírhatatlan keveréke sugárzott felém. Annyiszor becsapták, bolonddá tették már őket, nem tudták elhinni, hogy álmuk végül mégis megvalósul. Nagy kő esett le a szívemről, mert mindig bűntudatot éreztem gazdagságom miatt: ifjúkoromban öntudatlanul, később már tudatosan. A kápolnai földbe, amely évszázadokon át családom birtoka volt, karót vertem, arra a helyre, ahol a földet igénylő agrárproletárok listáján szereplő első ember parcellája kezdődött. Elégedett voltam. A dolgok rendje helyreállt. A föld most már a Mátra völgyének parasztjaié volt.

A kápolnai földosztás után olyan legenda keletkezett, amelyben én valami Tolsztojhoz vagy Gandhihoz hasonló alakként szerepeltem. Pedig erre nem szolgáltam rá. Én semmiféle áldozatot nem hoztam, minthogy sohasem volt érzékem a tulajdon iránt. Ez az érzés inkább a burzsoáziára jellemző, amely saját erejéből halmozta fel vagyonát. De még saját osztályom köreiben is arról voltam nevezetes, hogy a legkevésbé sem kötődöm, ragaszkodom a tulajdonomhoz. Így tehát az én úgynevezett nagylelkűségem nem volt érdem. Mindig jobban szerettem adni, mint birtokolni.

A kommunisták és a reakciósok ezután megkétszerezték támadásaikat. Minél jobban felemelte fejét az ellenforradalom, annál több anyagot nyújtott a kommunista propagandának, és minél erőteljesebb lett a kommunista agitáció, annál több ürügy volt a reakciósok szervezkedésére. Így, egymást kiegészítve és kölcsönösen segítve, titokban mindkét fél elégedett volt. Úgy vélték, minden jobb annál, ami pillanatnyilag fennáll. A reakció szemében a kommunizmus, a kommunizmus szemében a reak-

ció volt a kisebbik rossz. Egyetlen ellenségük volt – a Károlyi-féle „harmadik erő".*

Másfajta veszélyek is fenyegettek bennünket, így azok az állandó intrikák, amelyeket a Budapesten állomásozó antantmissziók folytattak ellenünk. Nem vitás: a magyar arisztokraták szórakoztatóbb társaságot tudtak nyújtani az antanttiszteknek, mint a szociáldemokraták. Jól beszéltek idegen nyelveken, pompásan értettek a vendéglátáshoz szép nők, jó zene, kitűnő borok és finom ételek körében. A mi liberális és szocialista vezetőink csak anyanyelvükön beszéltek, és nem a nemzetközi társasélet hagyományain nőttek fel. A mi fiatal köztársaságunknak egyenlőtlen harcot kellett vívnia nemcsak a tudatlanság és az ostobaság, hanem a reakció egyik legfontosabb szövetségese, a sznobizmus ellen is.

Ugyanakkor a kommunisták agitációjukkal a maguk oldalára vonták a szakszervezeteket. A kormány szocialista tagjai érezték, mindinkább elvesztik népszerűségüket és a tömegekre gyakorolt befolyásukat. Elterjedt a hír, hogy a szovjetek Vörös Hadserege közeledik a galíciai határhoz.

Az antant legcsekélyebb gesztusa elegendő lett volna ahhoz, hogy önbizalmat öntsön a demokratikus és antantbarát elemekbe. Ezzel – szinte mondani is felesleges – el lehetett volna kerülni a későbbi évek katasztrófáit. A jövő ezt gyötrelmes világossággal bizonyította.

A francia kormány ezzel szemben arra a „pompás" ötletre jutott, hogy éppen ekkor küldte el hírhedt ultimátumát, amellyel végképp hátba döfte a gyenge, ezer bajjal küzdő magyar polgári demokráciát.

8.

A hatalomátadás legendája

A nevemben kiadott proklamáció, amellyel a Vix-féle ultimátum következtében a közhit szerint átadtam a hatalmat a magyar munkásságnak, hamisítvány volt. Ezt a proklamációt én sem nem fogalmaztam, sem alá nem írtam.

A dolog a valóságban a következőképpen történt. Március 20-án Vix alezredes ultimátumot adott át nekünk, amely elrendelte, vonjuk vissza csapatainkat az ország keleti határáról, és ezzel tegyük lehetővé, hogy a románok több ezer négyzetkilométernyi területet foglaljanak el Magyarország területéből, beleértve olyan városokat is, mint Szatmárnémeti, Arad és Nagyvárad. Az ultimátum elfogadására 24 órát, az evakuáció megkezdésére 48 órát, befejezésére tíz napot kaptunk. Az események ekkor már viharos gyorsasággal követték egymást. Tömeggyűlés követelte Kun Béla szabadon bocsátását. Éppen akkor kezdődött egy szedősztrájk is, és a hírszolgálat hiánya csak fokozta a pánikot.

Az ultimátummal kapcsolatos első kérdésem az volt, vajon az új határvonal csak átmeneti-katonai jellegű-e, vagy egyszersmind politikai is. Vix azt felelte, politikai határnak tekintendő, és amint csapataink kivonulnak, a románok átveszik a közigazgatást a szóban forgó területen. Ez a belgrádi fegyverszünet lehető legdurvább megsértése volt.

Kormányom nem tehetett eleget ennek a követelésnek. A kabinetben maradt polgári miniszterek, akik a nacionalista elemet képviselték a kormányzatban, nem vállalhatták a felelősséget ilyen óriási terület átengedéséért a békeszerződés megkötése előtt. Ellenségeink arról suttogtak, hogy a mi radikalizmusunk az oka az antant kíméletlen bánásmódjának. Az a baráti viszony, amely gróf Bethlen Istvánt és őrgróf Pallavicini Györgyöt a francia misszió vezetőjéhez fűzte, továbbá a franciáknál tett sűrű látogatásaik azt a gyanút keltették bennünk, talán az ő befolyásuk érvényesült az ultimátum megfogalmazásánál. Egy biztos: az ultimátum tartalmáról előbb szereztek tudomást, mint mi magunk.

Minden tőlük telhetőt megtettek, hogy meggyőzzék az antantmissziókat: Károlyi rendszere álcázott bolsevik rendszer, amelynél jobb lenne Kun Béla is, aki ellen keresztes hadjáratot lehetne indítani; ha viszont Károlyinak sikerül keresztülvinnie a földreformot, és megnyerni az 1919. április 13-ára kitűzött választásokat, akkor már nehéz lesz megszabadulni tőle.

Különös paradoxon volt: a szocialisták, a reakciósok és az antantmissziók egyaránt rosszallták a demokratikus földreformot. A régi rend egyetlen lehetősége a hatalom visszaszerzésére az volt, ha olyan kétségbeesett helyzetbe kergeti az országot, hogy az a bolsevizmus karjaiba veti magát.

Később furcsa jelenetek játszódtak le a főváros legelegánsabb utcájában, a Váci utcán. A proletárdiktatúra kikiáltásának hírére arisztokraták boldogan estek egymás karjaiba. „Most aztán végük lesz" – suttogták egymás között.

Másnap délelőtt Bethlen István azt az üzenetet küldte, arra kér, fogadjam el az ultimátumot, mert semmi más lehetőség nem maradt. Nem tudom, miért tanácsolta ezt: azért-e, hogy később megtámadhasson, amiért feladtam az országhatárokat, vagy azért, mert az utolsó pillanatban megrettent a kommunista veszélytől.

Az ultimátumot csak az esetben fogadhattuk volna el, ha ebben valamennyi politikai párt egyetért. Megkérdeztettem tehát Bethlentől, hajlandó lenne-e, mint a nacionalista elemek vezére, ezzel a feladattal egy koalíciós kormány élére állni. Válasza elutasító volt.

Az új keleti határokat az antant voltaképpen már 1915 szeptemberében Londonban megígérte a románoknak. Miután azonban Wilson meghirdette a népszavazás eszméjét, arra számítottunk, hogy a lakosságnak meg fogják adni a lehetőséget, maga döntse el, melyik országhoz kíván tartozni. Wilson kudarca után a győztes francia tábornokok kerekedtek felül, és nekik tulajdonítható, hogy a románoknak tett ígéretet ebben a lehető legalkalmatlanabb pillanatban és legkíméletlenebb módon váltották be. A francia érdekszférába tartozó Magyarország áldozatul esett ezeknek az elvakult katonáknak, akik fantasztikus bosszúterveket szőttek korábbi szövetségeseik, az oroszok ellen, amiért azok 1917-ben kiváltak a háborúból. E tervekhez hídfőre volt szükségük, és erre a szerepre Magyarország igen jól megfelelt. Olyan magyar kormányt akartak tehát, amely segítségükre lesz a háború megindításában Lenin Oroszországa ellen. Bliss amerikai tábornok visszaemlékezései bizonyítékokkal szolgálnak erre. Párizsban a „négy nagy" ilyen eszelős terveket melengetett.

Ugyanezek a körök meg sem kíséreltek ezt a politikát Csehszlovákiára is ráerőszakolni. Ott két kiváló államférfi, Masaryk és Beneš volt hatalmon, és a cseh társadalom felsőbb osztályai soha nem voltak olyan reakciósak, mint a mieink. A Vix-ultimátum a magyar reakció győzelmét és a mi tönkretételünket jelentette.

Ugyanaznap, március 20-án délután összehívtam a minisztertanácsot. A Károlyi-párti miniszterek benyújtották lemondásukat, mert sem elfogadni, sem elutasítani nem merték az ultimátumot. Azt javasoltam tehát, mondjon le a kormány, és én a szociáldemokratákat fogom megbízni, a kommunistákkal együttműködve alakítsanak új kormányt. Javaslatomat egyhangúlag elfogadták. Erre a

döntésre az késztetett bennünket, hogy a szomszéd népek és a Nyugat felé orientálódó külpolitikánk csődöt mondott, a belgrádi fegyverszünetet pedig a másik oldalról megsértették. Az ultimátumot csakis egy homogén, erős és egységes kormány utasíthatta vissza, olyan kormány, amely maga mögött tudja a szervezett munkásságot, és amelyet a kommunisták is támogathatnak. Miután pedig a Nyugatba vetett reményeinkben csalódtunk, Keleten kellett szövetséges után néznünk, és így kompromisszumra kényszerültünk a kommunistákkal. A kormány egyhangúlag úgy határozott, hogy én maradjak meg államfői tisztemben.

Másnap reggel a szociáldemokrata pártvezetőség, amely megrettent az országban uralkodó robbanékony hangulattól, és attól tartott, hogy kommunista forradalom törhet ki, amely elsöpörheti őket a helyükről, üléséről delegációt küldött a Gyűjtőfogházba, tárgyalásokat kezdeményezni Kun Bélával.

A fogoly Kun, aki még testén viselte a rendőri ütlegek nyomait, ekkor már diktált, és a szocialista miniszterek tudomásul vették utasításait. Visszatérésük után a pártvezetőség elhatározta a két munkáspárt egyesülését Magyarországi Szocialista Párt néven. Kun Béla később elismerte, ez a váratlan győzelem teljesen meglepte. Ő mindenesetre a maximumot követelte, de nem számított rá, hogy azt meg is fogja kapni. A hatalom a kezébe hullott. Erről a sorsdöntő határozatról sem a kormány nem-szocialista tagjainak, sem nekem nem szóltak.

Aznap, március 21-én este újabb minisztertanácsot tartottunk, ahol kizárólag adminisztratív kérdésekkel foglalkoztunk. Feltűnő volt a szocialista miniszterek hallgatása. Távozás előtt félrevontam Kunfit, és közöltem vele, egy új szocialista kormány megalakulása esetén őt kívánom miniszterelnökké kinevezni. Ő egy szót sem szólt erre. Néhány perccel később ugyanezek a miniszterek megjelentek a Munkástanács ülésén, és frenetikus éljenzés közepette kikiáltották a proletariátus diktatúráját.

Váry főügyész, a kommunizmus dühödt ellensége azt a kegyet kérte, hogy személyesen bocsáthassa szabadon Kun Bélát. A kommunista vezért, nagy meglepetésére, a börtön kapujában a hajlongó és mosolygó főügyész fogadta.

A királyi palotában berontott a dolgozószobámba titkárom, aki épp akkor kapta meg a Munkástanácsban történtek riasztó hírét. Egy géppel írt szöveget hozott, kérve, hogy azonnal írjam alá. Egy proklamáció volt, amelyben kijelentem, lemondok és átadom a hatalmat a magyar munkásosztálynak. Barátaim úgy vélték, ez az egyetlen mód a vérontás elkerülésére. Természetesen nem voltam hajlandó aláírni ezt a képtelen dokumentumot, amely a hisztéria és a pánik terméke volt. Titkárom néhány perc múlva sápadtan és zavartan tért vissza. A kiáltvány, mondta, már a szocialista napilap, a *Népszava* szerkesztőségében van.

„Hívja fel őket – utasítottam –, és mondja meg nekik, szükség esetén dobják szét a szedést." De már késő volt – a lap már kikerült az utcára, és a város falain is megjelentek a plakátok kiáltványom szövegével. Ugyanezt felolvasták a Munkástanács ülésén is, ahol viharos lelkesedés fogadta.* Közzététele előbb történt, mint hogy nekem megmutatták volna, és aláírásomat is ráhamisították. Az aláírás nem tőlem származik, ezt Berinkey Dénes miniszterelnök is megállapította esküvel megerősített vallomásában, amikor később Horthy bírósága tanúként hallgatta ki. Ezután el is ejtették azt az ellenem emelt vádat, hogy én adtam át a hatalmat a kommunistáknak.[32]

Perem idején a kommunista vezetőket már elítélték azért, mert erőszakkal szerezték meg a hatalmat, ami kizárná azt, hogy én adtam át nekik. De az ellenük emelt vád is hamis volt. A hatalmat a kommunisták nem erőszakkal ragadták magukhoz, hanem a szociáldemokraták kezéből kapták.

Cáfolatot kiadni nem volt módom. A sajtó a szocialis-

ták kezében volt, és ilyesmit senki nem mert volna közzétenni.

Mozgósíthattam volna személyes testőrségemet. A tisztek készen álltak a harcra, és számíthattam volna annak a székely ezrednek a hűségére is, amely a románoktól védte keleti határainkat Kratochvil tábornok parancsnoksága alatt. Ez azonban polgárháborút jelentett volna, amely győzelem esetén a legvéresebb reakcióhoz vezet. Ez esetben Horthy helyett én lettem volna a fehérterror megteremtője.

Emigrációm első éveiben nem tártam fel az igazságot ezzel a hamisítással kapcsolatban, mert attól tartottam, ártok vele azoknak, akik az általuk elkövetett hibákért már amúgy is Horthy börtöneiben szenvedtek. Nemtelen gesztusnak éreztem volna akkor, hogy emiatt megtámadjam egykori munkatársaimat. Egyetlen ellenségünk volt akkoriban: a Horthy-rendszer. Semmi egyéb nem számított.

Ez az 1919-es magyarországi kommunista hatalomátvétel igaz története, és ez a válaszom Sir William Goode-nak is, aki átvette Horthy propagandistáitól a rám szórt vádaskodásokat, és ezeket az *Encyclopedia Britannicá*-ban tette közzé.

*

Noha a kommunistáknak nem adtam át a hatalmat, tény, és ezért vállalom is a felelősséget, a hatalmat fokozatosan átadtam a szociáldemokraták kezébe. Amint erre már rámutattam, az övék volt az egyetlen szervezet, amely irányítani tudta a termelést, és meg tudta akadályozni a káoszt. Ennélfogva az erőviszonyok napról napra az ő javukra tolódtak el. Ami a parasztságot illeti, osztottam a szocialistáknak azt a félelmét, hogy egy új kisbirtokos osztály megteremtése fékezné azt a haladó, kollektív jellegű és tervszerű gazdálkodást, amely az egészséges agrárpolitikához is nélkülözhetetlen. A parasztok által egyé-

nileg művelt kisbirtokok képtelenek kielégíteni az ország szükségleteit. A parasztok politikai befolyása pedig, így gondoltam, akadályozná a szomszédainkhoz való, olyannyira szükséges közeledést, amelytől jövőnk függött. Ezért helyeseltem a szocialisták mezőgazdasági szervezeteinek létrehozását is, amelynek célja a föld nélküli parasztság támogatása és végeredményben szövetkezeti alapon működő nagy termelői közösségek kiépítése volt. Reméltem, a parasztok idővel megértik, ha földjeiket kollektív gazdaságokban egyesítik, ezzel növekszik a termelés, és könnyebb lesz a gazdálkodás, e gazdaságok létrejötte és működése tehát saját érdekük. Azt akartam tehát, ne az erőszak, hanem a belátás vezesse el őket a kollektivizáláshoz.

Böhm Vilmost, aki kiváló szervező volt, hadügyminiszterré neveztem ki. A hadsereg, amely válságos időkben legfőbb támaszunk lett, gyári munkásokból állt, mivel a földművesekre nagy szükség volt a frissen megszerzett földeken.

A szociáldemokraták ellenem végrehajtott puccsának indítéka az attól való félelem lehetett, hogy teljesen elveszítik befolyásukat a munkásokra, akikre az első szocialista állam, Lenin Szovjet-Oroszországa ellenállhatatlan vonzóerőt gyakorolt. A szocialista vezérekben nem volt elegendő bátorság ahhoz, hogy szembeszálljanak a népakarattal, noha ezt többségük nem helyeselte. A munkásság bizalmát azzal remélték visszaszerezni, ha elárulják tegnapi burzsoá küzdőtársaikat. Azt akarták bizonyítani, hogy a proletárdiktatúra teljesen az ő művük, amelyet a kormánnyal szemben és a *fait accompli* elé állított Károlyi feje felett ők hoztak létre.*

A demokratikus Magyarország megtorpedózásáért és a történtekért a felelősség az antantot terheli. Számomra nem maradt egyéb, mint visszavonulni, azzal a reménységgel, hogy az új rendszer, ha erős és egységes lesz, jobb bánásmódra számíthat az antanttól, mint amilyenben mi részesültünk.

Feltevésemben nem csalódtam. Annak a sokknak a hatására, amelyet a bolsevizmus első európai megjelenése okozott, a nyugati hatalmak elkezdték Kun Bélával azokat a tárgyalásokat, amelyekre velem nem voltak hajlandók. Versailles végre tudomásul vette Magyarország létezését.

Áprilisban Smuts tábornok megérkezett Budapestre.

9.

Életünk a diktatúra napjaiban

Családommal visszavonultam a Buda felett emelkedő Svábhegyre, onnan kísértük figyelemmel az ország elkeseredett harcát a vele szemben elkövetett súlyos igazságtalanság ellen.

Az új kommunista kormány elnöke a szociáldemokrata Garbai Sándor, tényleges vezetője azonban a külügyi népbiztos, Kun Béla volt.

A diktatúra azzal kezdte, hogy visszautasította a francia ultimátumot, elhatározta, hogy a közeljövőben választásokat tart, és hozzákezdett a Vörös Hadsereg kiépítéséhez, mégpedig túllépve a fegyverszüneti szerződés által engedélyezett kereteket, mivel a szomszédaink által többszörösen megsértett fegyverszünetet nem tekintette többé érvényesnek.

Párizs Magyarországgal szembeni magatartása egy héten belül megváltozott. Úgy tűnt, a franciák politikája fölött, akik Magyarországot a szomszéd államok haderőivel akarták megszállatni, győzelmet aratott az ország belügyeibe való be nem avatkozás brit elve, és a békekonferencia Smuts tábornokot tárgyalni küldte Budapestre.

Amit tehát az én kormányom öt hónap alatt sem tudott elérni, azt a kommunisták egy hét után megkapták, bebizonyítva ezzel, hogy a Nyugattal való szembeszállás eszméje nem is volt olyan ostobaság. A Smuts tábor-

nok által felajánlott feltételek lényegesen jobbak voltak azoknál, amelyeket a Vix-jegyzék tartalmazott. A mi javunkra módosították azt a vonalat, amely mögé a magyar csapatokat vissza kellett vonni, és hivatalosan kijelentették, csupán katonai demarkációs vonalról van szó, amely nem befolyásolja a békeszerződésben megállapítandó határokat. Elrendelték a két vonal közötti semleges övezet azonnali megszüntetését, és az ország jelentős összegű hitelre kapott ígéretet. A tábornok megígérte, javasolni fogja Magyarország képviselőinek meghívását a párizsi békekonferenciára, s ott módjuk lesz ismertetni saját szempontjaikat. Ezzel szemben Magyarországnak be kell tartania a fegyverszüneti egyezményt, és fel kell hagynia a fegyverkezéssel.

Ezeket a meglepően kedvező feltételeket habozás nélkül el kellett volna fogadni. Kun Béla mégis elutasította őket, mondván, hogy ezek egy második breszt-litovszki békeszerződést jelentenének (Leninnel ellentétben, ő az első elfogadását is helytelenítette), és a még mindig soviniszta hangulatú gyenge Magyarország számára elfogadhatatlanok. Paradox jelenség volt a kommunista vezérnek ez a nacionalista álláspontja. Furcsa módon Kun szentimentális hazafi volt, aki rettegett attól, hogy másoknál rosszabb magyarnak gondolhatják. A történelemben első ízben jelentkezett a nemzeti bolsevizmus, ami akkor képtelen ellentmondásnak tűnt. A kommunizmus mindaddig egyértelműen internacionalista irányzat hírében állt.

Kun további engedményekben bízva ellenajánlatot tett Smuts javaslataira. Ez egyértelmű volt a visszautasítással, hiszen Smuts világosan megmondta, indítványát változatlan formában kell elfogadni. A kormány többi tagja, akiket Kun szokása szerint éppen a legfontosabb eseményekről nem tájékoztatott, néha pedig egyenesen félrevezetett, mit sem tudott a tárgyalások menetéről.

Smuts elutazott, Magyarország pedig végképp el volt vágva a Nyugattól. Ugyanakkor új erőre kapott a hír,

hogy a Vörös Hadsereg a galíciai határ felé közeledik, és ez azt az illúziót táplálta, hogy a magyar szovjetek hamarosan egyesülhetnek az oroszokkal, és velük együtt vehetik fel a harcot a versailles-i diktátum ellen.

Őszintén megvallva, nem is álmodtam volna, hogy Kun Béla ilyen kedvező ajánlatokat fog kapni. Ha mi ilyen ajánlatokat kaptunk volna, akkor nem kerül sor a kommunizmusra. Én meg akartam akadályozni, hogy az ország újabb reménytelen és véres konfliktusba sodródjon. Smuts látogatása azonban bebizonyította, a Vix-jegyzék elutasítása nem vont maga után valóságos háborút.

A hadsereget a semmiből kellett megteremteni. A fegyverszüneti szerződésben engedélyezett néhány zászlóalj természetesen nem volt elegendő a hadviseléshez. Mivel a hivatásos tisztekben a rendszer nem bízott, ellenőrzésükre politikai biztosokat neveztek ki.

Egy héttel Smuts távozása után a románok az egész vonalon megindították a támadást, és átkeltek a Tiszán. A csehek is megragadták az alkalmat, és északról indítottak támadást. Április végén a román királyi hadsereg már Budapest felé nyomult előre.

A pánik és a fanatikus lelkesedés által együttesen teremtett drámai légkörben ünnepelte meg Budapest grandiózus pompával 1919. május elsejét. Az összes falakat plakátok és propagandafeliratok borították. A kilométer hosszúságú vörös drapériák látványa drámai hatást keltett.

Ezen az emlékezetes napon elmentem a Hungária szállóba, ahol a Kommunista Párt főhadiszállása volt. Kun a teljes erkölcsi összeomlás állapotában szobájában a díványon hevert, felesége aggodalmasan sürgölődött körülötte. Mivel egyetlen értelmes szót sem tudtam kihúzni belőle, átmentem a szomszéd szobában lakó Kunfi Zsigmondhoz, aki elmondta, Kun teljesen összetört, és a harc feladásáról beszél. A helyzetet Kunfi mentette meg, aki a francia jakobinusok jelszavát – *„La Patrie est en dan-*

ger!" – alkalmazva, „Veszélyben a forradalom!" kiáltással fejezte be buzdító, harcba szólító beszédét. A munkások szocialista öntudatára hivatkozott: védjék meg a hazát, amely most már az övék lett. A gyárak szervezett munkásaiból napok alatt zászlóaljakat alakítottak. Eleinte se fegyverük, se lőszerük, felszerelésük, se utánpótlásuk nem volt, csupán az elszántságuk, hogy visszaverjék a betolakodókat. Ugyanez a szellem lelkesítette annak idején a *sans-culotte*-okat, akik sikeresen szálltak szembe a royalista csapatok támadásával. A francia és a szerb haderők délről fenyegették az országot, amely így minden oldalról be volt kerítve. A kommunista hadsereg észak felé, a csehek ellen indult támadásba, és a nagy túlerővel szemben is egymás után aratta győzelmeit. Az általános lelkesedés még azokat a hivatásos tiszteket is magával ragadta, akik a szocializmus esküdt ellenségei voltak. Jelentéseikben nagy elismeréssel írtak katonáik bátorságáról és önfeláldozásáról.

Mi nemigen tudtunk hinni abban, hogy ez a heroizmus megfordíthatja az ország sorsát. Csendes magányban éltünk a Svábhegyen gyermekeinkkel, Cora kutyánkkal és egy tehénnel, amely a család tejszükségletéről gondoskodott, és naphosszat békésen legelt a szalonunk előtt elterülő gyepen. Eredetileg az volt a tervem, amint feleségem felkelhet a gyermekágyból, elhagyjuk az országot, de a háborús állapotok és nélkülözések következtében feleségem megbetegedett, és meg kellett várnunk, amíg meggyógyul.

Unokatestvéremtől, Esterházy Móricától megtudtuk, a Nemzeti Kaszinó egyes tagjai most, amikor már nem volt a kezemben hatalom, elérkezettnek látták a pillanatot, hogy végezzenek velem. A kormány ezért védelmül három őrt rendelt ki a villa őrzésére. Elég nyilvánvaló volt: ez a „védelem" egyúttal arra szolgál, hogy engem és látogatóimat megfigyeljenek, ez azonban nem zavart, mivel nem voltak konspirációs szándékaim. Tisza meggyilkolása annak idején megmutatta, az efféle őrség nem

nyújt kellő védelmet, így a tornácon, a bejárattal szemben egy géppuskát állítottunk fel. Úgy gondoltuk, hívatlan látogatók esetén még hasznos lehet. Amikor aztán egyszer használatba akartuk venni, kiderült, elfelejtettük megtölteni.

A hatalom elvesztése után Esterházy volt az egyetlen barátom, aki hűséges maradt hozzám. Látogatásaira elég szokatlan módot választott: nem az ajtón jött be hozzánk, hanem az ablakon, hogy az őrök ne vegyék észre, és így a kommunisták ne szerezzenek tudomást velem való kapcsolatáról. Egyébként a diktatúra által végrehajtott földreformot sokkal jobbnak tartotta a miénknél, és valóságos csodálattal beszélt Hamburger Jenő földművelési népbiztosról, akit barátjának tekintett.*[33]

A diktatúra első intézkedése a földosztás leállítása volt. A paraszti törpebirtokok és a hozzájuk tartozó épületek kivételével minden földet az állam sajátított ki. Így a nagy latifundiumok érintetlenül maradtak, és a mezőgazdasági munkások szövetkezeteivé alakultak át. A legtöbb helyen az egykori földbirtokosok is ott maradtak mint birtokuk intézői, a gazdálkodás irányítói. Kun Béla, akinek a szíve mélyén valami erős vonzalom élt a magyar arisztokrácia iránt, képtelen volt az ebből a körből jövő személyes kéréseket elutasítani. Az arisztokraták pedig abban reménykedtek, hogy román győzelem esetén a birtokok visszatérnek „jogos" tulajdonosaik kezébe.

Egy éjszaka, amikor az őrök már szundítottak, meglepő látogatást kaptunk: Apponyi Albert fia, Apponyi György lopózott a villába, és suttogva közölte, apja odakint bebocsátásra vár. Ezt a házat tartotta a maga számára a legbiztosabb búvóhelynek, mert úgy gondolta, nálam, aki éveken át politikai ellenfele voltam, senki nem fogja keresni. Nem lett volna bölcs dolog ebben a vörösök által őrzött kis villában hosszabban rejtegetni Apponyit, hiszen mindenki ismerte rendkívül magas, szikár alakját, sasorrát és hosszú, festői szakállát. Még a sze-

mélyzet elől is rejtegetnünk kellett. Bezártuk hát a feleségemével szomszédos szobába, és mivel feleségem még ágyban fekvő beteg volt, és a szobájában étkezett, megoszthatta vele az ételt, csak a szakácsnőt lepte meg hirtelen megkétszereződött étvágyával.

Apponyi hosszú eszmefuttatásokat tartott nekünk a kommunizmusról, miközben elbűvölt bennünket tárgyilagos és elfogulatlan ítéletével. Semmiféle előítélet nem béklyózta le ragyogóan éles és fiatalos szellemét. Volt érzéke a forradalmi kor eszméi iránt, és azok még hatottak is rá.

Néhány nap múlva aztán eljött érte a fia, és szárnysegédem segítségével, egyik bundámba burkolva, késő éjszaka átvitték nővérem, Pappenheim Siegfriedné Budapest környéki birtokára. A rendőrség úgy tudta, Apponyi Ausztriába szökött, és nem nyomozott tovább utána. A fehérterror idején Apponyi Albert volt az egyetlen, aki elegendő erkölcsi bátorsággal rendelkezett ahhoz, hogy felemelje szavát az atrocitások ellen.

Ezekben a napokban tettem utolsó látogatásomat Kun Bélánál. Azt javasoltam neki, még mielőtt Magyarország teljes vereséget szenvedne, a román megszállás elkerülése érdekében adják át a kormányt a szociáldemokratáknak. Javaslatomat elutasította.

Jóllehet papíron elrendelték az egész föld nacionalizálását, a 100 holdat meg nem haladó birtokok magánkézben maradtak, és így a földnek több mint 48 százalékára nem terjedt ki a szocializálódás. Mivel a nagybirtokokat nem osztották fel, és ezeket továbbra is egykori tulajdonosaik igazgatták, a parasztok nem érezték, hogy értük bármi is történt volna.

A földmunkások bére emelkedett ugyan, az árak azonban a blokád következtében még magasabbra szöktek, így az életszínvonaluk nem sokat változott. A mozgósítás sem volt népszerű, hiszen a parasztok a megígért föld és béke helyett a katonai szolgálatot és a háborút kapták. A paraszti ezredek közül azok harcoltak bátran, ame-

lyeknek katonái a határvidékről származtak, és szülőfalvaikat elfoglalta az ellenség. Az ország középső részeinek lakosságából összeállított ezredek teljesen közönyösek és megbízhatatlanok voltak, sok esetben át is álltak az ellenforradalom oldalára, ezzel is bizonyítva, hogy a paraszt számára idegen a hazafiság elvont fogalma. Számára a haza védelme saját otthona és családja védelmét jelenti.

A templomokat ugyan nem zárták be, és vallása miatt ténylegesen senkit nem üldöztek, de a falusi lakosság „felvilágosítása" címén – rendkívül rossz taktikai érzékkel – budapesti zsidó fiatalemberekkel végeztettek vallásellenes propagandát. Ezt az ügyetlenséget ki tudta használni a katolikus egyház és az ellenforradalom, amely közelgő győzelmében bízva ismét kezdte felemelni a fejét. A parasztok leghatékonyabb fegyverükhöz nyúltak: elrejtették a terményeket, ezzel éhezésre ítélték a városi munkásokat, és őket is a diktatúra ellen fordították.

Elhibázott volt az a lázas sietség is, amellyel minden húsz munkásnál többet foglalkoztató üzemet és műhelyt államosítottak. A szakemberek hiánya ezen a területen is lehetetlenné tette, hogy megszabaduljanak a régi vezetőktől, akik szinte kivétel nélkül a helyükön maradtak. Ugyanakkor naponta zaklatták és ingerelték őket az ellenőrzéseket végző bürokraták, és így természetesen elkeseredett ellenségei lettek a rendszernek, s amennyire csak tudtak, szabotáltak.

Minthogy a bécsi pénzjegynyomda Magyarország számára beszüntette a munkát és a szállítást, új pénzt kellett kibocsátani. A parasztok viszont, akikben földesuraik elhintették a gyanakvást, nem voltak hajlandók elfogadni a „fehér pénzt". Az államosítás csak a közlekedés területén volt sikeresnek mondható, de ott is szénválság fenyegetett. A széntermelés 1918 októbere óta a felére csökkent, és ezzel egy időben minden oldalról szorosabbra zárult az ellenséges csapatok gyűrűje.

A kommunista hadsereg szervezésében bámulatos ered-

ményt ért el Böhm Vilmos és vezérkari főnöke, Stromfeld Aurél, aki hivatásos tiszt, szociáldemokrata volt. Csapataik az első hetekben győzelmet győzelemre halmoztak, kiűzték a cseheket a megszállt területekről, és a Tiszán túlra szorították vissza a románokat.

A fővárosban tökéletes gazdasági anarchia uralkodott, mert a parasztok kiéheztették a munkásokat, azok pedig nem voltak hajlandók a front számára termelni. A katonák családjai a bevonuláskor kapott ígéretek ellenére súlyosan nélkülöztek. A katonák elégedetlenségének csillapítására megengedték, hogy feleségeik meglátogassák őket a fronton. Az asszonyok magukkal vitték panaszaikat, ami aztán nem fokozta a férfiak lelkesedését és az otthonért életüket sem kímélő áldozatkészségét. A sokat ígért orosz segítség délibábnak bizonyult. Hiába állt elő Kun hamis táviratokkal, amelyeket hol Clémenceau-tól származtatott, azzal a tartalommal, hogy az antant a magyar reakció uralmát akarja visszaállítani, hol pedig Csicserintől, azzal a biztatással, hogy a szovjet hadsereg támadásba lendült Kelet-Galíciában.[34] Hiába hirdette Kun a világforradalom közeledését is, mindez már nem segített.

A front összeomlása a Nyugat-Magyarországról – a magyar Vendée-ből – kiinduló vasutassztrájkkal kezdődött. A csekélyke tartalékok nem jutottak el a frontra. A sztrájkot természetesen bérmozgalomnak álcázták, de valójában politikai jellegű volt. Kun Béla, aki kezdetben erélyesen tudta leszerelni a túlzott követeléseket, ekkor már elvesztette ehhez a bátorságát.

Miközben az ország bajainak tulajdonképpeni előidézői Kunnál előszobáztak útlevélért, és az ő védelmét élvezték, a kisemberek, az elégedetlen parasztok és munkások ellen megtorló akciók folytak.

A diktatúra kikiáltása után Szegedet, az ország második legnagyobb városát francia csapatok szállták meg, és ezek lehetővé tették, hogy ott a royalista menekültek egy csoportja, unokafivérem, Károlyi Gyula vezetésével, kor-

mányt alakítson. Ez a társaság a dohánymonopólium értékesítése révén hamarosan a szükséges pénzt is előteremtette, és jelentős összegű hitelhez is jutott olyan bankároktól, akiket, úgy látszik, nem zavart a szegedi kormány antiszemita agitációja és pogromokra való készülődése.*

Egy nap meglátogatott H. N. Brailsford, a *Manchester Guardian* tudósítója, aki Moszkvából tért vissza, ahol Leninnel, Trockijjal és más bolsevik vezetőkkel is beszélt. Elbeszélése, amelyből kitűnt, milyen jól ismeri és érti a helyzetet, mély benyomást tett rám, és bizalmat öntött belém azzal kapcsolatban, hogy a Nyugaton, különösen pedig Angliában, mégiscsak vannak olyanok, akiknek legalábbis fogalmuk van arról, mi megy végbe Kelet-Európában. Brailsforddal később is többször összehozott a sors, és örömmel töltött el, hogy barátaim közé számíthatom őt.

Az első román sikerek hírére a nyugat-magyarországi falvakban már nyíltan kezdett jelentkezni az ellenforradalom. Június végén, amikor már mindenki előtt világos volt, hogy a rendszer napjai meg vannak számlálva, volt katonatisztek fegyveres felkelést szerveztek, és ennek végrehajtásához az elégedetlen munkások segítségét is számításba vették. Két dunai monitor lőni kezdte a Duna-parton álló Szovjetházat, a Ludovika-akadémia tiszti növendékei pedig több középületet elfoglaltak. Az ágyúlövések hallatára egyesek zászlókat lengetve rohantak az utcára, abban a hiszemben, hogy a románok érkeztek a fővárosba. Ennek számos emberélet is áldozatul esett.

A munkások hamarosan úrrá lettek a lázadáson, és közülük még az elégedetlenek is a rendszer védelmére sorakoztak fel. Így Kun Béla uralma egy ideig még fennmaradhatott.

Negyedik rész

Emigráció

I.

Elhagyom az országot

1919. július 4-én éjfélkor indultunk el Budapestről az osztrák határ felé. Katus, az örök optimista, úgy vélte, három hónap múlva visszajöhetünk. Én, a pesszimista, egy évre számítottam. Huszonhét év lett belőle.

Mivel egyetlen tanácsomat sem fogadták meg, nem láttam értelmét, hogy bevárjam a végső katasztrófát. Pénz nélkül, mindössze valamennyi ékszerrel felszerelve indultunk el nyugat felé. Néhány értéktárgyunkat szárnysegédem apjánál hagytuk, aki a biztonság kedvéért, a kor divatja szerint, kertjében elásta őket. A gyerekeket Erzsébet nővérem vidéki birtokára vitték, és csak később hozták utánunk.

A házi személyzet, amely Bakos Mihályból, az inasomból, egy szobalányból és a szakácsnőből állt, a kapuban állva intett búcsút nekünk. Az asszonyok hangosan sírtak, és mindig emlékezni fogok Bakos szenvedő alakjára, amint ott állt, arcán végigfolytak a könnyek, és görcsösen tartotta kutyánk pórázát, mintha kétségbeesetten kapaszkodna ebbe az utolsó, megmaradt feladatba, Cora kutyánk gondozásába. Családja évtizedek óta állt az én családom szolgálatában. Őt magát akkor adták mellém, amikor mindketten tizenöt évesek voltunk, és azóta nem váltunk el egymástól. Elkísért összes útjaimra: Párizsba, Londonba és az Egyesült Államokba.* Egy évvel később, amikor megindult ellenem a rágalomhadjárat,

Bakos mély depresszióba esett, és mikor gyermekeit is üldözni kezdték az iskolában, amiért apjuk Károlyit szolgálta, nem bírta tovább: levetette magát palotám egyik tetőablakából. Vérző teste felett Cora kutyánk szűkölt, az egyetlen élőlény, amely barátja maradt.

Az első kellemetlenség Savanyúkúton, az osztrák határon ért bennünket, amikor észrevettük, hiányzik az úti kistáskánk. A bennünket szállító autó ekkor már visszafordult. A sofőrök észrevehették, mennyire vigyázunk erre a táskára, így hát elemelték, abban a hiszemben, hogy ékszerekkel van tele. Csalódottak lehettek, amikor felfedezték, csak toalettcikkek vannak benne. De ott volt, sajnos, a feleségem naplója is, amelyet az előző, eseményekkel zsúfolt évben vezetett – és ez bizony pótolhatatlan veszteséget jelentett.

Az első éjszakát egy osztrák paraszt szénakazlában töltöttük. A széna szúrós és poros volt, és nagyon közel voltunk a disznóólhoz. Másnap reggel megkérdeztük a házigazdánkat, hogyan tudnának átcsempészni bennünket a határon. A menekülők átszöktetése a határszéli lakosság rendszeres jövedelemforrása volt.

A gazda kijelentette, feleségemet minden nehézség nélkül fel tudja öltöztetni parasztlánynak, de énrólam azonnal észre fogják venni, mi vagyok.

„Miért, mi vagyok én?" – kérdeztem tőle.

„Hát zsidó" – válaszolta.

Akkoriban sok gazdag zsidó menekült ki az országból.

Másnap reggel egy krumplival megrakott szekéren vittek át bennünket a Lajtán, onnan pedig hátizsákkal a vállunkon, sűrű esőben vágtunk neki az útnak Ausztria belseje felé. Nem volt éppen kellemes kirándulás: mindenütt, ahol ennivalót, vizet vagy szállást kértünk, elutasítottak bennünket, mert minden járókelőt gyanúsnak találtak. Aggasztó volt ez a magatartás.

Kiéhezve és bőrig ázva érkeztünk meg késő este egy osztrák kisvárosba, ahol a már megszokott fogadtatásban

részesítettek. „Tele vagyunk" – közölték,[1] és azt tanácsolták, próbáljunk szerencsét a szomszéd városban, jó tíz kilométerrel arrébb. Katus azonban, akinek feltört a lába, leült az út szélére, és nem volt hajlandó elindulni. Ruhája csuromvíz volt az esőtől, arcát pedig könnyek áztatták. Sötét volt már, amikor végre feltűnt egy taliga, és a rajta ülő paraszt, akit megindított feleségem állapota, felajánlotta, elvisz a következő városkáig. Ott az ő ajánlásával végre szobát is kaptunk. Életünkben nem aludtunk még kényelmesebb ágyban, és nem ettünk finomabb ételt, mint az ott kapott, kétes minőségű margarinban sült tojásokat. Másnap elhatároztuk, felhagyunk a gyaloglással. Vonaton megyünk tovább Melkbe, a Duna menti kisvárosba, ahol Jászi Oszkár várt bennünket egy Koplen névre szóló útlevéllel és csehszlovákiai beutazási engedéllyel. Jászi aggódva kérte, azonnal hagyjuk el Ausztria területét, mert tudomására jutott, a Jockey Club néhány magyar és osztrák főrangú tagja megesküdött, hogy megölnek. A hír nem nagyon rémített meg, mert tudtam, honfitársaim többet beszélnek, mint cselekszenek. Katus azonban székekkel és asztalokkal elbarikádozta hotelszobánk ajtaját, egész éjjel fennmaradt, és töltött revolverrel várta a gyilkosokat. Szégyenkezve kell bevallanom, amíg ő őrködött, én jóízűen aludtam.

A Prága felé tartó vonatban ülve azt hittük, a legroszszabbon már túl vagyunk. Mekkorát tévedtünk! A határszéli Gmündben egy utas felismert – úgy látszik, képtelen vagyok megőrizni az inkognitómat –, és nyomban jelentette nagy felfedezését az osztrák határőrségnek. A régi császári rendszer bürokratái a legkevésbé sem rokonszenveztek Otto Bauer szocialista kormányával, és örültek, ha barátainak kellemetlenséget okozhatnak. A bécsi reakciós lapok azt híresztelték, hogy én több millióval a zsebemben menekültem el Magyarországról. Ez ürügyet adott a határőrségnek, így tetőtől talpig megmotoztak, majd közölték cseh kollégáikkal, hogy hamis néven utazunk. A cseh hatóságok valami szervezési hiba következ-

tében nem kapták meg Prágából az értesítést érkezésünk pontos dátumáról, így aztán a határ átlépése után letartóztattak bennünket, és fegyveres rendőrök kísértek a prágai vonathoz. Kárörvendő utasok álltak sorfalat ehhez a színjátékhoz, mert az emberek élvezetet találtak mások balsorsában. Egy alacsony, szakállas emberke, akinek szeméből csak úgy tüzelt a rosszindulat, gúnyosan meghajolt, és „Herr Graf"-ként köszöntött. Láthatóan nagy elégtételére szolgált, hogy leleplezte inkognitómat. Felismertem benne a bécsi Bristol szálloda portását, akinek mindig busás borravalót adtam.

Egy első osztályú kupéban folytattuk utunkat, ami igazán kellemes változást jelentett ahhoz a harmadik osztályú kocsihoz képest amelyben elindultunk. Az időt kártyázással töltöttük – őrzőinkkel együtt. Prágában nagy tömeg várt a pályaudvaron, mert az esti lapok megírták, hogy Károlyit „elfogták", miközben megkísérelt átjutni a határon. De nem kis megkönnyebbülésünkre a rendőrfőnök is várt bennünket, és nagy zavarban mentegetőzött alárendeltjeinek baklövése miatt. Egy szállóban egész lakosztályt nyitottak számunkra, és a rendőrfőnök maga hozott kitűnő bécsi szeletet a szemközti vendéglőből, mivel a szálloda éttermi szolgálata még nem működött.

Másnap mindenfelől érkeztek a hivatalos bocsánatkérések. Az újságírók és a fényképészek ostrom alá vettek, nem mozdulhattunk ki szobáinkból anélkül, hogy valamerről magnéziummal ránk ne világítottak volna. Másnap egy gazdag özvegy házában, Prága egyik külvárosában ajánlottak fel néhány szobát. Azt reméltük, viszontagságaink, legalábbis egyelőre, véget érnek, de megint csak tévedtünk. Néhány nappal később bementünk egy helyi vendéglőbe. Kalapomat, fogas hiányában, a bejáratnál felállított mellszobor fejére tettem. Az étteremben csak egy kövér középkorú hölgy ült pekingi pincsijével, közel az ablakhoz. Alighogy elkezdtünk enni, két rendőr lépett be. A hölgy diadalmasan ránk mutatott. A rendőrök közölték, őrizetbe vesznek bennünket, és felszólítot-

tak, kövessük őket az őrszobára. Ott tudomásunkra hozták, hogy a pekingi kutyás hölgy feljelentett, amiért kalapomat Wilson elnök szobrára helyeztem, és ezzel megsértettem az elnököt. Miután igazolni tudtam személyazonosságomat, elengedtek. Másnap egy bécsi lap már arról „tudósított", hogy egy vendéglőben Masaryk elnökkel találkoztam, és leütöttem fejéről a kalapját, mire letartóztattak. Nap mint nap agyaltak ki rólam ilyen képtelen történeteket.

Ebben az időben tanultuk meg azt is, mi az: éhesnek lenni. Élelmezésünkre napi 14 koronát fordíthattunk. Mivel ez egyetlen tisztességes étkezésre sem volt elegendő, éhségünk csillapítására cukrot szopogattunk. Szeretetre méltó háziasszonyunk aligha sejtette, az a sör és kétszersült, amit előkelő komornyikja éjszakára mindig bekészített nekünk, jóformán egyedüli táplálékunk. És eközben a bécsi emigráns lapok azzal vádoltak bennünket, hogy dúskálunk a földi javakban. Szűkös anyagi helyzetünk volt azonban a legkisebb gondunk. Ellenkezőleg, inkább az újdonság erejével hatott ránk, és úgy éreztük, új életmódunk kialakításához ez nagyon is szükséges tapasztalatot nyújt.

*

1919 rendkívül meleg nyarát Prágában töltöttük. Ez az idő több szempontból is emlékezetes szakasza marad életemnek. Egyebek között azért is, mert ekkor ért az a megtiszteltetés, hogy közeli kapcsolatba kerültem Thomas Masarykkal, a Csehszlovák Köztársaság elnökével.

Többször is jártam Masaryknál a Hradzsinban levő szép palotájában, amelyet a Mária Terézia korabeli barokk stílus cseh változatában építettek, sok cikornyával és aranyozott díszítéssel. A helyiségeket Beneš később modern Le Corbusier-stílusban alakíttatta át. Masarykban megvolt a nagy ember egyszerűsége. Modora közvetlen volt, és mentes minden olyan modorosságtól, amely gyakran jellemző az alacsony sorból magasra emelkedett

emberekre. Egyszerű származását, kocsis apját ő maga és fia, Jan is gyakran és büszkén emlegette. A lélek és a szellem arisztokratája volt ő, akit semmiféle magas társadalmi állás nem változtathatott meg.

Ez a nagy európéer, ellentétben a legtöbb modern politikussal, népszerűsége érdekében nem hízelgett a nép primitív ösztöneinek. Amikor még ismeretlen egyetemi tanár volt, megdöntötte azt az elméletet, amely szerint a tizenharmadik századi cseh irodalmi nyelv már azonos volt a maival. Mint meggyőződéses liberális és demokrata, ellenezte, hogy a tisztán magyar népességű területeket a lakosság hozzájárulása nélkül Csehszlovákiához csatolják. Bevallotta nekem, a magyarlakta Csallóközt és Komáromot az antant kéretlenül adományozta Csehszlovákiának. A csehek ezt természetesen nem utasították vissza, Masaryk azonban kijelentette nekem: „Ezeket a területeket egyszer majd vissza kell adnunk Magyarországnak, de nem adjuk egy olyan reakciós rezsimnek, amely a Habsburgok visszahozatalára törekszik." Nem éreztem azt, amit Benešnél, aki ugyancsak elismételte ugyanezt előttem, de nála pusztán ürügy volt.

Elutazásunk óta Magyarországon gyors ütemben mentek a dolgok a maguk útján. Június 8-án Clémenceau-tól – ezúttal valóban tőle – távirat érkezett, amelyben ígéretet tett a kommunista kormánynak, hogy képviselőit meghívják a párizsi békekonferenciára, és addig is visszarendelik a román csapatokat a demarkációs vonalra, amennyiben a magyarok haladéktalanul beszüntetik a hadműveleteket.

Kun azt válaszolta, a kommunista hadsereg nyomban beszünteti a harcot, ha a románok visszatérnek a demarkációs vonalra. Clémenceau erre azt felelte, először a magyaroknak kell kiüríteniük Szlovákiát.

Június 24-én Kun elrendelte, hogy a csapatok szüntessék be az előnyomulást és a harcot, a románok ígért visszavonulása azonban nem következett be.

Az angolok, ellentétben a franciákkal, ebben az idő-

ben meg akarták kímélni Magyarországot a román megszállástól. A brit misszió vezetője, Cuninghame ezredes a tárgyalások során azt kívánta, hogy Kun Béla mondjon le, az ügyeket diktatórikus hatalommal egy ideiglenes kormány vegye át, amelynek helyét később az összes pártokat képviselő kormány foglalná el. Közölte, ha Kun elfogadja ezeket a feltételeket, megszüntetik a blokádot, és gazdasági segélyt folyósítanak az országnak. Böhm Vilmos, Kun főparancsnoka, aki Bécsben a tárgyalásokat folytatta, túlment a hivatalos megbízása által megadott kereteken, és felajánlotta, hadserege segítségével megbuktatja és lefogatja Kun Bélát. Clémenceau nem bízott ebben a machiavellista ajánlatban, és jobbnak látta, ha a románok fejezik be a munkát. Így amikor Kun emlékeztette Clémenceau-t a román visszavonulással kapcsolatos ígéretére, azt a választ kapta, hogy kormányával nem tárgyalnak tovább. Kun erre parancsot adott a csapatoknak a támadásra. Julier vezérkari főnök azonban, aki az új offenzíva tervét kidolgozta, elárulta ezt a Bécsben tartózkodó gróf Bethlen Istvánnak és a szegedi kormánynak, akik azután eljuttatták az ellenséghez. Így a magyar hadsereget bekerítették, és egy részét a Tiszába szorítva, meg is semmisítették. Magyarország végső vereségét tehát Julier ezredes és Craenenbroek tábornok készítették elő, és árulásuk nyomán Horthy, Bethlen és Teleki jutottak hatalomra. A diktatúra utolsó napjaiban a bécsi magyar emigránsok sem maradtak tétlenek. Néhány magyar gróf a *Daily Mail* tudósítójának, Ashmead-Bartlettnek segítségével még május 1-én fegyveres rablótámadást szervezett a bécsi magyar követség ellen. Behatoltak Bolgár Elek követ szobájába, feltörték a páncélszekrényt, és 25 millió aranykoronát zsákmányoltak. Az összeget biztos helyre, Ashmead-Bartlett ágyába rejtették a Hotel Sacherben. Bartlett emlékirataiban elismeri, hatmillió korona jutalmat kapott a zsákmányból. A megmaradt pénzt részben ellenforradalmi célokra használták fel, nagyobb

része azonban a Jockey Club játékasztalain „párolgott el".

Röviddel ezután Kun lemondott, és élve az Otto Bauer-féle osztrák kormány nyújtotta lehetőséggel, családjával és barátaival különvonaton Bécsbe menekült, ahol őrizetbe vették. Azok a társai, akiknek nem jutott hely a különvonaton, otthon maradtak, a románok és a fehérek martalékául.

Kezdettől fogva elleneztem a diktatúra kíméletlen módszereit és a háború megindítását, de nem csatlakoztam azokhoz, akik a kommün bukása után hazugságokat terjesztettek Kun Béla terrorizmusáról és kegyetlenségéről. Az igazság az, hogy azokhoz a rendszerekhez képest, amelyeket Magyarország és Európa a későbbi években megismert, a magyar kommün holmi szelíd előjáték volt csupán. A feudális Magyarország alsóbb osztályaiban nem élt olyan gyűlölet uraikkal szemben, mint a francia népben 1789-ben vagy az oroszban 1917-ben. A magyar népet nem lehetett arról meggyőzni, hogy egyenlő és egyenjogú az urakkal, és bosszúvágy sem volt benne. A magyar passzív keleti fajta. Ha arra került a sor, hogy le kellett tartóztatni egy arisztokratát, a magyarok ezt rossz lelkiismerettel tették, attól félve, a Mindenható bosszúja le fog sújtani tiszteletlenségükért. Ilyenkor gyakran még bocsánatot is kértek. Mivel maguk sem bíztak uralmuk tartósságában, földesuraikkal különleges tapintattal bántak, és arra kérték őket, ne feledkezzenek meg erről, amikor majd elkerülhetetlenül fordul a kocka. Ám az emberek semmit sem bocsátanak meg olyan nehezen, mint az alárendeltektől elszenvedett megaláztatást. Az urak nem voltak irgalmasak, és szörnyű bosszút álltak.*

A magyar proletárdiktatúra akkor terméketlen kísérlet volt, amelynek létrejöttéért nagyrészt az antantot terheli a felelősség, és amelyet humanitárius emberbarátok, szentimentális hazafiak, marxista teoretikusok egy csoportja hajtott végre, mint ez minden forradalomban len-

ni szokott, olyan kétes figurákkal együtt, akik személyes érvényesülésre és magánjellegű bosszúra törekedtek. A magyar kommunista *avantgarde* nem bírja el az összehasonlítást az orosszal – az olyan nagy és jelentős egyéniségekkel, mint Lenin és munkatársai voltak.

A magyar szociáldemokraták nem voltak hajlandók tudomásul venni, ha egyszer elfogadták a diktatúra elvét, ebből elkerülhetetlenül következik a terror is. A két írt között ebben a kérdésben állandó ellentétek voltak, jóllehet a terror enyhe volt, hevét a tehetetlenség és a múlt iránti tisztelet is enyhítette. Olyan rabszolgák lázadása volt ez, akik élvezték hatalmukat, de akikben nem volt elegendő bátorság ahhoz, hogy be is váltsák fenyegetéseiket. Sikerült megrémíteniük és megalázniuk a burzsoáziát, de ártalmatlanná már nem tudták tenni. Böhm azt állítja emlékiratában *(Két forradalom tüzében)*, hogy a munkásokból összeállított haditörvényszékek Budapesten összesen négy, a vidéken huszonnégy halálos ítéletet hoztak. Igaz, egy Cserny nevű kalandor önkényes módon az első hetekben önálló terrorkülönítményt alakított, beszállásolta magát a város közepén levő Batthyány-palotába, és a bejárat fölé kiíratta: „A Forradalmi Kormányzótanács Terrorkülönítménye" – ami megfagyasztotta a vért a burzsoá erekben. De uralmuk nem tartott soká: kormánycsapatokkal fegyverletételre kényszerítették és a frontra vezényelték őket.

Egy másik rettegett forradalmi alakulat, amelyet a nyugat-magyarországi fegyveres parasztzendülések ellen vetettek be, Szamuely Tibor vezetése alatt állott. Szamuely a korszak legérdekesebb alakjai közé tartozott, a kommün Saint-Justje volt, tiszta lelkű fanatikus, aki nagy személyes bátorsággal rendelkezett. Oroszországból, ahol küldetésben járt, az utolsó napokban visszatért Budapestre, tudva, hogy közel a vég. A bukás után öngyilkos lett, hogy ne kerüljön az ellenség kezére.

Maga Kun, aki eredetileg alacsony sorból származó újságíró volt, mélységesen élvezte, amikor az egykor hatal-

mas arisztokraták felkeresték, és valami szívességet vagy vagy kivételes elbánást kértek tőle. Nemigen tudott tőlük bármit is megtagadni. Erősen megvolt benne fajtájának szentimentalizmusa. Könnyen sírt. Amikor halálos ítéletet kellett aláírnia, ha csak egy közönséges gyilkosét is, könnyeket ontott. A könyörtelen terrort, a kíméletlen megtorlást, a nép bosszúját hirdette, de mindenkin kész volt segíteni, aki személyesen fordult hozzá. József főherceg fiát, akit túszként fogtak le, saját lakásában őriztette, és sok más arisztokratát mentett meg személyes közbelépésével. Más kommunisták is ugyanezt tették. Bizonyság erre, hogy a felsőbb osztályoknak mindössze öt tagja vesztette életét uralmuk alatt, és ezek se voltak vezető politikusok.

A vörösterror áldozatainak száma a magyar fehérbíróságok adatai szerint 234 volt. Ütközetben körülbelül 500 ember esett el. A fehérterror viszont, saját adatai szerint, 5000 áldozatot követelt.

Kun menekülése után Peidl Gyula lett az új szociáldemokrata kormányelnök. Az antantnak ekkor két magyar kormánnyal kellett tárgyalnia, a szegedivel és a budapestivel, mivel mindkettő azt hangzotatta, egyedül ő képviseli az igazi Magyarországot, és egymást nem voltak hajlandók elismerni. Cuninghame ezredes és Gorton tábornok megpróbált közvetíteni, és rábírni a szegedi hazafiakat, hogy mentsék meg az országot az idegen megszállástól. Hosszas rábeszélés után Bethlen István a véröntás elkerülése érdekében megígérte közbenjárását a szegedi kormánynál, hogy Schnetzer tábornok ne vonuljon csapataival a főváros ellen, amíg meg nem alakul az egész országot képviselő koalíciós kormány. Néhány nappal később azonban Schnetzer tábornok és Friedrich István két román zászlóalj segítségével behatolt a kormányépületekbe, és letartóztatta Peidl miniszterelnököt és minisztertársait. Habsburg József főherceget kormányzóvá kiáltották ki, ő pedig Friedrichet nevezte ki miniszterelnökké. Novemberben Horthy ellentengernagy, aki meg-

várta a fosztogató román csapatok távozását, katonai különítményei élén bevonult a fővárosba, osztrák tengernagyi egyenruhában ülve híres fehér lován. Budapestet „bűnös városnak" nevezte, és büntetésül szabadjára engedte a fehérterrort.*

1919. november 26-án Sir George Clerk az antant Legfelsőbb Tanácsa nevében hivatalosan is elismerte a Horthy-rendszert. Az elismerés meghatározott feltételeken alapult. A legmeglepőbb a négy feltétel közül abban állt, hogy a magyar kormánynak „minden magyar állampolgár számára biztosítania kell az összes állampolgári jogokat, beleértve a sajtó-, a gyülekezési és a szólásszabadságot, valamint a demokratikus alapokon álló általános, titkos választójogot". Ezeket a feltételeket természetesen sohasem teljesítették. A reakciós uralom nyeregbe segítésének igen hatékony eszköze volt az élelmiszersegély. Az Egyesült Államok Herbert Hoover vezette segélyprogramját és a holland élelmiszersegélyt Magyarországtól mindaddig megtagadták, amíg a liberálisok és a szociáldemokraták vagy a kommunisták voltak hatalmon. Később, a Horthy-rendszer idején, amikor Sir William Goode volt a segélyprogram európai igazgatója, minden baloldalisággal gyanúsítható párttól vagy szervezettől megtagadták az élelmiszersegélyt. A nélkülöző lakosságnak az uralkodó klikk elfogadása vagy az éhezés között kellett választania.**

1920 tavaszán Magyarországra látogatott Josiah Wedgwood ezredes egy angol képviselő-küldöttséggel, és részletes jelentést készített a brit alsóháznak a szocialisták és zsidók ellen elkövetett atrocitásokról. Sir George Clerk is valósághűen informálta a Legfelsőbb Tanácsot, és jelentései merőben ellentmondtak a katonai missziók, különösen pedig a Bandholtz vezérőrnagy által vezetett amerikai misszió jelentéseinek. Bandholtz teljesen a régi rend visszaállítóinak bűvkörébe került, és még az általuk igénybe vett eszközök sem zavarták.

Az emigráció első telét Észak-Csehországban töltöt-

tük. Mint olyan ember, aki mindaddig a sors kegyeltje volt, akinek gyermekkora óta hízelegtek, most először kerültem szembe az emberi természettel a maga meztelenségében, és ismertem meg az embereket igazi valójukban, olyan helyzetben, amikor semmit sem várhattak tőlem. Nem volt éppen felemelő élmény. A gazdagok helyzetének egyik hátránya abban van, hogy többnyire a legértéktelenebb emberekkel vannak körülvéve. A jó ízlésű emberek távol tartják magukat tőlük. Így nincs módjuk megismerni az igazi emberséget, amikor pedig először beszélnek és viselkednek velük őszintén, megrendül az emberiségbe vetett bizalmuk. Ilyenkor eltart egy ideig, amíg felfedezik, hogy másfajta emberek is léteznek. A fehérterror idején a magyarországi lapok nap mint nap a leggonoszabb vádaskodásokat közölték ellenem és még feleségem ellen is. Tehetetlen voltam, mert egyetlen szerkesztő sem mert tőlem bármit is közölni.

A szociáldemokraták számára a bűnbak szerepét töltöttem be. Mint outsider, én lehettem az a teher, amelyet a legkönnyebben kidobhattak hajójukból, miután az a párt magyarországi presztízsvesztesége következtében erősen megrongálódott. Így aztán sok éven át egyszerűen képtelen voltam megvédeni magam, sehol se tudtam elmondani az igazságot. Én lettem tehát az első számú bűnbak.

1919-ben és 1920-ban, a mélységes csalódásnak ezeknek a keserves éveiben sokat gondolkoztam kudarcunk okain és az elkövetett hibákon. Bírálóim minduntalan gyengeségemet hányják a szememre. Elismerem a vád jogosságát. Vádolom magam, gyenge voltam, de nem a baloldallal, hanem az uralkodó osztályokkal szemben; neveltetésem következtében megengedtem, hogy soviniszta előítéletek befolyásoljanak a határok és demarkációs vonalak kérdésében, holott ezeknek közömbösnek kell lenniük az olyan ember számára, akinek végső célja a dunai konföderáció. Soha nem került volna sor Kun Béla uralmára, ha én kíméletlenül leszámolok a reakció-

val. Ha radikális reformokat léptetünk életbe, és erős kézzel letörjük a jobboldalt, Kun Béla propagandája ártalmatlan lett volna. A mi hibánk a túlzott liberalizmus és a demokratikus eszményekhez való ragaszkodás volt.

Mindaddig azt hittem, hogy demokratikus módszerekkel is elérhető a tervszerű gazdálkodáson alapuló új rend, és a tőketulajdonosok maguk is el fognak jutni ahhoz a következtetéshez, hogy a *laisser faire* elve nem kifizetődő. Azt hittem, a szervezett termelés és a demokrácia nem összeegyeztethetetlen egymással. Ekkor azonban megértettem, a demokrácia, legalábbis egyelőre, Kelet-Európában gátja a haladásnak. Uralkodó osztályaink túlságosan makacsok és önzők voltak. Csakis saját módszereikkel lehetett őket megfékezni. Éreztem, ha ebből a leckéből nem vonnánk le a logikus következtetést, ez merő szentimentalizmusra vallana, és további szerencsétlenségekhez vezetne. Hogyan ragaszkodhat valaki, tettem fel magamnak a kérdést, a tizenkilencedik század liberális demokratikus módszereihez, amikor a hatalmon levőknek kiváltságaik védelmében semmiféle ilyen elvük és aggályuk nincs? És vajon a szociáldemokrácia vezetői, akiknek politikai szemhatára nem terjed túl a bérharcokon, alkalmasak-e arra, hogy egy új rend megteremtői legyenek? Az én magyarországi tapasztalataim az ellenkezőjét bizonyították.

Ezeket a vezetőket korrumpálta a kapitalizmus, ízigvérig opportunistákká váltak, gyengének bizonyultak akkor, amikor a burzsoázia erős volt, válságos időkben pedig hiányzott belőlük a gerinces tartás és határozottság. Én sem voltam eleve ellensége az evolúciós taktikának, de úgy láttam, a II. Internacionálé a kapitalizmust konszolidálja. Ezért arra a következtetésre jutottam, hogy a hatalmat forradalom útján kell megragadni, és diktatórikus eszközökkel kell megtartani mindaddig, amíg a köztisztviselők új gárdáját ki nem alakítják. A demokrácia olyan fényűzés, amelyet egyelőre nem engedhetünk meg

magunknak. A harcot ma még nem lehet megvívni a kommunisták segítsége nélkül, ha nem akarjuk, hogy a régi feudális rendszer – korszerű terrormódszerekkel megerősödve – visszatérjen. Szembe kellett néznem az igazsággal, bármilyen zord és kellemetlen volt is az. Nem volt más választásom.

A politikai meggyőződés változásai mögött természetesen mindig megtalálhatjuk az érzelmi okokat is. Nálam az ilyen természetű okok a saját osztályomból való teljes, végső kiábrándulásommal függtek össze.

Osztályom tagjainál még a hazafiság is üres szóvirágnak bizonyult, hiszen a románok az ő kérésükre szállták meg Budapestet. És ebben sem a kommunizmus leverésének célja vezérelte őket, hiszen Kun Béla akkor már letűnt a színről, hanem egyszerűen az a szándék, hogy megdöntsék a szociáldemokrata kormányt. Később, amikor a hitleri Németország megszállta Franciaországot, Belgiumot, Hollandiát és más országokat, megtanultuk, hogy akiknek volt valami vesztenivalójuk, rendszerint együttműködnek az ellenséggel. De akkoriban ez még új jelenség, friss tapasztalat volt.

Egykori barátaim legnagyobb része jól tudta, hogy az ellenem felhozott vádak közönséges rágalmak, amelyeket politikai okokból eszeltek ki. Ők azonban, „a cél szentesíti az eszközt" elve alapján, együtt üvöltöttek a farkasokkal. Nyíltan elismerték, a politikai szempontok fontosabbak az igazságnál vagy a hűségnél. Ma már, visszatekintve, látjuk, a tizenkilencedik század morális értékei, köztük a politikai magatartás normái és elvei az első világháború után megrendültek, és azóta sem tértek vissza jogaikba.

Emigrációm kezdetén léptem politikai fejlődésem harmadik szakaszába. Az első akkor kezdődött, amikor 1912-ben lemondtam az OMGE elnökségéről, mert felismertem a latifundiumok káros befolyását, és láttam, hogy kollégáim csak saját érdekeiket védik. Akkor ér-

tettem meg a demokratikus Magyarország szükségességét.

Pacifistává, majd ezen keresztül szocialistává az első világháború hatására lettem. Mindig is vonzott a zárt rendszerek deduktív logikája, és ezt az igényemet a marxi dialektika ugyanúgy kielégítette, mint ifjúkoromban a katolicizmus. A háború alatt tapasztalt kiáltó igazságtalanságok azután kiváltották belőlem azt a morális felháborodást, amely nélkülözhetetlen feltétele volt ez új meggyőződésem kialakulásának.

A marxista gondolatot a maga logikus végkövetkeztetéséig követve, szükségszerűen jutottam el a kommunizmushoz, bár a kommunisták által válogatás nélkül alkalmazott módszereket nemigen tudtam elfogadni. A kommunista pártba sohasem léptem be, hanem mindinkább olyan baloldali szocialista lettem, akit semmiféle pártfegyelem nem korlátoz. Arisztokrata neveltetésem miatt, sajnos, soha nem tudtam saját nyelvükön beszélni munkásokkal vagy parasztokkal, és így mindig távol maradtam attól a közösségtől, amelyhez tartozni szerettem volna. Egész életemben nélkülöztem a valahová „tartozás" kellemes érzését. De csak így őrizhettem meg függetlenségemet, amelyért nagy árat fizettem: a magányt.

Száműzetésünkben két rokonom látogatott meg bennünket: Erzsébet nővérem és mostohaanyám, Geraldine néni. Mindketten buzgó katolikusok voltak, és a vallás tanításait többi rokonomtól eltérően értelmezték. Kettejük, de különösen Erzsébet segítsége nélkül, azt hiszem, aligha tudtuk volna elviselni az első évek nehézségeit és anyagi nélkülözéseit.

Néhány levelem, amelyet egyik „legodaadóbb" hívemmel küldtem Erzsébetnek, a budapesti rendőrfőnök kezébe került.[35] Ezt maga a rendőrfőnök közölte nővéremmel. A rendkívüli idők az emberi természet addig rejtett vonásait hozták felszínre. Rám, aki oly sokáig kívül éltem az élet realitásain, az ilyen tapasztalatok megrázó

hatással voltak, és döbbenetemből csak sokára, nehezen tudtam magamhoz térni.

Csehszlovákiában hemzsegtek körülöttünk a kémek és az *agent provocateur*-ök. Egy bérgyilkos golyójától egyszer csak a férji féltékenység mentett meg. A történet a következő:

1920 nyarát egy Prága közelében fekvő kis fürdőhelyen, Podebradyban töltöttük. A cseh sovinizmus virágkorát élte, és csak a legnagyobb nehézséggel tudtunk az országban olyan helyet találni, ahol meghúzódhattunk.

Egy nap izgatott fiatalember keresett fel bennünket, és fantasztikus történetet adott elő. Egy royalista klubnak volt a tagja – akkoriban még működtek ilyen szervezetek a Csehszlovák Köztársaságban –, és magyar royalisták arra kérték, segítse át a határon egy fontos feladattal megbízott barátjukat. Ezt meg is tette, majd meghívta a magyart saját házába. Együtt ittak, és néhány pohár után az idegen bizalmasan megvallotta a háziasszonynak: útjának célja Károlyi Mihály meggyilkolása. Az asszony nyomban közölte ezt férjével, és az, bár royalista volt, kötelességének tartotta, hogy figyelmeztessen. Ő semmiféle gyilkosságba nem akar belekeveredni, mondotta nekem. Benyomásunk szerint a féltékenység indította erre a lépésre, mert a magyar férfi udvarolni látszott a feleségének. Elküldtem a rendőrségre, derítsék ki, mennyi az igazság a történetben. A rendőrök csapdát állítottak fel. A mi Othellónk felhívta a magyar Don Juant, és közölte vele, én ekkor és ekkor itt és itt leszek. A rendőrség lehallgatta a beszélgetést, és semmi kétsége nem maradt a dolog komolyságát illetően. A magyart helyettem két rendőrtiszt várta a megbeszélt helyen. A rendőrségen bevallotta, hogy egy tiszti szervezet küldte Budapestről, és siker esetére 50 000 koronát ígértek neki. Elég alacsonynak tartottam ezt az árat az életemért, amelyet ezúttal egy férj féltékenysége mentett meg.

Amikor híre terjedt, hogy merényletet kíséreltek meg ellenem, a cseh munkások elhatározták, ők gondoskod-

nak biztonságomról. Egy Hauser nevű ember felajánlotta, költözzem hozzá. A Hauser család szívessége, megértő embersége igazi vigasztalás volt számunkra. Mindent megtettek, hogy kárpótoljanak azért, amit elszenvedtünk. Ekkor szakadtak el végképp a múlthoz fűző kötelékeim. Elveszítettem mindazt, amit általában a legfontosabbnak tartanak az életben, de nyertem helyette valamit, amit addig nem ismertem. Életemben először tapasztaltam azt az önzetlen nagylelkűséget, amelynek a szív a táplálója és mozgatója.

2.

Olaszországi letartóztatásom

Amikor a Vörös Hadsereg Tuhacsevszkij parancsnoksága alatt Varsó felé nyomult előre, Beneš megkérdezte tőlem, hajlandó volnék-e Leninhez utazni, és lebeszélni a csehszlovák államhoz csatolt Kárpát-Ukrajnával kapcsolatos esetleges igényéről. Az én véleményem az volt, hogy ennek a területnek függetlennek kellene maradnia, mert annak idején csak így csatlakozhat majd a dunai konföderációhoz, így tehát vállalkoztam volna a tárgyalásokra.

Néhány nappal később azonban Tuhacsevszkijt megállították Varsó előtt. Lengyelországgal megkötötték a békét, és Benešnek nem kellett többé aggódnia a Vörös Hadsereg előnyomulása miatt. Nem volt szükség a Leninnel folytatandó tárgyalásokra sem. Mi több, Beneš úgy érezte, jobb lenne engem valahogy eltávolítani az országból, és ezért diplomatikus udvariassággal szóba hozta, bizonyára kellemesebben éreznénk magunkat enyhébb éghajlaton, annál is inkább, mert Csehszlovákiában a közelgő télen tüzelőhiányra kell számítani. Az ürügy sovány volt, hiszen a kladnói körzet bányászai egy óra túlmunkát ajánlottak fel a Károlyi család ingyenes szénnel való ellátása érdekében.

Mindamellett tudomásul vettük a célzást, és elhatároztuk, áttelepülünk Olaszországba. Csomagolni kezdtük ekkorra már megszaporodott bőröndjeinket – nővérem ugyanis, nagy kockázatot vállalva, közben néhány hol-

minkat utánunk hozta. A csehszlovák kormány *laisser passer*-val látott el bennünket, és Rómával is elintézte olaszországi letelepedésünk dolgát.[36]

Firenzében egy családi panzióban vettünk ki szobákat. A lakók legnagyobb része orosz emigráns volt. Barátságos viszony alakult ki köztünk, hiszen mindentől függetlenül sorstársak voltunk a szegénységben, és akkor nem is sejtettük, hogy ezek az emberek, akikkel oly kedélyesen énekelgettünk és iszogattunk együtt, súlyos következményekkel járó hajszát képesek ellenünk indítani. Hogy így volt, azt évekkel később tudtam meg Sforza gróftól, aki ebben az időben, 1921-ben a liberális Giolitti-kormány külügyminisztere volt.

Egy szép napon teára voltam hivatalos Türr Stefániához, akinek apja, Türr István tábornok az 1848-as forradalom után a Kossuth-emigrációhoz tartozott, majd felvette az olasz állampolgárságot. Lánya már olasznak számított, de kapcsolatban maradt Magyarországgal, és rokonszenvet mutatott irányomban, aki megvalósítottam azt, amiért apja harcolt: Magyarország függetlenségét. Velünk teázott egy fiatalember is, akit Türr Stefánia mint barátját mutatott be nekem. Számtalan kérdést intéztek hozzám, és én nyíltan, őszintén válaszoltam ezekre, hiszen semmi okom nem volt leplezni közismert politikai nézeteimet.

Másnap reggel, amint kinyitottam az újságot, elszörnyedésemre egy velem folytatott hosszú interjút találtam benne. Minden szót, amit előző nap mondtam, és sok mindent, amit nem is mondtam, a lehető leggonoszabb értelmezésben láttam viszont. Még külsőmet is sátánnak festették le. Gondosan előkészített csapda volt az egész, amelybe nyakig beleestem. Mivel az olasz kormány vendégszeretetét élveztem, eszemben sem volt a nyilvánosság előtt politikai kérdésekről nyilatkozni. Mivel a látszat szerint megsértettem ezt a szokást, kedvezőtlen benyomást keltettem Rómában. Természetesen pontosan ez volt a cél. Később megtudtuk, Türr Stefánia a

Horthy-kormányzat ügynöke volt, és feladatul kapta, érje el kiutasításomat Olaszországból. Személyes gyűlöletére pedig az adott okot, hogy amikor még köztársasági elnök voltam, D'Annunzio megbízásából Budapesten járt, és kihallgatást kért tőlem, amit azonban, az olasz külképviselet kérésére, én megtagadtam. Most bosszút állt.

Csendesen éltünk, leginkább csak a panzió lakóival, a Muravjovokkal, Nariskinekkel, Olszuvjevekkel érintkeztünk, akik még a cári Oroszország bűvkörében éltek, abban a szilárd meggyőződésben, hogy Szentpétervárra való visszatérésük már csak hónapok kérdése. Hozzáfogtam emlékirataim megírásához, amiben titkárom, Fazekas Sándor volt segítségemre. Fazekas magyar menekült volt, aki ott, Firenzében szegődött mellém ennek a munkának az elvégzésére.

Nem is gyanítottuk, hogy a firenzei „társaság" ellenségesen figyel bennünket, és napjaink a Mediciek városában meg vannak számlálva.

1921 tavaszán kibéreltük a fiesolei Primavera-villát, amely olajfáktól környezve nézett le a városra. Ezekben a *Marcia su Roma* előtti napokban Firenze utcáin állandóak voltak az összecsapások a fasiszták és a kommunisták között. A fasiszta csőcselék a fiatal Imperiali márki vezetésével felgyújtotta a szakszervezetek helyi székházát. Az újságokban mindennap olvashattunk megölt fasisztákról vagy kommunistákról. A légkör telítve volt elektromos feszültséggel. Firenze utcáin még lövöldözésre is sor került. Örültünk, mert Fiesolében csendes menedéket találtunk, boldogságunk azonban nem sokáig tartott.

Alig laktunk ott egy hete, amikor egy délután, miközben a kora tavaszi napot élveztük, egy kisfiú jelent meg a veranda mögött. Szemmel láthatóan ijedten mutogatott a kapu felé, jelezve, „azok" ott bennünket keresnek. A villánkhoz vezető ösvény végén egy csapat egyenruhás embert pillantottunk meg. Egyelőre nem jöttek közelebb. Így telt el egy negyedóra. Egyszerre különös neszeket hal-

lottunk a bokrokból, az egyenruhásoknak pedig nyomuk veszett. Azután a hátsó ablakokon kipillantva meglepő látványban volt részünk. A carabinierik teljesen körülvettek bennünket, és puskájuk csövét a villára szegezték. Végül egy tiszt összeszedte a bátorságát, és két embere kíséretében a verandára lépve, közölte velünk, hogy le vagyunk tartóztatva. A letartóztatás ekkor már rendszeresen ismétlődő eleme lett életünknek.

Villánk elfoglalásának történetét alighanem feljegyezték a fasizmus történelmi évkönyveibe, az olyan nagy győzelmek sorába, amilyen húsz évvel később a mentoni csata volt.* Miután kiderült, semmiféle fegyverünk nincs, és nem akarunk velük harcba szállni, a carabinierik megkönnyebbülten másztak elő rejtekükből. Padlástól pincéig átkutatták a villát, feltúrták a szekrényeket, ládákat, könyveket, újságokat, kéziratokat. Katus idős orosz szobalánya, akit Firenzében fogadott fel a gyerekek mellé, és aki annak idején Erzsébet nagyhercegnő szolgálatában állt, amíg azt meg nem ölték, a muzsik fatalizmusával vette tudomásul a történteket.

Noha a házkutatás során semmi kompromittáló nem került elő, nekem és titkáromnak be kellett ülnünk a teherautóba, fegyveres carabinierik közé. Az asszonyok a gyerekekkel majd személykocsin jönnek utánunk. A gyerekeket tehát felverték délutáni álmukból, és beültették őket a kocsiba. Feleségem azonban nem volt hajlandó beszállni, és végül megengedték neki, hogy velünk jöjjön a teherautón. Engem és titkáromat megbilincseltek, mire Katus követelte, őrá is tegyenek bilincset. A tiszt azonban elutasította, mondván: „Donnákat nem szoktunk megbilincselni." Elindultunk, de menet közben szuronyokat szegeztek a mellünknek, amit túlzott óvintézkedésnek véltem két olyan emberrel szemben, aki nem tudja használni a kezét. Egy darabig még elkísért minket a villa őrzőjének, egy bernáthegyi kutyának kötelességtudó ugatása. A kutyát csak úgy tudtam megmenteni az egyik rendőr gyilkos szándékaitól, hogy felvilágosítottam: nem

a mienk, hanem Thurn und Taxis hercegé, ami igaz is volt.

Keresztülhajtottak velünk az emberekkel zsúfolt firenzei utcákon, át a város központján, végig a Via Tornabuonin, győzelmi trófeaként mutogattak bennünket az örömujjongó fasisztáknak. A rendőrségen mindnyájunkat egy kőpadlós, üres cellába zártak. Végül nagy nehezen sikerült néhány pokrócot szereznünk, a gyerekeket azokra fektettük. Ha a mosdóba mentek, még őket is szuronyos őr kísérte.

Másnap reggel végre a rendőrfőnök elé vezettek, és megkérdezhettem tőle, milyen vádak alapján tartóztattak le. Nyíltan megmondta, nem volt ellenem semmiféle vád, csupán a firenzei lakosság követelte kiutasításomat. Az olasz sajtó tele volt a rólunk költött rémmesékkel: úgy állítottak be, mint a toscanai forrongás fő szervezőjét, az én nyakamba varrták a zavargásokat és mindazt, ami a tartományban történt. A Primavera-villa tulajdonosa a lapok szerint szocialista volt, a nevelőnő bátyja pedig szakszervezeti aktíva. Mellesleg egyikükkel sem találkoztam, és háziurunk politikai nézetei felől sem érdeklődtem: a háziurak általában nem kommunisták. Azt is írták, hogy pénzt osztottam szét az általam kezelt bolsevik alapból, hogy Katus orosz menekültekre és olasz tisztekre kémkedett, de a bűnösségem döntő bizonyítéka, amit tagadni sem lehetett, az volt, hogy könyvtáramban szocialista irodalmat találtak: Marx *Tőké*-jét, továbbá Kautsky és Lenin műveit.

Azt a kérésemet, hogy táviratot küldhessek Giolittinak, és ügyvédet fogadhassak, elutasították. Csak annyit kérdeztek, melyik országba szeretnék menni. Megmondtam: bárhová, Ausztria kivételével (mivel az a magyar fasiszták számára könnyen elérhető volt). Erre még aznap elvittek bennünket Tarvisióba, az osztrák határszélre. Ismét bilincset raktak a csuklómra, és összeláncoltak a titkárommal. Szegény Fazekas ezt rosszul bírta, mert képtelen volt velem lépést tartani. Túl nehéz volt neki

a lánc, és kínlódva botladozott utánam, kérve az őrt, lazítsa meg túl szorosra zárt bilincseit. Kimerülve vonszoltam magam után. Furcsa látványt nyújthattam magam is, amint feltoltak az olasz vonat magas lépcsőin, képtelen lévén a kezemmel kapaszkodni, miközben Fazekas a lánc másik végén csüngött, mint a vízből kifogott hal.

Különös volt az utazás is a határig. Feleségem magyarul szidalmazta általában az olaszokat, különösen pedig a carabinieriket. Fazekas viszont, aki rettegett attól, hogy magunkra haragítjuk a szállításunkkal megbízott tisztet, így fordította feleségem szavait: „A grófné mélyen rokonszenvezik Önnel és az olaszokkal, és legfőbb óhaja, hogy vendégül láthassa Önt szalonjában, amikor majd visszatér Budapestre." Ezután a Károlyi és Andrássy családok mesés gazdagságának részletes leírása következett. Katus nem beszélt olaszul, de energikusan próbálta cáfolni mindazt, amit Fazekas mondott. Erre azonban nem is volt szükség. A tiszt szomorúan nézett rá, és azt mondta Fazekasnak: „Mondja meg a hölgynek, pontosan el tudom képzelni, mit mondott. Sajnálom, igazán sajnálom." Velencében az udvarias fiatalember igyekezett megbékíteni Katust, megmutatta neki a San Marco szépségeit, és egy csokor tavaszi virágot vett neki. A határon pedig, nagy bocsánatkérés közepette, érzékeny búcsút vett tőlünk, és reményét fejezte ki, hogy még más körülmények között is fogunk találkozni.

Tarvisióban, amikor papírjainkat átvizsgálták, kiderült, hogy nincs osztrák beutazási vízumunk, mire visszaküldtek bennünket Olaszországba. Ekkorra a gyerekek már teljesen kimerültek, és a bőröndök tetején aludtak. Az olasz határállomáson az egész komédia megismétlődött. Végül fél tucat telefonbeszélgetés után megengedték, hogy osztrák területre lépjünk, de közölték, amíg további sorsunk el nem dől, bele kell törődnünk, internálnak bennünket. Poggyászunkat a rendőrség vette őrizetbe. Bár papírjaink, okmányaink és könyveink legnagyobb részét a firenzei rendőrség lefoglalta, egy kisebb

bőrönd szerencsére elkerülte a figyelmüket. Ebben egyebek között egy olyan levél is volt, amely részletesen ismertette Stromfeld tábornok tervét a Horthy-rendszer megdöntésére. A részvevőkre, akiket a levél név szerint említett, biztos halál várt volna, ha lelepleződnek. Katusnak sikerült kinyitnia az irattáskát, de egy detektív, aki titokban megfigyelés alatt tartotta, észrevette a szándékát, és a táskát elvette tőle.

Fazekas, akinek ekkor már elege lehetett ebből a titkári állásból, engedélyt kért és kapott az osztrák hatóságoktól, hogy Bécsbe utazzon. Fel is ült az első vonatra, és eltűnt az életemből.

A villachi internálás azt jelentette, hogy a kisváros legjobb szállodájában jelöltek ki tartózkodási helyet számunkra. Mivel azonban a magyar kormány kiadatásomat követelte azon a jogcímen, mert „megölettem Tisza Istvánt", és négymillió koronát vittem ki az országból, barátaim nem tartották ezt elég biztos menedéknek. A villachi munkások attól tartottak, magyar terrorista csoportok az akkoriban igen gyakran alkalmazott recept szerint elrabolnak bennünket, és áthurcolnak a határon. Ezért önkéntes jelentkezőkből őrséget szerveztek, és ennek tagjai egész éjjel felváltva őrködtek a szálloda előtt. Így hát tulajdonképpen a munkások védelme alatt álltam. Mélyen megindított, hogy az egész napi munka után feláldozták értem éjjeli nyugalmukat.

Napjaimat a hotelszobában töltöttem Giolittihez és Sforzához intézett memorandumok írásával. Ezekben rehabilitációmat követeltem, és felajánlottam, visszatérek Olaszországba, és bármilyen tárgyilagos vizsgálatnak alávetem magam. Naiv módon azt hittem, a prefasiszta Olaszországban, a liberális Giolitti-kormány idején az ilyesmi még a lehetőségek birodalmába tartozik. Azt viszont tudtam, ha nem sikerül tisztáznom magam a toscanai zavargások szításának vádja alól, egyetlen országban sem számíthatok letelepedési engedélyre. Leveleimre nem kaptam választ.

Később felfedeztük: a bőröndök pakolása közben a carabinierik minden értéktárgyunkat ellopták. Értékben a legnagyobb veszteség Katusnak egy rubintokkal és gyémántokkal kirakott karperece és néhány szőrmebunda volt, de a legsúlyosabb csapást mégis könyvtárunk elkobzása jelentette. Egy idő múlva kártérítési igényt nyújtottunk be, de a fasiszta kormánytól azt a választ kaptuk, hogy a carabinierik becsületességének kétségbevonása az olaszok megsértésével egyenlő.

Amikor a villachi elvtársak tudomást szereztek a rendőrség kezébe jutott kompromittáló levélről, elhatározták visszaszerzését. A helyi rendőrség szeretetre méltó főnöke egy nap teára hívott meg bennünket, és ott nála, a fürdőszoba egyik polcán, feleségem felfedezte a bőröndöt. A vállalkozó szellemű villachi munkások ezek után gyors cselekvésre szánták el magukat, és részletes tervet dolgoztak ki a bőrönd megkaparintására. A tervet szerencsére már nem kellett végrehajtani, mert másnap, legnagyobb meglepetésünkre és megkönnyebbülésünkre, a táskát a levéllel együtt visszakaptuk. Sohasem derült ki, hogy a rendőrség elolvasta-e a levelet.

Az olasz hatóságok, amint az ilyenkor lenni szokott, számunkra teljesen értéktelen írásokat foglaltak le, miközben az egyetlen, ami fontos lett volna, elkerülte a figyelmüket. De náluk maradt feleségem naplója, amelyet Türr Stefánia „fordított" le számukra. Ezt a naplót később eladták egy magyar napilapnak, amelynek szerkesztője Károlyi Imre ügyvédje, dr. Ulain volt. Amikor ott megjelent, magyar munkásasszonyok megtakarított pénzükből gyűjtést indítottak abból a célból, hogy feleségem védelmére ügyvédet fogadjanak, és bepereljék Ulaint, aki a parlamentben is támadta feleségemet.

Az utolsó villachi napokat egy Samek nevű mozdonyvezető házában töltöttem, mert a Magyarországon ellenem indított kampány már túl veszedelmesnek tűnt ahhoz, hogy továbbra is a szállodában maradhassak. Samek alacsony termetű, dinamikus ember volt, az öntudatos,

értelmes és megbízható munkás legjobb fajtájából, és én mindig hálás leszek neki és családjának azért a gondoskodásért, amellyel akkor körülvettek.

Katus, aki a gyerekekkel együtt a szállodában maradt, egy nap észrevette, egy rendőr diszkréten követi. Felháborodva egyenesen hozzá lépett, és megkérdezte: parancsa van-e arra, hogy megfigyelje? A szerencsétlen flótás nagy zavarban dadogta: „Igen, de észrevétlenül."

Bécsi barátaim, a hűséges Jászi Oszkár és Szende Pál (ez utóbbi annak idején kormányom pénzügyminisztere volt) nagy igyekezettel kerestek olyan országot, ahol letelepedhetünk. Érintkezésbe léptek a belgrádi kormánnyal, és végül meg is kaptuk a jugoszláv beutazási engedélyt. Jugoszláv útlevelet is kaptunk, és ezt 1921-től egészen 1946-ig, száműzetésünk végéig használtuk.

Búcsút mondtunk tehát Ausztriának és hű barátainknak, a villachi munkásoknak. Évekkel később Sforza gróf, aki akkor már szintén emigráns volt – az olasz fasizmus elől menekült külföldre –, felkeresett Párizsban. Elmondta, hamarosan megjelenő emlékirataiban megpróbálta jóvátenni a velünk elkövetett igazságtalanságot. Kormányát, mint írja, a magyar kormány unszolta Károlyi kiutasítására, az olasz rendőrséget pedig az orosz emigránsok vezették félre olyan bejelentésekkel, amelyek később merő koholmányoknak bizonyultak.

3.

Jugoszlávia

A következő két esztendőt[37] Dalmáciában, az Adria partján töltöttük. Amikor a lágy és édes olasz tájról erre a sziklás, csupasz partvidékre érkeztünk, először éreztük a a száműzetés súlyát. A könyörtelenül tűző nap holmi Ördögszigethez tette hasonlóvá a szemünkben a száraz kaktuszokkal tűzdelt, árnyék nélküli, puszta vidéket.

Splitben telepedtünk le, a kikötővárostól mintegy húszpercnyire épült új, nagy, kaszárnyaszerű Schiller Szállodában, amely magányosan állt egy kis öböl partján. Az elhagyott hotelt valósággal megszállták a legyek, ellepték az ennivalót, belefulladtak a kávéba, és még jobban kikezdték sokat próbált idegeinket. A gyilkos hőséget csak úgy tudtuk elviselni, ha a nappalokat a gyerekekkel együtt a tengerben töltöttük. Mivel a lakosság nyelvét nem értettük, úgy éreztük, mintha teljesen el lennénk vágva a világtól.

A nyári hónapokban itt még éjjel is olyan elviselhetetlen a hőség a keskeny utcákban, hogy a lakosság annak idején fogta az ágyneműjét, és éjszakára kitelepedett a város mögötti hegyoldalra.

Viszont, Csehszlovákiával ellentétben, itt a lakosság körében semmiféle ellenséges érzülettel nem találkoztunk. A dalmát régi hajós nép, a tenger széles horizontjához szokott, és semmi kicsinyesség nincs benne. Az emberek barátságosak és nagylelkűek, fajtájuk alkatának megfele-

lően általában magasak és életerősek, tagjaik és mozdulataik kecsesek. Mivel kövek között élnek, kifejlődött bennük a szobrászat iránti készség. Sok írástudatlan ember a természetadta kövek faragásában és vésésében találja meg az önkifejezés módját. De ezek az egyszerű, tanulatlan emberek jelentős szobrászteljesítményre is képesek: maga Meštrović is eredetileg írástudatlan pásztor volt. Tizenhat éves korában Bécsbe került, s miközben nehéz munkát végzett, és olvasni tanult, az akadémián folytatott tanulmányokat. Amikor mi Splitben találkoztunk vele, már hírneve csúcspontján állt. Éppen akkor fejezte be a tervezett koszovói templom nagyszerű szobordíszeit és megindító domborművét, *Az özvegyek*-et. A hallgatag, kecskeszakállú embernek csodálatos keze és gyermeki mosolya volt.

Játékszenvedélyem ebben az időben a sakkban elégült ki, ami jóval veszélytelenebb volt a kártyánál. Délutánjaimat Split központi kávéházában töltöttem, így a helybeli élettel is kapcsolatba kerültem. A lakosság nagy rokonszenvvel vett körül bennünket, noha a magyarokkal az ittenieknek régi ellentéteik voltak. Becsültek a szabadság és a társadalmi igazságosság melletti állásfoglalásomért, és megtiszteltetésnek tekintették, hogy náluk telepedtem le. Ennek sok megindító jelét is adták. Egyszer meg kellett varratnom a szandálomat, elvittem hát egy suszterhez, aki megcsinálta. Amikor elő akartam venni a pénztárcámat, a fejét rázta: Károlyitól nem fogad el pénzt, mondta. Károlyi, amikor gazdag volt, segített a szegényeken, most, hogy ő is szegény lett, azok fognak segíteni rajta. Egy más alkalommal egyik lányom tífuszos lázba esett, és dr. Karaman, aki egész betegsége alatt látogatta és kezelte, semmit sem fogadott el tőlünk, látva, milyen nehéz körülmények között élünk.

A tengerparti élet egyetlen társadalmi eseménye az amerikai flotta látogatása volt. Amikor Nieblack tengernagy zászlóshajója a Zogbaum és Robertson kapitányok parancsnoksága alatt érkező rombolók kíséretében befu-

tott a spliti kikötőbe, mintha a győztes Nyugat gazdagságát és fényűzését hozta volna magával ezekre az isten háta mögötti partokra. A város ünnepi külsőt öltött. Split csinos lányai legjobb ruhájukban parádéztak a rakparton, és a megrészegült amerikai tengerészek, akik több fizetést kaptak, mint egy jugoszláv miniszter, könnyedén válogathattak közülük. Ekkoriban kezdődött a következő években még inkább kibontakozó demoralizálódás, a szegény nemzetek prostituálása a gazdag nemzetek által. Felháborodva láttam, hogy az amerikai tengerészek nagy darab sonkákat és egyéb élelmiszereket dobálnak le a fedélzetről a tengerbe, mivel eladniuk szigorúan tilos volt, és aztán nézik, amint az éhes „bennszülöttek" a vízbe ugranak, kihalászni a vágyott kincseket.

*

A következő évben Splitből átköltöztünk Dubrovnikba, ebbe a régi, falakkal körülvett városba, amelyet a tenger tett naggyá, azóta pedig sokszor került idegen uralom alá. Az egykor független köztársaság felváltva lett a bizánciak, a velenceiek és a magyarok vazallusa. Alighogy visszanyerte függetlenségét, ismét meghódította Napóleon tábornoka, Marmont, aki megkapta a „Raguza hercege" címet. A város később a Habsburgok birtokába került, végül 1919-ben Jugoszlávia területéhez csatolták. „A hét zászló városának" is nevezték, mivel, készen az újabb meghódolásra, mindig készenlétben tartották a számba jöhető hatalmak lobogóit. Dubrovnik a dalmát tengerpart egyik legfestőibb települése. Ősi, elzárkózó és degenerált arisztokráciája megvetéssel tekint a parvenünek tartott régi velencei családokra, hiszen saját eredetét egészen a hatodik századig tudja visszavezetni. Ez a nemesség, a város egyik elfoglalása után a sok közül, önként és egyhangúlag megfogadta, hogy beszünteti a szaporodást. Hárman azonban megszegték esküjüket, és ezek gőgös leszármazottai úgy döntöttek, bezárkóznak magas kőfalaik mögé, elhanyagolt kertjeikbe, omladozó

palotáikba, elmúlt dicsőségükön merengve. Mintha elhaladt volna fölöttük az élet.

Dubrovnik ebben az időben a legyőzött Wrangel-hadsereg maradványainak menedékhelye volt. A rossz firenzei tapasztalatok után ismét összekerültünk tehát a száműzetésben a cári emigránsokkal. Egy Splitbe tartó adriai hajón egyszer éppen szemben ültem Wrangel tábornokkal és vezérkarával. Bizalmatlanul méregettük egymást, hiszen két ellenséges táborhoz tartoztunk. Hadseregének a dalmáciai partokra vetett tagjai demoralizálódott emberek voltak, de még megvolt bennük a régi uralkodó osztály bájosan könnyed felelőtlensége, amelyet később kiöltek belőlük a nyugati nagyvárosok. Ittak, szerencsejátékokat játszottak, kábítószert szedtek – és mindezt többnyire feleségük keresetéből, mert az orosz nők bátrabbak és szorgalmasabbak voltak férjeiknél. Azok inkább énekeltek, gitárt pengettek, egymás feleségével szerelmeskedtek, vidámak és romantikusak voltak.

Egy nap váratlan szerencse köszöntött az orosz kolóniára. Általános meglepetésre a férfiak hirtelen divatos nyakkendőben, vadonatúj lovaglónadrágban, selyemsálakkal és ezüst cigarettatárcával tűntek fel. A szóbeszéd szerint valami váratlan zsákmányt szereztek, egy „barátjuk" nagy hajókofferjét, amelyet Konstantinápolyból Durazzó kikötőjébe adtak fel. A boldogtalan tulajdonosnak Párizsba kellett mennie, és honfitársai úgy gondolták, hogy ott kevésbé lesz szüksége ezekre a holmikra, mint nekik itt, a vad Dalmáciában. Indokoltnak látták tehát, hogy a szűkölködő orosz kolónia javára áruba bocsássák a holmit. A város egyszeriben vidámabb lett, több összejövetelt rendeztek, több pezsgőt és kokaint fogyasztottak. Egyik barátunk az idős Olszovjev gróf volt, a duma egykori alelnöke, akit szónoki tehetsége alapján „aranyszájúnak" neveztek. Azelőtt nagy vagyona volt, de az új körülmények között teljesen tehetetlennek bizonyult. Amikor megérkezett a metsző északi szél, a rendszeresen három, hat vagy kilenc napig tartó bóra, az öreg gróf

ágyba bújt, fejére húzta a takarót, és fel sem kelt, amíg a szél el nem ült. Ilyenkor valami jótevője gyújtott nála tüzet, és vitt számára ennivalót. Homjakovnak, a duma valamikori elnökének kissé jobban ment a sora, mint a többieknek, és általános tisztelet övezte a kolónián. Sztolipint, az ismert miniszter unokaöccsét viszont (akinek nagybátyját azért gyilkolták meg, mert a ma kulákoknak nevezett kisbirtokosokból új osztályt akart kialakítani) modortalannak tartották, mert mint az angolok nagy csodálója, be akarta vezetni azt a higiénikus szokást, hogy az ember ne fogjon kezet minden találkozásnál. Les tábornok, a Harmadik Orosz Hadsereg volt parancsnoka kis tejüzemet létesített, amely hírhedt volt rossz vajáról. Lapadban, a mi villánk melletti ütött-kopott öreg házban egy grúz herceg lakott három gyönyörű lányával. A lányokat, noha már felnőttek voltak, zsarnok apjuk a szó szoros értelmében lakat alatt tartotta, és még nádpálcával is megverte őket, ha önállósodni próbáltak. Ez a különös ember, aki külsejében is középkori lovaghoz hasonlított, sokkal gyengédebb érzelmeket táplált foxikutyája, mint saját ivadékai iránt. Amikor kedvence kimúlt, kevéske pénzéből – amiből a háztartás céljaira sohasem adott, amiért is lányai valósággal éheztek – pompás koporsót csináltatott „imádottjának", és azt a nappali szoba egyik oldalsó asztalán helyezte el. A borzalmas szag távol tartotta a háztól lányai udvarlóit, de apjuknak talán éppen ez lehetett a célja.

Egyik orosz „barátunk" egy nap üzleti részesedést ajánlott fel nekünk. Közölte, több, pénzzel rendelkező orosz elhatározta: „night club"-ot nyitnak, mert szerintük a raguzai lakosságnak nagy szüksége lenne egy olyan helyre, ahol éjszakánként bor és énekszó mellett szórakozhat. Egy ilyen mulató aranybánya lesz, és valamennyiüket milliomosokká teszi, közölte velünk. Ő maga vette meg a részvények felét, de mivel jó barátunk, hajlandó nekünk a saját részét átengedni, mert a többi részvényt mind felvásárolták. Hálásan fogadtuk ezt a kedves

ajánlatot, és pénzünk legnagyobb részét be is fektettük a „Stella bár"-ba, ahogyan a raguzai kikötőben létesített kis mulatót elnevezték. Minden este egy francia dizőz énekelte itt soványka repertoárját, miközben az oroszok, akik többnyire részvényes társak voltak, és így nem kellett fizetniük az italért, valósággal vedelték a pezsgőt. De hiába ropták táncaikat a kozákok, és hiába volt hamisítatlan montmartre-i a légkör, a raguzai burgerek elkerülték a mulatót, és azt néhány hét múltán be kellett zárni, mivel anyagi erőforrásai kimerültek. Befektetett pénzünket természetesen sohasem láttuk viszont, és még az is kiderült, hogy mi voltunk az egyedüli részvényesek. Az oroszok mindenesetre szórakoztak néhány hétig a mi költségünkön.

Az a „barátunk", aki ebbe a kalandba belerántott minket, később, már a mi távozásunk után, eladogatta ezüst serlegeinket, karpereceinket, arany cigarettatárcáinkat, amelyeket, mint könnyek között megvallotta, „emlékbe" adtunk neki. Egyébként igazán kellemes, szórakoztató és kulturált ember volt, és meggyőződésem szerint a maga módján őszintén szeretett bennünket. Állandó félelmet keltett benne a Dubrovnikkal szembeni rejtelmes, sötét sziget, Lacroma látványa, amely a tengerben úszó fóka hátához hasonlított. Baljóslatú sziget volt, amely szerencsétlenséget hozott tulajdonosaira, akik sorra erőszakos halállal múltak ki: Miksa főherceget Mexikóban lőtték agyon, Erzsébet királynét Genfben szúrták le, legutóbb pedig Ferenc Ferdinánd főherceg volt a sziget birtokosa, akit Szarajevóban öltek meg. „Érzem a szigetről kisugárzó sötét erőket" – mondogatta „barátunk", akit huszonhárom évvel később valóban ezen a szigeten, a régi kolostor falánál lőttek agyon a jugoszlávok, mert együttműködött a náci megszállókkal.

Bártulajdonosi tapasztalataink után elhatároztuk, hogy pénzünket magunk fogjuk kezelni. Erzsébet nővéremnek sikerült kihoznia feleségem pénzének egy részét, egy pamutgombolyogba rejtve, amelyből az egész utazás alatt

kötött. Katus ezt a pénzt egy kis motorcsónakba fektette be, azzal az elképzeléssel, hogy a csónakon turistákat visz majd tengeri kirándulásokra az Adria part menti vizein és szigetvilágában. Kék overallt öltött, ezzel is fokozni akarta a bizalmat vezetői és gépészi képességei iránt. Egy nap egy népes cseh család bérelte ki a csónakot, abban a hitben, hogy dalmát halászokkal van dolguk. Annál nagyobb lett a meglepetésük és a zavaruk, amikor felismertek bennünket. Kérdésünkre, hogy merre vigyük őket, udvariasan azt felelték: „Amerre az uraságok (Herrschaften) menni akarnak." „A Herrschaften nem mi vagyunk, hanem önök" – vágott vissza feleségem, de a dolgok csak akkor fordultak rosszra, amikor elromlott a motor, és mi a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudtuk megjavítani. Végül az evező segítségével vergődtünk haza. Utasaink láthatóan nagyon megkönnyebbültek, amikor szilárd talajt éreztek a lábuk alatt. De nem sokkal azután, hogy Katus gépészhírneve ezt a csorbát szenvedte, súlyosabb baleset is történt, amely e második vállalkozásunknak is szomorú véget vetett. Belekerültünk ugyanis egy olyan viharba, amilyenek néha egyik percről a másikra törnek ki az adriai partokon, és a hullámok nekisodorták csónakunkat az Odak Hotel előtti szikláknak (az estét barátainkkal a szállodában akartuk tölteni). Menekülnünk kellett, és derékig vízben gázolva sorsára hagytuk utolsó beruházásunkat, amely darabokra zúzódott a szirteken. Ezek után lemondtunk arról, hogy bárokból és motorcsónakokból próbáljunk pénzt keresni. De rendszeres munkával sem kereshettünk pénzt azokon a területeken, amelyek egykor a Monarchiához tartoztak, mert itt túlságosan ismertek voltunk, és – ami nem meglepő – az emberek kevéssé bíztak a magyar arisztokraták pénzkereső és üzleti képességeiben.

Egy kedves gesztusról is szeretnék itt megemlékezni. Egy számomra ismeretlen magyar, aki az Egyesült Államokban élt, 100 dolláros kölcsönt küldött nekem, ami abban az időben igen sok jugoszláv dinárt ért. A segít-

ség többnyire egyszerű emberektől és idegenektől érkezett.

Míg Dubrovnikban éltünk, néhány hívem is meglátogatott. Egyikük, Hock János, 1918 októberében a Nemzeti Tanács elnöke volt, ez időben pedig emigráns, akárcsak én. Egyik nap feleségem marharagut készített, ami azonban Hocknak nem volt kedvére, mert nagy ínyenc lévén mindenáron *branzinó*-t szeretett volna enni, amit az Adria legfinomabb halának tartottak. Szerencséjére éppen péntek volt, így pompás kifogásként kínálkozott arra hivatkoznia, hogy a vallási előírások tiltják pénteken a húsevést. Katus kíséretében el is indult az áhított hal keresésére. A kikötő valamennyi halvendéglőjében előadta, csakis *branzinó*-t ehet, de ez a hal sehol sem volt található. Végül Hock János kimerülten és csalódottan ült le egy hatalmas marhasült mellé.

*

Magyarországon a két sikertelen királypuccs után a helyzet fokozatosan stabilizálódott. A történelem, úgy látszik, nem a logika törvényeihez igazodik. Ha egy rezsim bukásra van ítélve, akkor szinte biztosra vehetjük, még huszonöt évig fennmarad. Ez történt a Horthy-rendszerrel is. A Habsburg-monarchia sírját tulajdonképpen a magyar legitimisták ásták meg. Türelmetlenségük, rövidlátásuk és népszerűtlenségük igen hasznos fegyvernek bizonyult ellenfeleik kezében. Az 1922-es genovai konferencián a magyar külügyminiszter, gróf Bánffy Miklós, először találkozott és tárgyalt az utódállamok kormányaival, többek között Nincić jugoszláv külügyminiszterrel. Az emigrációnak ezek után nem sok esélye maradt. Vezetőinek többsége Amerika felé gravitált, és én magam is megértettem, hogy Jugoszláviában többé nem fejthetek ki eredményes tevékenységet. Gyermekeim neveltetése, iskoláztatása is azt követelte, Nyugaton telepedjünk le, nekem pedig ekkor már több reményem lehetett arra, hogy az ottani közvéleményt megismertethessem

eszméimmel. Caillaux, Franciaország volt miniszterelnöke is bátorító üzenetet küldött egy jó ismerőse, Yvette Fouque útján, akivel ezekben az években szoros barátság fűzött össze bennünket. Caillaux sorsa bizonyos tekintetben hasonló volt az enyémhez, hiszen őt is a háborúval való szembenállása miatt üldözték.

A bécsi emigráns kolónia is kezdett felbomlani. Barátaim zöme az Egyesült Államokba ment, előkészíteni az oda vezető utamat. Horthyék propagandája és Olaszországból történt kiutasításom sokat ártott népszerűségemnek. Először angol átutazó vízumot kértem, azzal a céllal, hogy Kanadába jussak, és ott várjam be a kedvező pillanatot, amikor az Egyesült Államokban, ahol a nagy magyar kolónia támogatásában reménykedtünk, megkezdhetjük kampányunkat. Úgy gondoltam, hogy az Egyesült Államok kiváló terepet nyújt majd a dunai konföderáció eszméjének terjesztésére, hiszen a szabad államok e közösségében együtt élő csehek, magyarok, románok, olaszok és délszlávok jobban megérthetik az együttműködés szükségességét. Angol barátaink közbenjártak Ramsay MacDonaldnál, intézze el átutazó vízumaink kiadását. Franciaországban, noha részben francia származású vagyok, sokat éltem az országban, és meg is szenvedtem franciabarátságomért, nem próbáltam letelepedési engedélyt kérni, mert tudtam, a Horthyt támogató francia politika ezt bizonyára lehetetlenné tenné. Jobban bíztam az angol liberális hagyományokban és *fair play*-ben, és nem is csalódtam. Ezek után már csak pénzt kellett szereznünk az utazáshoz. Egy jugoszláv hajótulajdonos, Bozo Banaz, akinek hajói szenet szállítottak Angliából Jugoszláviába, felajánlotta, egyik hajóján megtehetjük az utat. A teherhajó egyetlen kabinja a kapitányé volt, aki azt éjszakára kedvesen átengedte nekünk, nappal azonban a szénporos fedélzeten kellett tartózkodnunk, ami a tűző napon nem volt kellemes, a gyerekeket és Balalajka nevű kutyánkat pedig kötelekkel az árbochoz kellett kötnünk, hogy bele ne essenek a tengerbe.

Július 5-én érkeztünk meg Cardiffba, a Barry Dockra, és ezzel emigrációnkban új szakasz kezdődött.

A Jugoszláviában eltöltött két esztendő mégsem volt elvesztegetett idő, mert közvetlen közelből ismerhettem meg ezt a lovagias és nagylelkű népet. A régi Szerbia nem ismerte a feudalizmust, ott nemesi osztály sem élősködött a népen. Szeretném hinni, hogy eljön a nap, amikor az én hazám és Jugoszlávia egyesülni fog a Duna menti népek testvéri közösségében, amely erejével minden imperialista nagyhatalmat meg tud majd akadályozni abban, hogy e népeket saját haszna érdekében egymásra uszítsa.

4.

„Nemes Anglia"

1923

Első angliai élményünk egy kellemes meglepetés volt. Cardiff kikötőjének vasútállomásán a hordárok a londoni vonat harmadosztályú fülkéjébe vitték számtalan bőröndünket, táskánkat, dobozunkat, kosarunkat és batyunkat. Amikor mi is beszálltunk, és megpillantottuk a párnázott üléseket, a fülke általános tisztaságát, megijedtünk, azt hittük, tévedésből az első osztályra kerültünk, és lázas sietséggel kezdtük kidobálni az ablakon holminkat, majd fogtuk a gyerekeket is, átszállni készültünk, míg aztán elképedt útitársaink felvilágosítottak, hogy tényleg a harmadik osztályon vagyunk, és kezdhettünk mindent visszahurcolni.

Londonban, a Paddington pályaudvaron William Gillies, az angol Munkáspárt titkára fogadott bennünket, a párt vezetője, Ramsay MacDonald megbízásából. Szobákat is foglaltak nekünk a Paddington Hotelben, nem is gyanítva, hogy az ottani árak bizony nagyon magasak üres pénztárcáinkhoz mérten. Másnap reggel tehát elindultunk a környéken valami olcsóbb szállást keresni.

Találtunk is végül olcsó szobát a Stephens Road egyik penziójában, elég rossz környéken, ahol állandó volt a káposztaszag. Gyermekeink, akik Dalmáciában hozzászoktak a szabad élethez, a meztelenül szaladgáláshoz, nagyon nehezen szokták meg az új környezetet. Mivel csak németül beszéltek, nyilvános helyen gyakran el kel-

lett hallgattatnunk őket, mert észrevettük, az emberek még nem felejtették el a háborút, és nem kedvelik ezt a nyelvet. A gyerekek hamarosan el is felejtettek németül, de mivel az angolt még nem tanulták meg, egy időre szinte megnémultak.

Mindenekelőtt MacDonaldot látogattam meg, hogy köszönetet mondjak segítségéért. A képviselőház társalgójában fogadott, Arthur Henderson, James Middleton, James Maxton és más párthívei társaságában. Nagyon barátságos volt hozzám. Harminc év telt el azóta, hogy fiatalemberként, Sándor bátyámmal itt jártam, és Chamberlainnel, Balfourral és Harcourttal találkoztam. A parlament külső képe azóta megváltozott, a cilinderes elegancia megszűnt, de az volt az érzésem, ezek a puhakalapos, úgynevezett „cockney" kiejtéssel beszélő munkáspárti vezetők alapjában véve ugyanúgy ragaszkodnak a Brit Birodalomhoz, mint a hagyományos pártok képviselői.

Abban az évben Londonban különlegesen meleg volt a nyár, és a hőhullám következtében nem sokkal odaérkezésünk után dizentériát kaptam, illetve kiújult régi, még Indiában szerzett betegségem. Bosszantó volt. Előbb jól bírtam a dalmáciai meleg éghajlatot, most a londoni hőség ledöntött a lábamról. Katust már Dalmáciában visszatérő lázak gyötörték, most aztán kiderült, az egyik tüdeje meg van támadva. Egyik nap háziasszonyunk két amerikai úriember, Mr. Caldwell és titkára látogatását jelentette be. Magas lázzal feküdtem, feleségem megpróbálta eltanácsolni őket, ők azonban ragaszkodtak a beszélgetéshez. Közölték: egyenesen Prágából jönnek, ahol találkoztak Masarykkal és Benešsel, tőlük hallottak rólam, és mivel van egy tervük az utódállamok problémájának megoldására, ezt nyomban meg akarják beszélni velem. R. J. Caldwell a kérdések egész lavináját zúdította rám. Minthogy süket volt, válaszaimat titkára ordította a fülébe, bár ezek a válaszok az időközben még jobban felszökött láz következtében aligha értek sokat.

Végre, titkára ösztönzésére, Caldwell úr felállt, és miután körülnézett a bőröndökkel és orvosságos üvegekkel zsúfolt, szánalmas szobában, zsebéből egy csekkfüzetet vett elő, és együttérzően azt mondta: „Úgy látom, nem él túlzottan kényelmes körülmények között." Ezzel nekiállt, hogy kitöltsön egy csekket ezer dollárról, és ezt ott akarta hagyni az ágyamon. A láz és a rossz pillanatban bekövetkezett látogatás már amúgy is kimerített, de ez volt az utolsó csepp a pohárban. Még ma is szégyellem, ha arra gondolok, milyen nyersen szólítottam fel jószívű látogatómat, hagyjon békében, és vigye azonnal a pénzét. Caldwell nem hallotta, amit mondtam, de látva dühös arckifejezésemet, azt hitte, keveslem az összeget, és gyorsan egy második csekket kezdett kiállítani. Végül titkára lépett közbe, aki európai volt, így megértette hangulatomat, és kínos zavarban kituszkolta főnökét. Caldwellről még lesz szó a továbbiakban is, mert néhány évvel később egyik leghívebb és legmegbízhatóbb barátunk lett.

Kínos volt ez az ágyhoz kötöttség abban a tudatban, hogy napokon belül útra kell kelnünk Kanada felé. Katus ezért kérte a hatóságot, hosszabbítsák meg tartózkodási engedélyünket. Végül angol barátaink, akiknek ezért mindig hálás leszek, nemcsak a meghosszabbítást járták ki nekünk, hanem az Angliában való letelepedésre szóló engedélyt is. Ennek megszerzésében nagy segítségünkre volt többek között Seton-Watson professzor, Sir Charles Trevelyan és St. Leo Strachey, a *Spectator* szerkesztője. Ebben a hetilapban jelent meg feleségem első publicisztikai terméke, amellyel 5 fontot keresett a családnak.

Az angliai letelepedési engedély nagy öröm és megkönnyebbülés volt számunkra, aminthogy elutasítása tönkretette volna esélyeinket, jövendő lehetőségeinket. Mint örök pesszimista, nem hittem az engedély megadásában, hiszen tudtam, milyen erőfeszítéseket tett annak elutasítása érdekében unokatestvérem, gróf Szapáry londoni magyar követ. Amikor végre a belügyminisztérium-

ból értesítést kaptunk, hogy keressem fel Sir John Peddert, feleségemet küldtem magam helyett, mert még elég gyenge voltam. Soha nem felejtem el, milyen szorongással vártam rá a minisztériummal szembeni kis kávéházban. A percek óráknak tűntek, egyik keserű kávét ittam a másik után, és közben az órát figyeltem. Azon tűnődtem, sikerül-e végre egyszer csatát nyernem a horthystákkal szemben, vagy száműznek-e hazám után most már Európából is? Végre feltűnt Katus, aki valósággal ragyogott a jó hírtől. Nagy nap volt ez, és ezután egészségem is gyorsan helyreállt.

Angliát már régen ismertem, most mégis mély benyomást tett rám a mindenütt és mindenben megnyilatkozó tárgyilagosság és becsületesség. Csak itt, Angliában múlt el az az érzésünk, hogy politikai nézeteink következtében a társadalom üldözöttjei és számkivetettjei vagyunk. Megértettük, mit is jelent a liberális hagyományokban gyökerező nagy civilizáció, és mindketten úgy éreztük, végre biztonságos kikötőbe jutottunk. Nem találkoztam előítéletekkel, még kevésbé ellenséges magatartással, csak jóindulattal és megértéssel, és a magányosság érzése, amely az előző években oly gyötrő volt, lassanként elmúlt. Ezt a folyamatot valószínűleg az is siettette, hogy szerencsém volt, és olyan rokonszenves, igaz emberekre találtam, akiknek száma Angliában, azt hiszem, nagyobb, mint bármely más országban.

Noha Nagy-Britannia akkoriban még a fejlődés élvonalában haladt, amikor Mr. Gillies társaságában az autóbuszok nyitott tetején utaztunk, nagy változásokat láttam a londoni utcán. Ez már nem az a London volt, amelyre én emlékeztem. A megnövekedett forgalom, a kecses kétkerekűek, a vidám bérkocsik és az elegáns hintók helyébe lépett sok autó és autóbusz egészen megváltoztatta az utcák képét és hangulatát. A Devonshire House-ot lebontották. A Regent Street új külsőt kapott. De ugyanakkor most más szögből is láttam a várost: a járókelő szemszögéből vagy az autóbusz tetejéről, nem

pedig a gazdag idegen szemével, aki a Claridge Hotelben lakik, és autón hajtat ebédelni valamelyik előkelő klubba. A legnagyobb változás azonban a londoni ember külsejében ment végbe. Sokkal kevesebb cilindert láttam, és úgy tűnt, hogy az emberek, bár jól öltözöttek, nem tulajdonítanak az öltözködésnek olyan jelentőséget, mint ifjúkoromban. A kirakatokban látható élelmiszerek bősége és változatossága viszont – különösen a halkereskedések márványlapjain jég közé kirakott halak sokasága, amit Dalmáciában nélkülöznünk kellett – olyan lenyűgöző volt, hogy szánkban összefutott a nyál. A kilenc éve nem látott luxuscikkekkel zsúfolt üzletek szinte a sátán kísértésének tűntek, és kínosan emlékeztettek szegénységünkre. Úgy éreztük, mintha olyan édenkertbe léptünk volna, ahol az összes fák gyümölcsei tilalmasak. A Lyonféle teázóban és kis halvendéglőkben étkeztünk, általában 1 shilling 6 pennyért. Ha ennél 1 shillinggel többet költöttünk, már nagyon költekezőnek éreztük magunkat.

Mivel több tucat különféle ajánlólevelet kaptunk, köztük a legértékesebbet Eduard Bernsteintől, a szocialista vezértől, gyakran hívtak meg házukba új londoni barátaink, akik nemigen sejtették, hogy milyen rossz anyagi helyzetben vagyunk.

Rendkívül vendégszerető volt irányunkban Mrs. Ruth Cavendish-Bentinck, aki hosszú éveken át hűséges barátunk maradt. Egzotikus szépségű, magas, karcsú alakját mindig fekete ruha fedte. Valamikor lelkes suffragette volt, és szívesen beszélt a Pankhurst nővérek oldalán vívott küzdelmeiről, ami Katust különösen érdekelte. Üdítő volt hallani, amint nyíltan hirdette haladó politikai nézeteit, és ahogyan kifejezésre juttatta ellenszenvét mindenfajta sznobsággal és előítélettel szemben.

Mrs. Bentinck hívta meg először a londoni társaságból a szovjet nagykövetet, Krisztian Rakovszkijt és feleségét. A meghívó este 7 óra 30 percre jelezte a vacsora kezdetét, de 8-kor a nagykövet még nem volt sehol. Háziasszonyunkat azonban semmi nem mozdíthatta ki a nyu-

galmából: idegenektől, úgy látszik, mindenre el volt készülve. „Talán ez a szokás az oroszoknál" – mondta filozofikus egykedvűséggel. Végre kilenc előtt pár perccel megérkezett Rakovszkij és a felesége. Mintha mi sem történt volna, egy szóval sem mentegették magukat. A vacsora mindenesetre kitűnő volt, és a nagykövet magával ragadó egyénisége, érdekfeszítő társalgási módja és feleségének természetes nyíltsága gyorsan elfeledtette az előzményeket. Valóban érdekes estében volt részünk. Ezután szoros barátságba kerültünk a Rakovszkij házaspárral. Gyakran eljöttek lakásunkra, vagy mi mentünk a nagykövetségre. Rakovszkij a bolsevik értelmiségi régi típusát testesítette meg, azét, akinek igen magas erkölcsi normái vannak, akinek jelleme töretlen, és aki mélyen meg van győződve a kommunizmus igazságáról, s ezért semmilyen áldozatot nem sokall. Éveken át Párizsban élt, és folytatott orvosi gyakorlatot, a pártban az úgynevezett „nyugatosok" csoportjához tartozott. Igen művelt ember volt, jól ismerte a nyugati gondolkodást és életmódot, emellett hajlékony és éles eszű, nagyon emberséges és jó humorú: egyszóval minden tekintetben elragadó beszélgető partner. Későbbi vesztét elveihez és barátjához, Trockijhoz való hűsége okozta – de ne vágjunk a dolgok elébe.

A szovjet nagykövetségen találkoztunk Claire Sheridannel, aki éppen akkor tért vissza Leningrádból, ahol a szovjet vezetőkről portrékat festett. Madame Rakovszkij, aki diplomatafeleség létére szokatlanul szókimondó volt, szemmel láthatóan féltékeny volt erre a gyönyörű angol nőre, és csöppet sem halkította le a hangját, amikor megindokolta, miért nem kedveli Claire Sheridant.

Egyik panzióból a másikba vándoroltunk, mindegyikből kinéztek bennünket, mint a kontinensről jött, fegyelmezetlen népséget. Végre aztán találtunk egy megfelelő lakást Pimlicóban, a St. George's Square-en, egy régi szürke kőtemplommal szemben, amely parányi kertben állt, gesztenyefákkal körülvéve. Feleségem a dubrovniki

viszonyok után itt mennyei élvezetnek találta a háztartást. Valóságos áldásnak éreztük, hogy a lakásban gázkályha és minden egyéb szükséges felszerelés áll rendelkezésünkre, és még ennél is nagyobb megkönnyebbülés volt, hogy nem kíséri minden mozdulatunkat az „idegenekkel" szemben megvetést érző háziasszony szemrehányó pillantása.

Mindketten nekiláttunk, valami állást, munkát keresni, ami roppant nehéz, szinte lehetetlen feladat volt, kivált külföldiek számára, abban a munkanélküliséggel sújtott időben. Katus figyelemmel kísérte a hirdetéseket, valamennyit megválaszolta, és bejárta az összes munkaközvetítő hivatalokat. Ám magyar nemzetiségén, gyakorlatlanságán és a megfelelő bizonyítványok hiányán minden kísérlete meghiúsult. Miután a *Spectator*-ban megjelent cikkének sikere volt, barátaink biztatták, foglalkozzon újságírással, ez azonban nem hozott volna eleget egy háromgyermekes család fenntartásához. Végül úgy határozott, hogy Chelsea-ben beiratkozik egy autóvezetői tanfolyamra, és taxisofőr lesz. Valami titkos szenvedély vonzotta a motorokhoz, a mechanikához, jóllehet nagyon csekély érzéke volt hozzá. Ráadásul oktatójának olyan erős „cockney" kiejtése volt, amelyből alig értett valamit. Az én számomra még nehezebbnek bizonyult valami foglalkozást találni. Nem volt semmiféle üzleti érzékem, viharos politikai múltam legfeljebb a publicisztikai tevékenységre tett volna alkalmassá. De nem voltam már sem elég fiatal, sem elég egészséges. Erzsébet nővérem ki tudott ugyan hozni Magyarországról néhány képet, amelyeket valamikor úgy adtak el nekem, mint Hogarth és Lawrence festményeit, kiderült azonban, hogy csak tanítványaik munkái, és a vártnál jóval kevesebbet kaptam értük. Ekkoriban tapasztalhattam, milyen keserves dolog vevőből eladóvá válni. Az elárusító lányok rózsás arcán tündöklő bájmosoly azonnal eltűnt, és ellenséges kifejezésnek adta át a helyét, amint az üzletben kapható ezüst cigarettatárcák szemügyre vétele után egyszerre elővet-

tem a magamét, és zavartan megkérdeztem, mennyit adnának érte.

A sok sikertelenség után egy nap mégis a lehető legkedvezőbb üzletet kötöttem. Ez volt az első és utolsó ilyen eset életemben. Volt egy szép burberry kabátom, a fűszeres számlát viszont nem tudtam kifizetni. Úgy gondoltam, egy esőkabát az esős angol éghajlat ellenére is nélkülözhetőbb, mint az evés, elindultam hát a Victoria pályaudvar közelében levő Wilton Road felé, ahol használt ruhákat árultak és vásároltak. Szerencsém volt; jó árat fizettek érte, 30 shillinget. Felbátorított a siker, és másnap is odamentem, egy pár felesleges cipőt eladni, de ahogy az üzlet elé értem, a tulajdonos dühösen kirontott, és tudtomra adta, többé semmit nem vásárol tőlem, mert az esőkabátnak nem volt meg az öve. Később is, ahányszor csak elmentem az üzlet előtt, mindig odakiáltotta szemrehányóan: „Maga, azzal az esőkabáttal . . ."

Ebben az időben üzenetet kaptunk Caldwelltől, hogy találkozni szeretne velünk. Első látogatása óta még mindig bűntudatos voltam, és úgy gondoltam, az lesz a legjobb jóvátétel, ha a feleségemet küldöm el hozzá. Katus elmondta neki, milyen foglalkozást választott, Caldwell azonban helytelenítette ezt a megoldást. Közölte, az Egyesült Államokban magas fizetéssel járó nevelőnői állást szerezhet számára. Éppen hazafelé tartott, és elutazása előtt szállodájában, a Claridge-ben ebédet adott a tiszteletemre. Olyanokat hívott meg, akikről úgy vélte, hogy hasznomra lehetnek, így a munkáspárti J. H. Thomast, Dudley Field Malone előkelő New York-i ügyvédet a feleségével, és még néhány embert.

El is mentünk. Az elhangzott pohárköszöntők, amelyek személyemmel foglalkoztak, meghatóak voltak, az én válaszom azonban, ahogy most felidézem, attól félek, nemigen felelt meg az angol bankettek hagyományos etikettjének. Négyévi hallgatás után először nyílt alkalmam arra, hogy kifejezésre juttassam érzelmeimet, és így valami ellenállhatatlan kényszert éreztem, hogy megmond-

jam ezeknek az uraknak: Magyarországon a politikát nem lehet olyan finom, kesztyűs kézzel csinálni, mint Angliában. Bizony, heves és agresszív voltam, és még azt a szörnyű kifejezést is használtam, hogy „osztályharc". Mindezt az váltotta ki belőlem, amit Mr. Thomas mondott a pártok közötti ellentéteket elsimító jóindulatról, megértésről és demokráciáról. Vendéglátónk csalódott arca világosan mutatta, úgy érzi: védence alaposan kompromittálta. Az olvasó már eddig is észrevehette, hogy soha nem volt bennem ilyenfajta diplomáciai érzék, ekkor azonban, elismerem, önmagamat múltam felül ezen a téren. Még Katustól is keserű szemrehányásokat kaptam érte. Mégis másnap, meglepetésünkre, meglátogatott bennünket az ír származású Dudley Field Malone és a felesége, akiket szenvedélyes és nyílt szavaim lelkes rokonszenvre hangoltak. Akik akkor megértettek, továbbra is barátaim maradtak, a többieket azonban soha többé nem láttam, talán ezért is felejtettem el a nevüket. Persze, ha már régebben Angliában éltem volna, és így módom van megszokni ennek az országnak fojtott hangnemét és lágy atmoszféráját, bizonyára nem ütöttem volna meg ilyen hangot, tudva, hogy ott-tartózkodással, *„understatement"*-tel lehet nagyobb hatást elérni.

Mivel éppen abban az időben kezdődött el Budapesten az ellenem indított hazaárulási per, Dudley Malone az írek elbájoló és lefegyverző közvetlenségével kijelentette, hogy szeretné kezébe venni bírósági ügyemet. Hiszen az eset olyan világos, mint a nap, mondta, mivel a trianoni békeszerződés értelmében senkit sem szabad üldözni antantbarátsága miatt. Majd ő mint nemzetközi jogász Budapestre utazik, és segítségemre lesz.

Annyi lelkesedés és remény volt benne az üggyel kapcsolatban, hogy bár borús volt az ég, úgy éreztem, mintha egy napsugár hatolt volna be St. George's Square-i lakásunkba. Felesége, Doris Stephen, az ismert amerikai suffragette, igen jelentékeny asszony, már reálisabban látta a helyzetet, s figyelmeztetett bennünket, ne bízzunk

férje minden ígéretében, mert valószínű, hogy néhány nap múlva mindenestül elfelejt bennünket, bár pillanatnyilag teljesen őszintén hiszi, amit mond. Mindezt férje jelenlétében hozta tudomásunkra.

A hét végére meghívtak bennünket East Deanbe, ahol a nyári hónapokra egy vidéki házat béreltek. Doris az állomáson várt ránk egy alacsony, áthatóan kék szemű férfi társaságában, akit egyszerűen H. G.-ként mutatott be nekünk. Utána ismertük fel, hogy Wells áll előttünk, akinek akkoriban óriási volt a hírneve Közép-Európában. Az elkövetkező években gyakran találkoztam vele, hol szónoki emelvényeken, hol magántársaságban, mivel közös, reménytelen harcot folytattunk a diktatúra, az agresszió és az emberek üldözése ellen. Éppen akkor olvastuk el *Az új Machiavelli* című könyvét, és rendkívül élveztük, hogy most személyesen is találkozhatunk vele, hallgathatjuk ragyogó fejtegetéseit, amelyeket magas, nőies hangján adott elő, miközben a tenger fölé nyúló mohás sziklákon ültünk. Láthatóan nagyon tetszett neki Malone-ék egyik vendége, egy amerikai lány, és így lehető legjobb formáját mutatta.

Doris jóslata egyébként beigazolódott. Malone nagy lelkesedéssel kezdett ugyan foglalkozni az ügyemmel, és valóban elment Budapestre is, de amint nehézségekbe ütközött, feladta a harcot.

Londonban szerzett legelső ismerőseink között volt Herbert Asquith, Lord Oxford és Margot nevű felesége. Egy honfitársam, Mr. Bagger kiadott egy *Kiváló európaiak* című könyvet, amelynek egyik fejezete rólam szólt. Mivel jó barátságban volt Lord Oxford lányával, Elisabeth Bibescóval, a könyvből egy példányt a lordnak is elküldött. Hamarosan ebédmeghívást kaptunk az akkor 76 éves Lord Oxford Bedford Square-i házába. Az volt a benyomásom, hogy a lord nem olvasta Bagger könyvét, és nem sokat tudott rólam, de az a tény, hogy egy liberális ügy védelmezőjeként száműzöttként kell élnem, elegendő ok volt, hogy rokonszenvezzen velem, és ven-

dégszeretetébe fogadjon. Emlékezett Katus szüleire, akiket húsz évvel azelőtt látott egyszer vendégül, amikor ő brit miniszterelnök volt, apósom pedig a magyar kormány tagja. Ezen az ebéden újítottam fel ismeretségemet Sidney Webb-bel, és itt találkoztam először Bertrand Russellal.

Röviddel ezután egyszer együtt vacsoráztunk Sidney és Beatrice Webb-bel, Bertrand Russell és felesége, Dora társaságában. Miután a hölgyek visszavonultak, és mi portói bort iszogattunk, megkérdeztem a fabiánus irányzat megalapítóját és vezető teoretikusát, mi lenne a Munkáspárt programja Indiával és a gyarmatokkal kapcsolatban, ha megnyerik az 1923-as őszi választásokat. Kellemetlen meglepetésként ért az a válasza, hogy szó sem lehet India feladásáról. Még a domíniumi státus megadását illetően sem volt határozott álláspontja. Rámutattam, ez ellentétben áll a szocialista elmélettel, amit ő el is ismert, de kijelentette, az ilyen kérdések nem oldhatók meg logikai alapon. A kontinensről érkezett szocialistákat rendszerint zavarba ejti a brit szocialistákkal való első találkozás, mert legtöbbjüket meglepi, hogy a Munkáspárt nem hivatkozik a marxizmusra, és tulajdonképpen nem is áll a marxizmus alapján.

Eközben Beatrice Webb azt magyarázta Katusnak, hogy a forradalmak nem szolgálják a haladást, és a francia forradalom minden vérontásával együtt sem ért el többet, mint amit fokozatos evolúcióval is el lehetett volna érni. Katus a naiv lélek bátorságával tartott ki a kontinensről hozott nézetei mellett. Ez volt az első alkalom, hogy kapcsolatba kerültünk az eredeti, régi vágású fabiánus eszmével és a fabianizmus két legfőbb apostolával. Meglepett, amikor a későbbi években lelkes csodálói és támogatói lettek a Szovjetuniónak, amelynek politikájában „Ázsiára alkalmazott fabianizmust" láttak.

A Strachey család révén találkoztunk William Rothensteinnel, a festővel, aki elsősorban azért volt érdekes ember a szemünkben, mert egykor Oscar Wilde barátja

volt. Wilde a kontinensen a legismertebb és legnépszerűbb angol írók közé tartozott, s itt csodálkozással vettük tudomásul, hogy Angliában sokkal kevésbé becsülik.

Más festőkkel is találkoztunk, így Charles Masonnel, aki sikerült arcképet festett rólam, és Derwent Wooddal, aki pedig lerajzolt, mikor egyszer nála voltunk vendégségben. Hűséges barátunk lett Josiah Wedgwood ezredes és képviselő, a későbbi Lord Wedgwood, aki annak idején jelentést terjesztett a brit parlament elé a magyarországi fehérterrorról. Igen nagyra becsültem a vesztett ügyeknek ezt a nemes védelmezőjét, aki, ha segítségre volt szükség, páratlan nagylelkűséggel és áldozatkészséggel, humanizmussal és szívességgel karolta fel az üldözötteket.

A szombat délutánokat többnyire Wickham Steednél töltöttük a Holland Parkban, ahol a francia stílusban berendezett szalonban külföldi kiválóságok gyűltek egybe teára. A házigazda több mint húsz éven át a *Times* bécsi tudósítója volt, alapos ismerője lett a Habsburg-birodalomnak, s noha konzervatív nézeteket vallott, a magyar sovinizmus ellensége és a szlávok barátja volt. A teázóasztal mellett a félelmetes Madame Rose volt a hangadó, lenyűgöző személyisége uralkodott az olasz antifasiszta menekültek, a románok, csehek és jugoszlávok tarka seregén. Az ő vezetésével vitatták meg a legfrissebb politikai híreket, és jaj volt azoknak, akikkel ő nem értett egyet. A magas, karcsú, kifogástalan megjelenésű Steed Richelieu bíboroshoz hasonlított. Franciául és olaszul tökéletesen, hibátlan kiejtéssel, németül és még magyarul is folyékonyan beszélt. Az ő házában találkoztam Don Sturzóval, az olasz Katolikus Néppárt megalapítójával és vezérével, aki Mussolini elől menekült el hazájából. A szalon légköre többnyire derűlátó volt, a társaság legnagyobb része úgy vélte, a fasizmus az utolsókat rúgja.

Kellemes és érdekes találkozóhelye volt a baloldali politikusoknak, politizáló nőknek, festőknek, íróknak és színészeknek az „1917 Club", amelyet, mint pacifista-

központot, Ramsay MacDonald alapított a háború alatt. De abban az időben, amikor engem a klub tiszteletbeli örökös tagjává választottak, MacDonald már túlságosan jelentős és „tiszteletreméltó" férfiú lett, és ritkán jelent meg ott. Sok érdekes estét töltöttem ebben a klubban, Joad professzor szellemi tűzijátékára figyelve, az éppen akkoriban közismertté váló H. W. Nevinson, Brailsford, Charles Laughton és Elsa Lanchester társaságában. Ez a társaság bőven kárpótolt a kényelmetlen berendezésért, a háromlábú székekért, a fületlen csészékért, az ízetlen, rossz és egyhangú ételekért. Emlékszem, mennyire meg voltam rökönyödve, amikor először ott ebédeltem. Szomszédom halat, főtt krumplit és tartármártást rendelt. Miután ezt az angolok szokott egykedvűségével megette, szilvát kért sodóval. Fizetéskor a pincérnő zavartan, vörös arccal közölte vele, hogy tévedésből a halat adta sodóval és a szilvát tartármártással. Szomszédom nyájas angol mosolyával nyugtázta ezt, mint akit az ilyen semmiségek cseppet sem zavarnak. „Észre sem vettem" – mondta. Egy nap magas, szemüveges ember mellé kerültem, akinek nem tudtam a nevét. Beszélgetésünk valahogy Palesztinára terelődött, és mivel olvastam az ismert német szerző, Arthur Holitscher könyvét, szomszédomnak is melegen a figyelmébe ajánlottam, mint a cionizmusról szóló legjobb beszámolót. Egy ideig hagyta, hogy dicsérjem a könyvet, majd bemutatkozott: „Arthur Holitscher vagyok." Ettől kezdve nagyon szeretett.

Az első nyáron gyermekeinkkel együtt a Temze mellett, Cookhamben, Sir George és Lady Young házában töltöttünk egy hétvéget, és nagy élvezettel fürödtünk és csónakáztunk a folyó langyos vizében. Ádám fiammal átúsztuk a Temzét, amely itt még keskeny, de erős sodrású. Egy ötéves fiútól szép teljesítmény volt ez.

Legelső angliai ismerőseink közé tartozott Augustus John is, akinek az adriai tengerparton megismert egyik amerikai kapitány felesége mutatott be minket. John többször is meglátogatott, és mi is részt vettünk a Mal-

lord Street-i műtermében tartott különös összejövetelein, amelyek nem nagyon feleltek meg a puritán angol szórakozási stílusról alkotott küldföldi elképzeléseknek.

Gyakran meglátogattam Bertrand Russellt és élénk, ambiciózus második feleségét, Dorát, akikkel éveken át kapcsolatban maradtam. Ma is sokszor gondolok rá, mennyi igazság volt Szovjet-Oroszországgal kapcsolatos számos jóslatában. A legnagyobb élvezetek közé tartozott számomra ennek a rendkívüli embernek a társasága, akit egyenessége, erkölcsi bátorsága, okossága, személyes bája és közvetlensége végtelenül vonzóvá tett.

A hét végére néhányszor meghívtak Warwick Castleba, amelyet Warwick grófnő a Munkáspártnak ajánlott fel, a pihenésre vágyó szocialisták üdülőhelyéül. A mi szemünkben, akik olyan országokból jöttünk, ahol a szocialistákat törvényen kívül helyezték, üldözték és bebörtönözték, ez a gesztus az Angliára jellemző tolerancia bizonyítéka volt.

Akkoriban Londonban volt a székhelye a II. Internacionálénak, amelynek titkára az a Friedrich Adler volt, aki 1916-ban lelőtte gróf Stürgkh osztrák miniszterelnököt, és akit ezért halálra ítéltek, de a forradalom idején szabadon engedtek. Adler azóta tökéletesen megváltozott. Mintha elapadt volna benne minden szenvedély, puha és nyájas bürokrata lett, aki gyűlölte a közvetlen módszereket és az erőszakot. Különös esete volt a hasadt személyiségnek. Senki sem gondolta volna, hogy ez a kis félénk, félszeg professzor, sűrű, vörösesszőke hajsörényével, rövidlátó, vizenyősen kék szemével, szemüvegével és suta mozgásával, valaha arra merészkedett, hogy Bécs egyik legelőkelőbb szállodájában lelője az osztrák miniszterelnököt.

Bemutattak Karl Kautskynak, az ismert szocialistának és marxistának, a II. Internacionálé szellemi vezérének is, akivel a Gower Street klubjában találkoztunk. A háború után ő tette közzé a német kancellária titkos dokumentumait, és ezzel világosan bebizonyította Németor-

ság háborús felelősségét. Ebben az időben hetven év körül járhatott, de még idősebbnek látszott, mert már csak tolókocsiban közlekedett.

1923 végén jelentek meg emlékirataim Berlinben, Karl Novak kiadásában, aki maga is írt egy könyvet a Monarchia összeomlásáról. Könyvem, az *Egy egész világ ellen,* válasz volt az ellenem indított perben felhozott hamis vádakra. Könyvemet Magyarországon betiltották, de titkos terjesztéssel annál nagyobb volt a sikere. Azok az emberek, akik megengedhették maguknak, hogy tárgyilagosak legyenek, megdöbbentek tőle, és kezdték másként látni a dolgokat, a diktatúra azonban nem sokat törődik a közvéleménnyel.

1924 nyarán a horthysta kormányzat kölcsönért folyamodott a Népszövetséghez. Az Egyesült Államokban tartózkodó Jászi Oszkár és én Londonban azon a véleményen voltunk, hogy ezt az alkalmat fel kell használni a diktatúra lazításának követelésére, és a kölcsönt csak abban az esetben szabad megadni, ha Magyarország teljesíti azokat a feltételeket, amelyek mellett az antant eredetileg életre segítette a Horthy-rendszert, és ha garantálják, hogy a kapott összeget kizárólag produktív célokra, nem pedig a szövetségesek elleni fegyverkezésre fogják fordítani, továbbá, visszaállítják az általános választójogot, és lehetővé teszik, Ausztriához hasonlóan, egy nemzetközi bizottság működését, amely ellenőrzi az egyezmény feltételeinek betartását.* Furcsa módon Beneš, bár tisztában volt a veszélyekkel, nem ellenezte a kölcsön megadását, s ezzel igazolta azt a gyanúnkat, hogy valójában nem ellensége a Horthy-rendszernek. Bethlen István miniszterelnök, aki tudatában volt az angol Munkáspárt nagy befolyásának, levett a lábáról három vezető szociáldemokratát, Peidlt, Peyert és Garamit, s Londonba küldte őket, nyerjék meg a Munkáspárt támogatását a Népszövetség pénzügyi bizottságának londoni ülésére. Peidlnek és Peyernek eszében sem volt, hogy engem Londonban felkeressenek, hiszen jól tudták, én elítélném

odautazásukat és ottani tevékenységüket. A sors azonban másként akarta. Felszálltam a Victoria pályaudvartól a Piccadilly felé közlekedő buszra, felmentem a tetőre, és leültem az egyetlen szabad helyre – éppen Peidl és Peyer mellé. 1919 márciusának emlékezetes napjai óta nem láttam őket. Kínos pillanat volt számukra, de egyben kompromittáló is, mert hiszen ki hitte volna el nekik otthon, hogy véletlenül találkoztak velem a világ egyik legnagyobb metropolisában? Ezek után jónak látták, hogy másnap a lakásomon felkeressenek, és miközben Peidl arany fogvájóval piszkálta fogait – magával hozta Pestről, mert bizonyára úgy tájékoztatták, hogy Angliában a civilizációnak ilyen kellékei nem hozzáférhetők –, mindketten a feltételek nélküli kölcsön szükségességéről próbáltak meggyőzni. Az arany fogpiszkáló egyébként bizonyára arra szolgált, hogy meggyőzze az angol munkásokat: Horthy tengernagy Magyarországán a munkások megengedhetik maguknak ezt a luxust.

MacDonaldtól találkozót kértem, de nem méltatott válaszra. A szerencse azonban ismét segítségemre sietett: egyszer az „1917 Club"-ban ebédeltem, és összetalálkoztam vele. „Sajnálom Önt ezért a balszerencséért" – mondtam neki. Kénytelen volt végighallgatni, és én megpróbáltam megértetni vele a feltétel nélküli kölcsönnel járó veszélyeket. De hiába beszéltem, a Munkáspárt ekkori politikája arra irányult, hogy segítse a háborúban alulmaradt volt központi hatalmakat, Versailles, Trianon és az imperialisták áldozatait. Később keservesen megbánták ezt a támogatást. Ramsay a heves vita közben elvesztette hidegvérét, öklével verte az asztalt, én pedig otthagytam, és becsaptam az ajtót. Barátságunknak ezzel vége szakadt. Magyarország megkapta a kölcsönt, és a nagyhatalmak tudtával és beleegyezésével jóval nagyobb fegyveres erőt épített ki, mint amekkorát a trianoni békeszerződés engedélyezett.

Később még egyszer alkalmam volt összeveszni MacDonalddal, éspedig a frankhamisítás nyilvánosságra ke-

rülése és botránya idején. MacDonald akkor már a mayfairi kedves asszonytársaság befolyása alatt állt és teljesen hátat fordított a baloldaliságnak, így aztán kapcsolatunk teljesen megszakadt.

A londoni magyar követ, Szapáry László gróf magatartása meglehetősen ellentétben állt azzal a törekvéssel, hogy bebizonyítsa, milyen nagy szüksége van Magyarországnak a pénzügyi segítségre. Követségi fogadásainak pompája felülmúlta az összes utódállamokét, amelyek sokkal szerényebben reprezentáltak. Egy alkalommal a követség épületéhez vezető lépcső minden egyes fokára pompásan felöltöztetett, tollas csákót és prémgalléros dolmányt viselő őröket állítottak. Egy magyar vendég megörült, hogy honfitársait láthatja, és magyarul szólította meg az egyik „huszárt", de az meglepetésére a legtisztább londoni cockney-tájszólásban válaszolt: „Elég nagy marhaság, hogy itt kell állnunk ebben a majomruhában, anélkül hogy egy szót is értenénk a maguk rohadt nyelvéből."

A Munkáspárt valóban megnyerte az 1923. őszi választásokat. A szavazást követő éjszakát dr. Marion Phillips vendégeiként a Munkáspárt székházában töltöttük, és láttuk a beérkező eredményeket fogadó izgalmat és lelkesedést. A Munkáspárt első választási győzelme volt ez.

Ezen a londoni télen sokat betegeskedtem. Attól tartottam, hogy a gerincemmel van baj. Ez a félelem szerencsére alaptalannak bizonyult, de az orvosokra és gyógyszerekre kiadott összegek utolsó tartalékainkat is felemésztették. Miután eladtuk Zornnak, a svéd festőnek egy tulajdonunkban levő nagy képét, feleségem egy értékes nyakláncára is sor került. Breitscheidnek, a weimari köztársaság német belügyminiszterének és a miniszterelnöki tisztség örökös várományosának közvetítésével érintkezésbe léptünk egy berlini siberrel – így nevezték el abban az időben a feketepiac nyerészkedőit –, aki ékszereket vásárolt az „újszegényektől". Katusnak Párizsban kellett találkoznia vele, s miután a teljesen ismeretlen

embernek minden tanú vagy elismervény nélkül átadta igazgyöngy nyakláncát, meg is kapta érte a maximális árat. Másnap Breitscheidtől azt az üzenetet kapta, hogy ne álljon szóba az illetővel, akit előzőleg ajánlott nekünk, mert kiderült, notórius szélhámos, aki számtalan embert becsapott. A sibert valószínűleg feleségem naiv bizalma fegyverezte le, mert ilyesmivel talán életében először találkozott. Hiszen egy fillér nélkül is megkaparinthatta volna a nyakláncot.

Még mindig vártunk annak az amerikai családnak a jelentkezésére, ahol Katust nevelőnőként akarták alkalmazni. Egy nap feleségem levelet kapott Caldwelltől, aki közölte, kedvére valóbb megoldást talált: előadókörutat szervezett számára az Egyesült Államokban. A *Spectator*-ban megjelent cikke nagy elismerést keltett, és most Katust meghívták, tartson előadásokat ugyanerről a tárgyról, a magyar feudalizmusról. A körút mintegy hat hónapig tartana, minden költséget fedeznek. Feleségem számára nem volt könnyű otthagyni engem és a gyerekeket, én azonban rábeszéltem, tudva, hogy sikere lesz, és annak is örül majd, ha keresetével hozzájárulhat egyre csökkenő jövedelmünkhöz. Így hát igent mondott.

1924. augusztus végén, Ferenc József születésnapján – mintha csak az ő szelleme átkozott volna meg – Newburyben, ahol gyermekeimet kerékpározni tanítottam, elestem, és eltörtem a combomat.

Katus egy szürke októberi reggelen utazott el. Mankóra támaszkodva, ápolónő támogatásával kísértem ki a southamptoni kikötőbe. Amikor a fedélzetről búcsút intett, mellette egy férfi, rám mutatva, németül így szólt útitársához: „Nézd, milyen beteg az a szerencsétlen ember. Nem hinném, hogy megéri a jövő hetet."

Ezzel a bátorítással indult el Katus az Újvilágba.

*

1924 őszét Hampsteadben, egy barátságtalan szobában azzal töltöttem, hogy igyekeztem leszokni arról a vesze-

delmes fájdalomcsillapító kábítószerről, amelyet a törés okozta hasogató fájdalom ellen kaptam. Az ápolónő azonban, akit az orvos arra utasított, hogy vízzel helyettesítse a gyógyszert, jobbnak látta, ha a teljes adaggal biztosítja saját éjszakai nyugalmát – és az enyémet. Így aztán „elvonókúrám" elég sokáig tartott.

Kellemetlen, esős volt az évszak, különlegesen sűrű ködökkel, és a London másik végén lakó orvoshoz az utazások naponta több mint három órát vettek igénybe.

Soha nem felejtem el a kezelés okozta kínokat. Csak úgy tudtam elviselni, ha azoknak a szerencsétlen férfiaknak és nőknek a szenvedéseit képzeltem magam elé, akiket politikai meggyőződésük miatt börtöncellákban és koncentrációs táborokban kínoztak. Gyötört az a gondolat, majd egyre erősebb bizonyosság, hogy a tartós és erős fizikai fájdalom még a legkeményebb ellenállást is meg tudja törni, és hogy előbb-utóbb eljön a pillanat, amikor az áldozat bármit megtesz, amit kívánnak tőle. Így ott, az orvos asztalán fekve, egyszerre mentem át fizikai és szellemi megpróbáltatáson.

Ezúttal is beigazolódott a mondás, a baj nem jár egyedül. Hazaárulási perem, amely már három éve húzódott, most váratlanul véget ért, és a bíróság bűnösnek mondott ki. Az ítélet ügyvédeimet is meglepetésként érte, mert a közvélemény az utóbbi időben sokat változott az én javamra, és az ügyvédek bíztak benne, hogy megnyerjük a pert. A hirtelen ítélethozatalra azért került sor, mert a kormány tartott tőle, hogy a Népszövetség megpróbál beavatkozni az ügybe a trianoni békeszerződés cikkelyei alapján. Rövid idővel az ítélet után egy svájci társaságtól üzenetet kaptam: nem hisznek a Horthy-rendszer tartós fennmaradásában, hajlandók kezükbe venni magyarországi birtokaim művelését, és ezért évjáradékot fizetnek nekem. Afelől is megnyugtattak, hogy a magyar kormánnyal el tudják intézni az ügyet. Az ajánlat csábító volt, mégis elutasítottam, mert úgy éreztem, nincs jogom rendelkezni egykor már szétosztott földjeim fölött, még akkor sem,

ha a parasztok ténylegesen nem tarthatták meg ezeket. A hibát ott követtem el, hogy annak idején, legtöbb honfitársamhoz hasonlóan, pénzem egy részét nem külföldön fektettem be. Így minden vagyonom a trianoni határokon belül maradt.

Londonban meglátogatott Jászi Oszkár barátom. A köztünk levő ellentétek ekkor már kezdtek erősebbé és megfoghatóbbá válni. Emberileg továbbra is nagyon szerettük egymást, de ő szenvedélyes ellenfele volt a szovjet rendszernek, én viszont úgy láttam, hogy a szociáldemokrácia a maga adott módszereivel nem visz közelebb bennünket a szocialista társadalomhoz. Arról is meg voltam győződve, hogy az európai szocializmusnak szüksége van Szovjet-Oroszország támogatására, függetlenül attól, ki mennyire ért egyet az ott alkalmazott módszerekkel. Jászi ellenben azzal érvelt, hogy az államkapitalizmus ugyanolyan messze vagy még messzebb van a szocializmustól, mint a mi jelenlegi rendszerünk, és a szovjet rendszer nem elősegíti, de hátráltatja a szocialista haladást.

Időközben Katusnak az Egyesült Államokban valóságos küzdelmet kellett vívnia unokatestvérével, gróf Széchenyi Lászlóval, Magyarország washingtoni követével, aki szabályos kampányt indított ellene. Körlevelet intézett a feleségemet meghívó és fogadó bizottság összes tagjaihoz, ebben tudtukra adta, hogy Katus „vérszomjas bolsevik", és felhasználta ellene Olaszországból történt kiutasításunkat is. A bizottság egyik tagja, Mrs. Gerard, az Egyesült Államok berlini követének felesége és gróf Sigray Antal* sógornője, gyorsan lemondott, és ebben egész sor előkelő hölgy is követte. Ezek után S. Stanwood Mencken, az Amerikai Védelmi Liga elnöke kérvényt intézett a külügyminisztériumhoz annak érdekében, hogy akadályozzák meg feleségem partraszállását, és tartsák vissza Ellis Islanden, mert jelenléte és tevékenysége veszélyeztetné az Egyesült Államok biztonságát. Mindennek épp az ellenkező eredménye lett. Hatni kezdett az Újvilágba érkező zarándokokat fogadó Szabadság-szobor.

Katust lelkes fogadtatásban részesítették. Franklin Roosevelt felesége egész tekintélyével bátran mellé állt, és meghívta, lakjon az ő házában (férjét abban az időben szanatóriumban kezelték). Katus első nyilvános fellépése a New York-i Town Hallban (városházán) nagy sikerrel zárult. Előzőleg felszólította Mencken urat, hallgassa meg előadását, és ha szükségesnek tartja, támadja meg a nyilvánosság előtt, de az úriember távol maradt.*

Röviddel karácsony előtt kaptam a hírt: Katus tífuszos lázban megbetegedett. Éppen akkoriban jött tőle egy ezerdolláros csekk a gyerekek neveltetésére. Aznap adta fel, amikor kórházba szállították, és mivel nem maradt semmije, remélte, hogy felveszik egy közös kórterembe. A pénz valóságos áldás volt számomra, mert meg tudtam belőle venni a New Yorkba szóló hajójegyet. Barátaink nem nyugodtak bele abba, hogy Katus közös kórterembe kerüljön, és Caldwell az én Amerikában élő híveim segítségével előteremtette a különszobához szükséges összeget. Orvosa, dr. Spalding nagylelkűen ingyen kezelte.

Feleségem betegségének hírére mankómon bevánszorogtam az amerikai konzulátusra, és azonnali beutazási engedélyt kértem. Azzal a feltétellel adták meg, ha nem tartok beszédet a nyilvánosság előtt, nem adok interjút, és nem írok cikkeket. Minderre percnyi habozás nélkül szavamat adtam. Egyetlen vágyam volt, átkelni az Atlanti-óceánon.

A New York-i kikötőben Caldwell azzal a tanáccsal fogadott: „Ne említse azt a szót, hogy szocializmus. Mi ideát nem hiszünk benne." Katust súlyos állapotban találtam: sürgős operációra volt szükség. Az orvos kereken megmondta nekem, nem sok remény van a felgyógyulásra. A műtétet New York egyik legjobb sebésze, dr. Erdmann vállalta, ugyancsak ingyen. Feleségemnek betegsége alatt az amerikai közvélemény részéről sok mélyen megindító rokonszenv-megnyilvánulásban volt része. Egyes lapok naponta hírt adtak egészségi állapotáról. Az ellene indított támadások és a vele kapcsolatos

nyilvánvaló rágalmak felkeltették az amerikaiak lovagias szellemét. Azóta mindig melegséggel gondolok az amerikai népre.

Mindent megtettem, hogy ne vonjam magamra a figyelmet, és távol tartsam az újságírókat, de ez nem bizonyult könnyű feladatnak. Egyik nap, amikor a kórházba mentem, az utcán nagyobb tömegbe ütköztem. Az emberek jókedvűen tekingettek felfelé, egy magából kikelt, kiáltozó nőt figyeltek, aki egy felhőkarcoló ablakából ingeket, nadrágokat, gallérokat, cipőket és egyéb használati cikkeket dobált ki. Mondták, ezt a különös módot választotta férje ruhatárának szétosztására. Meg is kapta, amit akart – a reklámot –, mert a riporterek már ott voltak, a fényképészek magnéziumfényeket villantottak. Legnagyobb bánatomra azonban engem is felismertek, és nyomban faggatni kezdtek arról, mi a véleményem a férjük holmiját ablakon kidobáló „lányokról". Ígéretemhez híven nem nyilatkoztam, és sikerült elmenekülnöm, megőrizve semlegességemet e fontos kérdésben. Barátaimat azonban mértéktelenül felháborította, hogy a beutazási engedélyt csak ilyen feltétellel kaphattam meg. Úgy érezték, ezzel sérelem érte az amerikai szabadságjogokat, és arra gyanakodtak, hogy a dolog Széchenyi grófnak köszönhető, aki, Vanderbilt-rokon lévén, igénybe vette társadalmi összeköttetéseit. Széchenyit a Vanderbilt név alapján Magyarországon „Bilty"-nek nevezték, és arról volt nevezetes, hogy egyetlen vizsgáját sem tudta letenni – ami azonban nem lehetett akadálya nagyköveti kinevezésének. Washingtonban viszont kudarcot vallott diplomáciai képességeivel, mert Wheeler szenátor leleplezte, hogy 2000 dollárért bérelt egy detektívet a mi megfigyelésünkre. Az ilyesmit mindenütt csinálják, de kínos, ha kiderül. „Bilty" tekintélye megrendült, és a következő évben vissza is hívták. Feleségem valóságos pánikot keltett a horthysta diplomaták körében, mivel Szapáry grófot is visszahívták Londonból, amiért nem tudta megakadályozni Katus Amerikába utazását. Szapáry azzal vé-

dekezett, hogy Károlyiné Londonban nagyobb veszélyt jelent, mint New Yorkban, amivel viszont Széchenyi nem tudott egyetérteni.

Az amerikaiak liberális és haladó csoportja fáradhatatlanul küzdött értünk. Tiltakozó gyűléseket rendeztek, s ezeken követelték a külügyminisztertől és Hughes bírótól, hogy vonják vissza a közéleti szereplésemre kimondott tilalmat. A lapok főcímekben és karikatúrákban számoltak be a betömött szájú „elnémított emberről", aki fontos titkok tudója, de ezek kimondásában megakadályozza az a befolyás, amelyet a horthysta kormányzat Vanderbilték útján gyakorol az amerikai külügyminisztériumra. A gyűléseken egy szfinx némaságával ültem, ez még nagyobb rokonszenvet keltett irányomban, és biztosította számomra a sikert.

Ez az Amerika merőben különbözött a „négyszázak" Amerikájától, amelyet harminc évvel azelőtt ismertem meg. Tíz évvel korábbi, közvetlenül a háború előtti propagandakörutamon pedig az ottani magyar kolóniával kerültem érintkezésbe. Most az intellektuális, liberális Amerika fogadott be.

Mindenfelől ajánlatokat kaptam, ha feloldják a tilalmat, tartsak előadásokat, írjak cikkeket, sőt lépjek fel a színpadon. Felkértek, az egyik New York-i színházban rendezzünk nyilvános vitát Alexander nagyherceggel. Ő védené és képviselné a cárizmust, én pedig a szocializmust, végül pedig reklámot csinálnánk az aszpirinnak. Egy ideig a holland származású író, Hendrik Van Loon connecticuti házában vendégeskedtünk. Van Loon történeti könyvei, köztük a *Könyv a Bibliáról gyermekek számára,* amelyet saját szellemes illusztrációi díszítettek, nagyon népszerűek voltak abban az időben. Amint testes alakjával, gyapjúujjasban és térdnadrágban, elterpeszkedett az ovális ebédlőasztal végénél, joviális, életvidám arcával, pipájával és ételekkel telehalmozott tányérjával olyan volt, mintha egy XVIII. századi holland festményről lépett volna le. Szórakoztató beszélgető partnernek

bizonyult, aki mindig készen áll arra, hogy gyilkos döfést adjon a tudatlanságnak és az előítéletnek, és bármikor kiálljon mindenfajta igazságtalanság ellen.

Egy nap meglepő eset történt velem. Barátaink, Roger és Margaret Baldwin házánál – Baldwin az amerikai Polgárjogi Szövetség elnöke volt – találkoztam Mr. Johnsonnal, a Színes Népek Jogaiért Küzdő Szövetség vezetőjével. Ő maga fehér bőrű, vonzó külsejű férfi volt, nehéz lett volna benne felismerni a négert. Tehetséges költőnek is tartották, és megígérte, elküldi nekem dedikált köteteit. Akkor éppen a Lexington Avenue egyik bérházában laktunk. Egy délután feltelefonáltak a hallból, közölve, hogy egy színes férfi, aki barátunknak mondja magát, nem hajlandó a szolgálati liften közlekedni. Először meg sem értettem, miről van szó, és miért nem engedik a látogatók liftjét használni. A portás erre megmagyarázta, négerek ezt a liftet nem használhatják. Figyelmeztettem, ha kitart emellett, azonnal kiköltözünk a lakásból, mert a fiatalember barátunk. Néhány perccel később Johnson küldötte, akit akkor láttunk először, diadalmasan lépett ki a liftből, egész halom könyvvel a hóna alatt.

Áprilisban visszatértünk Angliába. Amerikai utunk nagy sikerét nem kis részben Hughes bíró és „Bilty" gróf ostobaságának köszönhettük. Amikor a vezető New York-i lapok tudósítói tudomást szereztek elutazásunkról, jegyet váltottak ugyanarra a Kanadába tartó vonatra, hogy amint átlépjük a határt, interjút készíthessenek velem „betiltott mondanivalómról".

Amikor a határra érkeztünk, még aludtam, és arra ébredtem, hogy egy túlbuzgó riporter hajol fölém, töltőtollát fejemre irányítva, mintha revolverrel fenyegetne. Nyomában újabb tudósítók tódultak be. Kértem, engedélyezzenek még néhány percnyi alvást, de nem volt irgalom. Délre szállítani kellett „a történetet". Így aztán összeszedtem magam, és elkezdtem: „Most, amikor Kanada szabad földjére érkeztem . . ." Édes bosszú volt ez az amerikai külügyminisztérium magatartásáért. Az interjút

így fejeztem be: „Szívélyes üdvözletemet küldöm Széchenyi grófnak. Mondják meg neki, örömmel tenném meg reklámfőnökömnek tízszázalékos alapon."

Nem meglepő, hogy Széchenyit hamarosan visszahívta a magyar kormány, amely időközben rájött, egy követnél nem elegendő, ha a felesége Vanderbilt lány. Ehhez a munkához észre is szükség van.

Az Egyesült Államokban egy ideig az a mondás járta, ha valaki nem tudott meghallgatásra találni, vagy véleményt nyilvánítani: nem baj, majd elmegyek Kanadába.

5.

Hazaárulási perem

Otthoni vagyonom kínálkozó zsákmány volt az ellenforradalom számára, és ennek urai el is határozták, hogy ráteszik a kezüket. Ez végül sikerült is nekik. A dolgok története dióhéjban a következő:

1920. január 20-án, a választási kampány idején Windischgraetz Lajos herceg* dühödt támadást intézett ellenem, azt hangoztatva, hogy 1916 óta francia szolgálatban álltam, és katonai titkokat árultam el megbízóimnak.

A hazug vádat az egész reakciós sajtó örömmel felkapta, mert a soviniszta Magyarország sértett hiúságában boldog volt, ha valaki bűnbakot szolgáltatott neki, s ezzel enyhítette a háborús vereség okozta megaláztatást.

1921. július 6-án a herceg a nemzetgyűlésben is megtartotta ellenem irányuló vádbeszédét. Azzal kezdte, hogy 1917-ben Franciaországból nagy pénzösszegeket küldtek Magyarországra – a háborús viszonyok között ez elég szép teljesítmény lett volna –, pacifista és defetista tevékenység céljaira, és a pénzt jelenlétemben osztották szét a Függetlenségi Párt tagjai között. Két függetlenségi képviselő nevét említette.** Ezután felmelegítette a Konsten őrnagy által összeszedett vádakat, amelyeket annak idején leleplezésemmel porrá zúztam, továbbá Sonninóval folytatott tárgyalásaimat és svájci megbeszéléseimet hozta fel ellenem. Beszélt egy memorandumról, amelyet állítólag Dutasta, Clémenceau törvénytelen fia, Franciaország

akkori (1917) berni nagykövete kapott tőlem, és amelyben szerinte ígéretet tettem Magyarország egyes részeinek feladására. A herceg állítása szerint Dutasta bizalmasan megmondta neki, hogy Franciaországban senki sem lett volna hajlandó komolyan tárgyalni Károlyival, aki az ő fizetett ügynökük volt. Majd utalt a francia nemzetgyűlés 1917. november 30-i ülésére, amelyen Clémenceau állítólag kijelentette, kormánya „komolyan tanulmányozta Károlyinak a központi hatalmak katonai helyzetéről szóló jelentéseit, mivel azonban Károlyinak Szovjet-Oroszországhoz fűződő kapcsolatai közismertek, összeegyeztethetetlennek tartjuk a francia nép méltóságával olyan erőket támogatni, amelyek nem mozdíthatják elő az európai konszolidációt . . ." Windischgraetz így folytatta: „A szélsőséges szocialisták, így Renaudel, Longuet, Moutet, Paul Boncourt tárgyaltak Károlyival, aki katonai titkokat szolgáltatott ki nekik. A francia kormány elismerte, azért küldte haza Károlyit, hogy agitációt folytathasson a franciák érdekében."

Ezeket a tényeket, mondta végül a herceg, hivatalosan közölte vele a német követség, amikor 1918-ban maga is miniszter volt. Az adatok egyébként a német vezérkar nyomozati anyagából és a francia külügyminisztérium okmányaiból származnak, és mindezek a hivatalos dokumentumok azt bizonyítják, hogy Károlyi svájci tartózkodása idején katonai titkok birtokában volt.*

A herceg semmiféle bizonyítékkal nem támasztotta alá vádjait, de biztosította Bethlen miniszterelnököt, hogy a lehető legrövidebb időn belül át fogja adni a szükséges bizonyítékokat, így azonnal meg lehet tenni a kellő lépéseket a Függetlenségi Párt képviselői ellen.

Mindezeket a vádakat a herceg határozott formában adta elő, teljesen meg tudta téveszteni a közvéleményt, és még legközelebbi barátaim és híveim sem tudták elképzelni, hogy Windischgraetz – bár régóta kalandor hírében állt – minden alap nélkül vállalkozzon ilyen nagy

horderejű lépésre. Az általa bevádolt parlamenti képviselők rágalmazási eljárást indítottak ellene.

Néhány héttel később a sajtó azt írta, hogy a herceg átadta a hatóságoknak az ígért bizonyítékokat.

Mindezek az előkészületek ahhoz kellettek, hogy megteremtsék a szükséges légkört a készülő perhez, és lehetővé tegyék birtokaim elkobzását még a per előtt és hazaárulásom bizonyítása nélkül. Az eljárás törvényesítése érdekében a parlament külön törvényt fogadott el.

Ebben az időben Jugoszláviában éltem, és bár a rágalmakra adott válaszomat a kisantant sajtója közölte, az nem juthatott el a magyar közvéleményhez.

Az ellenem táplált fanatikus gyűlöletnek nem csupán politikai okai voltak. Annak idején, amikor kormányra kerültem, az Élelmezésügyi Minisztériumban hiányzott egy burgonyaeladási ügyletből származó négymillió forint. Magyarázatot kértek a hercegtől, aki előzőleg a tárca vezetője volt, ő azonban Svájcba szökött. Az újságok akkor meg is írták a dolgot. Később, az ellenforradalom idején, a herceg nyíltan elismerte, az összeget magával vitte Svájcba, és „propagandacélokra költötte". A horthysta kormányzat nem indított ellene eljárást.

Foucher, Franciaország magyarországi főmegbízottja jelentést tett kormányának Windischgraetz parlamenti beszédéről. A Függetlenségi Pártot képviselő ügyvédek kérésére Clémenceau a következő táviratot küldte a párt vezetőjének, gróf Batthyány Tivadarnak: *„Je n'ai prononcé aucune des paroles que m'attribue Prince Windischgraetz."*[38] Dutasta francia követ pedig megírta Erzsébet nővéremnek, hogy a herceggel életében mindössze egyszer találkozott a Monarchia volt nagykövete, Mensdorff-Pouilly társaságában, de Károlyiról akkor említés sem esett. Végül erélyes cáfolatot adtak ki a francia szocialisták is, így Renaudel a *Populaire*-ben, és Léon Blum.

A hatóságok tőlük telhetően húzták-halasztották a bírósági ügyet, és öt évet adtak a hercegnek a bizonyítékok összegyűjtésére, de ez sem volt elég. Rágalmazóm 1923.

január 21-én szégyenkezve közölte a bírósággal és a sajtóval, hogy „rosszindulatú informátorai" félrevezették. Összes vádjait visszavonta, és bocsánatot kért a Függetlenségi Párttól. Tőlem természetesen nem kért bocsánatot, hiszen én törvényen kívül álltam, és nem tudtam védekezni. Egyébként sem törődött a kudarccal, mert célját elérte, és lehetővé tette, hogy a Horthy-rendszer hazaáruló híremet költse, és elkobozza birtokaimat.

Windischgraetz azonban még emlékirataiban is, amelyek Berlinben, az Ullstein-kiadónál jelentek meg,[39] megismételte vádjait. Itt viszont én sem voltam fegyvertelen. Rágalmazási pert indítottam a kiadó ellen, és ezt meg is nyertem. Az emlékiratokat eredeti formájukban nem lehetett kiadni, az inkriminált részeket ki kellett hagyni belőlük.

Birtokaim értékét eredetileg százmillió aranyforintra becsülték, de ez az érték az állami kezelésbe vétel két esztendeje alatt egytizedére csökkent. A birtok szabad prédája lett a különböző intézőknek, számvevőknek és tisztviselőknek.

Mivel birtokaim nagy része hitbizomány volt, én nem tulajdonosuk, hanem csak haszonélvezőjük voltam. Az állam törvényesen csak úgy tehette rájuk a kezét, ha fiamat és az ő örököseit is kisemmizi. Mivel az erre vonatkozó 1791-es és 1915-ös magyar törvények erre nem adtak lehetőséget, külön törvényt kellett gyártani és elfogadtatni. Ezt a törvényt „Lex-Károlyi" néven emlegették.[40] Kizárta az öröklés jogából ötéves fiamat, aki a „hazaárulás" idején még meg sem született. Az új törvény értelmében a birtok 60 százaléka az államot illeti, 40 százaléka pedig a család egy másik ágát, az én esetemben, József testvéremet és az ő leszármazottait. Miután tehát megteremtették a szükséges légkört, és elfogadtatták az új törvényt, elkezdhették az ellenem folyó pert is.

A per 1922. június 19-én kezdődött. Ügyvédeim elszántan küzdöttek az előre elhatározott, elkerülhetetlen ítélet ellen.[41] Az ellenem felhozott vádak a következők voltak:

Sonninóval folytatott tárgyalásaim, 1917-es svájci tárgyalásaim, az antant győzelméhez nyújtott „segítségem", a belgrádi fegyverszüneti szerződés aláírása, a Nemzeti Tanács megalakítása és a király megakadályozása uralkodói jogainak gyakorlásában. Azt a vádat, hogy a hatalmat átadtam a kommunistáknak, elejtették.

A bűnösségemet kimondó ítéletet háromnegyed évvel később, 1923. február 21-én hozták meg.[42] Nem siettek, hiszen vagyonomat már elkobozták. Az ítéletet ugyanúgy nem tudták alátámasztani, akárcsak Windischgraetz a maga vádjait. A bíróság nem volt hajlandó kihallgatni az én tanúimat, és nem fogadott el semmiféle mellettem szóló bizonyítékot. Hivatalos dokumentumokra nem tudtak támaszkodni. Bűnösségemet azon az alapon mondták ki, hogy a vádak köztudomású tényeken alapulnak, és ezért bizonyítékokra nincs is szükség. Az eljárás valószínűleg még tovább is elhúzódott volna, ha az antanthatalmak követei nem emlékeztetik a magyar kormányt a békeszerződésnek arra a pontjára, amely megtiltja, hogy bárkit is zaklassanak a háború alatti antantbarát tevékenysége miatt. A kormány, félve a beavatkozástól, jobbnak látta, ha befejezett tények elé állítja a nyugati hatalmakat.

Nem indítottak eljárást egyetlen volt minisztertársam ellen sem, akik pedig osztoztak velem a felelősségben. Némelyikük még miniszter is lett a Horthy-rendszerben. Nekik ugyanis nem volt elkobozható birtokuk.

1928-ban ügyvédeim úgy látták, a szenvedélyek már eléggé lecsillapodtak, és talán a Horthy-rendszer konszolidálódása is megengedi már a tisztességes igazságszolgáltatást. Ezért, mivel új bizonyítékaink is voltak, perújrafelvételt indítottak érdekemben. Az egyik bizonyíték egy József főherceg által aláírt dokumentum volt, amelyben elismerte, ő adott utasítást a fegyverletételre az uralkodó nevében, és ezt a Károlyi-kormány, ugyancsak az uralkodó tudtával, még a belgrádi fegyverszünet előtt, november 3-án hajtotta végre.

Masaryk és Beneš éppen akkor megjelent emlékiratai részletesen beszámoltak arról, milyen erőfeszítéseket tettem annak idején Magyarország területi épségének megőrzésére, Clémenceau-nak egy teljesen egyértelmű levele pedig leszögezte, neki és kormányának a háború alatt semmiféle kapcsolata nem volt velem vagy pártommal, és ezt személyesen is hajlandó tanúsítani a magyar bíróság előtt. A visszavonult államférfit feleségem kereste fel Párizsban, a rue Franklinban levő lakásán, és ő nyomban teljesítette Katus kérését. Hasonló tartalmú levelet írt Paul Painlevé, aki 1917-ben miniszterelnök, majd hadügyminiszter volt. Mindezek a bizonyítékok perdöntőek voltak, éppen ezért a horthysta bíróság elutasította a perújrafelvételi kérelmet, mert tisztában volt vele, rehabilitálásom mennyire kompromittáló volna a kormányra nézve.

1946-ban, Nagy Ferenc koalíciós kormánya idején, a magyar parlament mondta ki teljes rehabilitációmat. Birtokaimat – papíron – visszaadták.

Nem szívesen írtam ilyen részletesen saját peremről, hiszen a világ az utóbbi időben ennél sokkal súlyosabb igazságtalanságokat is megélt. Mégis fontosnak, sőt egyre fontosabbnak tartom, hogy a politikai élet tanulmányozói megértsék, milyen könnyen félre lehet vezetni a közvéleményt, és mekkora veszély rejlik abban, ha egy kormány korlátlan hatalommal rendelkezik.

6.

Párizs a húszas években

Az Egyesült Államokból való visszatérésünk után átköltöztünk Franciaországba, mert Angliában számunkra túl drága volt az élet. Egy bois-colombe-i kis házban vártuk az őszt, amikor ismét ki akartunk menni Amerikába.* Szobáink bútorzata roppant szegényes volt, a gyerekek a padlóra terített matracokon aludtak, egyszóval proletárszínvonalon éltünk. Katus napi 20 frankot keresett a St-Martin Színházban, ahol egy Jeanne d'Arcról szóló darab próbáin vett részt. Egyszersmind manekenként is dolgozott a rue Royale egyik szalonjában.

Feleségem ellen, az Egyesült Államokban tartott beszédei miatt, Magyarországon letartóztatási parancsot adtak ki. Azzal is vádolták, tagja egy francia „anarchista" társaságnak, az Emberi Jogok Ligájának. Ez a liga a valóságban a lehető legszelídebb szervezet volt, tevékenysége a francia forradalom humanista kiáltványán, az Emberi Jogok Nyilatkozatán alapult, célja pedig az volt, hogy védelmet nyújtson azoknak, akiket bármilyen, akár fasiszta, akár kommunista rendszer üldözött. Elnöke, Ferdinand Buisson, majd ennek utóda, Victor Basch, és a szervezet titkára, Henri Guernot, aki később miniszter lett Léon Blum kormányában, tiltakozást jelentettek be birtokaim bírói elkobzása miatt, arra hivatkozva, hogy a trianoni békeszerződés megtiltotta, hogy a háború idején tanúsított antantbarátságáért bárkit is üldözzenek.

Párizsban a mi csoportunk megalakította a Liga magyar tagozatát, amelynek én lettem az elnöke, és amely napilapot is adott ki *A Köztársaság* címmel.

Franciaországi fogadtatásom kiáltó ellentétben volt azzal a szívélyességgel, amelyben Angliában és az Egyesült Államokban részesítettek. Kevés francia fogta fel, hogy száműzetésem legfőbb oka a háború alatt tanúsított németellenes magatartásom és éppen a velük, franciákkal való szorosabb együttműködésért folytatott tevékenységem volt. Nagyon kevés együttérzésre és rokonszenvre találtam a franciák körében. Éppen akkoriban jelent meg a Tharaud tesvérek *Quand Israel est Roi* (Amikor Izrael uralkodik) című könyve, amelyet Horthyék finanszíroztak, és amely csak úgy hemzsegett a rám és követőimre szórt rágalmaktól. Pedig a háború idején mindannyian nagy kockázatot vállaltunk, mert franciabarátok merészeltünk lenni. Mivel Franciaországban nincs olyan sajtótörvény, amely tiltja a rágalmazást, képtelen voltam megvédeni magam e támadásokkal szemben.

Párizsban sok magyar száműzött élt. Valamennyien ki akartak volna sajátítani, megpróbáltak bevonni kicsinyes viszályaikba. Párizs a száműzöttek nagy olvasztó kemencéje, ők azonban nem tudtak beolvadni környezetükbe. Az ilyesfajta intrikák nemcsak a magyar kolóniát jellemezték, hanem minden idők összes emigrációit, függetlenül politikai színezetüktől. Ennek legfőbb oka szerintem abban rejlik, hogy a politikai száműzöttek rendszerint szélsőségesen individualisták. Kiszakadtak a régi keretekből és hagyományokból, de tudat alatt továbbra is ezekhez kötődnek, és ott, az idegen országban, keserű ellenérzést táplálnak az őket befogadó nép iránt, elsősorban alighanem azért, mert irigylik annak biztonságát és sikereit. Noha szemben állnak hazájukkal, sok esetben vad nacionalistákká válnak. Úgy érzik, senkinek nincs szüksége kivételes tehetségükre, hiúságukat és egocentrizmusukat nap mint nap újabb sérelmek érik, és a

kudarcok mind erősebb kisebbrendűségi érzést váltanak ki belőlük.

A legfegyelmezettebbek közülük a kommunista emigránsok voltak, akiknek hitvallása azt is megkövetelte, hogy minden személyes ambíciót feláldozzanak. Teljesen feladták saját énjüket, egy nagy gépezet fogaskerekeinek, az ügy névtelen katonáinak érezték magukat. Éppen ebben volt legfőbb erejük és vonzerejük.

Az emigránsokat rendszerint kémek és *agent provocateur*-ök nyüzsgik körül, és gyakran kísértik meg őket lefizetési és egyéb ajánlatokkal. Az árulást jól fizetik, és mindenki megkaphatja a maga harminc ezüstjét, ha elárulja egy barátját vagy magát az „ügyet". Amikor egy emigráns a politikai realizmus szükségességéről kezd beszélni, biztosak lehetünk benne, árulás jár az eszében. Legtöbbjük a „bolygó zsidó" életét éli, országról országra vándorol, keresve azt a helyet, ahol a legolcsóbb a megélhetés. Párizsban abban az időben elég olcsón lehetett élni, és szabadon lehetett gondolkodni és beszélni.

Az emigránsok hangulata a keserű pesszimizmus és a szélsőséges optimizmus végletei között hullámzott. Gyakran előfordult, hogy ugyanazon a napon, amikor egy orosz fehéremigráns az örömtől ragyogva számolt be a bolsevikok közeli és elkerülhetetlen bukásáról, az antifasiszta körökben az a hír terjedt el, hogy Olaszországban felkelés van készülőben a diktátor ellen.

A húszas és a negyvenes évek emigrációi között alapvető különbségek vannak. Az első liberálisokból, demokratákból és szocialistákból állt, akik egy új társadalmi rendért küzdöttek. A maiak viszont többnyire „gazdasági" emigránsok, a középosztályhoz tartozó, egyszerű és apolitikus emberek. A politikai menekültek száma csekély, és ezek amolyan amorf vegyüléket alkotnak a legkülönfélébb politikai színárnyalatokból: fasiszták, royalisták, szociáldemokraták, reakciósok, exkommunisták és harcos katolikusok. Kevesen tudják közülük, mit akarnak, csak abban értenek egyet, hogy mit nem akarnak.

E tisztán negatív álláspontra helyezkedve az a remény élteti őket, hogy háború tör ki a Nyugat és a Kelet között, és ezáltal kapják majd vissza elvesztett pozícióikat. Ha élni akarnak, annak a szolgálatába kell állniuk, aki a legtöbbet fizeti, és ez rendszerint az Egyesült Államok. A különböző emigránscsoportok egymás közti ellentéteinek fő oka tehát a kölcsönös féltékenykedés és a javadalmazás szükségessége.

Sokszor kérdezték tőlem, nem érzek-e honvágyat. Nem szerettem ezt a kérdést. A honvágy nálam kevésbé volt heves, mint legtöbb emigráns társamnál, akik nem vesztettek annyit, mint én. Ezenkívül azt hittem, megszabadultam már efféle primitív ösztönöktől, de bennem is ott bujkált a tudat alatti régiókban. Gyakran álmodtam a régen látott tájakról, helyekről és emberekről. Túlságosan későn szakítottam eredeti környezetemmel, és ezért soha nem tudtam teljesen megszabadulni tőle. Túl voltam a negyvenen, amikor elveszítettem barátaimat, és bármilyen értéktelen embernek bizonyultak is ezek, a veszteség keserves érzés volt. Ők is hozzátartoztak környezetemhez, ugyanazt a nevelést kapták, azonos szokásaink, családi tréfáink voltak, ugyanazokon a dolgokon nevettünk, hasonló volt a humorunk. Nyugaton sok hű és igaz barátot szereztem, akik ideológiailag sokkal közelebb álltak hozzám, és akiket mérhetetlenül jobban tiszteltem amazoknál, de pótolni mégsem tudták őket. És néha hirtelen elevenen érezni kezdtem a régi fák és akácok illatát, amely egykor belengte a száraz nyári éjszakákat, hallani véltem a békák egyhangú kuruttyolását, a falusi kutyák mélabús ugatását, számban éreztem a magyar sárgabarack levének édes ízét, és mindez nosztalgiával töltött el. Látni szerettem volna, mekkorára nőttek azok a fák, amelyeket Parádon, a kastélyunkkal szemközti domboldalon ültettem, vagy sétálgatni a Kossuth Lajos utcán, nézegetve az elhaladó csinos nőket, majd betérni a kaszinóba, ahol a pincérek már pontosan ismerték ízlésemet és kívánságaimat, és készségesen szol-

gáltak ki. De ezt a gyengeségemet még magamnak sem voltam hajlandó bevallani, olcsó szentimentalizmusnak tartottam az egészet, amely csak fékezheti küzdelmemet, és arra bírhat, hogy feladjam a harcot, amint azt sok honfitársam tette, ezáltal egyengetve a hazafelé vezető utat. Párizs és Franciaország mindig is második otthonom volt, Európa a hazám, és az egész emberiség gondját, ügyét éreztem magaménak. Úgy gondoltam, a többi csak irodalom és halandzsa. Végül pedig, de nem utolsósorban, nem akartam ellenségeimnek azzal az elégtétellel szolgálni, hogy azt lássák: bánatos vagyok, és hazavágyódom. Ha ma már mindezt elismerem, ez csak annak a bizonyítéka, hogy most már túl vagyok minden gyötrelmen és talán örömön is.

*

De térjünk vissza a húszas évek Párizsához.

Az európai baloldal kedvelt találkozóhelye Madame Aline Ménard-Dorian vendégszerető háza volt. A gazdag gyáros és többszörös miniszter özvegye eszes és szellemes asszony és nagy egyéniség volt, a rue de la Faisanderieben levő házának szalonját a dreyfusista, antiklerikális és szabadkőműves hagyomány szelleme hatotta át.

„Szombat délutánonként különös, vegyes összetételű társaság gyűlt össze nála. Tagjai a legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez tartoztak: gazdag francia ügyvédek, magyar munkások, belga miniszterek, bolgár parasztvezérek, spanyol írók, német szociáldemokraták, angol parlamenti képviselők, olasz egyetemi tanárok, orosz szociálforradalmárok és mensevikek.

A gyakori vendégek közé tartozott Paul Renaudel, Léon Blum, Edouard Herriot, Paul Clémenceau, az elnök fivére, Vincent Auriol, Jean Longuet, Marx unokája, Langevin professzor, Braque, a festő, Unamuno, a humanista, Ibanez, az író, aki spanyol szenvedéllyel gyűlölte XIII. Alfonzot, Salvemini olasz professzor, Mussolini ádáz ellenfele és Victor Basch.*

A szegényebb emigránsok külön is örültek ezeknek a pompás uzsonnáknak, ahol jóllakhattak, és megtakaríthatták az aznapi vacsorát. De arra is jó alkalmat nyújtottak ezek az összejövetelek, hogy kiváló emberekkel lehetett ott találkozni, akikkel különben talán sohasem ismerkedtünk volna meg.

Soha nem felejtem el például Francesco Nitti barátomat, az olasz kormány volt elnökét, lágyan selypítő olasz akcentusával, alacsony, testes alakjával, és megtermett, nagyon okos és nagyon nyájas feleségét, valamint öt tehetséges gyermeküket. Ha együtt érkeztek, igen sok helyet foglaltak el. Nitti jó kedélyű, szelíd ember volt, de ha ellenséggel került szembe, azt félelmetes, bár nyájasan előadott, szellemes vágással tudta megsemmisíteni. Ilyenkor csak világoskék szemének gonoszkás villanása árulta el. Mussolinit határtalanul megvetette. Örökké mosolygó ajkairól a sértések áradatát tudta a fasiszta vezérre zúdítani, olyan lágy és éneklő hangon, mintha éppen szerelmet vallana egy nőnek. Sforza grófról, akit gyűlölt, és akinek még a grófi címhez való jogát is kétségbe vonta, azt mondogatta, olyan méltóságteljesen és ünnepélyesen hordozza a fejét, mint egy pap az oltáriszentséget.

Nitti egyike volt az utolsó megvesztegethetetlen és bátor liberális politikusoknak. A Luxembourg-kert közelében levő tágas lakásán rejtelmes külsejű olaszok látogatták nagy titokban, állandó félelemben, hogy Mussolini kémei felismerik őket, és hazatérésük után börtönbe kerülnek. Ezért a látogatókat ott sohasem mutatták be egymásnak, és a nevüket sem említették. Nitti, a polgári ügyvéd figurája nem nagyon illett ebbe a carbonari-összeesküvéshez hasonló légkörbe. Gyerekei, amint ez lenni szokott, politikailag balra álltak tőle. Nitti, ahányszor csak a feleségemmel találkozott, bátorítóan megfogta a kezét, és azt mondta: „Amikor maguk visszatérhetnek Magyarországra, én is hazamehetek Rómába." Jóslata annyiban bizonyult helyesnek, hogy a háború után, ami-

kor a fasiszta és félfasiszta rendszerek összeomlottak, ők is, mi is visszatérhettünk hazánkba. Ennek a tehetséges családnak tragikus sors jutott osztályrészül: három gyermekük egészen fiatalon, pályafutása kezdetén meghalt.

A rue de la Faisanderie-i szalon állandó vendégei közé tartozott a fiatal bolgár Trenkas házaspár, akik a meggyilkolt parasztvezér, Sztambuliszki odaadó követői voltak. A férfi eszes és sokat ígérő politikus, a balkáni országok fiainak jó diplomáciai érzékével megáldva, az asszony pedig fekete szépség, tele életerővel és energiával. A Montparnasse-on levő lakásukban – minden politikai emigráns a bal parton lakott – vidám és szórakoztató élet folyt, a bor, a zene és az ének a Balkán légkörét idézte. Ötéves, bámulatosan értelmes kisfiuk, akiről mindannyian azt jósoltuk, hogy egyszer még Bulgária diktátora lesz, késő éjszakáig fennmaradt a társasággal. Néha felállították az asztalra, és szülei rajongó pillantásaitól kísérve szónoklatot tartott Cankov diktatúrája ellen. Anyja villogó szemmel és vonagló csípővel járta el a bolgár népi táncokat, a vendégek pedig ütemes tapssal és bátorító kiáltásokkal kísérték.

Visszagondolva ezekre az évekre, fel kell idéznem egy drága barátunkat, Robert Dellt, aki a húszas évek Párizsának egyik legelragadóbb figurája volt. Az első világháború idején Poincaré kiutasította az országból, mert cikket írt a titkos szerződések ellen. Büszke volt erre a kiutasításra, bár németbarátsága a későbbi években ellenkezőjére fordult, de ekkor még olyan kitüntetésként viselte, mint azt, hogy diákkorában kicsapták az oxfordi egyetemről. Hiába élt már évek óta Franciaországban, a francia nyelvet rendkívül erős angolos kiejtéssel beszélte, egyesek szerint szándékosan. Szenvedélyesen imádta az ellentmondásokat és a vitát, és pompás humorával roppant szórakoztató társaság volt. Egész életében vesztett ügyekért küzdött, mindig azokat védelmezte, akik alulmaradtak. Valamikor lelkes támogatója volt a suffragette-ek mozgalmának, de amint a mozgalom győzedelmes-

kedett, hátat fordított nekik, és korábbi magatartását ifjúkori tévedésnek minősítette. Mottója az lehetett volna: *Déplaire est mon plaisir*, az okoz örömet, ha nemtetszést aratok. Mindig szerettem az ilyenfajta embereket, akik leginkább az angolok között találhatók. Dell nagy ínyenc volt, és kitűnően értett a borokhoz, általában szerette és élvezte a jó dolgokat az életben. Furcsa szokása volt: ahányszor bemutatták egy nőnek, rögtön feltette a szemüvegét, de ha a nő nem tetszett, gyorsan levette, és becsúsztatta a zsebébe. Egyik legjobb barátja Rappaport, az orosz kommunista író és újságíró, Lenin egykori közeli híve és bizalmasa volt. Mulatságos látványt nyújtottak ketten, amint merőben ellentétes megjelenésükkel egymás mellett sétáltak a boulevard Montparnasse-on. Dell kifogástalan külsejű, elegáns férfi volt, Rappaport viszont amolyan törpe termetű, esetlen és lompos Quasimodo, ápolatlan fekete szakállal, akinek csak a vértől csöpögő kés hiányzott a fogai közé, hogy tökéletesen megtestesítse a bolsevik embertípusról alkotott akkori nyugati elképzeléseket. De az előnytelen külső nemes szívet és rendkívül becsületes, szellemes és kulturált szellemet takart. Aki csak alaposabban megismerte, feltétlenül megszerette. Mégis az első kommunisták közé tartozott, akik kegyvesztetté váltak. Mint őszinte idealista, képtelen volt elfogadni az új sztálini irányvonalat. Amikor a Kirovgyilkosság után találkoztam vele, egy szenvedő embert láttam viszont. Nem sokkal később, teljesen összetörve meg is halt.

*

Tudatlan emberek gyakran neveztek engem „a magyar Kerenszkij"-nek, és el kell ismernem, hogy sorsunkban csakugyan volt némi történelmi hasonlatosság. Mindkettőnket a bolsevizmus árja sodort el a helyünkről, de amíg Oroszország kitartott a kommunizmus mellett, Magyarország az ellenforradalom lejtőjére csúszott. Akkoriban Kerenszkij is Párizsban élt, és néhány barátunk arra a

„pikáns" gondolatra jutott, hogy össze kell hozni a két „bukott embert". Az alacsony termetű, németesen rövidre nyírt hajú Kerenszkij nem annak a hiú és nagyravágyó embernek a benyomását tette ránk, amilyennek általában leírták. Mint a történelem sok más letűnt szereplője, kudarcát ő is néhány másodrendű körülményre, vagy híveinek bizonyos mulasztásaira vezette vissza. Minden másképpen történt volna, „ha"... Az emberek könnyen elfelejtik, hogy a történelemnek megvan a maga menete, és vannak időszakok, amikor minden emberi erőfeszítés haszontalan, és maguk az úgynevezett „vezetők" is kénytelenek a történelem parancsa szerint cselekedni. Bábok az istenek kezében, akárcsak a görög tragédiák szereplői. Saját pályafutásom során is éreztem, akár a jobb-, akár a baloldalhoz tartozunk, a történelem törvényei ugyanolyan könyörtelenül uralkodnak felettünk, mint a természeti törvények, amelyek kitörésre kényszerítik a tűzhányókat, vagy a hold járásához igazítják a tenger árapályát. Aznap este a rue de Colisée-ben arról beszéltünk, ha Kerenszkij 1917-ben különbékét ajánlott volna fel a németeknek, és ezzel kielégítette volna az orosz nép békevágyát, el lehetett volna kerülni a bolsevizmust. Hiszen a bolsevikok abban az időben kisebbségben voltak, és kevés esélyük lett volna a sikerre, ha Oroszország nem szenved vereséget a fronton. Kerenszkij azonban nem értett egyet ezzel a véleménnyel. Ő az antantot vádolta, mondván, ha az megadta volna az ígért segítséget, Oroszország sikeresen folytathatta volna a háborút, és később eljuthatott volna a demokráciához és a szocializmushoz.

Ezen a vacsorán találkoztam a különös és roppant tehetséges Mirszkij herceggel is. A szovjetrendszer elől menekült a Nyugatra, de ezt dosztojevszkijes szenvedéllyel mélységesen megvetette és gyűlölte. Gucskovval együtt ő volt a megalkotója annak az euroázsiai koncepciónak, amely szerint Oroszország külön kontinens, és nem tartozik sem Ázsiához, sem Európához. Mirszkij herceg kül-

ső megjelenése sem keltett európai benyomást. Haja koromfekete volt, arcszíne maszkszerűen fehér, ajka bíborvörös, feje és szeme keleties vágású. Az angol értelmiség körében nagyra értékelték pompás kritikai képességeit, de hiába ért el sikereket Angliában, az első olyan emigránsok között volt, akik meggyőződéses kommunistaként visszatértek Oroszországba. Nem sokkal később letartóztatták, és attól fogva eltűnt. Oroszország iránti szeretete lett a végzete.

A rue Stanislas-ban, a boulevard Montparnasse közelében a felettünk levő lakásban lakott Maklakov, a kiváló orosz jogász és egykori nagykövet. Nála találkoztunk az idős Pavel Dolgorukij herceggel, a régi orosz liberálisok egyikével. Számára is oly elviselhetetlenné vált a honvágy, hogy orosz parasztnak álcázva magát hazament, mert egykori birtokán szeretett volna meghalni.

*

Krisztian Rakovszkij, a Szovjetunió volt londoni nagykövete, most már szintén Párizsban, új állomáshelyén működött. Áthelyezése szerencsés választásra vallott, hiszen Rakovszkij az orosz forradalom előtt sokat élt Franciaországban, és jól ismerte a francia gondolkodásmódot. A bolgár–román nemesi család leszármazottja, aki 1917 után a független Ukrajna komisszárja volt, már akkor szembekerült Sztálinnal, mert kiállt az ukrán függetlenség védelmében.

Egy délelőtt felhívott telefonon, és megkért, lehetőleg azonnal jöjjek át a nagykövetségre. Fel-alá járt dolgozószobájában, farkaskutyája aggodalmas tekintetétől kísérve. Rögtön láttam, súlyos válságba került. Kivitt a nagykövetség csodálatosan szép kertjébe, ahol éppen virágzott az orgona, és nyíltan elmondta – ma ez is egyszerűen elképzelhetetlen volna –, milyen dilemma előtt áll. A szovjetunióbeli ellenzék, amelyhez ő is tartozott, nyilatkozatban készül elítélni Sztálin kínai politikáját, a Csang Kai-seknek nyújtott támogatást, valamint az angol szakszer-

vezetekkel kötött egyezmény felmondásához vezető politikát, aminek folytatásától az ellenzék már régebben óvta Sztálint. Az ellenzék 83 tagja már aláírta ezt a nyilatkozatot, és Rakovszkij úgy érezte, ő sem tagadhatja meg aláírását, hiszen teljesen egyetértett elvbarátaival, bár azzal is tisztában volt, ez esetben kegyvesztetté válik, és visszahívják állomáshelyéről. Megkíséreltem rábírni, ne kockáztassa állását, amelyben rendkívül hasznos munkát végezhet, de láttam, magában már döntött. „Az ember vagy komolyan veszi a barátságot, vagy nem – ismételgette. – Trockij számít a támogatásomra, nem hagyhatom őt cserben. A barátság kötelezettségekkel is jár. Alá kell írnom." A kutya Rakovszkij ölébe tette okos fejét, mintha értené, gazdája el akarja hagyni, és mintha könyörögne neki, hogy maradjon. Rakovszkij felém fordult, és tréfásan azt mondta: „Ő is a maga pártján van, ő is megpróbálja még jobban megnehezíteni a dolgomat."

Elutazása előtt, az utolsó este még együtt vacsoráztam vele és a feleségével. A szomorú légkörű vacsorán senki más nem vett részt. A francia kommunisták és szimpatizánsok mind elfordultak tőle. Magányossá vált, de azt tette, amit a lelkiismerete parancsolt.

Sokkal később, 1948-ban elmeséltem Rakovszkijjal folytatott utolsó beszélgetésemet Bogomolovnak, a Szovjetunió akkori párizsi nagykövetének. Megdöbbenve bámult rám – nem is azért, amit mondtam, hanem amiért egyáltalán ki mertem ejteni előtte olyan neveket, mint Rakovszkijé és Trockijé.

Rakovszkij távozása után nem töltötték be a párizsi szovjet nagyköveti tisztet. A követséget az ügyvivő, az eszes és ravasz Rozenberg vezette. Alacsony, púpos emberke volt, arca fanatikus jakobinusra emlékeztetett, ahogy a francia forradalom idején nevezték az ilyeneket: *„un pur"* volt. A nagykövetség légköre megváltozott, Rozenberg nem tudta pótolni elbűvölő elődjét. Néhány évvel később őt is visszahívták.

Oroszország nagy átalakuláson ment át ebben az időben. Az ellenzéket letörték, Sztálin megszilárdította ha-

talmát. De a Nyugat csak évekkel később ébredt mindennek tudtára. Az orosz szfinx szokása szerint nem tárta fel titkát.

*

Párizsban, a különféle nemzetiségű idegeneknek ebben a metropolisában, a száműzöttek gyakorlatilag egyáltalán nem érintkeztek a helyi lakossággal. A franciák elzárkózóak, gyanakvóak, és nem szeretik a külföldieket, különösen ha azoknak nincs pénzük. Ellentétben a felsőbb osztályokhoz tartozó amerikaiak vagy angolok vendégszeretetével, itt még az úgynevezett jobb emberek sem szívesen találkoztak idegenekkel, mert attól féltek, kénytelenek lesznek őket egy aperitiffel megkínálni. Arról már szó sem volt, hogy ebédre vagy vacsorára hívják meg őket. Mi sok franciával ismerkedtünk meg, de az ujjaimon meg tudnám számlálni, franciaországi tartózkodásunk tizenöt éve alatt hányszor hívtak meg bennünket ebédre vagy vacsorára. Már egy kávéra való meghívás is különleges megtiszteltetésnek számított. Hasonló tapasztalatai voltak az itt élő idegenek legtöbbjének is. Éppen ezért arra törekedtünk, valami semleges területet találjunk, ahol úgy találkozhatunk a helybeli kispolgárokkal, hogy megkíméljük őket a kiadásoktól. Így merült fel egy olyan klub alapításának gondolata, amely a baloldal nemzetközi találkozóhelye lehetne, ahol mindnyájan kicserélhetnénk eszméinket, és megtalálhatnánk a hozzánk közel álló lelkeket. De mint annyi más pompás ötlet, ez sem valósult meg. Nem tudtunk ugyanis megegyezni abban, hogy kommunisták is tagjai lehessenek a klubnak, amihez én ragaszkodtam. A kudarc oka tehát a baloldal örökös belső torzsalkodása volt. Miután elálltam a tervtől, az egész vállalkozás zátonyra futott.

Ebben az időben legközelebbi munkatársam és hűséges barátom Bölöni György volt, fajtájának ritka példánya, aki dzsentriszármazása ellenére teljesen megszabadult osztálya előítéleteitől, és odaadóan küzdött közös

ügyünkért. A háború után Bölöni feleségével együtt visszatért Magyarországra, később pedig, mivel tökéletesen soha nem bíztak meg benne, és megfelelő távolságban akarták tartani a hazai ügyektől, kinevezték hágai követté. Bölöni kitartott ama szilárd elhatározása mellett, hogy soha többé nem lesz emigráns, és így azután is megmaradt tisztségében, miután én a Rajk-ügy következtében szakítottam a magyar kormánnyal, és elhagytam az országot.

Franciaországban igen sok külföldi munkás dolgozott. Akkori számuk a hivatalos francia adatok szerint hárommillió körül volt. A legnagyobb csoportot az olaszok alkották. A pas-de-calais-i bányákban a lengyelek dolgoztak a legnagyobb létszámban. Roubaix-ben, Lens-ban és Biancourt-ban jelentős magyar munkáskolónia volt. Gyakran ellátogattam ezekre a helyekre. A magyar munkások, mivel szoros közösségben éltek, nem tanultak meg franciául, és megőrizték saját nemzeti hagyományaikat. Saját újságot adtak ki, saját iskoláik, vendéglőik és előadótermeik voltak, ami önmagában is bizonyította, menynyire hazafias érzelmű az úgynevezett „nemzetközi" proletariátus, mennyire kötődik hazája szokásaihoz és hagyományaihoz, mennyire idegenkedik más nemzetek életmódjától, tradícióitól. Minden reményük az volt, hogy a körülmények egyszer majd megengedik hazatérésüket. A francia koszt számukra ehetetlennek tűnt, a francia bort förtelmesnek tartották. Ha már arról volt szó, hogy gyermekeik idegen nyelvet tanuljanak, akkor már inkább lengyelre taníttatták volna őket, mint franciára, mondván, „annyi lengyel él errefelé".

A francia frank stabilizálása után nagyon megnőtt a munkanélküliség, és az Észak-Franciaországban élő emigránsok súlyos helyzetbe kerültek.*

Sokat időztem a Comédie Française-zel szemben levő Café de la Régence-ban, ahol kedvenc szenvedélyemnek, a sakknak hódoltam, néha éjszakákon át. Játszottam mindenfajta nemzetiségű és társadalmi helyzetű emberrel, és

rendkívül érdekes megfigyeléseket tettem a nemzeti sajátosságokkal, magatartásformákkal kapcsolatban. Nem volt szükség arra, hogy megkérdezzem partnereimtől, melyik országból származnak, felismertem őket arról, ahogyan játszottak.

A kávéházban vaskorláttal vették körül azt a márványasztalt, ahol egykor Napóleon sakkozott. Trockij is itt alkalmazta királycselét, amely híressé tette a nevét sakk-körökben. Számomra a játék csupán menekülés volt: itt el tudtam felejteni gondjaimat.

Ebben az időben családunk új taggal gyarapodott. Egy éjszaka arra ébredtem, hogy a rue des Ursulines-ben, ahol akkoriban egy kis házban laktam, valahol gyötrelmesen üvölt egy kutya. A kutyák iránt mindig különös gyengédséggel viseltettem – életem legnehezebb időszakaiban is mindig tartottam kutyát –, így hát kirohantam, és a bejárati ajtóhoz kötve megpillantottam a legcsúnyább kis foxikölyköt, amit valaha láttam. Amikor megpróbáltam eloldozni, megharapott. Kiderült, nemcsak csúnya, hanem hálátlan is. Napokig nem nyúlt az ételhez, amit elébe tettem. Biztos vagyok benne, olyasvalaki kötözte az ajtómhoz, aki ismerte kutyák iránti szenvedélyemet. Mindenesetre váratlan ajándék volt, és nem a legjobb pillanatban jött. Hetekig tartott, amíg megszelídítettem. Amikor már hajlandó volt enni és inni, akkor is csak az én kezemből fogadta el az ételt. Az Ursuline nevet adtam neki, és később családom is befogadta. A kutya teljesen megváltozott, meghízott, kedves és elégedett lett, boldogan mosolygott a világra, miközben kedvenc testhelyzetében, hátsó lábain üldögélt penziónk udvarának közepén, és a lakók által adományozott kockacukrokat rágcsálta. Magas kort élt meg, és amikor kimúlt, mindannyian megsirattuk.

Katus ezután egy gesztenyebarna tacskókölyökkel ajándékozott meg. Füle és mancsai aránytalanul nagyok voltak hurkaszerű kis testéhez képest, önnön jelentőségébe és ellenállhatatlan bájába vetett bizalma azonban határtalannak tűnt. Mivel gyakran utazgattunk, és nem vihet-

tük magunkkal, ilyenkor barátaink gondjaira bíztuk, ami valami bizonytalanságí érzéssel és látogatóink iránt táplált gyűlölettel töltötte el, hiszen mindig attól félt, hogy elviszik.

Egyszer aztán elhatározta, véget vet ennek a szégyenletes bánásmódnak, s mivel pontosan megérezte, hogy a bennünket meglátogató hölgynek bizonyos szándékai vannak vele, a legszeretetreméltóbb módon felugrott az ölébe, és a teljes elragadtatás kifejezésével hízelgett neki. A hölgy mélységesen meghatódott, és örömmel készült, hogy magával viszi, de egyszerre csak ijedten felsikoltott, és felugrott, mert észrevette, hogy valami meleg tócsában ül. A kis bűnös elégedetten rohangált körül a szobában, felugrált a bútorokra, és boldogan csaholt. A hölgy kijelentette, látni sem akar egy ilyen rosszul nevelt kutyát.

Kutyámmal egyszer még a svájci sajtó is foglalkozott, mert egy lausanne-i cukrászdában megtisztelte annak a széknek a lábát, amelyen – mint kiderült – XIII. Alfonz spanyol király ült. A király ugyan semmiféle megjegyzést nem tett, de az újságcikk megjegyezte, Károlyi gróf daxlija, úgy látszik, fanatikus republikánus, és nem rokonszenvezik a koronás főkkel.

*

1927-ben egy füzetet írtam a földreformról a magyar parasztság számára. Terjesztéséhez feltétlen szükség volt az illegális kommunista szervezetek segítségére. Bécsbe utaztam, hogy megbeszéljem a dolgot az illegálisan ott élő Kun Bélával. A sötét szemüveg és a fekete szakáll a felismerhetetlenségig megváltoztatta külsejét. Szobáját csak sötétben hagyta el. Ott-tartózkodásával nagy kockázatot vállalt, hiszen ha felismerik, kiadják Magyarországnak, és ott nem irgalmaztak volna neki. Kunnal folytatott megbeszéléseim nem jártak eredménnyel, mert mindkettőnk részéről hiányzott a bizalom és az őszinteség. Beszélgetés közben újra és újra kigombolta, majd begom-

bolta a mellényét, ami nála biztos jele volt annak, hogy félre akarja vezetni az embert.

Inkognitóban laktam egy osztrák munkáscsaládnál, akik maguk sem tudták, hogy ki az a kecskeszakállas férfi, akit befogadtak. De tapintatosak voltak, és nem kíváncsiskodtak. Egyszerűen „Herr Professor"-nak szólítottak, mert minden német „Herr Professor".

Lukács György, az európai hírű marxista filozófus ebben az időben a Bécs melletti Döblingben élt. Gyakran meglátogattam, mert nagy csodálója voltam mély szellemének és morális tisztességének. Igen gazdag magyar zsidó család sarja volt, de feladta kényelmes életét egy olyan meggyőződésért, amely száműzte egykori családi és rokoni köréből. Szülei a zsidóknál oly gyakori családi szolidaritáshoz híven el akarták látni pénzzel, ő azonban ezt makacsul elutasította. Nyomorban élt. Gyakran tapasztaltam, az úgynevezett „materialisták" könnyen feláldozzák az anyagi javakat vagy előnyöket valamely eszméért, a vallásos emberek fő célja viszont az evilági kényelem biztosítása.

Két évvel később Berlinben egy tempelhofi gyűlésen vettem részt, és egyszer csak azt éreztem, valaki hátulról boldogan átölel. Felismertem bécsi házigazdámat. Könnyes szemmel mondta el, hogy a „Herr Professor"-ra és annak fura szokásaira emlékezve nemrég egész éjjel virrasztott a holttestem mellett, és azután részt vett a temetésemen is. Kiderült, mindvégig összetévesztett Landler Jenővel, az akkoriban meghalt szociáldemokrata, majd kommunista vezetővel. A kommunisták értenek a titoktartáshoz.

*

1933-ig az európai baloldal reménytelen küzdelmet folytatott a fasizmus térhódítása ellen. A nyugati demokráciák nem ismerték fel a fenyegető veszedelmet, és örömmel üdvözöltek minden kommunistaellenes mozgalmat, mit sem törődve azok módszereivel.

A különböző nemzetek haladó értelmiségi elemei az első években főként Henri Barbusse és az 1919-ben alakított *Clarté* csoport köré tömörültek. A csoport tagjai a háború alatt szemben álltak országaik háborús párti kormányaival és erőivel. Felemelő érzés volt látni, „a másik oldalon" is milyen sokan vannak a rokonszellemek, és ez megerősítette azt a reményünket, hogy ez a mai kisebbség, amelyet tegnap még mindenfelé üldöztek, erőit egyesítve komoly, befolyásos tényezővé válhat, amellyel a jövőben mindenütt számolni kell.

Beválasztottak a *Clarté* és annak folyóirata, a *Monde* nemzetközi bizottságába, és ennek révén kapcsolatba kerültem az európai baloldal sok kiváló személyiségével.

Barbusse a háború alatt írta és adta ki nagyszerű regényét, *A tűz*-et, amely Goncourt-díjat kapott. Ez a könyv volt, Latzkó Andor *Menschen im Kriege* című kötetével együtt, az első heves tiltakozás a háború és az embereknek pusztító eszközökké történő lealacsonyítása ellen. Ritkán van könyvnek ilyen megrázó hatása, és *A tűz* valóban futótűzként terjedt el a hadsereg soraiban. Barbusse most a *Monde* szerkesztőjeként a fasizmus ellen vívott engesztelhetetlen harcot. Sajátos jelenség volt a szónoki emelvényen is. Magas, sovány termetével, roppant kifejező értelmiségi vonásaival kissé hajlottan állt ott, erősen gesztikulálva finom és szép kezével. Hangja gyenge volt, és csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta elérni, hogy meghallják, és megértsék, amit mond. Beszédei után nemegyszer tüdővérzést kapott. De mégsem engedett: lázas sietséggel és annak az embernek a tudatos erőfeszítésével, aki tisztában van vele, hogy napjai meg vannak számlálva, gyűléseket szervezett, egyik országból a másikba repült – noha orvosa szigorúan eltiltotta a repüléstől –, és mindig, mindenütt segítségére sietett üldözött elvtársainak. Meghozta még a legnagyobb áldozatot is, és lemondott az írásról, végül pedig az életét áldozta fel a kisemmizettek ügyéért: majdnemhogy beszéd közben, a szónoki emelvényen halt meg.

Romain Rolland 1914 után, részint egészségi okokból, Svájcba költözött, és a Léman-tó partjára vonult vissza, onnan küldte üzeneteit, tiltakozásait és bátorításait a harchoz. *Au delà de la Melée* című, a háború alatt megjelent brosúrája sok érzékeny lelkiismeretű embert hódított meg a pacifista eszmék számára. Többször meglátogattam őt Villeneuve-ben, a Villa Olgában. Amikor legelőször találkoztunk, nyomban megéreztem benne a nagy embert. Esténként a tó partján sétált sálakba burkolózva, hosszú, szürke köpenyben, amely lazán vette körül magas, finom alakját. Azokra a XIX. századi romantikusokra emlékeztetett, akik sok évtizeddel korábban választották ezt a békés környéket munkára és elmélkedésre. Romain Rolland nyugodt tekintettel figyelte a világot, mentes volt minden személyes ambíciótól, de valósággal szenvedett, ha valahol igazságtalanságot vagy kegyetlenséget követtek el. Szívélyes volt mindenkihez, akinek bátorításra vagy erkölcsi támogatásra volt szüksége, és Villeneuve valóságos Mekkája lett a nyugati kommunistáknak. Ez a nagy pacifista elfogadta a kommunizmust, mert megértette, a fasizmus ellen nem lehet tolsztojánus vagy pacifista módszerekkel harcolni. Építeni kell, bízni, nem pedig hibákat keresgélni – ez volt az axiómiája. Abban az időben szenvedéllyel hitt a Szovjetunióban, a Kelet felől jövő világosságban, amely megmenti a pusztulástól a nyugati civilizációt.

*

Magyarországon bomba robbant: Beniczky Ödön volt belügyminiszter, aki a fehérterror idején a rendőrség főnöke volt, azzal vádolta meg Horthy kormányzót, hogy 1920-ban ő volt a felbujtója Somogyi Béla, a Népszava szerkesztője és munkatársa, Bacsó Béla gyilkosainak. Beniczky tanúvallomásában a tettesek kilétét is leleplezte. Ezért aztán börtönbe került, barátai megtagadták. Azzal gyanúsították, leleplezéseit, amelyeknek igazságában senki sem kételkedett, azért tette, mert mint legitimista, árta-

ni akart a királyát eláruló kormányzónak. Az ügy sokban hasonlított a Matteoti-gyilkosságra, amelyben Mussolininak kezdeményező szerepe volt. Európa tehát már sok évvel a nácizmus uralomra kerülése előtt megismerkedhetett ennek módszereivel és gyakorlatával.

Nem sok idő telt el a Beniczky-vallomás által kiváltott botrány után, és Magyarország ismét a lapok címoldalára került. Ezúttal a magyar kormány számára veszedelmesebb dologról volt szó, mert az ügy a nagyhatalmak pénzügyi érdekeit érintette, ez pedig fontosabb az emberi életeknél. Az történt, hogy Hollandiában két társával együtt letartóztattak egy volt magyar ezredest, aki a magyar külügyminisztérium által kiállított diplomáciai útlevéllel utazott, mert mindhárman hamisított bankjegyeket próbáltak forgalomba hozni. A hamis bankjegyeket rejtő bőröndökre a magyar külügyminisztérium diplomáciai pecsétjét ütötték, hogy akadálytalanul át lehessen vinni őket a vámon. A francia nemzeti bank megbízásából a párizsi biztonsági szolgálat több munkatársa Budapestre utazott, vizsgálatot folytatni az ügyben. A magyar kormány először megpróbálta eltussolni a dolgot, de Briand francia miniszterelnök követelésére végül kénytelen volt engedélyezni és elősegíteni a Sureté-emberek munkáját. Hamarosan letartóztatták Windischgraetz Lajos herceget, akit azzal vádoltak, hogy ő volt a bűntény kezdeményezője. De belekeveredett az ügybe a fél hivatalos Magyarország: Nádassy rendőrkapitány, Zadravetz püspök, a honvédség tábori főpapja, a Postatakarék Pénztár vezetője és gróf Teleki Pál volt miniszterelnök, Bethlen miniszterelnök közeli barátja és rokona. Azt állították, maga a kormányzó is tudott a frankhamisításról. Úgy hírlett, a sárospataki vár titkos folyosóin és föld alatti pincéiben, Rákóczi Ferenc egykori ősi kastélyában több millió hamis frankot rejtettek el. A franciák követelték, hogy átkutathassák a kastélyt, a magyar kormány azonban ezt azzal a kissé eltúlzott becsléssel hárította el, hogy ez a munka legalább három

hónapig tartana. A kis halacskákat megfogták, a nagy halakat többnyire futni hagyták. A letartóztatottak a bíróság előtt azt vallották, hogy a pénzre a szlovákiai irredenta mozgalom finanszírozásához volt szükség, vagyis önvédelemből hazafias indítékaikat hangsúlyozták. A per arra is fényt derített, hogy a Csehszlovákiában forgalomba hozott hamis százkoronás bankjegyek ugyanebből a forrásból származtak.

Az ügy igazi érdekessége nem is abban állt, hogy néhány ember bankjegyeket hamisított, hanem hogy a botrányba a legfelsőbb körök és a kormányzat képviselői is belekeveredtek, és ezt senki sem tartotta szégyenletesnek, csupán, mint kiderült, ostobaságnak. Minden felelősséget a hercegre kentek. Bethlen István számára az egész ügy a lehető legrosszabb pillanatban robbant ki, hiszen a miniszterelnök éppen kölcsönt próbált szerezni a Népszövetségtől az országnak. Az antant végül fátylat borított az ügyre, és ismét jóindulattal kezelte a Horthy-rendszert, amely végül is saját alkotása volt, noha az általa eredetileg megszabott feltételeket a magyar kormány soha nem teljesítette. A botrányt csak a szerencsétlen emigránsok szenvedték meg, mert az rossz hírbe keverte a külföldön élő magyarokat. Sokukat kitették állásukból, mások pedig a legnagyobb nyomorral küzdve sem tudtak munkához jutni. Rájuk ragadt a „pénzhamisító" címkéje.

Jellegzetes mozzanata volt ez a pénzhamisítás a Magyarország és szomszédai között folyó akkori „hidegháborúnak". Bebizonyította a sovinizmus korrumpáló hatását és annak a nem kizárólag bolsevikok által vallott elvnek a veszélyességét, amely szerint „a cél szentesíti az eszközt". Megmutatta a magyar uralkodó osztály immoralitását is: ennek tagjai azt hitték, nekik mindent szabad. Amikor a magántulajdon szentségén alapuló társadalom kezet emel saját istenségére, amikor az uralkodó osztályok tagjai megszegik saját törvényeiket, akkor már nagy bajok vannak. A gyenge és megromlott közerkölcsű Magyarország könnyű prédája volt a külső beavatkozás-

nak. Bebizonyosodott ez 1941-ben. Magyarországnak a pénzhamisítási botrány után új patrónusa támadt a brit sajtómágnás, Lord Rothermere személyében. Lapja, a *Daily Mail* a hivatalos magyar propaganda céljaira rendelkezésre bocsátotta hasábjait. A magyarok azt remélték, a lord befolyása révén visszaszerezhetik az elvesztett területeket. Még az is komolyan szóba került, hogy felajánlják a magyar koronát a sajtólord fiának, a jóképű Harmsworthnak, és ezzel megalakítják a Rothermere-dinasztiát. A magyar vezető köröknek ez az ostoba és méltatlan magatartása még látványnak is megalázó volt. Reményeik azonban nagyon hamar füstbe mentek. Lord Rothermere és a *Daily Mail* kitűnő reklámhoz jutottak, Magyarország viszont nem kapta vissza az elveszített területeit. Keserű volt a csalódás, és az idillből semmi egyéb nem maradt, mint több száz különféle magyar pipa, fűszer, pirospaprika, barackpálinka és tokaji bor Lord Rothermere pompás otthonában, másfelől a lord szobra és a róla elnevezett utca Budapesten.

Miközben a magyar dzsentri effajta ügyekkel szórakozott, a parasztok, kivált a mezőgazdasági munkások életszínvonala mind lejjebb süllyedt. Napról napra nőtt azoknak a száma, akik elhagyták az országot. Egyszer azt az üzenetet kaptam, hogy egykori Heves megyei birtokomról kétszázötven paraszt, útban Amerika felé, Párizsba érkezett, és látni szeretne engem. Hattagú küldöttségük a rue Cambon egy kis bisztrójában várt rám. Feledhetetlen, nosztalgiával teli volt ez az este, amelyet honfitársaimmal, egykori féljobbágyaimmal töltöttem, akiknek tájszólása, lecsüngő bajsza, fekete ruhája és magas szárú csizmája a hazai ízeket és tájakat hozta el hozzám. Kerek kalapjukat a térdükön tartva csendben ültek az asztalnál, megvetően kortyolgatva a francia bort. Csak egyikük beszélt. A magyar paraszt nem beszédes, inkább tartózkodó, gyanakvó és túlságosan önérzetes ahhoz, hogy bármiféle érzelmét is elárulja. „A beszéd a fehérnép dolga" – szokták mondogatni. Vezetőjük monoton

hangon, minden panasz nélkül, csupán a tényekre szorítkozva mondta el, Magyarországon a földesúri birtokon végzett egyheti munkájukkal mindössze néhány francia frankot keresnek, nincs szervezetük, mely megvédené érdekeiket, a téli hónapokban asszonyaiknak és gyermekeiknek, mintha rabszolgák lennének, ingyen munkát kell végezniük, ha azt akarják, hogy a következő aratás idején fizetett munkát kapjanak. Tavasztól őszig megszerzett keresményüket úgy kell beosztaniuk, hogy egész télen kijöjjenek belőle. Mindez arra késztette őket, hogy inkább nekivágjanak Amerika idegen földjének, szembenézzenek az ottani nehéz viszonyokkal, elviseljék a szokatlan éghajlatot, és új életet kezdjenek. Családjukat otthon hagyták, és majd akkor hozatják maguk után, amikor már biztosították megélhetésüket. De egyetlen álmuk természetesen az volt, egyszer majd arannyal megtömött zsebbel visszatérhessenek szülőföldjükre, és ott szabadon élhessenek.

Otthon a legrosszabb életkörülmények a Duna–Tisza közén elterülő nagybirtokokon uralkodtak. Az itteni mezőgazdasági munkások helyzete egyenesen égbekiáltó volt. Nyomorúságukat az olyan falunevek is bizonyították, mint Síróhegy és Bánomhegy.

Bethlen István államférfiúi képességei elsősorban abban mutatkoztak meg, hogy ügyesen tudott manőverezni a különböző pártokkal, az egyik oldalon a legitimistákkal, a másikon a szabad királyválasztókkal, és fenn tudta tartani a király nélküli királyság, a hajóhad nélküli tengernagy mítoszát. Egyik mesterfogásával 1921-ben titkos paktumot kötött a Szociáldemokrata Párt vezetőivel, és ezzel gúzsba kötötte a pártot. A vezetők ugyanis elfogadták a választójogi törvényjavaslatot, amely a vidéki választókerületekben megtartotta a nyílt szavazást, és hozzájárultak a mezőgazdasági munkások szervezkedésének tilalmához is. Ez teljes hatalmat biztosított a kormánynak a parasztság fölött, s ezért rendkívül jelentős volt Bethlen és földbirtokos társai szempontjából. Cse-

rében a szocialisták engedélyt kaptak a szakszervezetek további működtetésére, és a városokban bevezették a titkos szavazást.

Az elégedetlen szocialisták Vági István körül tömörültek, és 1925-ben új, baloldali pártot alakítottak, amely, minthogy a Kommunista Párt illegalitásban élt, igen sok forradalmár fiatalt vonzott magához. Mivel a pillanat alkalmasnak látszott a kommunista tevékenység számára, Rákosi Mátyás, az 1919-es Kommün volt népbiztosa, 1925-ben illegálisan hazatért. Hamarosan azonban Vágival és másokkal együtt őt is letartóztatták, és mivel Magyarországon statárium volt érvényben, Rákosit a bitófa fenyegette. Munkához láttunk: az Emberi Jogok Ligája és angliai liberális és munkáspárti barátaim segítségével elértük, hogy Rákosiék ügyét áttegyék a polgári bírósághoz, és ezzel megmentettük az életüket. A tárgyaláson tanúsított bátor magatartásuk még ellenfeleik körében is elismerést váltott ki. Rákosit tizenhat évig börtönben tartották.

*

1929-ben, amikor létrejött a konkordátum a Vatikán és a feketeinges fasiszták között, Henri Barbusse Berlinben, a német szenátus épületében nemzetközi tiltakozó kongresszust szervezett. Nem emlékszem, hogy valaha is olyan szónoki sikert arattam volna, mint ezen a kongresszuson, amelynek egyik szónoka voltam.

A Szentszék 1870 óta először adta fel azt az elvet, amely szerint a Vatikán és a pápa az állam fogságában él, és a pápa először tette be a lábát a „hitetlen", „szabadkőműves" városba, kimutatva ezzel rokonszenvét Mussolini diktatúrája és a fasizmus iránt, amelynek egyszersmind támogatást biztosított a római katolikus világban. E reakciós kompromisszum és összefogás feletti felháborodásom mintegy a nyelvemre tolta a legmegfelelőbb szavakat, és a beszédemet kísérő taps és lelkesedés bizonyította, hallgatóságom ugyanazt érezte, amit én.

A weimari köztársaságban a szabadság ügye még igen népszerű volt. A diktatúra elleni küzdelmünket olyan emberek is támogatták, mint Leonhard Frank, Fritz von Unruh, Carl Ossietzki és Rudolf Olden, akik mind junkerszármazásúak voltak. Legtöbbjük Hitler koncentrációs táboraiban pusztult el.

Berlin ekkoriban a két munkáspárt közötti elkeseredett versengés és testvérgyilkos gyűlölködés legerősebb fellángolásának napjait élte. A város szociáldemokrata rendőrfőnöke a rendzavarástól félve betiltotta a május elsejei hagyományos felvonulást. A kommunistákra, akik nem tartották be ezt a tilalmat, rálőttek. Napokig tartott a fegyveres harc, és sok emberélet esett áldozatul. Mindkét fél súlyos hibákat követett el, de a szociáldemokraták eredeti bűnbeesése még 1919-ben történt, amikor Ebert, Noske és Scheidemann az ellenforradalmi tiszti különítményekkel összefogva verték le a Spartacus-mozgalmat. Noske állítólag azt mondta akkor: „Ha a pártnak vérebre van szüksége, hát az leszek." A német szociáldemokrácia elvtelen opportunizmusa tette lehetővé, hogy a porosz katonai kaszt megőrizze erejét, és a demokratikus weimari köztársaság csupán formailag létezzen. Megnyílt az út Hindenburg és Hitler számára. A csalódott munkások hátat fordítottak a szociáldemokratáknak, és ebből a kommunista párt húzott átmeneti hasznot. Ugyanakkor annak a balhiedelemnek, amely szerint a kommunizmus felé vezető úton a fasizmuson mint a kapitalizmus utolsó szakaszán is keresztül kell menni, az 1930-as választáson kialakult diadalmas náci többség lett az eredménye.

7.

Pillanatfelvétel Mexikóról

1928-ban meghívást kaptam a mexikói kormánytól, látogassak el az országba, és tanulmányozzam Obregon elnök földreformját. Bár életemben gyakran kellett kényszerutazásokat tennem, szenvedélyes utazó maradtam, és mindig megragadtam a kínálkozó utazási alkalmakat. Soha nem felejtem el azt a festői látványt, amely Havannába érkezésemkor fogadott. Mellettem Kuba egyik nemzeti hőse állt, aki éppen akkor tért haza száműzetéséből. Fekete szemében könnyek csillogtak, miközben kalapját lengette ő t mélyrepülésben üdvözlő repülőgépek felé. Hajónkat sok kisebb és nagyobb motorosból álló flotta kísérte be a kikötőbe.

„Harmincöt évvel ezelőtt is ugyanilyen fogadtatásban részesítettek" – mondta, felém fordulva, Fernandoz. Nem mertem megkérdezni tőle, miért volt ilyen hosszú száműzetésben, és egyáltalán mit tett, mert attól tartottam, tájékozatlanságommal megbántom a hőst. Így hát csak megértően bólogattam. Az egyik kis hajóban ápolónők bájos csoportja lengette felénk zsebkendőit, mert Fernandoz tábornok a katonai kórház vezetője és főorvosa volt. Egy másik csónakban fehér ruhás kislányok tolongtak, barna bőrű karjukon nagy virágcsokrokkal. Szemük fehérje és hófehér foguk ragyogott a napsütésben.

A városba való bevonulásunk is igen látványos volt. Egyenruhás katonazenekar játszotta a kubai nemzeti him-

nuszt, amelyet meg-megszakított a hajókürtök átható búgása. A mólón, legnagyobb rémületemre, egy hang chicagói kiejtéssel üvöltözte: „Hol a gróf? A *Havana News*tól vagyok." Egy fehér ruhás fiatalember volt, széles csontkeretes szemüveggel, és a kérdések egész özönét zúdította rám, amin nem is lepődhettem meg, hiszen az Egyesült Államok tőszomszédságában voltunk. „Mi a véleménye, gróf úr, a kubai szépségekről?"

Mivel a kérdés inkább megállapításként hangzott, sok mondanivalóm nem lehetett. Habozásomat elfogódottságnak hitte, és hogy felbátorítson, megkínált egy havannaszivarral. Élvezettel gyújtottam rá, s néztem, amint a szivar kék füstjét elnyeli a ventillátor légörvénye. Végül csak annyit mondtam: „Tetszenek." Válaszomat azonnal feljegyezte ügyes kis noteszébe, és biztos lehettem benne, másnap egész Havanna olvashatja ezt az izgalmas hírt, az idegen grófnak tetszenek a város szépei.

Beszélgetésünk a szálloda fülledt halljában zajlott, amelynek levegőjét a ventillátorok sem tudták felfrissíteni, így aztán kínzóm azt ajánlotta, ússzunk egyet a Palays Beachen. Átsétáltunk a városon. Utunkat a forradalmakban megölt férfiak szigorú és méltóságteljes szobrai szegélyezték. Úszás után vásároltam egy doboz havannaszivart a montparnasse-i Dôme-kávéház tulajdonosa számára, aki külön megkért, hozzak ilyet neki. Ez a doboz szivar az emberi gyarlóság szomorú bizonyítéka lett. Miután elhagytam Vera Cruzt, felbontottam, hogy egyet megkóstoljak belőle. Később aztán a doboz tartalma fokozatosan csökkent, és amikor Párizsba érkeztem, már teljesen üres volt. Mit tehettem, hogy csalódást ne okozzak szegény öregnek? Elmentem a rue de la Paix-be, és kétszeres áron vettem neki egy doboz havannát. El volt ragadtatva tőle, és ahányszor csak beléptem a kávéházába, rám kacsintott, és azt mondta: „Hiába, a havannai havannához semmi sem hasonlítható. Amiket itt Párizsban kapni, azok közönséges hamisítványok, de engem nem tévesztenek meg. Más az aromájuk."

Amikor visszatértem az *Espagne* gőzösre, és beléptem a dohányzóba, az ott levők hirtelen elhallgattak. Nyilván éppen a velem készített interjúról beszéltek, amely már megjelent a helyi esti lapban, és csak most tudták meg, milyen veszedelmes ember utazott velük a hajón huszonegy napon át. Ez volt az első dolog a forró Havannában, ami lehűtött . . .

*

Vera Cruzban éppen a szálloda teraszán üldögéltem valami jeges italt kortyolgatva, amikor valaki megérintette a vállamat. Hátrafordultam: egy fiatal amerikai férfi állt mögöttem egy hollywoodi külsejű lánnyal.

„Bocsánat, ugye ön Károly román herceg?"

„Sajnálom – feleltem –, de se herceg, se román nem vagyok."

„A pincér mondta" – mentegetőzött a fiatalember.

„Nem vagyok ugyan herceg, de azért, ha van kedvük, üljenek le, és igyanak valamit. Most már tudják, mi nem vagyok, ezek után el kell mondanom, hogy ki vagyok." És ezzel átadtam nekik a helyi újság legújabb számát, amely fényképet hozott rólam ezzel az aláírással: „A bolsevik gróf Mexikóban".

Azt hittem, kíváncsiskodó asztaltársaim megdöbbennek majd ettől a felfedezéstől, de meglepetésemre ilyesminek semmi jelét nem adták. Ellenkezőleg, azt a csalódásukat, hogy nem vagyok királyi herceg, némileg még csökkentette is az a tudat, hogy legalább egy gróffal állnak szemben. Egy grófnak pedig még azt is meg lehet bocsátani, ha bolsevik. Kellemes estét töltöttünk együtt, és ahányszor csak úgy éreztem, érdeklődésük lankadni kezd, hátborzongató történeteket meséltem nekik az általunk meggyilkolt ellenforradalmárokról. Ilyenkor szemük ismét felcsillant.

„A saját kezével tette?" – kérdezték.

„A saját kezemmel" – biztosítottam őket.

Ha megvallottam volna nekik, hogy még soha nem

gyilkoltam meg senkit, és még bolsevik sem vagyok, bizonyára faképnél hagytak volna.

Amikor Mexico-Citybe érkeztünk, a város tele volt Obregon elnök meggyilkolásának hírével, így aztán útitársaim jobb zsákmányra akadtak, és elváltak tőlem.

Az első meglepetést a városban az okozta, hogy a főútvonalon teljesen kiirtották a fákat. A tönkök még ott voltak a helyükön, így hát megkérdeztem, mi volt az oka a fák kivágásának. Azt a választ kaptam: „A mexikóiak a fák mögül lőtték le politikai ellenfeleiket. A fák nagyon veszedelmesek." Obregon elnököt azonban fák nélkül is le tudták lőni.

Mexikói tartózkodásom rosszul kezdődött. Dizentériát kaptam, és hetekig ágyban kellett maradnom. Egy éjszaka arra ébredtem, hogy ágyastul a szoba másik végébe kerültem. Fel akartam gyújtani a villanyt, de az nem működött. Egyszerre mennydörgésszerű robajt hallottam. A sötétben kibotorkáltam a folyosóra, ahol minden oldalról rémült kiáltásokat hallottam. Valaki azt mondta: „A lépcsőn nem lehet lejutni, lifttel kell menni." Mindenfelől hálóinges és pizsamás nők és férfiak rohantak a lift felé, és hamarosan kijutottunk a kertbe. Mexikóban gyakoriak az ilyen földrengések, de a jövevények számára ezek is elég ijesztőek. Csaknem naponta volt benne részem magamnak is, de a későbbiek szerencsére már nem voltak olyan hevesek, mint az első.

Betegségem megakadályozott abban, hogy körbeutazzam az országot, ellátogassak különböző fajta gazdaságokba. Abból azonban, amit láttam és hallottam, arra következtettem, hogy sok más országéhoz hasonlóan a mexikói földreform is csak papíron volt tökéletes, a valóságban nem elégítette ki az igényeket. A rézbőrű mezőgazdasági munkások helyzete nem sokat javult. Kevés volt a kollektív gazdaság, traktorállomásokat egyáltalán nem létesítettek, a törpebirtokok új tulajdonosainak nem állt rendelkezésére gép vagy egyéb mezőgazdasági felszerelés. Noha a kormány vendége voltam, képtelen lettem

volna dicsérni a reformot, és meg is mondtam nyíltan a véleményemet a vezetőknek, akiknek ez természetesen nem nagyon nyerte meg a tetszését. Calles elnök, Obregon utóda is fogadott. Az elnök sötét bőrű, köpcös, dinamikus természetű ember volt, aki fanatikus antiklerikalizmusával igyekezett kivédeni a militarizmus és a ki nem elégítő földreform ellen irányuló baloldali támadásokat. Gyakran vendégeskedtem Diego Riveránál, a kiváló festőnél, akinek műveit szerettem és nagyra becsültem. Ő maga, mint minden nagy művész, roppant egyszerű, szerény és közvetlen ember. Sok bírálat érte, mert legtöbb munkája – mondták – propaganda jellegű: azt ábrázolja és leplezi le, miként zsákmányolja ki hazáját és annak lakóit az idegen tőke. Az ő festményei minden cikknél vagy röpiratnál jobban megértették velem Mexikó nyomorúságát. A széles karimájú kalapot viselő munkafelügyelők és a nagybirtokosok kaktuszültetvényein vagy haciendáin görnyedő, fáradt emberi hátak, amint a munkások a mexikói nép életerejét kiszívó mérgező ital, a *pulka* cserjéjét művelik – ez a látvány többet mondott minden leírt szónál. Egyik híres freskóján Rockefeller látható, amint arany dollárokat nyel. Diego tehetségének legfőbb bizonyítéka, hogy munkássága a változó mexikói rendszerek közepette is eleven tudott maradni. Bírálói nem ismerik el ennek az ábrázolásmódnak a jogosságát, és azt hangoztatják, hogy a művészet nem szolgálhat propagandacélokat. De vajon a középkori festők nem vallásuk propagandistái voltak-e? Vagy Daumier gyilkos szatírája nem járult-e hozzá jelentős mértékben Lajos Fülöp bukásához? Nem vetekszik-e az ilyen képek hatása a röpiratokéval? Rivera, amikor találkoztunk, kommunista szimpatizáns volt. Ő fogadta be Trockijt, amikor az Mexikóban kapott menedéket, később azonban – nem lehet tudni, miért – összekülönböztek, és Trockij elhagyta Rivera házát. A művész, noha igen sokat keresett, rendkívül szerényen élt. Egyszer nála ebédeltem, és az egyetlen fogás fokhagymával kevert szárított kaktusz volt. Mivel

nemrég gyógyultam ki a dizentériából, nem mertem megkóstolni ezt a különös ételt. Házigazdáim, hogy éhen ne maradjak, felajánlottak egy tojást. De megtalálni már nehezebb volt. A népviseletbe öltözött Rivera és gyönyörű indián felesége, aki karján ülő kisgyermekével bibliai alakra hasonlított, sorra nyitogatták a fiókokat és ládákat, benéztek a festővásznak, a polcokon sorakozó könyvek mögé, míg végül egy szalmakalap alatt találták meg a keresett tojást.

A kíméletlen spanyol gyarmatosítás kiszipolyozta az egykor gazdag országot, de hatása kulturális és vallási tekintetben inkább csak külsődleges maradt. Meglepő és jellemző tény, Mexikó mai 14 millió lakosából hárommillió nem tud spanyolul. Az egész lakosság római katolikus ugyan, de általában a vallás sem hatolt mélyre. Jól mutatja ezt a következő példa: az egyik faluban, meglepetéssel vettem észre, a kálvárián nem három, hanem négy kereszt áll. Amikor ennek oka felől tudakozódtam, azt mondták, a negyedik kereszt az indián isten jelképe. Szárazság idején a lakosság elmegy a templomba, és a katolikus pappal együtt imádkozik esőért, de utána régi indián szokás szerint nagy máglyákat gyújt, így kérve a régi azték istent, nyissa meg a felhőket. A vallást többnyire politikai célokra szokták felhasználni, de a konkvisztádorokat sokkal jobban érdekelte a zsákmány, mint az ország szellemi meghódítása. Vera Cruzban megnéztem Cortez egykori palotáját, ahol azt mesélték, mivel a katolikus hódító nem fekhetett ágyba a meghódított pogány nőkkel, papot rendelt az ágyához, hogy az aktus előtt keresztelje meg a lányt. *Après la sainte cérémonie tout est permis.*[43] Mexikó függetlenségét ma az olajkutakra vadászó és rágógumit forgató konkvisztádorok békés behatolása fenyegeti.

Reggel indultam el a pályaudvarról, ahová a Mexikóban élő magyarok küldöttsége és néhány mexikói barátom is kikísért. A sötét öltönybe öltözött és keménykalapot viselő csoport tagjai megható beszédeket tartottak,

én pedig köszönetemnek és reményeimnek adtam kifejezést, megtoldva az ilyenkor szokásos szavakkal. A kézfogások és meghajlások után felszálltam a vonat peronjára. A vonat lassan elindult, a kísérők kalapjukat lengették. Hirtelen kivált közülük egy nő, és kitárt karokkal felém rohant. Egy mexikói barátom fiatal magyar felesége volt. Éreztem, ereimben megfagy a vér, láttam a rémületet férje szemében és a megdöbbenést a társaság többi tagjának arcán. A nő megragadta a kocsi fogantyúját, én pedig, félve, hogy a kerekek alá kerülhet, felsegítettem a peronra, majd a karomba kapaszkodó csinos hölggyel gyorsan visszahúzódtam a fülkébe. Zokogva mondta el, torkig van a mexikói élettel, és egyedüli vágya Párizsba jutni. Jószívű embernek ismert meg, és ezért biztos volt benne, segítségére leszek. Elhűlve kérdeztem meg tőle, miért nem szólt erről már korábban, hiszen megbeszélhettük volna a dolgot a férjével.

„Nem, nem – zokogta. – Ő sohasem egyezett volna bele. Csak egy ilyen botrány után lesz hajlandó beleegyezni a válásba. Most az összes itteni magyarok és a mexikóiak is mind meg lesznek győződve arról, hogy szeretjük egymást."

Kínos helyzet volt. Először is nagyon kevés pénzem maradt, még ahhoz is alig volt elég, hogy New Yorkig saját jegyemet megválthassam. Azután pedig mit szól majd Katus, ha egy nővel érkezem vissza? Gyorsan kellett gondolkozni és cselekedni, mert a tízpercnyire levő első állomás után a következő már háromórányira volt, és onnan bajosan tudott volna még aznap hazaérni. Márpedig mindenképpen azt akartam, az éjszakát már férjével töltse. Útitársaim, akik tanúi voltak a furcsa jelenetnek, szemrehányó, rosszalló pillantásokat vetettek rám, nyilván gonosz csábítónak tartottak. De erőfeszítéseimet szerencsére siker koronázta. A meggondolatlan fiatal szépség az első állomáson kiszállt, én pedig őszintén kívántam, gyorsan és tartósan béküljenek ki derék férjével.

Sok évvel később Európában találkoztam vele ismét, és akkor elmesélte a kaland folytatását. Férje megbocsátott neki, de néhány év múlva mégiscsak elváltak. Az én hírnevemen azonban, attól tartok, csorba esett.

*

Augusztusban tértem haza New Yorkon át a *Cristobal Colon* fedélzetén. A hajó 48 óráig állt Manhattan kikötőjében, engedélyt kértem tehát, hogy partra szállhassak. Választ ugyan nem kaptam, de ügyvédem és barátom, Morris Ernst feljött a hajóra, szó nélkül karon fogott, és lesétált velem a mólóra. Az ott álló hatósági közegek úgy tettek, mintha nem vennének észre semmit. Úgy látszik, elegük volt a Károlyi-ügyből.

Egyenesen a repülőtérre mentünk, onnan pedig egy Ernst által bérelt kétüléses gépen Washingtonba repültünk. Ernst elérte, hogy a külügyminisztériumban fogadjanak bennünket, és sikerült arról is meggyőznie a minisztériumi illetékeseket, hogy a rám és feleségemre vonatkozó beutazási tilalom igazságtalan. Szerencsés véletlen volt, Kellogg külügyminiszter éppen Írországban tartózkodott. Délután a Wall Streeten szabadtéri gyűlést rendeztek kérelmem támogatására, és én néhány köszönő szót intéztem az összegyűlt tömeghez. Politikai kijelentésektől tartózkodtam. A gyűlés után a tűzszerészek különítményének két tagja kísért a hajóhoz. A mólót tucatnyi rendőr őrizte. Nem tudom, attól féltek-e, hogy felrobbantom, vagy az én biztonságomon őrködtek. Magyar és amerikai barátaim kikísértek, hogy ezzel is tüntessenek a külügyminisztérium bánásmódja ellen.

8.

Ismét az Egyesült Államokban

Amerikai barátaim tanácsára ismét beutazási engedélyt kértem az Egyesült Államokba. Az új külügyminiszter, Stimson beosztottjai ezúttal semmi nehézséget nem támasztottak, és megadták a vízumot. Katus azonban most már nem akart velem jönni. Miután megnyertük a csatát, nem érdekelte tovább Amerika.

A párizsi amerikai konzulátuson meglehetősen naiv kérdéseket tettek fel nekem. Így például: „Ugye, ön nem forradalmár?" Azt feleltem: „Felesleges volna történelmi tényeket tagadnom. Ön is utánanézhet a történelmi munkákban." A konzul fájdalmas képet vágott. Nyilván azt remélte, kategorikus *nem*-mel felelek. Megnyugtattam: „Mindenesetre nincs szándékomban megdönteni az Egyesült Államok kormányát." Ez már tetszett neki, de nem tudtam megállni, hogy hozzá ne tegyem: „Valóban azt hiszi, ha ilyen szándékaim lennének, előre elárulnám önnek?" Erre Olaszországból történt kiutasításomról kezdett beszélni, de ebben az ügyben azonnal tisztázni tudtam magam, mivel éppen előző nap kaptam meg gróf Sforza felvilágosító levelét.

A horthysta sajtó dühödt kampányt folytatott ellenem, de ezzel csak felhívta a közfigyelmet, és így gyűléseimen igen sokan jelentek meg.[44] Általában elmondhatom, sikereimet legtöbbször ellenségeimnek köszönhettem. Utam legfőbb célja az volt, hogy megértessem az amerikai nép-

pel: a világ békéjét elsősorban a fasizmus és a diktatúra fenyegeti, és Európát csak a tervgazdaságon alapuló Európai Egyesült Államok megteremtésével lehet megmenteni egy új háborútól. Az első lépés ebben az irányban a Közép- és Kelet-Európai Egyesült Államok megalkotása lenne.

Hallgatóságom főként amerikaiakból állt. Ha nem osztották is a szocialista tervgazdálkodásról vallott összes nézeteimet, jóindulattal, előítélettől mentesen hallgatták szavaimat. Az angolszászok körében ugyanis még ma is eleven a nonkonformista kvékerhagyomány, és erre időnként a Wall Streetnek is tekintettel kell lennie. Ezek az angolszász elemek – ellentétben az új bevándoroltakkal – igyekeztek megőrizni a toleranciának az anyaországból hozott hagyományait. Egy új civilizáció megalapítói voltak ők, ellentétben a később érkezettekkel, akik elmaradott országokból jöttek, fogalmuk sem volt a demokratikus fejlődés törvényeiről, és egy már fennálló társadalmi rendhez kellett alkalmazkodniuk. Az új jövevények első nemzedéke mindig kettős értelemben is hátrányban van. Egyrészt nem tudnak megszabadulni az otthon beléjük nevelt jobbágyi szervilizmustól, másrészt mint bevándoroltakat valami bizonytalansági érzés tölti el őket, és ezt azzal kompenzálják, hogy 200 százalékos amerikaiak igyekeznek lenni. Vannak azután olyanok is, akik szűk közösségükbe zárkóznak, és ragaszkodnak anyaországuk szokásaihoz és viseletéhez. Találkoztam olyan magyarokkal, akik már húsz éve éltek az Egyesült Államokban, de szinte egy szót sem tudtak angolul, miközben gyermekeik már elfelejtették a magyar nyelvet. Különösen jól emlékszem arra a bankettre, amelyet egykori magyarországi bérlőim adtak a tiszteletemre. Az öregek régi feudális szokás szerint – legnagyobb zavaromra – kézcsókkal köszöntöttek, fiaik és lányaik viszont már lerázták magukról az alázatosság minden nyomát, és bár magyar nemzeti viseletet hordtak, félreismerhetetlenül az egye-

düli amerikaiak voltak a teremben. Már érződött rajtuk az amerikaiakra oly jellemző magabiztosság.

Amikor honfitársaim látták, hogy előadásaim kedvező fogadtatásra találnak az amerikaiak körében, egyszerre bátran elkezdtek banketteket, ünnepségeket, fogadásokat rendezni a tiszteletemre. De sajnálatomra nem mint radikális politikussal, hanem mint egykori milliomossal büszkélkedtek velem az amerikaiak előtt.

Sokuk önérzetét bántotta, hogy gyermekeik lenézik őket. Egyszer a villamoson egy magyar ült mellettem tízéves fiával. Az apa megkért, beszéljünk angolul, mert a „srác" szégyelli, ha „hunkey"-nak nézik.

A kontinens nyugati részén az amerikai magyar kolónia egyik kitűnősége, gazdag és köztiszteletben álló ember, vacsorát adott a tiszteletemre. Megkérdeztem tőle, mivel foglalkozik. Ravaszkás, önelégült mosollyal nézett rám, és mellét kidüllesztve válaszolt: „Mondhatom önnek, elnök úr, az én »business«-em a legjövedelmezőbbek közé tartozik az Államokban. Csak nyerni lehet rajta, veszteni nem."

Kíváncsi lettem, és megkértem, mondjon valami közelebbit is erről.

„Well – folytatta házigazdám, akinek szemlátomást hízelgett, hogy fel tudta kelteni érdeklődésemet, és úgy nézett rám, mint a macska, amely éppen lenyelt egy kanárit –, egy olyan különleges asztalt gyártok, amely iránt nagy a kereslet. Senki más nem tud ilyet készíteni. Az én szabadalmam."

„Nagyon érdekes! – mondtam. – És miféle asztal ez?"

Rám kacsintott, és fensőbbséges arckifejezéssel magyarázta el:

„Well, egy különleges szerkezettel ellátott rulettasztal, amelyet a krupié teljesen észrevétlenül a lábával manipulálhat. Az asztal mindig arra lejt, persze nagyon enyhén, amerre az ember akarja." És büszkén várta, hogy kifejezésre juttassam elragadtatásomat.

Lenyeltem a pompás paprikás csirkét, és zavartan dünnyögtem: „Well, well!"

Amikor Gellért Hugó barátom, az ismert magyar karikaturista társaságában megérkeztem Los Angelesbe, autónk félelmetes sebességgel száguldott a város utcáin, mellettünk pedig fél tucat motorkerékpáros haladt, vadul dudálva, szirénázva.

„Tűz van?" – kérdeztem naivan.

Gellért zavartan, figyelmeztetően rálépett a lábamra. Akkor értettem meg, a szirénázás nekem szól. Egy magyar földbirtokost, még ha dicsőségének napja leáldozott is, itt úgy kell fogadni, mint egy maharadzsát.

A Hotel Ambassadeurs-ben hatszobás lakosztály várt bennünket. „De uraim – kiáltottam kétségbeesetten –, ezt én aligha tudom megfizetni." Gyors tanácskozás következett a fogadóbizottság és a szálloda igazgatósága között, és végül eldöntötték: a város vendége leszek.

Néhány perccel később csengett a telefon, és egy hang jelentkezett: „Itt Charlie Chaplin." Kellemes meglepetés volt ez, hiszen Chaplin nemcsak nagy művész, hanem embernek is elbűvölő. A forró kaliforniai naptól elkábulva léptem be a hűvös műterembe, ahol Chaplin a *Nagyvárosi fények* című filmjét forgatta. Kerestem a közismert, keménykalapos-botos figurát, és a pizsamába öltözött fiatalemberben még akkor sem ismertem fel a művészt, amikor már kitárt karral sietett elém. Ami először meglepett, az szinte szégyenlősen szerény modora volt. Stábja utasításra várva készen állt a forgatás folytatására, ő azonban leállította a munkát, és bementünk egy szomszédos kis bungalóba, ahol egy kínai szolgáló teát hozott nekünk.

„Már két éve dolgozom ezen a filmen, de nem vagyok vele megelégedve – mondta Chaplin. – Ezek mind azt szeretnék, ha áttérnék a hangosfilmre, de az nem illik ahhoz, amit én csinálni próbálok."

„Nem gondolt arra, hogy olyan hangosfilmet csináljon,

amelyben ön egyedül játszana néma szerepet? Vagy elvi ellensége a hangosfilmnek?"

„Ezt nem mondhatnám – felelte. – De a hangosfilm technikailag még kezdetleges fokon áll, és ez tönkretenné az egésznek a hatását."

Ezután arról beszélgettünk, milyen nagy szerepe van a filmnek a tömegek befolyásolásában, milyen hasznos eszköze lehet a politikai propagandának, és éppen ezért milyen károkat is okozhat. Chaplin hangsúlyozta, az ő művészete individuális, saját magát, személyét fejezi ki benne minden meghatározott cél nélkül. Rendkívül élénken és szórakoztatóan beszélt, egyik témáról a másikra ugrott át, elfogódottsága eltűnt, roppant mulatságosan gúnyolta ki kollégáit, és utánozta a hollywoodi sztárokat. Ez a nagy komédiás úgy tudta szórakoztatni hallgatóit, hogy azok egy percig sem érezték magukat „előadáson". Egyszer elmesélte, a San Franciscó-i színház valamikor díjat tűzött ki Charlie Chaplin legjobb utánzója számára. „Természetesen én is részt vettem a vetélkedésben – mondta. – Lehetett ott vagy ötven Charlie, keménykalappal és csónakszerű cipőben, de engem nagy csalódás ért, csak a hetedik díjat kaptam meg. Hat jobb Charlie volt ott, mint én magam!"

Az volt az érzésem, mintha egy finom, bájos, elbűvölő nővel társalognék, holott Chaplin igazán nem volt feminin jelenség. Házának berendezése, meglepetésemre, rideg és személytelen volt. Nem értettem, hogyan tud egy művész ilyen unalmas, az amerikai átlagszínvonalon berendezett környezetben élni. Plüssel borított lépcsők, konvencionális szalon, ahol a székek távol voltak egymástól, ami eleve kizárt minden intimebb társalgást. Karaktere csak puritán hálószobájának volt: szűziesen keskeny ágy, mellette felhalmozott könyvek és egy diktafon. Fölötte egy harmonika lógott a falon, és Chaplin, amint belépett, leakasztotta, és játszani kezdett. Látva, hogy a lakás meglepetést okoz nekem, rögtön bevallotta,

nem ő rendezte be, és hozzátette, hogy az első adandó alkalommal át fogja alakítani.

Hollywood híres filmrendezői és színészei között sok volt a magyar – így például Czukor Béla, Lukács Pál, Lugosi Béla és még mások is –, így bőséges alkalmam nyílt a filmgyárak látogatására. Hollywoodban dolgozott már Korda Sándor is, de az ő nevét akkoriban még nem ismerték annyian, mint később. Mivel gyakran bíráltam a rendezői önkényt, amellyel a *happy end* érdekében egyszerűen megváltoztatják az irodalmi művek szövegét, a Metro–Goldwyn–Mayer filmesei megkértek, nézzem meg a gyárukban a *Nyugaton a helyzet változatlan* című Remarque-regényből készített filmet, és majd meglátom, nem lesz okom ilyen panaszra. A vetítés után megkérdezték, elégedett vagyok-e, hiszen az összes hősök meghaltak. „Egyáltalán nem vagyok elégedett – feleltem. – Önök így is meg tudták csinálni a *happy end*-et, hiszen a halottak valamennyien németek!"

Kaliforniában barátkoztam össze Upton Sinclairrel, a kitűnő íróval is. Egyik előadásomon ő elnökölt, és úgy mutatott be a hallgatóságnak, mint az általam képviselt marxizmus eleven cáfolatát. A marxizmus ugyanis azt tanítja, hogy mindenki osztálya gazdasági érdekeinek megfelelően cselekszik, az én pályafutásom pedig minden tudományos érvnél jobban cáfolja ezt az elméletet.

Nem szívesen hagytam el Los Angelest, mert Chaplin még megígérte, hogy összehoz Greta Garbóval. Balszerencsémre ugyanabban az időpontban egy San Franciscó-i gyűlésen kellett részt vennem, és a rendezőbizottság lemondással fenyegetett meg arra az esetre, ha nem megyek el. Aznap sokáig ágyban maradtam, tudat alatt alighanem le akartam késni a vonatot, de megjelent Upton Sinclair, és amikor látta, hogy még el sem kezdtem csomagolni, minden holmimat begyömöszölte a bőröndömbe, és felrakott a vonatba. Így aztán sohasem találkoztam az „isteni Gretá"-val, ahogy akkoriban nevezték. Ilyen a közéleti ember sorsa.

Amikor már visszafelé jöttem a nyugati partvidékről, megálltam St. Louisban, ahol sok magyar él. De ebből a látogatásból nem a Mississippire, a bőrgyárakra vagy a konzervkészítő üzemekre emlékszem vissza. Missouri állam fővárosában tett látogatásom egész más látványosság jegyében telt el. De menjünk sorjában.

Az érkezésemet követő délelőtt egy szálloda halljába hívtak meg, ahol a polgármester vezetésével már összegyűlt a város mintegy huszonöt előkelősége és a helyi lapok legalább fél tucat tudósítója. Itt tudomásomra hozták, hogy elvisznek valahova, ahol olyan rendkívüli látványosság vár, amilyenben sem azelőtt nem volt, sem azután nem lesz részem. A dolog mibenlétét azonban nem árulták el, meglepetésnek szánták.

Helyet foglaltunk a szálló előtt felsorakozott nyolc autóban, amelyek konvojban indultak egyelőre ismeretlen célunk felé. Február eleje volt, és rettenetesen hideg. Az út végeérhetetlennek tűnt. Egyórás menet után a kocsik megálltak, kiszálltunk, és engem néma ünnepélyességgel bevezettek egy kapun. Itt már láttam, hogy Missouri megye állatkertjében vagyunk. Bizonyára valami csodát fognak mutatni, gondoltam növekvő kíváncsisággal, talán egy emberfejű lovat vagy egy négymellű aszszonyt. Egy nagy ketrec előtt álltunk meg. Először üresnek láttam. Kísérőim mohón várakozó tekintettel fordultak felém. Megerőltettem a szemem, és a ketrec mélyén végre felfedeztem valamit, ami hosszú és sötét színű volt, sárga foltokkal tarkítva. Mintha körbe lett volna csavarodva. Egy fiatalember, támadásra készen, kezében notesszel és tollal mellém lépett:

„Mi a véleménye, gróf úr, a kígyóinkról?"

Igen, most már ki tudtam venni, hogy egy kígyó, azaz két kígyó van ott. Feltettem a szemüvegem, hogy jobban lássam.

„Úgy veszem észre, szép hosszú példány" – mondtam végül.

„Öt yard tizenkét és fél hüvelyk" – hangzott a pontos válasz.

„Csodálatosak – ismertem el –, de miért fekszenek ilyen mozdulatlanul?"

A polgármester az állatgondozóhoz fordulva megismételte kérdésemet.

„Nagyon megerőltető éjszakájuk volt, uram – válaszolta mentegetőzve a gondozó –, és most alszanak."

„Gondolja – kérdezte az egyik városi notabilitás –, hogy tavasszal örvendetes családi eseményre számíthatunk?"

„Igen, uram" – hangzott a válasz, és ezt az egész társaság büszke elégtétellel vette tudomásul.

Egy ideig még ott ácsorogtunk, és áhítatos csendben bámultuk az illusztris párt, amely békésen szundított az éjszaka fáradalmai után, és ügyet sem vetett ránk. Ezután visszatértünk a kocsikhoz.

Bárhová is mentem azon a napon, mindenütt megkérdezték, mi a véleményem a kígyópárról, és a legnagyobb sikert akkor arattam, amikor a városházán tartott beszédemben megemlítettem, hogy nemcsak St. Louis lakosai lehetnek büszkék szerzeményükre, hanem a kígyópár is magasan hordhatja a fejét, amiért olyan fogadott szülőkre akadt, mint St. Louis fogékony lelkű lakossága.

*

Mielőtt elutaztam volna Amerikából, még egy meglepő meghívást kaptam. Felkértek, hogy tartsak előadást a Palm Beachen, egy zártkörű és előkelő milliomosklubban. Összes költségeimet fedezték, és még ezer dollárt fizettek azért, hogy a szemükbe mondjam: napjaik meg vannak számlálva, mert egy újabb háború végzetes lesz számukra és a kapitalizmus számára. Házigazdáim, Earl Perry Charlton és felesége rendkívül barátságos fogadtatásban részesítettek, és megkértek, hogy előadásomat más klubokban is ismételjem meg. A fényűzés, amellyel

Palm Beachen találkoztam, elkápráztató volt. A szesztilalom ellenére patakokban folyó pezsgő, a gyönyörű nők és a dúsgazdag öregurak, a tökéletes rendezés már a valószerűtlenség érzését keltették. Annál is inkább, mert ez a nagy válság idejére esett, amikor zuhantak a részvényárfolyamok, és nőtt a munkanélküliség.

9.

Egy kontinens születése

A nagy reménység, a világ megújhodásának ideje volt ez.

Hazlitt

Lucien Vogel, a *Vu* című magazin és több párizsi divatlap szerkesztője 1931-ben oroszországi különszámot készült kiadni, és felkért bennünket, vegyünk részt egy csoportos szovjet-oroszországi látogatásban. Nekem az agrárforradalomról kellett volna írnom, feleségemnek a szovjet élet általános vonásairól. Örömmel fogadtuk az ajánlatot, hiszen ez kitűnő alkalmat nyújtott számunkra, hogy saját szemünkkel ismerjük meg a marxista kísérlet eredményeit.

Oroszországban már jártam a háború előtt, a cárizmus idején, amikor Berchtold volt ottani nagykövetünk. De akkor csak Szentpétervár felső köreinek csillogó világát láttam. Az érem másik oldala, a nyomorúságos muzsikvilág ismeretlen maradt számomra. Később, az 1915-ös galíciai hadjárat idején láttam e vidék lakosságának embertelen életviszonyait, ez lehetővé tette az összehasonlítást, és így azt is, hogy ne essem azoknak a nyugatiaknak a hibájába, akik a szovjet viszonyokat saját hazájuk mértékével mérik.

1931-ben Oroszország éppen kilábalóban volt a „Sturm und Drang" időszakából. Úgy látszott, a forradalom nyugvópontra jutott. Véget értek a kimerítő polgárháborúk. A kulákok kisajátításának folyamata lelassult. A kollektív szövetkezeti gazdaságok, a kolhozok elve győzedelmeskedett az állami gazdaságok, a szovhozok szerve-

zése felett. Az ellenzéket a pártvonal elfogadására bírták, és Sztálin hozzákezdett „reálpolitikának" elnevezett stratégiai visszavonulásainak egyikéhez. Az ötéves terv harmadik évében jártunk. Nagy léptekkel haladt előre az iparosítás. A folyókban rejlő energiát hatalmas arányokban kezdték felhasználni a villamosítás céljaira. Épült a kor egyik csodája, a Dnyeprosztroj, amelynek munkálataiban német és amerikai mérnökök is részt vettek. Megtartották már az első szabotázspert, amelynek vádlottai külföldi mérnökök voltak. Buharin, Rikov és társaik önkritikára kényszerültek, majd fontos tisztségeket kaptak. Trockij már száműzetésben élt. Noha Sztálin már elkezdte fokozatosan kiépíteni saját csalhatatlanságának legendáját, és napról napra növelte hatalmát, ekkor még nem volt az a bálvány, amivé a későbbi években lett.

A Szovjetunióval kapcsolatos akkori álláspontom a következőképpen foglalható össze. Mindig is az volt a véleményem, hogy az európai német szupremácia ellensúlyozása érdekében okvetlenül szükség van – különösen Magyarország esetében – a szlávokkal való szövetségre. Már a cárizmus idején, noha ennek rendszerét teljes mértékben elítéltem, arra törekedtem, hogy megtaláljam a külpolitikai utat Pétervár felé. Végső célom, a dunai konföderáció megvalósításához feltétlenül szükség volt a hatalmas szomszéd támogatására. Még sokkal inkább vonatkozott mindez az új Oroszországra, amely megdöntötte a régi despotizmust, és megindult a szocializmus megvalósítása felé. Először szüntették meg valahol az embereknek más emberek gazdagodása érdekében történő kizsákmányolását. Először történt kísérlet azoknak a gazdasági elveknek a megvalósítására, amelyeket én is vallottam. Noha jól tudtam, hogy még korántsem valósították meg azt a paradicsomot, amelyet a lelkes hívők már látni véltek, bíztam benne, hogy a rendszer magában hordja egy olyan világ megteremtésének lehetőségét, amely működőképesebb, igazságosabb és boldogabb lesz, mint a miénk.

Megszűnt a munkanélküliség, a nyugati civilizációnak

ez az örök betegségi tünete, megszűnt a magántőke által folytatott kizsákmányolás, és a termelésből származó többlet visszakerült az állam kezébe, újabb beruházások céljaira. Szovjet-Oroszország még csak tíz éve állt fenn. Hogyan lehetett volna elvárni, hogy ilyen rövid idő alatt, ellenségektől körülvéve, ennél többet is megvalósítsanak? Ha a kommunizmus a szó marxi értelmében nem valósult is meg, tény, hogy megtörték az aranyborjú, az önkényuralom és a reakciós, felelőtlen és önző földbirtokos osztály hatalmát. Forradalom zajlott le, hasonló az 1789-es francia forradalomhoz, amely a parasztoknak juttatta a földet. Ezért nekünk, haladó európaiaknak, rokonszenvvel és megértéssel kellett fogadnunk ezeket az erőfeszítéseket, amelyeket a világ egyhatodán tettek a felemelkedés érdekében, és mindent el kellett követnünk egy olyan atmoszféra kialakítására, amely kedvez Szovjet-Oroszország békés fejlődésének. Ez lett volna az egyetlen módja annak, hogy megelőzzük azokat a módszereket, amelyek az agressziótól való félelem következményei voltak az országban. Ezen túlmenően Oroszország az európai munkásosztály szemében egy addig pusztán elméleti meggyőződés materializálódását, kézzelfogható megvalósulását jelentette. Ezért aztán semmiféle, netán kedvezőtlen tapasztalat nem változtathatta meg a rendszer iránti rokonszenvemet. A Trockij és Sztálin közötti vitában, amely akörül folyt, felépíthető-e a szocializmus egy országban, Sztálinnal értettem egyet, mivel nem voltak illúzióim a nyugati munkásosztály erejét illetően. Nagyon fontosnak tartottam annak bebizonyítását, hogy a szocializmus nem csupán egy XIX. századi német professzor kivihetetlen elmélete, hanem megvalósítható, életképes alternatíva.

De nem a haladást szolgálta még az elkerülhetetlen emberi szenvedés is? Hogyan lehetséges, hogy akik a szovjet rendszert embertelensége miatt támadták, ugyanakkor elfogadták a modern hadviselés kegyetlenségét? Vajon a nehézségek csak az imperializmus esetében fogadhatók el, a haladás ügye esetében viszont elfogadha-

tatlanok? Azt, amit ez az ország elért, az előző állapotokhoz képest feltétlenül előrehaladásnak tekintettük. Ma is bizonyos vagyok abban, hogy az akkori idők sok-sok kiváló embere, a világ szellemi és morális elitjéhez tartozó férfiak és nők, akik értelmük és szívük minden rokonszenvével fordultak akkor Szovjet-Oroszország felé, helyesen cselekedtek. A kor legjobb írói, festői, művészei, tudósai és filozófusai kerültek a szocialista állam vonzásába. A kapitalizmus ugyanakkor egyik legsúlyosabb válságát élte át, amely cáfolhatatlanul tárta fel a rendszer betegségeit. Tonnaszámra dobták a tengerbe a kávét és a búzát, milliószámra mészárolták le a sertéseket, csak hogy magasan tarthassák az árakat, miközben a munkanélküliek éheztek. Naponta jöttek a hírek csődbement bankokról, elvesztett vagyonokról, a felhőkarcolók ablakából kiugró milliomosokról, sztrájkokról és zavargásokról, amelyek mind a tőkés rendszer felbomlására mutattak. Úgy látszott, hogy a Nyugat hamarosan teljes gazdasági káoszba zuhan, miközben Keleten a tervgazdaság úrrá tudott lenni a munkanélküliségen, nem ismerte a túltermelés bajait, és fel tudta mutatni már első eredményeit.

*

Csoportunk vezetője Lucien Vogel volt, vállán az elmaradhatatlan fényképezőgéppel, feje búbján skót sapkával, kockás golfnadrágjával. A csoporthoz tartozott még Pierre Lyautey, a híres tábornagy unokaöccse, aki szeretetre méltó, kellemes útitárs volt, Emil Schreiber, aki üzleti lehetőségek után nézett, és akit csinos felesége is elkísért, továbbá Marc Chadourne, a Szent Sebestyén-arcú, neuraszténiás író, aki mágnesként vonzott magához minden elképzelhető bajt és bonyodalmat. Ha valahol töltőtollat, pénztárcát vagy fényképezőgépet loptak, az biztosan az övé volt, ha baj volt a postával, biztosan az általa várt szerelmes levelek vesztek el, ha a hajó leállt, vagy a vonat órákat késett, ez mindig akkor történt, ami-

kor éppen ő akart utazni. Elkísért bennünket egy egészségügyi szakember is, és velünk utazott Ignatyev volt cári tábornok és gróf, a cári rendszer párizsi katonai attaséja, az egykori követség pénzének őrzője, aki a forradalom után nem volt hajlandó átadni ezt a pénzt az emigránsoknak, hanem visszaadta a szovjet kormány képviselőjének, mondván, hogy az mindenképpen Oroszországot illeti, bármilyen rendszer legyen is ott. Ezért aztán a leggyűlöltebb ember lett az orosz emigránsok körében. A szovjet kormány kinevezte párizsi kereskedelmi képviselőjévé, és most először utazott haza a forradalom óta. Mivel tartania kellett a fehéremigráns oroszok merényletétől, nem Párizsban, hanem néhány állomással később szállt fel a vonatra.

Katus és az én számomra nagy pillanat volt, amikor a szovjet határon megpillantottuk a Nyugatot és Keletet elválasztó, hatalmas vörös diadalívet. A mi oldalunkon nagy betűkkel ez a felirat állt: „A Nyugat munkásaiért." A keleti oldalon pedig: „A kommunizmus minden határt meg fog szüntetni."

A vadonatúj szovjet határállomás, mintha orosz díszítőművészeti kiállítás lenne valamelyik nyugati fővárosban. Tulajdonképpen amolyan propagandairoda volt, amelynek célja az érkezőkre minél jobb benyomást tenni. Különleges berendezés, ügyes szerkezetek, színes plakátok, különféle nyelveken olvasható, nagy betűs szovjet jelszavak, mint például: „A dömping és a kényszermunka – hazugságok", „Tervgazdálkodás plusz elektrifikálás egyenlő szocializmus". Plakátokat láttunk arról, hogy étkezés előtt az ember mosson kezet, miként kell gondozni az újszülötteket, nagyméretű fényképek mutatták, amint valahol a Káspi-tenger környékén kiálló pofacsontú és mongol szemvágású férfiak és nők tanulják az ábécét.

Az állomás büféje elég szegényes választékot kínált. Itt nem rendeztek semmiféle különleges bemutatót a turisták számára. Csak szikkadt, fekete kenyeret, vodkát és gombát lehetett kapni. De egyébként minden tökéle-

tesen működött, a hivatali közegek nyugodtak és udvariasak voltak, az idős portások ragyogó fehér zubbonyt viseltek, a vámosok előzékenyek voltak, és Lyautey meg is jegyezte, mindez jobban működik, mint Franciaországban. Fogtam egy mérőszalagot, és lemértem a vasúti sínek közötti távolságot, amely nagyobb volt, mint nálunk. Katus attól félt, hogy kémnek fognak tartani, és letartóztatnak, de senki sem szólt rám. Kényelmetlen helyzetbe csak orvosunk került, akinek minden csomagját kinyitották, és megtalálták különféle párizsi hölgyekről készült fényképgyűjteményét. A fényképek nagy sikert arattak, és kézről kézre adták őket, miközben az orvos fülig vörösödött.

Megható volt látni Ignatyev tábornok megindultságát. Hazaérkezve, nyomban házigazdának érezte magát, és ő fizette, amit a büfében fogyasztottunk. A határállomás parancsnokának rögtön elmondta, hogy valamikor gróf és tábornok volt, tizennégy évig emigrációban élt, és most először tér vissza hazájába. A hatás nem maradt el. A bolsevik katonatiszt átölelte, és mindkét orcáját megcsókolta. Elkapott bennünket a fényképezési láz, és minden oldalról fényképezőgépek kattogtak.

A nagy szovjet hálókocsi rendkívül kényelmes volt. Egyáltalán minden tágasabbnak, szélesebbnek, nagyobbnak tűnt. Elhagytuk Európát.

Katus nem bírt a türelmetlenségével, és nyomban megkérdezte a kalauzt, mi a véleménye az oroszországi életről. „Miben látja a javulást, a fejlődést?" – tudakolta.

A válasz meghökkentő volt: „Abban, hogy amit azelőtt egy ember végzett el, azt ma kettő végzi, abban, hogy a lányom középiskolába jár, amire a múltban nem lett volna lehetősége, és abban, hogy valamennyien elvtársnak szólítjuk egymást."

A szomszéd fülkében három rejtelmes külsejű ember utazott. A kalauz megsúgta nekünk, hogy a GPU-tól vannak. Kíváncsiak voltunk, bennünket figyelnek-e. Ignatyev azonban már közöttük ült, és vodkát ivott velük, mit sem

törődve azzal, kik lehetnek. Tőle akár a sátán rokonai is lehettek volna, ha egyszer honfitársai voltak. Politizáltak, és szidták a franciákat, amiért azok megtagadták a kölcsönt Oroszországtól. Minden állomáson kiszálltunk, és fényképeztünk. Lyauteyt az egyik állomáson ujjongó tömeg vette körül, kezét szorongatták, az asszonyok virágot adtak neki. Az övére mutogattak, amely piros volt. Ebből arra következtettek, hogy kommunista.

Moszkva városát, a bizánci építészetnek, az ázsiai változatosságnak, az aranyozott kupoláknak és egzotikus formáknak ezt a valódi drágakövét akkoriban kezdték lázas ütemben amerikai stílusú nagyvárossá átalakítani. A régi, festői templomok helyén gombaként nőttek ki a földből a magas betonépületek. Az ősi várost körülvevő patinás, téglából épült Tatár-falat és benne az apró, XVII. századi kápolnákat, legnagyobb bánatunkra, éppen lebontották. Lunacsarszkij, amikor közoktatásügyi népbiztos volt, mindent megtett ezeknek a műemlékeknek a megmentése érdekében, de éppen itt kellett áthaladnia az új villamosvonalnak, amelynek révén a munkások gyorsabban juthatnak az üzemekbe, és ez fontosabb volt, mint a történelmi ereklyék megőrzése. Éjszakánként nem tudtunk aludni a légkalapácsok állandó zakatolásától, és a dübörgéstől, amelyet az utcák régi kövezetének felszedése és teherautókon történő elszállítása okozott.

„Itt sohasem pihennek az emberek?" – kérdeztük elcsigázva.

Megmagyarázták, bevezették a 24 órás, váltott műszakot, a megszakítatlan munkát, annak érdekében, hogy a gyárak megszakítás nélkül dolgozhassanak, és idő előtt teljesíthessék az ötéves terv előirányzatait.

Az oroszok rendkívül büszkék voltak ezekre a vívmányokra, és őszintén hitték, Nyugaton semmi ehhez hasonló nem létezik. De valóban örvendetes és ígéretes jelenségekkel találkoztunk. A nők szabadon, mindenre való tekintet nélkül hordhattak ki és szülhettek gyerekeket, a prostitúció elleni harc érdekében átnevelő intézményeket

létesítettek – ezeket Gladstone és Lady Astor is örömmel üdvözölhették volna –, a fiatalkorú bűnözők átnevelésére, rehabilitálására is szabadiskolákat állítottak fel, és alaptalan volt a vád, hogy ezek csupán propagandacélokat szolgálnak. Igaz, kevés volt belőlük, hiszen mintaintézményeknek számítottak, de így is azt bizonyították, hogy az ország vezetői elfogadtak bizonyos alapelveket, és tisztában voltak a teendőkkel, ha egyelőre hiányoztak is még az anyagi lehetőségek, hogy az egész országban hasonló intézményeket létesítsenek. Miként lehetett volna azt várni, hogy Moszkva nyomornegyedeibe vigyenek el bennünket? Hol van olyan kormány a világon, amely nyomortanyáit, börtöneit vagy a feketepiacokat mutogatja?

A képzőművészeti gyűjtemények és kiállítások, ahol például Morozov és Scsukin képei és Picasso legjobb művei voltak láthatók, valóságos szentélyeknek számítottak, ahol muzsikok nézték lenyűgözve, bámuló szemekkel a művészetnek ezeket a remekeit.

Ebben az országban tehát nemcsak gazdasági és szociális, hanem kulturális síkon is minden nagy reményeket ébresztett. A művész és általában a tehetség sok kiváltságot élvezett, és megbecsült tagja volt a közösségnek. Az írót nem zsákmányolta ki se kiadó, se könyvügynök, se más közvetítő, tehetségét nem kellett aprópénzre váltania.

A moszkvai íróklubban, amelynek elnöke Alekszej Tolsztoj, a kiváló és népszerű író volt, sokat beszélgettünk és vitatkoztunk a művészet szerepéről és feladatáról. Lunacsarszkij, a volt közoktatásügyi miniszter, aki maga is író volt, és nem mindennapi tehetségű ember, nem értett egyet a francia írócsoportnak azzal a nézetével, hogy a művészet csak önmagáért van, függetlenül a tértől és időtől, és csupán az egyéniség önkifejezési módja. Az ő véleménye szerint a művészetnek ki kell fejeznie a kort, az emberiséget kell szolgálnia, hogy az emberek jobbak és boldogabbak legyenek, és az egész élet értelmesebbé váljon. Picasso az ő szemében az *art de la décomposition* képviselője volt. Lunacsarszkij nyíltan bírálta a

szovjet közoktatási rendszert és annak fogyatékosságait. Nem értett egyet azzal, hogy az oktatást pusztán politikai megbízhatóságuk alapján kiválasztott fiatalemberek irányítsák, akiknek nincs megfelelő képzettségük vagy tekintélyük, sem pedig azzal, hogy a tanárok a tanulók tanácsainak legyenek alárendelve, és kénytelenek legyenek azok kedvében járni.

Az ateista múzeumokban látható vallásellenes propaganda elsősorban arra irányult, hogy felvilágosítsa az elmaradott embereket a primitív babonák tarthatatlanságáról és az egyes vallási szekták egészségre ártalmas és higiéniaellenes szokásairól. Tulajdonképpen alapvető egészségügyi oktatás folyt itt.

A piacokon helyenként még ott voltak az egykori uralkodó osztály tagjai, akik hosszú asztalok mögött, napernyők alatt ülve régi kincseik maradványait árulták néhány kopekért. Lehetett itt kapni valódi csipkét, amely már senkinek sem kellett, tubákos szelencét, festett legyezőt és elefántcsont nyelű, ezüst végű sétapálcát. Ezek a szerencsétlen emberek még mindig arról ábrándoztak, hogy a Nyugat majd „felszabadítja" őket.

Úgy láttam, a Szovjetuniónak sikerült megoldania a nemzeti kisebbségek nehéz és bonyolult problémáját. Az Unióhoz tartozó köztársaságoknak megvoltak a maguk saját iskolái, egyetemei, színházai, és valamennyi kifejezésre juttathatta a maga nemzeti jellegét. Az állami tervezés tekintetében a rendszer centralizált volt, de kulturális tekintetben decentralizált.

A militarizmusnak nyomát sem láttam. A Vörös Hadsereg jelentéktelenségéről és amatőr szelleméről kellően meggyőződhettünk Bugyonnij tábornok katonai parádéján, amely inkább hasonlított tornaünnepélyre, mint lovassági díszszemlére. Később, Hitler hatalomra jutása után, a japán támadástól és a fasizmus térhódításától való félelem rákényszerítette a Szovjetuniót a fegyverkezésre, és ez háttérbe szorította a szociális téren történő előrehaladást.

Az ekkoriban Oroszországban élő külföldiek furcsán vegyes társaságot alkottak. Voltak ott fasiszta üzletemberek, amerikai turisták és újságírók, brit szocialisták, francia írók, német mérnökök. Egyesek azért jöttek, hogy közelről láthassák a „nagy kísérletet", mások üzleti lehetőségek után szimatoltak, megint mások egyszerűen kalandot kerestek. Sokan közülük meggyőződéses, odaadó barátai voltak a Szovjetuniónak. Walter Durantynak, a *New York Times* tudósítójának cikkei sokat tettek az előítéletek felszámolásáért. Maurice Hindus, a lengyel származású amerikai író éppen ekkor adta ki *Red Earth* (Vörös föld) című nagy sikerű könyvét. Louis Fischer és orosz felesége ebben az időben őszinte hívei voltak az új hitvallásnak. Egon Erwin Kisch, a szellemes cseh író, Európa szállóbeli szobájában a legkülönbözőbb színárnyalatú látogatókat fogadta és szórakoztatta. Egy este Louis Fischeréknél vacsoráztam, Hindusszal és több orosz férfival és nővel együtt. Orosz szokás szerint egész este teát iszogattunk vörös borral, és ahogy múlt az idő, és egyre élénkebb lett a társalgás, annál több bort és annál kevesebb teát öntöttek a csészékbe. A társalgás fő témája, úgy emlékszem, a kulákok ellen alkalmazott erőszakos módszerek, az erőltetett iparosítás és a Sztálin és Buharin közötti nézeteltérés körül forgott. Kívülállók számára, még ha szakértői voltak is ezeknek a kérdéseknek, nem volt könnyű világosan látni a különböző frakciók ellentéteiben.

A Szovjetunióban szívesen látták és előmozdították a turistaforgalmat, mert ez külföldi valutát hozott az országnak. A szállodák előtti tereken egymás mellett álltak a nagy vörös és kék színű idegenforgalmi autóbuszok, amelyekbe az *Inturiszt* energikus női alkalmazottai mint okos juhászkutyák terelték nyájaikat. Emlékszem, egy amerikai nő a Vörös térre és Lenin mauzóleumára mutatva megkérdezte a tolmácsot: „Mondja kérem, Lenin kommunista volt? Én nem tudom elhinni." Az ilyen turistacsoportoknak, amelyek mohón vártak mindenféle in-

formációra – ami aztán, amint valaki megjegyezte, arra volt jó, „hogy mindent lássanak és halljanak, de semmit se értsenek meg" –, végig kellett látogatniuk a Vaszilij-székesegyházat, a Bojárházat, a Tretyakov-képtárat, a Kreml történelmi múzeumát, este az engedelmes nyájat, akár akarta, akár nem, elhajtották az operába a Borisz Godunovhoz, éjfélkor pedig a Metropol szállóban balalajka hangja mellett kellett vacsorázniok. A kor divatjához tartozott abban az időben a Szovjet-Oroszországban tett látogatás, s így a kontinensre érkező amerikai nők is beiktatták ezt úti programjukba. Az ilyenek Párizsban megnézték a divatszalonokat, Fontainebleau-ban a Gourdjeff-intézetet, Berlinben a nudista telepet, látogatást tettek a felemelkedőben levő Hitlernél, és végül, de nem utolsósorban a Kremlben is meginterjúvoltak egy eleven bolsevikot. Amikor aztán hazatértek, lehetőleg írtak egy könyvet Oroszországról.

„A bolsevikok nem szentimentálisak" – ez volt a jelszó abban az időben, és a legkedveltebb látogatóknak az üzletemberek számítottak, függetlenül attól, hogy melyik országból jöttek, és milyen rendszert képviseltek. De közülük is az olasz fasiszta üzletemberek örvendtek a legnagyobb rokonszenvnek, olyannyira, hogy velük senki sem tudta felvenni a versenyt. A velük való első találkozás bizony meglepett bennünket, a Nyugatról jött romantikus szocialistákat, akik nap mint nap tanúi voltunk a kommunisták és a fasiszták elkeseredett harcának, és még az a kérdés is felmerült bennünk, hogy az orosz kommunisták nem járnak-e valami más úton, mint mi, és nem távolodnak-e el az európai munkásság küzdelmétől. Egy leningrádi szállodában, amely változatlanul őrizte a kilencvenes évek atmoszféráját, gazdagon terített asztalnál ültünk, amely tele volt virágokkal és örökzöld növényekkel, körülötte pedig pálmák díszelegtek. Délután három óra volt, reggel óta semmit sem ettünk, de az ebédet nem szolgálták fel. A mellettünk levő teremből egymást követő „hurrá" és „evviva" kiáltásokat hallottunk, és sej-

teni kezdtük, hogy a késedelem oka ott rejlik a függönynyel eltakart üvegajtó mögött. Mivel, ha evésről van szó, a franciák nem ismernek tréfát, Marc Chadourne bekukucskált a függöny mögé, és egy hatalmas asztalt látott ott, telve pompás ételekkel, nagy tokhalakat, fekete kaviárral teli üvegeket, gőzölgő palacsintákat és egy fagylalthegyet, amelynek az egyik fele vörös volt, a másik pedig zöld-fehér piros. A konyhaművészet e remekének tetejébe egy szovjet és egy olasz fasiszta zászlót tűztek. A bankettet ugyanis fasiszta üzletemberek egy csoportjának tiszteletére adták. A terem sarkában játszó zenekar felváltva játszotta a „Giovinezzá"-t és az Internacionálét. A pincér észrevette megdöbbenésünket, és ravasz, keleti mosollyal közölte: „Hárommillió dolláros üzletről van szó. Ez új traktorokat jelent nekünk." Majd szemrehányóan hozzátette: „Önök, franciák, nem kötnek velünk üzletet." Tudomásul vettük tehát a pénzt hozó üzletemberek kiváltságos helyzetét, és szerényen vártuk, hogy bennünket is kiszolgáljon.

Voltak más aggasztó tünetek is. Közéjük tartozott a moszkvai Metropol szálló a maga fényűző és nagyzoló, XIX. századi atmoszférájával, alázatos, öreg pincéreivel, akik olyan sokáig görnyedtek, hogy már nem is tudták kiegyenesíteni a hátukat. Ez a szálloda valóságos sziget volt Moszkva közepén, és szinte kizárólag a külföldiek szórakoztatására szolgált. A bárban működő fiatal nőket nem küldték átnevelő tanfolyamra, ellenkezőleg, éppen a nyugati diplomaták örömére helyezték oda őket. Azzal indokolták ezt, hogy az államnak nagy szüksége van külföldi valutára, és ezeket a hölgyeket dollárban vagy fontban fizetik. A diplomatáknak, magyarázták nekünk, meg kell kapniuk azt, amihez odahaza hozzászoktak, mert ellenkező esetben ellenségeivé válnak a Szovjetuniónak. „Realistáknak kell lennünk" – mondták. Erre a rossz hírű helyre egyetlen bolsevik sem tette volna be a lábát, mert maga is rossz hírbe keveredett volna.

De a kommunizmus az ilyen hibák ellenére is ekkor

heroikus korszakát élte – a régi bolsevikok is életben voltak még –, a „tiszták" távol tartották magukat az ilyen dolgoktól, és más, alkalmas emberekre bízták a piszkos munkát. A kommunizmus fénykora volt ez.

Ezen a nyáron Bernard Shaw, Lord Lothian és Lady Astor is ellátogattak Moszkvába. Felcségem írt erről egy cikkében, amely a *New Statesman*-ben jelent meg 1951-ben.

Este nyolc óra. Az egykori Nemesi Klub fehér empire oszlopos előcsarnokát zsúfolásig megtölti az izgatottan várakozó tömeg. Ezen a fényes parketten egykor a mai orosz emigránsok, akik jelenleg talán párizsi taxisofőrök, járták a keringőt festői, zsinóros zöld egyenruhákban. A polgárháború alatt pedig itt volt Leninnek és vezérkarának a főhadiszállása.

Végtelennek tűnő várakozás után végre megjelenik Bernard Shaw. Norfolk-zakót visel, s nyakkendő nélküli inget. Mindent elkövetett, hogy bolseviknek lássék, de hiába: nem sikerült megszabadulnia feltűnően angolszász jellegétől. Mulatságos a kontraszt közte és asztalszomszédja, Halatov között. Róla Shaw később így nyilatkozott:

„Furcsa emberek a bolsevikok. Kísérőmül olyanvalakit jelölnek ki, aki csak oroszul tud. Aztán bevarrják őt fekete bőrbe. Éppen csak egy burzsoá vértől csepegő kést nem dugtak a foga közé."

Shaw másik szomszédja Lady Astor, aki anyai buzgalommal szüntelenül legyezgeti az írót.

Lunacsarszkij orosz nyelven mond beszédet. Egy szót sem értünk belőle, annyi azonban kétségtelen, hogy kisajátítja Shaw-t, megteszi a proletárdiktatúra előfutárának, az orosz forradalom Voltaire-jének, az individualizmus szétrombolójának és az új kollektív ideológia ihletőjének. Shaw a jelek szerint nincs túlságosan elragadtatva attól, ami elhangzik róla. Felhúzza egyik szemöldökét – ettől mefisztói lesz az arckifejezése –, úgy hallgatja a mögötte ülő tolmács szavait. De még nyugtalanabbak

Shaw angol útitársai. Törölgetik izzadt homlokukat, úgy várják feszengve, mit fog most mondani vagy tenni az ő nagy *enfant terrible*-jük.

Feszült csend támad, amikor Bernard Shaw szólásra emlkedik.

„*Tovariscsi!*" – kezdi, de hangját elnyomja a lelkesedés vihara, amit azzal igyekszik csillapítani, hogy hozzáteszi: – „Ez az egész orosz szókincsem." – Megpróbál átváltani szokásos ironikus hangjára, de mintha ez most kevésbé sikerülne, mint máskor. Úgy érzi az ember, hogy bár titkolni próbálja, Shaw-t mélyen meghatotta a szovjet népből áradó szellem. Ez most nem a megszokott Bernard Shaw. Tréfáinak nincs meg az a jellegzetes shaw-i zamatja.

„Útitársaim mind kapitalisták – folytatja –, sőt nagyon gazdag kapitalisták." – Lady Astor elragadtatással tapsol. A hallgatóság nem ért angolul, és azt hiszi, hogy valami forradalmi kinyilatkoztatás hangzott el, tehát ismét tapsviharral reagál.

„Útitársaim aggodalmaskodva jöttek Oroszországba" – mondja Shaw, és aztán tovább beszél, de elapad a szellemessége. Hirtelen hozzáteszi: „Önökhöz nem tudok úgy beszélni, mint általában szoktam. Látok valamit az önök szemében, amit más országok embereinek a szemében még sose láttam."

Ezután teljesen megváltozik a hangja. A gunyoros Shaw-ból semmi sem marad. Szokatlan komolyság lesz úrrá rajta.

„Anglia szégyellheti magát – mondja –, hogy nem ő jár elöl a kommunizmushoz vezető úton. Hagytuk, hogy az iparilag elmaradott Oroszország tegye meg azt, amit nekünk kellett volna megtennünk."

Látom, amint Lord Astor idegesen rángatja rövid bajuszát.

„Nekem, öregembernek – fejezi be Shaw –, az szolgál vigaszul, és abban a tudatban szállok sírba, hogy a civilizáció megmenthető. Itt, Oroszországban meggyőződ-

tem róla, hogy a kommunizmus ki tudja vezetni az emberiséget a mostani válságából, meg tudja menteni a teljes anarchiától és rombolástól."

*

A Földművelésügyi Népbiztosságon levő hivatalában meglátogattam Buharint, a párt első számú teoretikusát, aki nemcsak Oroszországban, hanem egész Európában vitathatatlan marxista tekintélynek számított. Lenin és Trockij barátja volt, egyike a forradalom vezetőinek. Mint a kommunista párt jobbszárnyának vezére és a *Pravda* szerkesztője, ellenezte Sztálin agrárpolitikáját, a kulákok üldözését. Véleménye szerint a kulákokat nem kell a rendszer potenciális ellenségeivé tenni, hanem be kell olvasztani őket a közösségbe. Buharin fiatalos külsejű ember volt, vörösesbarna kecskeszakálla, csizmája és bőrkabátja, barátságos, nevető-kék szeme egyszerű muzsikhoz tette hasonlóvá. Ugyanahhoz az emberfajtához tartozott, mint Rakovszkij: éles eszű, egyszerű és egyenes volt, minden személyes hiúság vagy ambíció nélkül. Nem tagadta, hogy a mezőgazdaság kérdésében nézeteltérései vannak a párttal, de nekem nem fejtette ki saját véleményét. Ellenzéki álláspontja miatt kegyvesztett lett, de önkritikát gyakorolt, és újra fontos pozícióba került.

Megkérdeztem tőle, igaz-e, hogy teljesen át kellett alakítani az ötéves tervnek a közös gazdaságokkal kapcsolatos részét. „Azt hallom, azok a parasztok, akik földet vittek be a kolhozba, most ennek megfelelő arányban részesednek a gazdaság jövedelmében. Bizonyára ön is elismeri, hogy ez szövetkezeti gazdálkodás ugyan, de nem kommunizmus."

„Igaza van – válaszolta Buharin kifogástalan németséggel. – Nyilván megfigyelte már, hogy mi, bolsevikok nem ragaszkodunk minden körülmények között az elméleteinkhez. (És ezt egy teoretikus mondta!) A mi eszményünk a kommunizmus, de még messze vagyunk ennek megvalósításától. Ma még csak néhány kommunánk van,

így a tíz évvel ezelőtt alakult Lenin kommuna, a Verblud kommuna és egy-két hasonló. Ahol a parasztokkal nehezebben lehetett boldogulni, ott engedményeket kellett tennünk. Az élet tele van engedményekkel. A mi parasztjaink elmaradottak, és még ma is szükségét érzik, hogy saját lovaik, teheneik, disznaik és csirkéik legyenek. Amikor majd a tapasztalat megtanítja őket arra, hogy a közös traktor 45 perc alatt felszántja azt a területet, amelyen egy ember a lovával 45 óráig dolgozik, akkor elfogadják majd a mi eszméinket. Ezeket a kollektív gazdaságokat még csak egy-két éve kezdtük szervezni, így a parasztok még nem láthatják az eredményeket. A Pamírban a traktornak olyan sikere volt, hogy a helyi lakosság hálája jeléül kenyér- és búzaadományokat tett elébe."

Megkérdeztem: „Nem lát-e olyan veszélyt, hogy az a paraszt, aki földtulajdonosként lép be a kolhozba, néhány jó termést hozó év után tőkét gyűjthet, befektetheti a pénzét – hiszen ez most megengedett dolog –, és ezzel egy új burzsoá osztály megalapozója lehet?"

Buharin a fejét rázta: „Egyáltalán nincs ilyen veszély. A pesszimisták természetesen paraszti ellenforradalomról kárognak, de mi okunk lenne félni attól, hogy a mezőgazdasági munkás jómódba kerül? Nem kezdhet semmit a pénzével. Nem vásárolhat földet vagy gyárat, nem szerezhet termelő tőkét. A pénz csak akkor válik hatalommá, ha a termelés eszköze lesz. Az emberek elfelejtik, hogy a szocializmus sohasem hirdetett egyenlőséget. Csak a szocializmus alapfogalmaival sem ismerős tudatlanok képzelték, hogy szerintünk az egyik embernek nem lehet többje, mint a másiknak. Minden termelési eszköznek – a földnek, a gyáraknak, a bankoknak és a gépi felszereléseknek – állami tulajdonban kell lennie. Ha a paraszt látni fogja, hogy a kommunális rendszerben több a jövedelme, és saját kényelmes házában lakhat, miért kívánna visszatérni ahhoz a rendszerhez, amelyben nyomorúságosan tengődött? De még ha a parasztot hatalmába keríti is a gazdagság kizárólagos birtoklásának ka-

pitalista vágya, akkor sem tudja ezt kielégíteni. A szovjet állam szuverén, a parászti ellenforradalom emlegetése pedig közönséges humbug. De mit is ért ön osztályon? Az osztály kialakulásának veszélye csak akkor áll fenn, ha ez kizsákmányolhatja mások munkáját. Mivel ezt a mi rendszerünk és törvényeink lehetetlenné teszik, nincs okunk egy új burzsoázia kialakulásától félni. Célunk az, hogy önellátó országunk legyen. 160 millió ember szükségleteit kell kielégítenünk. Jelenleg azért exportálunk, hogy cserébe gépeket kapjunk. Kenyérből csinálunk acélt, hogy holnap az acél segítségével kétszer annyi kenyeret termelhessünk." Ez a „vaj helyett ágyú" göringi formulájának békés változata volt.

Néhány évvel később Buharint mint a Szovjetunió ellenségét kivégezték. Pere kimagasló helyet foglal el a politikai perek történetében.

Krupszkaja, Lenin özvegye, hatvan év körüli asszony volt. Szürke haját középen elválasztva viselte, fáradt, kemény arcában szokatlanul súlyos szemhéjak takarták átható, világoskék szemét. Rám a jóságos tanító néni benyomását tette – fiatal korában csakugyan az volt. Ebben az időben a Közoktatásügyi Népbiztosságon töltött be magas tisztséget. Azt terjesztették róla, hogy maga is elismerte: ha nem lett volna Lenin felesége, soha nem lesz belőle bolsevik, mert természeténél fogva szentimentális és lágyszívű volt. Nekünk elmondta, hogy kora ifjúságától fogva teljesen a forradalmi munkának szentelte erejét. Vasárnap esténként a szmolenszki gimnáziumban munkásokat oktatott. Elmesélte, hogyan ismerkedett meg Vlagyimir Iljiccsel a pétervári karneválon – „csakhogy a mi karneválunk programján előadások, viták és titkos szervezkedések voltak". Beszélt a Péter-Pál erődbe történt bebörtönzéséről, Lenin leveleiről, amelyeket más sorok közé rejtve, tejjel írt hozzá, és amelyeket felmelegítéssel lehetett láthatóvá tenni, beszélt szibériai száműzetésükről, ahol reggelenként angolul tanultak, és Sidney Webb munkáit fordították oroszra, majd müncheni,

zürichi, párizsi és londoni életükről, az illegális irodalom és az *Iszkra* kiadásáról, aminek döntő szerepe volt az orosz forradalmi szocializmus kialakításában. A szibériai angol nyelvtanulással szerinte nem sokra mentek, mert Angliában, mint elmondta, „senki nem értett meg bennünket, és mi sem értettük meg az angolokat". Elbeszélte, hogy Lenin a British Museumban írta műveit, és készült fel a cárizmus elleni döntő harcra, ugyanazok alatt a zöld lámpaernyők alatt, ahol fél évszázaddal korábban Marx *A tőké*-t írta. Felidézte Lenin alakját: milyen vidám tudott lenni, mennyire át tudta adni magát a jókedvnek, és ilyenkor micsoda csípős humorral ugratta és tréfálta meg barátait. Beszélt híres utazásukról is a lepecsételt vagonban Németországon keresztül, 1917-ben. Lenin az egész úton sakkozott, de ahogy közeledtek az orosz határhoz, egyre izgatottabb lett, és egyre rosszabbul játszott. Abból, amit Krupszkaja elmondott, sok mindent hallottunk és ismertünk már, mégis érdekfeszítő volt olyasvalakitől hallani, aki együtt élt és küzdött Leninnel. Tartózkodás nélkül beszélt Trockijról is, és nem titkolta, hogy kedvelte őt. „Nagyon szerette Vlagyimir Iljicset – mondta. – Amikor halála hírét meghallotta, elájult, és csak két óra múlva tért magához. Akkor azt hittem, hogy ez a szeretet meg fogja óvni attól, hogy hiúsága eluralkodjék rajta. Uralkodni vágyó, nehéz természet."

Krupszkaja Lenin nővéreivel együtt Gorkiban élt, ugyanott, ahol Lenin élete utolsó hónapjait töltötte. Az empire stílusban épült fehér házat nagy kert vette körül, nyíratlan pázsittal, fűvel benőtt ösvényekkel, füzekkel és bükkfákkal. A bútorokat borító vászonhuzat és a csukott ablaktáblák olyan benyomást keltettek, mintha a ház lakatlan volna. A bejárat oszlopai között Lenin életnagyságúnál nagyobb képe függött, hervadt virágok keretezték. A teljes öntudatánál levő, de örök hallgatásra ítélt Lenin innen figyelte, némán, örököseinek küzdelmét. A Gorkiban ágyához kötött, néma és mozdulatlan rokkant körül sztálinisták és trockisták vívták élet-halál küz-

delmüket. Fogadott bennünket Lenin nővére, Maria Iljinicsna is. A kis termetű asszony fekete ruhát viselt, hosszú szoknyája bokájáig ért, kiugró arccsontja és keskeny vágású szeme teljesen a fivérére emlékeztetett. Félénken megkérdezte tőlünk, kívánjuk-e látni azt a szobát, ahol bátyja meghalt. Megmutatta a mahagóni válaszfal mögött álló, egyszerű faágyat, a nagy karosszéket, amelyen még ott volt Lenin botja, és a kis mahagóni íróasztalt, ahol dolgozott. A szobából három nagy ablak nyílt a parkra. Katus le akarta fényképezni Maria Iljinicsnát, ő azonban tiltakozott, egészen megrémítette a gondolat, hogy bátyja szobájában készítsenek róla képet. Az új Oroszország megteremtőjének fantasztikus életét lezáró utolsó időszak története mindmáig szinte ismeretlen.

A kertet elborították a sárga őszi levelek. A levegőt betöltötte a gombák, a sűrű fű és a korhadó faágak fojtó szaga. A homlokzati oszlopok alól a két hallgatag nővér intett nekünk búcsút. Úgy álltak ott, mint egy szentély Vesta-szüzei.

*

Egy este magyar barátainknál vacsoráztunk. Ott volt Kun Béla is, aki már régebben elhagyta Bécset, és Moszkvában telepedett le. Kiegyensúlyozottabbnak és őszintébbnek éreztem, mint azelőtt. Kevesebbet szónokolt a Szovjetunió érdemeiről, és elismerte, hogy a kollektivizálás nehézségei következtében a lakosság egyes rétegeiben nagy az elkeseredés.* Azt sem tagadta, hogy az ötéves terv megvalósítására irányuló erőfeszítés háttérbe szorította a szociális téren megkezdett előrehaladást. Személyes kapcsolatunk azonban még mindig feszült volt. Nem szeretett engem, és mindenképpen arra törekedett, hogy kint élő honfitársaink ne szerezzenek tudomást ottlétemről, és hogy a Szovjetunió iránti rokonszenvem homályban maradjon. Mivel a szovjet sajtó nem közölt személyi híreket, Moszkvába érkezésemről a magyar lapok sem tettek említést. Azt a cikket, amelyet az *Izvesztyija*

számára írtam, és amelyet már Radek, a lap akkori szerkesztője is elfogadott, Kun személyes kívánságára nem közölték. Ez is azt bizonyította, hogy a magyar ügyekben az övé volt a döntő szó. Ellenem elsősorban személyes hiúsága és a befolyásomtól való félelem hangolta. Ő maga ugyanis népszerűtlen volt a moszkvai magyarok körében. Ezenkívül sohasem bocsátotta meg nekem azt a legendát, hogy 1919-ben átadtam neki a hatalmat. Ez tudniillik csökkenteni látszott az ő érdemeit a hatalom megragadásában. Kun akkor lelkes sztálinista volt, és megvetően beszélt az ellenzékről. Annál nagyobb élvezettel és nosztalgiával beszélt Magyarországról. Ismét tapasztaltam e furcsán szentimentális és mazochista emberfajta megindító patriotizmusát. Kun órákon át tudott cigányzenét hallgatni a budapesti rádióban, és könnybe lábadt szemmel idézte fel imádott Budapestjének különböző kávéházait.

A Moszkvában élő magyarok közül Varga Jenő, a Szovjetunió egyik legtekintélyesebb és legönállóbb közgazdásza volt a legkimagaslóbb személyiség. De még ő is többször ellentétbe került a hivatalos pártvonallal, és ilyenkor kegyvesztett lett. Az utolsó ilyen eset az amerikai kapitalizmussal kapcsolatos álláspontjával függött össze.

A Szovjetunióban élő magyar emigránsok sorsa nagyon különböző módon alakult. Sokan közülük, Kun Bélával együtt, a tisztogatás áldozatai lettek. Mások 1945-ben, a szovjet győzelem után visszatértek Magyarországra. A kinti magyarok révén mi jobban betekinthettünk a színfalak mögé, többet tudhattunk meg a mindennapi szovjet életről, mint francia útitársaink, akik csak a hivatalos forrásokra voltak utalva. Az úgynevezett öreg bolsevikoknak nem tetszett Lenin istenítése. Azt mondogatták, hogy a nagy bálványromboló éppen az ilyen babonás kultuszoktól igyekezett megszabadítani a népet. Megfordulna a sírjában, mondták, ha látná, mit művel-

nek körülötte. És akadtak, akik nyíltan elmondták nekünk, hogy Lenin ismerte ugyan Sztálin képességeit, de a szükségesnél kisebb kaliberű embernek tartotta.

*

Abban az időben figyelemre méltó kísérletbe kezdtek a Szovjetunióban, amivel később azután felhagytak. Közös házakat építettek azonos foglalkozású emberek, így festők, írók, szobrászok, építészek számára. Volt ebben valami hasonlóság Van Goghnak azzal az ötletével, hogy a festőknek együtt kellene lakniuk. Nyugati emberek számára a közösségi élet elviselhetetlennek tűnik, az orosz ember viszont ezt tekinti a normális életformának, mert nem igényel magányt, elkülönülést. Az orosz szókincsben nem is szerepel az angol „privacy"-nek megfelelő kifejezés.

Először a szobrászok kísérleteztek a kommunális életmóddal. Meglátogattunk műtermében egy szobrászt, akinek a nevére ma már nem tudok visszaemlékezni. Agglegény volt, és évi 2000 rubel fizetést kapott az államtól, aminek fejében évente négy – akár jó, akár rossz – munkát kellett szállítania. Amennyiben munkáit jónak tartották, az állam többet is rendelt tőle, és ezt külön megfizették. De ezenkívül minden korlátozás nélkül másoknak is eladhatott szobrokat. Ez a rendszer, magyarázta nekünk, lehetővé teszi, hogy a tehetséges művészek sokat keressenek, a kevésbé tehetségesek pedig fejlődjenek. Megkérdeztük tőle, hány szegény művész kaphatja meg évi négy munkáért a 2000 rubelt. És ki dönti el, hogy ez vagy az a művész tehetséges-e, vagy sem? Azt felelte, ez a 2000 rubel amolyan létminimum, és ha valaki nem kap több megrendelést, kénytelen más foglalkozás után nézni. Végeredményben tehát az állam döntötte el, ki a jó művész, és mi a jó művészet. De vajon illetékes-e erre az állam? És mennyire használja ki ezt a helyzetet, nem avatkozik-e bele a művész sza-

badságába? Ezekre a kérdésekre kerestük akkor a választ.

Házigazdánk középkorú, tagbaszakadt férfi volt, ápolatlan szakállt viselt, nyitott inge látni engedte a mellén burjánzó erőteljes, fekete szőrzetet. Megmutatott egy agyagból mintázott kis női figurát, amelyért egy amerikai 20 000 rubelt ajánlott neki, de ő nem adta el a szobrot.

„Miért?" – kérdeztük.

„Mit kezdhettem volna a pénzzel? – felelte. – Ennél jobb vagy nagyobb lakást nem vehetek ki, hiszen három szobánál senkinek se lehet többje. Élelmiszert sem vásárolhatok többet a szövetkezetben, mint amennyi a fejadagom, hiába van sok pénzem. Nincsenek anyagi gondjaim."

„És nem szeretne egy kocsit?" – kérdezte valaki.

„Nem tudnám használni. Azonnal népszerűtlenné tenne. Az emberek ferde szemmel néznének rám, és nem tisztességes művésznek, hanem krokodilnak (feketézőnek) tartanának. Inkább gyalog járok."

Gyengéden nézte a finom kis figurát, nagy, szőrös kezével megsimogatta – szinte hihetetlennek tűnt, hogy ilyen ormótlan kezekkel meg tudta formálni ezt a törékeny alakot –, és így folytatta: „Milyen fájdalmas lehet a nyugati művészek számára, hogy a pénz kedvéért meg kell válniuk azoktól a munkáiktól, amelyeket szeretnek."

A pénz iránti közömbösség volt talán az új életforma legrokonszenvesebb és leginkább lelkesítő vonása. Itt teljesen ismeretlen volt az a megfeszített igyekezet minél több pénz keresésére és felhalmozására, a szomszédokkal folytatott életszínvonal-versengésre, amely kimeríti és felőrli a nyugati ember idegeit.

Az orosz kontinensen tett utazásunk során igen vegyes, gyorsan változó benyomásokat szereztünk. Sok kellemetlenséget okoztak a vonatok, amelyek minden látható ok nélkül gyakran órákat vesztegeltek a nyílt pályán, az elromlott mozdonyok és hajók, amelyek miatt napokig

kellett várni a csatlakozásra, az elkallódott poggyászok és az elveszett levelek, az elromlott vízcsapok, a rágós húsok, amelyek fél tucat döglött légy társaságában úsztak valami terpentinszagú sárga olajban. De annál lenyűgözőbb látvány volt a Dnyeprosztroj hatalmas építménye, amely a legtávolabbi eurázsiai falvakba is szolgáltatott elektromos energiát, a földből szinte gombaként kinövő, modern amerikai városhoz hasonló Sztálingrád, ahol külföldi mérnökök is dolgoztak tanácsadóként, a Fekete-tenger partján épült sok pompás kórház és szanatórium, teljesen modern felszereléssel, és mindenütt, ahol csak jártunk, a fiatalok vidám, mosolygós arca. De láttunk elvadult, otthontalan gyermekeket is, akik a kulákok elleni harc áldozatai lettek, a csatornákban aludtak, és kutyákhoz hasonlóan marakodtak a vendéglői asztalok alatt az ételhulladékokért. Láttunk viszont az ilyen csavargó gyermekek számára létesített nagyszerű telepeket és pionírtáborokat is, ahol a gyermekpszichológia legmodernebb elveit alkalmazták a nevelésben. Egy ilyen táborban találkoztunk az emigrációból éppen hazatért Makszim Gorkijjal is. Barna orosz parasztinget és rövid szakállt viselt. A csoport francia tagjaival nem akart találkozni – alighanem elege volt már Capriban az európaiakból –, de amikor megtudta, hogy én is ott vagyok, azt mondta, kezet akar szorítani velem. A szeméből áradó leírhatatlan gyengédség egyetlen pillanat alatt megragadott. Soha nem felejtem el arckifejezését, és azt a látványt, amint könnyes szemmel nézte az előtte kitárulkozó lelkes, fiatal arcokat.

Orosz útitársunk, Ignatyev tábornok különös változáson ment át utazás közben. Udvarias nyugati diplomatából, a hölgyek kedvencéből a szemünk előtt alakult át durva és ápolatlan valódi muzsikká, aki szemmel látható undorral és bizalmatlansággal kezelt bennünket, nyugatiakat. Miközben sérült hajónk veszedelmesen oldalra dőlve, bukfencező delfinektől követve szelte a Feketetengert, Ignatyev a zongora mellett ült, és régi orosz nép-

dalokat énekelt útitársainak, akik köréje gyűltek, s gitárokkal és énekszóval kísérték. Fehér orosz ingében mindenki muzsiknak nézte volna. Ha bármelyikünk szólt hozzá, csak morgott és szitkozódott. Mivel ő volt a tolmácsunk, viselkedése nem könnyítette meg a helyzetünket, de tény, hogy még sohasem láttam nála boldogabb embert. Meglátogatta egykori birtokát, amelyből azóta kolhoz lett, és boldogan fedezte fel öreg inasát, aki amolyan házmesterként működött a volt grófi kastélyban. A két ember meghatottan ölelte át egymást. Az oroszoknak, bármelyik osztályhoz tartozzanak is, legfőbb vonása, úgy hiszem, a mély érzelmi hazafiság, ragaszkodásuk ahhoz a földhöz, amelyhez saját érzésük szerint valami misztikus kötelék fűzi őket. Ignatyev ezüst cigarettatárcájában egy rögöt helyezett el az orosz földből, hogy elvigye anyjának, a Párizsban élő öreg grófnénak.

A hajó farában a matróztanács törvényt ült két gépész fölött, akik hanyagul kezelték a gépeket. A kijelölt ügyész ismertette a vádat, a vádlottak pedig védekeztek. Nem ismerték el, hogy „szabotáltak" volna. A távolban, kinn a parton fehéren ragyogtak a napban a lapos tetejű egykori hercegi paloták és a gazdag gyárosok nyaralói, amelyeket üdülőkké alakítottak át a dolgozók számára. Először találkoztunk azzal a jelenséggel, hogy a munkások fizetett szabadságot és az utazáshoz szabadjegyet kapnak.

*

Grúzia különösen elragadó az európai szemnek. Itt, a Fekete-tenger és a Káspi-tenger között húzódó hegyvonulat, a Kaukázus sötét hegyei között keletkezett a leláncolt Prométheusz legendája, és Jászoné is, aki ezeken a vizeken kelt át, hogy megkeresse az Aranygyapjút.

Ezt a különös országot, amely az Európát és Ázsiát összekötő földszoroson terül el, különböző fajú és vallású népek lakják, s ezek híven megőrizték eltérő szokásaikat és hagyományaikat.

A sötét hegyek között századokon át vívták függetlenségi harcaikat Dárius és Kürosz seregei, Dzsingisz kán és Tamerlan mongol lovasai, a tatárok és a törökök, a cári elnyomás, Gyenyikin fehér hadserege és a szovjethatalom ellen. Végül Dzsugasvili (Sztálin), aki maga is grúz volt, 1922-ben hozzácsatolta földjüket a Kaukázuson túli köztársaságokhoz. Tiflisz akkoriban a mensevikek fellegvára volt. A városban kegyetlen tisztogatásokat hajtottak végre, megtorló intézkedéseket foganatosítottak, ami aztán az első nézeteltérésre vezetett Sztálin és a betegeskedő Lenin között.

A három város, amelyet meglátogattunk, merőben különbözött egymástól. Baku, az olajváros, a keleti partvidéken, a Káspi-tenger mellett terül el. Még oda sem értünk, már éreztük az olaj nehéz szagát. A vegetáció szinte teljesen kiszáradt, kipusztult, és maga a tenger is szürke, ólomszínű, felszínén nagy olajfoltokkal. A kopár táj sárgás és gesztenyebarna színben játszik, és a fúrótornyok sziluettjei mint akasztófák merednek az ég felé.

Egészen ellentétes képet nyújtott a Fekete-tenger partján fekvő Batumi, buja, féltrópusi növényzetével, fülledt melegházi levegőjével, hatalmas gardéniáival, elefántcsontszínű magnóliafáival, a vad gerániumokkal, és a vegetációból áradó erős, átható illattal. A két várost egy 300 kilométernyi hosszú olajvezeték köti össze, az ezen át érkező olajat azután elszállítják a föld minden tájára.

A kettő között, a Kaukázus lábánál terül el Tiflisz, Grúzia fővárosa, amelyet szinte ellepnek a vörös akácfák. A város nagyszerű borairól, szerelmes dalairól és gyönyörű asszonyairól nevezetes, továbbá a szép és kegyetlen Tamara királynéval kapcsolatos legendákról, mert az ő emléke még ma is elevenen él a lakosság körében. A Kura folyó mellett, a sziklás hegyek között egy régi keresztény kolostor romjait láttuk. A minaretek kecses formái különös kontrasztban vannak az óriás vízi erőművel, amely fölött Lenin hatalmas bronzszobra ma-

gasodik. Ez lett volna az a hely, ahol Prométheusz az istenekkel dacolva elhozta az embereknek az égi szikrát? Ha igen, a hely igazán megfelelő volt, hiszen az oroszok Lenint is Prométheusznak tekintik, aki „a kapitalizmus mindenható isteneivel" dacolva megvalósította Oroszország villamosítását.

Az úton különös figurákkal találkozunk, akik alacsony, zömök lovakon ülnek, és egész testük be van bugyolálva, mint a múmiáé. Amint észrevesznek bennünket, visszarántják lovukat, és az út mentén húzódó kőfal felé fordulnak. Ezek az amazonok baskír nők, akiknek hitetlen nem nézhet az arcába.

A Vlagyikavkaz felé vezető katonai út Passzanúrnál elkeskenyedik, és a turistákkal tömött buszok megállnak egy út menti kis kocsmánál. Szőlőlugasban ülve élveztük a pompás italt, és hallgattuk a gitárokat. A kocsma tele volt festőien öltözött helybeliekkel, akik közül egyesek magas szőrmekucsmát, mások gazdagon hímzett kis kerek sapkát viseltek. A legtöbb férfi igen jóképű, magas és karcsú volt, széles vállú és keskeny csípőjű, derekukon széles, gazdagon díszített övet viseltek, amelyről tőrök és méregzacskók lógtak. Ezekkel a méregbe mártott tőrökkel valamikor halálos sebeket ejtettek.

Feledhetetlen estét töltöttünk ebben az elhagyatott, távoli völgyben. Néztük, amint a fehér köd ellepi a hegyoldalakat, és közben egy csinos cigánylány énekelt nosztalgikus dalokat mély és szelíd hangján, amelyet a gitár pengetése kísért. Francia útitársaink a bortól felélénkülve Maurice Chevalier legújabb számának refrénjét kezdték dalolni, és ezzel teljesen megtörték a varázst.

*

Amikor beléptünk a tifliszi Hotel Internationalba, legnagyobb meglepetésünkre mintha Sztálinnal találtuk volna szemben magunkat. Barna orosz ingben, derekán övvel ott állt a portán, a pult mögött, és sorban irányította szobáikba a turistákat. Valóban: fejalkata, arca, fekete ba-

jusza, ravasz szeme, érzéki szája, zömök testalkata mindenben megegyezett Sztálinéval. A grúz portás ugyanolyan tehetséges szervező lehetett, mint hasonmása, mert a szállodában tízszer annyi utast kellett elhelyezni, mint ahány számára be volt rendezve. A probléma megoldásánál nem volt tekintettel a kényelemre: az előszobákba, a folyosókra és a társalgókba állíttatott ágyakat, díványokat, matracokat. Az épület még napközben is tele volt fekvő, alvó testekkel. Két hete nem tudtam rendesen megmosdani, itt végre felajánlották, hogy lezuhanyozhatok. Élvezettel szappanoztam be egész testemet, majd megforgattam a csapot. De a zuhany csak néhány csepp vizet adott, semmi többet, és én úgy álltam ott, mint valami hóember. Kétségbeesésemben egy törülközőt csavartam magam köré, úgy rohantam ki ebben a különös állapotban a folyosóra, hogy panaszt tegyek.

Az Inturiszt által mellénk adott vezető elég furcsa nő volt. Az utazás kezdetén gyakorlott propagandistához illően minden bennünket ért kellemetlenségre tudott valami magyarázatot. Amikor aztán rájött, hogy „jóindulatú" turisták vagyunk, akik nem azért jöttünk a Szovjetunióba, hogy a szocializmus kudarcát megállapítsuk, kritikusabb hangot ütött meg, mint mi magunk. Kiderült, konzervatív és kritikus nyárspolgár, aki a hagyományos családi élet védelmében nem volt hajlandó *saját* lányát olyan intézetbe adni, amilyeneket nekünk nagy büszkeséggel mutogatott.

*

Szép és élvezetes hajóutunk volt lefelé a Volgán. Az utasok zömét nem engedték fel a fedélzetre, így a hajó tiszta maradt. Ahányszor egy-egy falunál megálltunk, a hajót megrohanta a nomádok tömege, akik hátukon cipelték összes földi javaikat, és állati csordaként zúdultak rá a hajóhídra. Úgy tűnt, mintha az ország egész lakossága állandóan mozgásban volna, ellepve a vasútállomásokat, a vonatokat, a hajókat és a szállodákat. Ezek a széles

arccsontú, kalmük szemű férfiak és nők batyuba kötött gyerekeikkel nem is emberi lényeknek tűntek, hanem valami elemi erőnek, amely kíméletlenül, eleveneken és holtakon taposva tör előre – maguk voltak a száguldó, terjeszkedő Ázsia. Megállíthatatlannak tűntek, és ha valaki megpróbált volna az útjukba állni, azt könyörtelenül tiporták volna rongyokba bugyolált lábaik alá.

De nem szabad elfeledni, hogy Oroszországot akkor nem lehetett európai mértékkel mérni. Amit mi Oroszországnak nevezünk, az csak kis része annak a sokszorosan nagyobb térségnek, amely a Balti-tenger partjától a Csendes-óceánig nyúlik, és amely évtizedeken át szenvedte el egy új civilizáció szülési fájdalmait, „vérben és verítékben" meghalva és újra születve. Azóta más ázsiai országok is színre léptek, és a Nyugat kénytelen volt tudomást venni létezésükről. Vajon a hatalmas kontinens szélén meghúzódó agyoncivilizált és degenerált kis félsziget, amelyet Európának nevezünk, elköveti-e azt az őrültséget, hogy tudatlanságában és mohóságában megkísérelje megállítani Ázsia természetes fejlődését? Vajon Európa, azoknak a vezetésével és biztatásával, akiknek az óceán kellő védelmet nyújt, megkockáztatja-e, hogy végigtapossanak rajta, egészen az Atlanti-óceánig?

Harkov egyik utcáján egy öregember megszólított, és dicsérni kezdte a nyugati demokráciákat. Közölte, hogy ő jól tudja, milyen is az a Párizs és London, mert csak a bolond fiatalok hisznek el mindent, amit mondanak nekik. A fiatalok körülöttünk álltak, és nevettek. Egy férfi megkérdezte: „Tudnak valamit Trockijról? Hol van most?" Ezek az incidensek azt bizonyították, hogy a lakosság érdeklődik a külvilág iránt, és ha Oroszországnak nem kellett volna állandóan támadástól tartania, talán egyenletesebben fejlődhetett volna.

Amikor június végén visszatértünk Moszkvába, Umanszkij külügyi népbiztos-helyettestől megtudtuk, hogy Szovjet-Oroszország megújította egyezményét a weimari Németországgal. A sztalinizmus startja sikeres volt.

Nap mint nap érkeztek a hírek csődbe ment bankokról szerte Európában. A legnagyobb magyar bank, a Hitelbank is csődbe jutott. Németországban szigorú rendszabályokat hoztak a tőkék kiszöktetésének megakadályozására, Mussolini azzal ijesztgette a demokráciákat, hogy megjósolta Európa proletarizálódását.

*

Leningrád halott város volt. Mintha nem lett volna egyéb, mint annak a tíz napnak az emlékműve, „amely megrengette a világot". Juszupov herceg palotája, ahol Raszputyin megölésével elkezdődött a forradalom, a Szmolnij-intézet és a Tauriai-palota elhanyagoltan és üresen állt. Kimentünk Carszkoje Szelóba, és láttuk a cári család kastélyát, amelyet a bolsevik kormány változatlan állapotban őrzött meg, hogy demonstrálja vele az orosz önkényuralkodó nyárspolgári középszerűségét. A falakat kávébarna, világos tapéta borította, rajta harmadrangú olajfestmények függtek, a szobákat olcsó csecsebecsék és európai fürdőhelyeken vásárolható bögrék díszítették, egy üveggömb, amelyben Karlsbad látképe úszott a vízben, művirágok, családi fényképekkel borított asztalok. A cárevics gyerekszobájában hatalmas csúszda állt, amelyen az egész cári család csúszkált annak idején – a miniszterek legnagyobb bánatára, akik helytelenítették, hogy a cár ilyen méltatlan módon szórakozik, ahelyett hogy komolyabb ügyekkel foglalkozna. Mindez kínosan idézte fel az emberben a sors kegyetlenségét, amely egyszerű, ártatlan lényeket emelt olyan magas polcra, ahol nem tudtak megfelelni feladatuknak.

A hajón, amely Leningrádból Stettin felé vitt bennünket, felfigyeltünk egy hallgatag, komor emberre, aki csaknem egész idő alatt gondolataiba merülve ült a fedélzeten. Sötét arca kemény és mozdulatlan volt. Később megtudtuk, hogy Konsztantyin Fegyin, az ismert szovjet író volt az, aki örökre búcsút vett hazájától.[45] Utolsó regénye ragyogó utópikus szatíra volt a kommunista állam-

ról, hasonló Huxley *Szép új világ*-jához. Útlevelet kapott, és hivatalosan hagyhatta el Oroszországot. Egy másik útitársunk a fiatal német drámaíró, Friedrich Wolff volt, akinek *Ciánkáli* című darabja Berlinben nagy sikert aratott.

10.

Hitler előtt

1932-ben néhány hónapot Berlinben töltöttem. Más szerzőkkel együtt anyagot gyűjtöttem és cikkeket írtam a *Vu*-nek a weimari köztársasággal foglalkozó különszámába.

A Kleist-Strassén laktam, egy barátságtalan lakásban, távoli német rokonomnál, aki legtöbb honfitársához hasonlóan elég nyomorúságosan élt abban az időben. Kénytelen volt felhasogatni nehéz tölgyfa bútorait tüzelőnek, tápláléka pedig kizárólag sózott heringből és zsíroskenyérből állt.

A berlini élet Hitler hatalomra jutása előtt különös és némileg irreális volt. Amikor éjszakánként hazafelé mentem, tisztes külsejű polgári családokat láttam gyermekeikkel és kutyáikkal együtt a kapualjakban aludni.

Ugyanakkor nagyon sok éjszakai mulató, bár és zenés szórakozóhely működött, ahol patakokban folyt a pezsgő, és a lakosság eszeveszetten táncolt a kitörni készülő tűzhányó szélén. Ebben a modern, dekadens Bizáncban nőnek öltözött fiatalemberek sétáltak az utcákon, és tizenkét éves gyerekek is prostituáltként működtek. Egyik napról a másikra éltek az emberek, mintha tudnák, hogy a holnap csak szerencsétlenséget hozhat. A Kurfürstendamm mellékutcái vidámabbak voltak, mint a Montmartre, és a berliniek azzal kérkedtek, hogy erkölcstelenségért nem kell Párizsba menniük. De ez az erkölcstelenség ízléstelen volt, és a kétségbeesésből fakadt.

Berlinben telepedett le André Germain francia író, Proust egykori barátja, és a századforduló Párizsának sok más ismert alakja is. Írók, művészek, színészek, rendezők, tábornokok, mindenféle pártállású politikusok, a legellentétesebb világnézetű és meggyőződésű emberek gyülekezőhelye volt ekkoriban a német főváros.

Itt ismerkedtem meg Ernst Tollerral, a *Massenmensch* (Tömegember) című könyv írójával, aki 1919-ben a Spartacus-mozgalom által megvalósított Bajor Tanácsköztársaság egyik vezetője volt. Rendkívül vonzó, jó külsejű, rokonszenves embert ismertem meg benne. A háború alatt Amerikában öngyilkos lett. Ott volt Fritz Unruh és Erich Mühsam, az idealista és író, akit a nácik később halálra kínoztak, Piscator, a színház nagy megújítója, aki a színházművészet és a filmművészet egyesítésén fáradozott, és ekkor vitte színre a *Koldusoperá*-t és a *Mahagonny*-t, amelyek ezeknek az éveknek a legsikeresebb darabjai voltak. Ott volt Erich Remarque, akinek oly nagy sikert aratott könyvét, a *Nyugaton a helyzet változatlan*-t a nacionalista tüntetések miatt később betiltották, Edgar Mowrer, az amerikai sajtótudósító, aki a legtöbb angolszászhoz hasonlóan a legyőzöttek iránti rokonszenvvel eltelve érkezett Németországba, de ott hamarosan megváltoztatta nézeteit, az élénk és vonzó Mrs. Rosenheim, egy gazdag bankár felesége, aki szélsőbaloldali lett, és saját szalont tartott fenn, von Salomon, a különc junker és a regényíró Boho Uhse, akik szintén elkeseredett ellenségei voltak a náciknak.

Valami pusztulást, végzetet sejtető különös atmoszféra lebegett a Hitler előtti Berlin fölött, mintha a lakosság elvesztette volna a hitét saját világának értékeiben. Úgy tűnt, hogy a kapitalizmus az utolsókat rúgja, és halálra van ítélve a köztársaság is. Így aztán sokan a kommunistákhoz csatlakoztak, egyesek meggyőződésből, mások pedig abban a reményben, hogy megmenthetik a burzsoáziát. Bankárok, gazdag üzletemberek, magas rangú tisztek tűntek fel a baloldal soraiban. Von Buller, az ismert tenger-

nagy fia nyilvánosan hirdette, hogy a magántulajdont nem lehet már megmenteni, és az egyedüli kiút a kollektív gazdálkodás bevezetése, ámbár nem az orosz modell szerint. A franciák politikája és a túltermelési válság következtében Németország a csőd felé rohant.

A németek hosszú lejáratú kölcsönöket kaptak, hogy eleget tudjanak tenni jóvátételi kötelezettségeiknek, annak érdekében viszont, hogy e kölcsönök kamatait fizetni tudják, rövid lejáratú kölcsönöket kellett felvenniük. Brüning kormánya képtelen volt megbirkózni ezekkel a nehézségekkel. Egyesek arra számítottak, hogy 1933 februárjában, amikor a rövid lejáratú hitelek lejárnak, a Hindenburg-féle *Stahlhelm* osztagai államcsínyt fognak végrehajtani. A franciák örültek a német gazdasági csődnek, mert úgy gondolták, ez megakadályozza Németország újrafelfegyverzését. Hindenburg elnökké választása nem győzte meg a franciákat arról, hogy Németország új lapot kezdett történelmében, sőt az optimista Léon Blum a *Populaire*-ben köszönetet mondott az idős tábornagynak, amiért megmentette Németországot a nácizmustól.

Éppen Berlinben voltam, amikor a junkerek szervezete (a német OMGE) megrendezte a „Zöld Hetek"-et. A nagybirtokosok erejét és hatalmát kívánták demonstrálni, és elriasztani a kormányt attól, hogy hozzányúljon földjeikhez. Az összegyülekezett junkerek jelentős része a nácikkal rokonszenvezett. Közülük sokan Sziléziából, Schleswig-Holsteinből és Kelet-Poroszországból érkeztek. Rövid bőrnadrágot, fehér gyapjú térdzoknit, monoklit és zergetollas zöld kalapot viseltek. Felkerestem a konzervatívok egyik legerősebb szervezetének, a „Herren Club"-nak az elnökét, Gleichent, akit a nácik ellenségének tartottak. A beszélgetésből inkább azt a benyomást szereztem, hogy a német „bárók" abban reménykedtek, hogy a „Führer"-t saját céljaikra használhatják fel. Úgy képzelték, Hitler az ő számukra fogja kikaparni a gesztenyét.

Mivel a *Vu* számára az agrárreform kérdéseiről kellett cikket írnom, érintkezésbe léptem a Zöld Internacionálé-

val, a közép- és kelet-európai forradalmi parasztság nemzetközi szervezetével. Részt vettem gyűléseiken, amelyeket a „Fekete Zászló" jelképe alatt tartottak. A Reichenhallban hatalmas gyűlést rendeztek azzal a céllal, hogy az egységfront elveinek megfelelően közös agrárprogramot dolgozzanak ki. A föld nélküli mezőgazdasági munkásokat és a törpebirtokosokat fel akarták zárkóztatni az ipari munkásság mellé, és így megakadályozni, hogy a parasztságnak ezt a rétegét, miként a múltban sokszor megtörtént, az ellenforradalom érdekében lehessen felhasználni. A magyar parasztsághoz intézett röpiratomat ekkor már illegálisan egész Magyarországon sikerült elterjeszteni. Noha a röpirat csupán ezer példányban jelenhetett meg, ennél sokkal többen olvasták, mert a parasztok kézről kézre adták.

Európa ezekben az években bővelkedett a béke megmentését célzó szólamokban és tervekben. De ami ténylegesen történt, az nyílegyenesen vezetett bennünket a háború felé.

*

Magyarországon Károlyi Gyula után a „Gömbölini"-nek csúfolt Gömbös Gyula lett a miniszterelnök. Gömbös félfasiszta rendszert valósított meg, szoros szövetségben pártfogójával és példaképével, Mussolinivel. Az ő birtokán találtak menedékre Erzberger gyilkosai, azt a Ranczberger századost pedig, aki szerepet játszott Somogyi és Bacsó meggyilkolásában, majd évekre eltűnt a színről, most a kormányzó testőrévé nevezték ki. A szomszéd államok ellen irányuló agresszív, soviniszta propaganda minden addiginál erősebb lett. Miközben Tardieu a dunai államok gazdasági együttműködésének tervét terjesztette elő, Briand pedig egy európai föderációról szónokolt, a francia kormány félmilliós kölcsönt nyújtott Gömbösnek, hogy Magyarország fegyvereket vásárolhasson a Schneider–Creusot cégtől. A fegyverekre pedig – Magyarországon ezt nyíltan hirdették – természetesen Franciaország szö-

vetségese, Csehszlovákia ellen volt szükség. Hála a megrendeléseknek, a Creusot-részvények árfolyama 800 százalékról 1800 százalékra emelkedett. Természetesen a csehek, látva, hogy Magyarország felfegyverzését éppen Franciaország teszi lehetővé, egyre kevésbé bíztak egykori pártfogójukban. Róma nyomására Budapest mellett megépítették Európa legnagyobb repülőterét, amelyet Balbo olasz repülésügyi miniszter nyitott meg. Mivel Magyarország költségvetése állandóan deficites volt, és a kormány nem tudta megfizetni a repülőtér építési költségeit, ezt a kötelezettséget egy nagybank vállalta magára.

Magyarországon ismét mutatkozni kezdtek a politikai nyugtalanság jelei. Akárcsak a húszas években, megint előfordult, hogy Bécsben élő emigránsokat hurcoltak át a határon, majd a rendőrségen agyonverték őket. A kormányzó elleni összeesküvés vádjával számos diákot és munkást tartóztattak le. Köztük volt Rajk László is.

II.

A fasizmus győzelmes évei

Gyermekeink iskoláztatása érdekében Genfben telepedtünk le, és itt ért bennünket a hír: Hindenburg átadta a hatalmat Hitlernek.

Miközben átsétáltam a Mont-Blanc-hídon és a romantikus Rousseau-szigeten, azon töprengtem, csakugyan véget ért-e az a korszak, amelyet mi büszkén „a humanizmus korának", „az értelem és felvilágosodás korának" szerettünk nevezni, és vissza kell-e térnünk a sötét középkor obskurantizmusához és türelmetlenségéhez, az embertelenség korához, a *Le Temps du Mépris-hez*, amint Malraux keserű regényének címe mondja.

Genf, a polgári jómódnak ez a fellegvára, zavartalanul élte tovább életét, mintha mi sem történt volna. Izgalom csak a Café Bavariában érződött, ahol Kelen Hugó, a magyar karikaturista rajzai alatt mindenféle nemzetiségű újságírók szoktak összejönni ebéd előtti aperitifre és egy kis beszélgetésre, hírek, pletykák kicserélésére.

Eleinte az emberek ezt hajtogatták: a hatalomra került Hitler bizonyára szelídebb lesz, mint amilyen az ellenzéki Hitler volt. „Nem eszik a levest olyan forrón, mint ahogy főzik" – mondták, hasonlóan a rémült gyerekhez, aki fütyörészéssel bátorítja magát a sötétben. Kevesen értették meg, olyan vihar tört ki, amely hamarosan el fogja söpörni ezt az egész tetszetős bábjátékot. A Népszövetségbe vetett bizalom azonban már szűnőben volt. Min-

denki láthatta, a Népszövetség puszta üresjárat, olyan gyülekezet, ahol a szavak elvesztették értelmüket, ahol már csak szónoki tűzijátékokat rendeznek.

A Reichstag felgyújtása azután véget vetett a derűlátásnak. Jöttek a hírek, hogy egész Németországban letartóztatják, megölik vagy koncentrációs táborokba hurcolják a kommunistákat, a szocialistákat, a liberálisokat, a demokratákat. Egyre jobban aggódtunk ott élő barátainkért. Göbbels, Göring, Streicher, ezek a modern Machiavellik, barna ingben, önelégülten vigyorogva feszítettek Berlin utcáin. A féleszű Van der Lubbét, akit *agent provocateur*-ként használtak fel, most a vesztőhelyre hurcolták, miközben a szerencsétlen üvöltözve tiltakozott.

Ebben az időben már igazán kevés illúziót tápláltam a politikával kapcsolatban, mégis felháborodva és undorodva láttam, akik tegnap még szemben álltak a nácikkal, most hogyan sietnek támogatni őket.

A genfi hatóságok egyre bizalmatlanabbul kezeltek, és végül udvariasan tudtomra adták, hogy a svájci kormány jobbnak látná, ha családostul elhagynám az országot.

Felkerestem Robert Dellt, aki egy bájos, tizennyolcadik századi házban lakott, ahol pompás ebédeket és vacsorákat rendezett barátai számára. Ő aztán elkísért Arthur Hendersonhoz, akit tíz évvel korábban Londonban ismertem meg. Közbenjárt érdekemben, és ettől kezdve nem háborgattak.

Mivel a Hitler-ellenes politikai hadjárat központja Párizs lett, nemsokára ismét odaköltöztünk. Ennek a hadjáratnak a lelke, legfőbb szervezője és színfalak mögötti irányítója Willi Münzenberg, ahogy Németországban nevezték, a „vörös Hearst" volt. Willinek ugyanis számos berlini képeslap, folyóirat, napi- és hetilap volt a tulajdonában. Akkor még nem tudtam róla, hogy egyszersmind a Komintern nyugat-európai szekcióját is ő vezeti. Ő irányította a Nemzetközi Munkássegélyt, és zseniálisan értett ahhoz, hogy a legváratlanabb forrásokból is pénzt teremtsen elő. Hercegnőket, bankárokat és tábornokokat hozott

össze, és ezek engedelmes bábként teljesítették kívánságait. Szerte a világon megalakultak a fasizmus áldozatait védelmező bizottságok, élükön tiszteletre méltó liberálisokkal és közismert haladó közéleti emberekkel, akik nem is sejtették, hogy részévé váltak a Komintern gépezetének.

Ez az alacsony, köpcös emberke, akit a magas homlokára hulló rendetlen hajtincs dühös pónilóhoz tett hasonlóvá, ez a fénylő fekete szemű, érthetetlen türingiai tájszólást beszélő dinamikus egyéniség egy ács fia volt. Nem ismerte azt a szót, hogy lehetetlen, és amikor kidolgozta egy-egy nagy ötletét vagy tervét, azt nyomban megvalósulva akarta látni. Ezért aztán néha bajba került, de abból ugyanolyan gyorsasággal tudott kilábalni, fél tucat új tervvel a fejében, mert ötletekben kifogyhatatlan volt. Ha kellett, az ördöggel is szövetségre lépett. A puritán lelkek természetesen elítélték cinikus pénzszerzési módszereit, a párt azonban igen sokat köszönhetett bonyolult és ügyes manővereinek. Azt tartotta, „a pénznek nincs szaga", és azt el kell fogadni, bárhonnan jöjjön is. Alvezére, a roppant tehetséges Otto Katz (más néven Simone), a pártgépezet bürokratája, azonnal szembefordult Willivel, amikor az szakított a párttal. De Willi legfőbb segítőtársa és legügyesebb munkatársa a felesége, Babette volt, ez a porosz junkercsaládból származó érdekes és vonzó nő, aki elhagyta gazdag első férjét, hogy Münzenberg oldalán élve megossza annak hányatott, veszedelmes életét.

Willi egy nap azzal az ötlettel állított be hozzám, hogy vonjuk be harcunkba Ottó főherceget, az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét.

„Hogyan képzeli ezt?" – kérdeztem szkeptikusan.

„Megmagyarázom neki, milyen veszélyt jelent a német szupremácia a Habsburg-dinasztiára és a római katolikus egyházra nézve."

Néhány nappal később már be is számolt Ottóval folytatott beszélgetéséről: „A fiatalember kitűnően vizsgá-

zott marxizmus–leninizmusból. Intelligens és nyílt eszű. Ha rajtam állna, bármikor felvenném a pártba."

Ez a találkozás mindkettőjük számára meglehetősen kompromittáló volt, de egyben politikai érzéküket is bizonyította, hiszen a harcban nagyon fontos, hogy ismerjük a másik fél szempontjait. Münzenberg kritikus alkat volt, és ezért gyakran szembekerült a pártvonallal.

Az európai szélsőbaloldal véleménye ebben az időben már erősen megoszlott. Az egyik csoport azt tartotta, hogy Oroszország a világ egyetlen munkásállama, és ezért érdekei mindenek felett állnak. Ez az irányzat támogatta Sztálin „szocializmus egy országban" politikáját, és ez volt a kommunista pártok hivatalos vonala is.

A másik csoportnak az volt a véleménye, hogy Oroszország egymagában, a nemzetközi munkásosztály támogatása nélkül nem maradhat fenn, kénytelen kompromisszumot kötni a kapitalizmussal, és ez a kompromisszum a kommunista pártot is feltétlenül megrontja, tönkreteszi. Így nyugati agresszió esetén a demoralizált munkásosztály nem tud komoly segítséget nyújtani a Szovjetuniónak. Mindkét nézet igazolható volt, és ebből adódott az az alapvető nézeteltérés, amely az 1939-es német–szovjet megállapodás idején vált a legkiélezettebbé.

A francia választások a Népfront nagy győzelmével végződtek, és Léon Blum lett a miniszterelnök. Münzenberg, aki régen híve volt a népfrontpolitikának, most végre nagy lehetőségekhez jutott, és tevékenysége minden addigit meghaladó méreteket öltött. Nap mint nap új szervezeteket segített életre, más-más néven, de azonos rendeltetéssel. Ő maga viszont, mint valami bábjáték irányítója, mindvégig láthatatlan maradt.

Bizottságunk első tényked̄ése a „Barna könyv" kiadása volt. Az anyag jó részét Katus csempészte ki Németországból, ami akkor már igen kockázatos vállalkozásnak számított. Lánynevén szállt meg Berlinben, és ott bizonyítékokat szedett össze a Reichstag akkor még felderítetlen és titokzatos hátterű felgyújtásával, a koncentrációs

táborokkal kapcsolatban stb. Az anyagot átadta a francia követségnek. Az Unter den Lindenen működő szovjet követség nem volt hajlandó a segítségére lenni, mert a szovjet diplomácia kínosan ügyelt arra, hogy ne keveredjen bele ilyen kompromittáló ügyekbe, amelyek összeegyeztethetetlenek a diplomáciai tevékenységgel. Katus különösen veszedelmes helyzetbe került, amikor unokatestvére, a hírhedt Windischgraetz Lajos herceg, aki főszerepet játszott az ellenem indított perben, majd a frankhamisítási ügyben, és akkor ugyancsak Berlinben tartózkodott, felfedezte ottlétét, és kijelentette, hogy le fogja fogatni. A gyermekek, a bolondok és a részegek őrangyala azonban megsegítette feleségemet, és így elkerülte azt a sorsot, amelyre gondolni sem szeretek. Őrültség volt részemről, hogy elengedtem erre az útra, de abban az időben valamennyien úgy éreztük, mindent meg kell kísérelnünk a náci hatalom stabilizálódásának megakadályozása érdekében. Személyes szempontok és megfontolások itt nem számítottak. Hamarosan a Dimitrov-per hozta izgalomba a közvéleményt. Nyilvánvaló volt, hogy a bolgár kommunista ártatlan a Reichstag felgyújtásában. A lipcsei tárgyalóteremben tanúsított bátor magatartása, a nagyhangú Göring elleni küzdelme nagyon sok ember szívét és rokonszenvét feléje fordította, és még Angliából is meghívásokat kapott, hogy ott, valamelyik vidéki kastélyban pihenje ki a börtön és a tárgyalás fáradalmait. Münzenberg Londonban ellenpert rendezett, ahol leleplezték a Dimitrov ellen emelt vád alaptalanságát. Ez a kampányunk sikeresen végződött: a náci bíróság halálra ítélte ugyan Dimitrovot, de azután kiengedték a Szovjetunióba.

Ugyanakkor a német újrafelfegyverzéssel kapcsolatos adatokat képtelenek voltunk a brit sajtóban közzétenni. Münzenberg illegális forrásokból rendszeres tájékoztatást és adatokat kapott a német fegyvergyárakról, s ezek világosan bizonyították, hogy Németország háborúra készül. Amikor azonban londoni szerkesztőkhöz fordultam azzal

a tervvel, hogy Európát figyelmeztetni kell a fenyegető veszélyre, azzal az ürüggyel utasítottak el, hogy az ilyen közlések csak siettetnék a konfliktus kirobbanását, márpedig ezt mindenképpen el kell kerülni. Valósággal háborús gyújtogatóknak tekintettek bennünket, és tudomásunkra hozták, hogy a Nyugat az emigránsok kedvéért nem hajlandó háborút kockáztatni. Angliát elárasztotta a pacifizmus hulláma. A jobb- és a baloldali pártok egyaránt a megbékélés politikáját hirdették.

1934-ben Ausztriában tragikus és következményeiben is súlyos fordulat történt. A gyenge és politikailag rövidlátó Dollfuss kancellár Mussolini nyomásának engedve és a római katolikus egyház támogatásával szétverte a független és demokratikus Ausztria egyetlen megbízható erejét, a szociáldemokratákat. A küzdelem azzal kezdődött, hogy az osztrák vasutasok megtagadták az Olaszországból Magyarországra csempészett fegyverek átrakását. Ezek a szállítmányok rendszeresek voltak abban az időben, mert Mussolini a békeszerződés tilalma ellenére titokban elősegítette Magyarország újrafelfegyverzését. Egy szocialista képviselő az osztrák parlament elé vitte az ügyet. Dollfuss azonban nem nyugodhatott bele abba, hogy az osztrák munkásság meggátolja Kelet-Európának a Duce irányításával történő felfegyverzését. A munkásmozgalmat tehát, mint hajdan Karthagót, el kellett pusztítani. Ehhez készséges szövetségesre talált a katolikus miniszterelnökben, aki támogatni akarta a Berlin–Róma tengelyt.

Februárban vérfürdőt rendeztek a munkásság között, szétzúzták az akkori idők „harmadik erejét", a vörös Bécset, és ezzel az osztrák függetlenséget is eltemették. Sokan ekkor vesztették el azt a meggyőződésüket, hogy a haladás, amint azt a szocialisták képzelték, demokratikus eszközökkel is megvalósítható. Mindez engem is egy lépéssel közelebb vitt a kommunizmushoz.

Ugyanebben az évben, 1934-ben, egy komszomolista agyonlőtte a leningrádi pártbizottság titkárát, Szergej Ki-

rovot. Noha elszigetelt gyilkosságról volt szó, Sztálin felhasználta az alkalmat az ellenzék szétzúzására.

Jól emlékszem arra a látogatásra, amelyet Louis Fischer amerikai újságíró tett nálunk Párizsban, amikor a Kirov-gyilkosság után visszatért Moszkvából. Hallgatag volt és töprengő. Amikor azonban szóba hoztam Sztálin új politikájával, az orosz nacionalizmus újjáélesztésével, az új uralkodó osztály kialakulásával, a „vezér" istenítésével kapcsolatos aggodalmaimat és kételyeimet, Fischer vitába szállt velem, és ugyanazokat az érveket sorakoztatta fel, amelyeket valószínűleg én magam is bevetettem volna, ha másvalaki közli velem ezeket az aggályokat. Később megtudtam, hogy Fischer ugyanolyan kritikusan nézte a dolgokat, mint én, sőt még kritikusabban, hiszen ő tájékozottabb volt nálam, csak éppen nem akarta erősíteni szkepticizmusomat. Akkoriban valamennyien így éreztünk és gondolkoztunk: mindaddig, amíg Európát Hitler és Mussolini fenyegeti, amíg az oroszok vezetik a küzdelmet a fasizmus és a háború ellen, a kollektív biztonságért, addig nem kell, nem szabad az ő belső ügyeikkel törődnünk. Amikor Oroszországban megkezdődtek a perek; levelet írtam Romain Rolland-nak, akinek intellektuális tisztessége minden kétségen felül állt, és feltártam előtte mélységes ellenérzésemet a történtekkel kapcsolatban. Romain Rolland válasza rövid és elhárító volt. Éreztem, hogy ő sem akarja feladni az utolsó reményt. Gyötrelmes fájdalommal értettem meg, hogy semmit sem lehet tenni. Spanyolországnak és Európának szüksége volt a Szovjetunió segítségére.

1935-ben előtérbe került a Saar-vidék problémája. Népszavazással kellett eldönteni, hogy a lakosság vissza akar-e kerülni Németországhoz, vagy továbbra is a Népszövetség ellenőrzése alatt kíván élni. Mi elleneztük a Saar-vidék visszatérését a náci Németországhoz, mivel az ottani lakosság többsége ipari munkásokból állt, és mivel az ottani bányák és nehézipar megszerzése elősegítette volna a hitleri újrafelfegyverzést. A francia közép-

osztályt azonban nem ez a szempont érdekelte: számára nagyobb veszedelemnek tűnt a saar-vidéki szocialista mozgalom. Ezt a réteget szinte lehetetlen volt megnyerni a Saar-vidék függetlenségéért indított kampány számára. A francia kormány pedig, jóllehet tudta, hogy a népszavazás kedvező eredménye nagy presztízsnyereséget jelentene számára, nem adott elegendő pénzt propagandára. Barátom, Pierre Comert révén kapcsolatban álltam a Quai d'Orsay-val. Többször is megkértek, hogy Strassbourg-ban és Saarbrückenben tartsak gyűléseket. Mivel pénzre volt szükség, a gazdag saar-vidéki zsidókhoz fordultam abban a hitben, ők bizonyosan nem kívánnak Hitler uralma alá kerülni. De ők is elutasítottak. Legtöbbjük végül a gázkamrákban pusztult el. A nácik ugyanakkor erőteljes megfélemlítési kampányt folytattak, és a népszavazás nagy német győzelemmel végződött. Látva a franciák tehetetlenségét, még a munkások is a népszövetségi ellenőrzés megszüntetésére szavaztak, mert féltek, hogy vereség esetén a nácik megbosszulják magukat rajtuk.

Egy évvel később, 1936-ban, Hitler csapatai diadalmasan bevonultak a Rajna-vidékre. Noha ez a lépés durva megsértése volt a locarnói egyezménynek, és létérdekeiben veszélyeztette Franciaországot, a francia kormány semmit nem tett ellene. Pedig csak a vak nem látta, hogy nyílegyenesen rohanunk a katasztrófa felé.

Ebben az időben gyakran ellátogattunk Faisanderie-ba, a saint-germaini erdőben épült XVI. századi hosszú, szürke nyaralóba. A ház Lucien Vogelé volt, a *Vu* tulajdonosáé, akivel együtt utaztunk a Szovjetunióba. Hétvégeken a Vogel család politikusokat, írókat és újságírókat látott vendégül, angol stílusban, minden ceremónia nélkül, mindenkinek tetszésére bízva, hogy mivel tölti az időt. Szinte mindig ott volt egy csomó orosz, örmény és grúz emigráns, köztük fekete hajú és tüzes szemű nők, akik a párnákkal teleszórt alacsony heverőkön fekve hangosan oroszul társalogtak egymással, mit sem törődve az-

zal, hogy ezt a nyelvet sem a háziak, sem a vendégek nem értik. Mindenki egyszerre beszélt, hangosan és szenvedélyesen, mintha a társaság egymást akarná megsüketíteni. Ha valaki kívülről figyeli ezt a barátságos társalgást, először bizonyára azt hitte volna, hogy a jelenlevők nyomban hajba kapnak. Közben Causette, Lucien felesége az asztal mellett a szobalányokat irányította, akik fehér borban főtt nyúllal, töltött ártícsókával és egyéb jókkal megrakott pompás tálakat hordtak körül.

A st-germaini erdőben töltött néhány órás pihenés után az ember teljesen kimerültnek érezte magát, és így vágott neki az újabb hétnek. Vogel mintha a kilencvenes évekből lépett volna elő elmaradhatatlan pipájával, világos pepita öltönyeivel, szűk nadrágjával és régi divatú gallérjával. Szangvinikus ember volt, ragyogóan ötletes, élénk és szórakoztató. Kitűnő üzleti érzékkel rendelkezett, hatalmas kiadóvállalatát amerikai stílusban szervezte meg és vezette, ugyanakkor barátait is elhelyezte, és igen nagylelkűen bánt velük. Hemzsegtek körülötte a szovjet újságírók és más hivatalos kiküldöttek. Emlékszem közülük Mihail Kolcovra, a *Pravda* tehetséges, fiatal tudósítójára, akit később likvidáltak, emlékszem továbbá Kantorowitzra, a német kommunista íróra, Egon Erwin Kischre, több cseh politikusra, csinos amerikai nőkre, azonkívül német kémekre és mindenféle nemzetiségű ügynökökre és kalandorokra. Vogel ugyanis sokoldalú tehetsége ellenére hiszékeny ember volt, nagyon rossz emberismerettel megáldva.

Faisanderie-ben találkoztam először André Gide-del, aki akkor készült szovjetunióbeli útjára. Egy percig sem hittem kommunista meggyőződésének tartósságában, és csakugyan, amikor a Szovjetunióban elutasították regényeit, majd miután rájött, hogy ott nem kedvelik a homoszexualitást, megírta ismert könyvét, a *Retour*-t.[46]

A két csinos Vogel lány lelkes kommunista volt, és a francia párt vezetője, Paul Vaillant-Couturier befolyása alatt állt. Az idősebb feleségül is ment hozzá, és amikor

Lucien később kiábrándult, és elfordult a Szovjetuniótól, a családi harmónia is felbomlott.

Madame Tabouis, az ismert publicista, aki nagyon sokat tett a spanyol köztársaságiak és minden antifasiszta ügy érdekében, és akit gyakran gúnyoltak Cassandra-jóslatai miatt, egyike volt a keveseknek, akik tisztán látták a közeledő katasztrófát. Amikor Ausztria megszállása után találkoztam vele, azt mondta: „Jegyezze fel, amit mondok. Hitler legközelebb Csehszlovákia ellen fog megindulni, mi pedig (ezen a franciákat és az angolokat értette) nem fogjuk megállítani. Háborúba fognak kényszeríteni bennünket, mégpedig a politikai és gazdasági szempontból számunkra legkedvezőtlenebb pillanatban." Pierre Comert viszont optimista volt. „Nous avons touché le fond"[47] – mondta nekem. Akkor bizony senki se tudta volna elképzelni, milyen messze van még Franciaország a „mélyponttól", és a vereségnek és megaláztatásnak micsoda mélységeibe kell még alászállnia.

A Champs-Élysées egyik mellékutcájában laktunk egy kis hotelban, amikor Párizs fogadta a müncheni kapituláció után hazaérkező francia miniszterelnököt. A gyögyörű sugárút tele volt emberekkel, akik ujjongtak az örömtől, hogy az árulás révén megmenthették a bőrüket. Soha nem volt részem ennél visszataszítóbb látványban. Közben az esti lapokban már olvashattuk a hírt, hogy a német csapatok bevonultak csehszlovák földre, amelynek védelmére a francia kormány ünnepélyes ígéretet tett, de a tömeg ujjongása és kiáltozása elnyomta a szégyen hangjait. Amikor a repülőtéren Daladier még a gépből meglátta a rá várakozó tömeget, és megtudta, hogy az várakozása ellenére nem tiltakozni, hanem üdvözölni és éljenezni jött, állítólag azt mondta: „Micsoda csőcselék!" Ezért az árulásért óhatatlanul fizetni kellett, és ezt már akkor sokan érezték.

Belebetegedtem az utálkozásba, és ágyban feküdtem, amikor két nő látogatott meg bennünket. Egyikük, annak az ismert ügyvédnek gyönyörű amerikai felesége, aki ké-

sőbb Pétain washingtoni nagykövete lett, azzal próbált vigasztalni: „Végül is mi az a Csehszlovákia? Már a neve, Bohemia is mutatja, hogy közönséges cigányország." Divatos vicc volt ez akkoriban a Ritz előkelő vendégei körében. E körök gondolkodásának megfelelően a mi két vendégünk is fölöttébb sajnálkozott azon, hogy Duff Cooper „esztelen módon" lemondott miniszteri rangjáról, éppen most, amikor végre sikerült megteremteni a biztonság és stabilitás nyugodt korszakát. *Old Men Forget* című emlékiratában maga Duff Cooper is elmondja, mennyire meglepődött, amikor lemondása után Párizsba ment, és ott jóval hevesebben bírálták az emberek ezért a lépéséért, mint saját hazájában.

München után úgy döntöttünk, hogy egyszer s mindenkorra elhagyjuk Párizst. Szomorú döntés volt ez, hiszen a város tizenöt évig volt az otthonunk, de tudtuk, Franciaország sorsa beteljesedett. Elég sokára és nagyon fájdalmasan vontam le ezt a következtetést, hiszen gyermekkoromtól fogva odaadó és hűséges barátja voltam a francia népnek.

12.

A második világháború

A háború kimenetelét háromnegyed részben morális tényezők döntik el. A hadseregek erőviszonyai csak egynegyed részben jönnek számításba.

Napóleon

1939 első felét Winchester mellett töltöttük, szép és barátságos környezetben egy tizenhetedik században épült kis vidéki házban. Erre a helyre fiunk miatt esett a választásunk. Húszéves volt ekkor, és a szomszédos Hamble repülőiskoláján tanult. Ádám Angliában nevelkedett, és az volt a terve, hogy felveszi az angol állampolgárságot, és a *Royal Air Force,* a brit légierő pilótája lesz. Lord Listowel és Sir Arthur H. Hoare, Ruth Cavendish-Bentinck barátnőnk unokatestvére voltak az ajánlói.

Tulajdonképpen ekkor ismerkedtünk meg az angol vidéki élettel. Addig szinte állandóan városokban laktunk, életmódom, beállítottságom kifejezetten urbánus volt, barátaink Angliában is többnyire baloldali politikusok, újságírók és művészek voltak. A konzervatív vidéki nemességgel mindaddig nem volt kapcsolatunk.

Az európai kontinensen, különösen Franciaországban, falun élni annyit jelent, mint magányosan elvonulni, és kerülni a szomszédokat. Angliában nem így van. Ott a szomszédok, amint felfedezik az embert, maguk jönnek látogatóba. A jövevény, ha rokonszenvesnek találja őket, visszaadja a látogatást, és ettől kezdve be van fogadva. A kontinensen neki kellene először látogatóba menni, ismerkedést kezdeményezni. Az angol szokás barátságosabb, vendégszeretőbb.

Azonnal beléptem a winchesteri sakk-klubba, amely

később örökös tagjává választott. A Café de la Régenceban és más párizsi kávéházakban szerzett tapasztalataim után kellemesen lepett meg az angolok *fair* játéka. Nem károrvendeztek, amikor vesztettem, nem próbálták másfelé terelni a figyelmemet, amikor nyerésre álltam. És ha hátrányban voltak, nem kerestek ürügyet a játszma abbahagyására.

A legtöbb ember, akivel találkoztunk és beszélgettünk, egyetértett Chamberlainnel és a müncheni egyezménnyel. Churchill-lel nem rokonszenveztek, azt mondták róla, inkább amerikai, mint angol mentalitású, nyugtalanító figura, „veszedelmes alak, nem az a fajta, akit mi, angolok szeretünk". Találkoztunk olyan keresztény misztikusokkal, akik még ekkor is rendületlenül hittek „korunk békéjében". Meggyőződésük volt, hogy Godesbergben magasabb szellemek titokzatos befolyása érvényesült, amire tökéletes bizonyíték, hogy Chamberlain a tárgyalások közben teljesen kigyógyult köszvényéből, és azóta is sokkal kevesebbet kínozza ez a betegség.

Spanyolországban szomorú véget ért a polgárháború, és Katus átutazott Franciaországba, az argèles-i táborokba, hogy ruhákkal segítse a Nemzetközi Brigád magyar tagjait. A franciák drót mögött tartották őket, embertelenül bántak velük, és még a brit segélybizottság által küldött csomagokat is elkobozták. Azoknak tehát, akik a totalitárius hatalmak ellen harcoltak, bűnözőknek kijáró bánásmódban volt részük. Mindez demoralizáló hatással volt rájuk.

*

Magyarországról is egyre riasztóbb hírek érkeztek. Az ország egyre inkább Hitler karjaiba vetette magát, sorsát a Tengely sorsához láncolta. (Magát a Tengely elnevezést is Gömbös Gyula magyar miniszterelnök találta ki.) A magyar parlament elfogadta a zsidótörvényeket, és Magyarország politikai és gazdasági tekintetben egyaránt

a németek csatlósa lett, bauxitot, vágómarhát és gabonát szállított nekik.

Csehszlovákia szétdarabolása után Hitler nagylelkűen Magyarországnak ajándékozta Kassát és Szlovákia déli részét. Ennek elfogadásával Horthy elvesztette cselekvési szabadságát, és feladta Magyarország semlegességét, az ország utolsó menedékét. Horthy még részt is követelt a zsákmányból azon a címen – amire büszkén hivatkozott –, hogy ő teremtette meg az első fasiszta rendszert. Bethlen István volt miniszterelnök 1938-ban kijelentette, hogy Magyarország nem csatlakozott a kisantanthoz, noha erre meglett volna a lehetősége, és ezzel felbecsülhetetlen értékű szolgálatot tett Németországnak, mert megakadályozta egy ellene irányuló erős tömb kialakítását.

A magyar kormányköröket teljesen elvakította a sovinizmus. Nem vették észre, hogy a határkiigazítások fejében az egész országot elvesztették.

Az 1939. júniusi választásokon a Nyilaskeresztes Párt a szavazatok 23 százalékát szerezte meg. A két és fél millió választóból félmillió őket támogatta. Ez ijesztő tünet volt.

Még május közepén részt vettem egy Párizsban megrendezett nemzetközi konferencián, amelynek az volt a célja, hogy figyelmeztesse a kormányokat a közelgő veszedelemre. A konferencián 28 nemzet képviselői jelentek meg.

Július 14-én végignéztem a Champs-Élysées-n megtartott nagy katonai díszszemlét, amely nagyobb és fényesebb volt, mint az előző években bármikor. A közönséget leginkább az Arc de Triomphe felett elzúgó francia és angol repülőgépek nyűgözték le.

A jelenlevők közül senki se gondolta volna, hogy ebből a pompás hadseregből egy év múlva semmi sem marad. A nemzetközi konferenciára is lelkesítő hatást tett ez az erődemonstráció, és szinte ügyet sem vetett arra az ugyanaznap érkezett hírre, hogy a Duce „az Adria gyöngyének", a trieszti kikötőnek egy részét tíz évre átenged-

te a németeknek. A *Mare Nostrum* ezzel német tó lett. Elterjedt egy másik nyugtalanító hír is: letartóztattak két ismert újságírót, a két legnagyobb napilap, a *Temps* és a *Figaro* tudósítóit, akik bevallották, három és fél millió frankot kaptak a német kormánytól. Egyikük a francia külügyminisztérium tanácsadója, Bonnet külügyminiszter bizalmasa volt.

Miközben a párizsi midinettek vígan táncoltak az utcabálokon a világos egyenruhás, fekete bőrű szingaléz katonákkal, s a lakosságot eltöltötte a tankok és repülőgépek által védelmezett biztonság boldog tudata, a rendőrség százötven politikus és újságíró lakásán tartott házkutatást. Az elkövetkező események komor előjele volt ez.

Azután, mint derült égből a villámcsapás, megjött a Ribbentrop–Molotov megállapodás megdöbbentő híre. Kommunista barátaim váltig magyarázták, hogy Sztálin politikája kifürkészhetetlen.* Ám a tisztogatási perek, most pedig a megnemtámadási egyezmény végképp meggyőztek arról, milyen helyesen tettem, amikor nem léptem be a pártba, mert hiszen volt idő, amikor nagyon közel álltam ehhez a lépéshez.

Ma már, visszatekintve, bizonyos érvekkel igazolni lehet Sztálin politikáját. A müncheni egyezményt nélküle írták alá, és ez természetesen azt a gyanút ébresztette benne, hogy a kapitalista államok végül közös támadást fognak indítani Oroszország ellen, ha ez nem lesz elég erős ahhoz, hogy megvédje magát. Jobbnak látta, ha majd Hitler lép fel agresszorként, és akkor egyesítheti, tömörítheti ellene az egész orosz népet.

A nyugat-európai kommunistáknak ez a lépés mégis súlyos presztízsveszteséget okozott, amelyet csak nagyon nehezen tudtak később helyrehozni.

Anyagi helyzetem szinte egyik napról a másikra kritikussá vált. József testvérem, aki annak idején birtokaim 40 százalékának tulajdonosa lett, nem nagyon örült ennek az ajándéknak. Úgy érezte, és teljes joggal, hogy

ezzel ő is haszonélvezője a bátyja ellen indított törvénytelen és igazságtalan eljárásnak. Anyja, Geraldine néni unszolására kijelentette, a neki ítélt hitbizomány nem őt illeti, és ő csak meg fogja azt őrizni Ádám fiam részére, akit a birtok jogos örökösének tekintett. Ugyanezt végrendeletében is kimondta, nekem pedig ismételten azt üzente, az adományt csak azért nem utasítja vissza, mert így megmentheti gyermekeim számára. Ha ugyanis visszautasítaná, akkor az államra szállna. Egyszersmind megígérte, addig is komoly járandóságot biztosít számunkra, és nyomatékosan kért, kezdjünk végre ismét „rangunkhoz méltóan" élni. Azt a lakást, amelyet Párizsban Katus örökségéből vettünk, méltatlannak találta hozzánk. „Vásároljatok Párizsban hozzátok illő házat, vegyetek egy vidéki házat is stb." – tanácsolta. Nem kétséges, hogy mindebben a legjobb szándék vezérelte, de a pokolhoz vezető út is jószándékkal van kikövezve, fivérem pedig ahhoz már nem volt elég erős, hogy meg is valósítsa szándékait. Az általa küldött járadék hamarosan leapadt – még szerencse, hogy nem követtük az életmódunkra vonatkozó tanácsait. Ahhoz még mindig eleget kaptunk, hogy gyermekeinket iskoláztatni tudjuk belőle. Fivérem korai halála után kiderült, szegény József nem csupán a saját jövedelmét költötte el, hanem az enyémet is felhasználta. Nem tudott bánni a pénzzel, költekező életmódja, politikai tevékenysége (a legitimista párt elnöke volt) és különböző barátainak állandó pénzbeli támogatása együttvéve felemésztette mindkét birtok teljes jövedelmét. Így például József az én pénzemből Budapest belvárosában nagy házat vásárolt a legitimista párt számára. Talán így akarta jóvátenni bátyja bűneit. A legitimista propaganda költségeit mindenesetre fiam kárára fedezték.

Amikor Józsefet kinevezték Ottó főherceg nevelési tanácsadójává, ő maga és családja olyan fényűző életmódot folytatott a spanyolországi Lequetióban, hogy ez jóval felülmúlta a császári család háztartási és életszínvonalát.

Zita császárné nem is vette ezt jó néven, bár József nagyvonalúsága és nagylelkűsége a császári család tagjaira is kiterjedt.

A háború kitörésekor azután annak a kevéske járadéknak is vége szakadt, amelyet Erzsébet nővérem csempészett ki az országból, hol egy pamutgombolyagba, hol a gyerekeknek hozott babák hasába rejtve. Ádám fiam közben befejezte tanulmányait, és különlegesen tehetséges pilótának bizonyult. Hogy anyagilag segítségünkre lehessen, oktatói állást vállalt a polgári honvédelem szervezeténél Wight szigetén. Egy héttel a harcok kirobbanása előtt, repülés közben baleset érte – eltörött a botkormány –, és a gép lezuhant. Tanítványát épségben sikerült kimenteni a lángoló gép alól, Ádám viszont egy mélyedésbe gurult, a mentők későn vették észre, és halálra égett.

A háború kitörésekor még nem is tértünk magunkhoz ettől a csapástól, félig öntudatlan állapotban voltunk. A hadüzenet napján mindketten a Downing Streetre mentünk, állandó letelepedési engedélyt kérni. Lord Vansittart a történelmi események ellenére is időt szakított magának, fogadott bennünket, és elintézte kérésünket. Soha nem felejtjük el együttérzését és emberiességét.

Hindheadból, ahol ezt a szörnyű nyarat töltöttük, ősszel Oxfordba költöztünk. Ebben a csendes, régi városkában, az egyetem, a kollégiumok és a zöld parkok környezetében töltöttük a háború első évét.

Franciaország veresége után Angliában is gyanússá vált minden idegen, és a szerencsétlen német menekülteket a hitleristákkal együtt Man szigetére internálták. A nácik sokat szenvedett áldozataiból ez az intézkedés hisztérikus üldöztetési érzést váltott ki: attól tartottak, bárhova vesse is őket a sors, mindig azonos bánásmódban lesz részük. Egy barátunk, Rudolf Olden német író tragikus véget ért. Egyike volt annak a kevés német junkernek, aki szembe mert szállni a hitlerizmussal. A brit táborparancsnok viszont, aki magától értetődőnek tartotta, hogy az

oda szállított németek valamennyien nácik, rendszeresen megdicsérte őket, amiért „jó hazafiak, és hűek maradtak kormányukhoz". Így aztán Olden számára a Man szigetén elszenvedett rövid fogság is elegendő volt ahhoz, hogy megingassa hitét a nyugati demokráciákban. Elhatározta, elhagyja Angliát. Hajója aknára futott, és ő mindaddig nem volt hajlandó mentőcsónakba szállni, amíg az összes nőket és gyerekeket meg nem mentették. Felesége vele maradt, és amikor a hajó elsüllyedt, többen látták, amint utoljára összeölelkeznek az alámerülő fedélzeten. Ha kevésbé türelmetlen, megérhette volna azt a napot, amikor kivételes tehetségét újra megbecsülik, és fel is használják, mert az első pánik elmúltával sehol nem kezelték a menekülteket olyan okosan és megértően, mint Angliában. Franciaországban igen sok menekültet, így például Breitscheid és Hilferding szocialista minisztereket kiszolgáltatták az ellenségnek, vagy maguk a pétainisták végezték ki őket.

Jellemző történetet hallottam egy honfitársunktól, akit ugyancsak Man szigetére internáltak. Egy éjjel a magyarokéval szomszédos japán barakkban olyan szűnni nem akaró lárma volt, hogy a magyarok le sem tudták hunyni a szemüket. A japánok egyfolytában éljeneztek, kiáltoztak. Reggel a magyarok panaszt tettek a tábor parancsnokánál, akitől azt a magyarázatot kapták, hogy a japánok, külön engedéllyel, Szingapur elestét ünnepelték, mámorosan az elfogyasztott pezsgőtől. „Reméljük, ez nem fog megismétlődni, mert nem lesz több okuk az ünneplésre" – mondta a parancsnok az elképedt magyar internáltaknak.

Egy nap látogatást tettem A. J. P. Taylornál, a Magdalen Collège történészprofesszoránál, az ismert Kelet-Európa-szakértőnél, akiről már sokat hallottunk. Holywell Fordban lakott, egy vízimalomban, a rohanó víz mellett. Amikor beléptem kis dolgozószobájába, éppen rólam és a magyar történelemben játszott szerepemről írt.

Vajon megfeleltem-e akkori várakozásainak? Ezt már nem nekem kell eldöntenem. Én csak annyit tudok, hogy attól a naptól fogva barátok maradtunk.

*

Amikor a francia fegyverletétel után a rádió bejelentette az új miniszterelnök, Churchill beszédét, az Oxfordban élő külföldieknek semmi kétségük nem volt az iránt, hogy Churchill békét fog ajánlani Hitlernek. Az emigránsok már csomagolni kezdtek, hogy átkeljenek az Atlanti-óceánon, vagy elhatározták, beveszik az előkészített mérget. Én sem tudtam elképzelni, hogy Anglia képes lehet egyedül folytatni a harcot. Marxista ideológiám alapján meg voltam győződve, a kapitalista Anglia végeredményben ugyanazt fogja tenni, mint a kapitalista Franciaország.

Churchill nagy beszéde azután minden előregyártott elméletet felborított, és mi fokozatosan kezdtük megérteni, milyen hallatlan erőkifejtésre képes az angol nép, ha sarokba szorítják. Az angolok hallgatagok voltak, szinte kiismerhetetlenek. A tudománynak és a kultúrának ebben az ősi fellegvárában az élet a régi kerékvágásban haladt tovább. Úgy tűnt, biztos kikötőben vagyunk, amelyet még az európai vandálok sem tudnak elpusztítani. A Randolph Hotelben férfiak és nők, akik mind valamilyen egyenruhát viseltek, rendíthetetlen nyugalommal kortyolgatták megszokott italaikat, és mindenféléről beszélgettek, csak a háborúról nem. A külföldiek azt mondták: „Nézzétek ezeket, még azt sem tudják, hogy elvesztették a háborút. Elképzelni sem tudják, mi fog itt történni, amikor az SS-alakulatok majd bemasíroznak a High Streetre."

Feleségem nővére, Kája, aki Magyarországon élt, megüzente nekünk, mi is rajta vagyunk azoknak a névsorán, akiket a partraszállás után ki akarnak végezni. Könyörgött, menjünk át Amerikába.

Éjjelenként fölöttünk húztak el a bombázók Coventry, Manchester és Merseyside felé. Hamarosan Londont is támadni kezdték. Lord Vansittart segítségével Katus bekerült a Vöröskereszt elsősegély-szolgálatához.

Egy nap Londonból tértem haza, a vonat késett, és a kijárási tilalom kezdete után érkeztem Oxfordba. Tanácstalanságomban odaléptem a vasútállomás előtt álló rendőrhöz, és elmondtam neki, milyen helyzetbe kerültem. Miután gyanakvóan végigmért, felszólított, hogy kövessem. A rendőrségre kísért, ott pedig bevezettek egy cellába, amelyben vaságy állott. A rendőr jó éjszakát kívánt, és magamra hagyott. Kívánsága bajosan teljesülhetett volna, mivel az ágy kemény és rövid volt – nekem a legtöbb ágy rövid –, a hideg cellában nem kaptam ágyneműt, és az előtérben levő villanylámpa egész éjjel a szemembe világított. Az is nyugtalanná tett, hogy Katus bizonyára azt képzeli, áldozatul estem egy bombatámadásnak.

Pedig nem volt okom nyugtalankodni. Éjjel kettőkor egy hatalmas termetű rendőr csengetett be Katushoz.

„Ön a felesége?" – kérdezte.

„Igen, én vagyok . . . mi történt vele?"

„Ne aggódjon, asszonyom, biztonságba helyeztük."

„De hát mit követett el?" – rémüldözött a feleségem.

„Nincs semmi baj . . . reggel jöjjön be hozzá, és lássa el a szükséges dolgokkal, mert meglehetősen fázik."

Hajnalban Katus meg is jelent a rendőrségi fogdában, párnákkal, takarókkal és termoszokkal felszerelve, mint aki arra számít, hogy életem hátralevő részét már ott fogom eltölteni.

A rendőrkapitány intő szózatot intézett hozzám, máskor ne utazzam ilyen késői vonattal, azután hazatértünk a Crick Roadon levő lakásunkba, de elhatároztuk, legközelebb nem fordulunk tanácsért a rendőrséghez.

*

Az előző évek szomorú tapasztalatai megingatták az emberek hitét az olyan értékekben, mint a hűség, a bátorság, a becsületesség és a valamely nagy ügyért való önfeláldozás képessége. Az emberiség demoralizálódott tömegnek tűnt, amely törvénynek ismeri el és eltűri a brutális erőszakot. A Népszövetség, a kollektív biztonság eszméje, a háborút törvényen kívül helyező Kellogg-paktum megannyi naiv ábrándnak, papírrongynak, üres szavak halmazának bizonyult. Mi maradt mindebből? A demokráciák képmutatása, a parlamentek tehetetlensége, a különböző konferenciák, határozatok és tiltakozások meddősége miatt érzett kétségbeesett harag.

1941 telén Katusnak nagy nehézségek árán sikerült elintéznie, hogy Oxfordból Londonba helyezzék át mint mentőautósofőrt. Én ugyan nem láttam be, mi szükség van rá, hogy az elsötétített városban, a gyújtóbombák fényénél vezesse kocsiját, és hogy fel kelljen adnunk kényelmes oxfordi lakásunkat. Hampsteadben telepedtünk le. A Haverstock Hillen, egy nagy modern bérházban találtunk egy viszonylag biztonságos földszinti lakást, ahová a szomszédok is beözönlöttek minden légitámadás idején, miközben Katus azzal elégítette ki szenvedélyes veszélyszükségletét, hogy az erre kijelölt más lakókkal együtt a tetőn teljesített tűzfigyelői szolgálatot.

Jól emlékszem egy különösen szörnyű éjszakára. A város körös-körül lángokban állt. A szomszédos Primrose Hillen felállított légelhárító ágyúk tüzelése percenként megrázkódtatta a betonépületet. Éppen akkor kaptuk meg, megkésve, a tragikus hírt, hogy Kája, aki már útban volt hozzánk, Jugoszláviában egy légitámadás áldozata lett. Sógornőm a szövetségeseknek dolgozott, és amikor a németek átvonultak Magyarországon, menekülni volt kénytelen. Nem mindennapi egyéniség volt, bátor, szép és tehetséges. A spanyol polgárháború idején a köztársaságpártiak érdekében tevékenykedett, s noha egy időben lelkes legitimista volt, a harmincas években a nácik szenvedélyes ellensége és szocialista lett.*

Tragikus éjszaka volt. Úgy tűnt, mintha a sötétség hatalmai mind összefogtak volna, hogy elpusztítsák a civilizált világot. De másnap gyönyörű tavaszi napra ébredtünk, a nap szokatlan erővel sütött a megrongált és még mindig égő városra, mintha csak vigasztalni akarná annak megpróbáltatott lakóit.

Földalattin átmentünk az East Endre, végigmentünk a romokkal és törmelékekkel borított utcákon, átmásztunk a füstölgő kőhalmokon, amelyek közül, mint a szabadulás jelképe az elpusztított tájon, egyedül a Szent Pál-székesegyház magasodott ki sértetlenül. A hatalmas épület új élményt nyújtott most, eddig elrejtett oldalai, homlokzatai is láthatóvá váltak. Csodálatos volt a levegő, amilyen csak szigeteken tud lenni: ragyogó és tengerízű. Furcsán mámorított, mintha pezsgőt ittunk volna. Tűzoltókat és önkéntes romeltakarítókat szállító teherautók robogtak el mellettünk. A rajtuk ülő emberek elszánt arca fekete volt a koromtól, és fénylett az izzadtságtól, foguk fehéren világított. Fejük búbján összelapított cilinder – nyilván a romok közül halászták ki –, harsányan énekeltek, és a fáradtságtól rekedt hangon élcelődtek a járókelőkkel. Szemükből azonban kemény elszántságot lehetett kiolvasni.

A boltosok a kirakatablakok üvegcserepeit söpörték össze, népszerű dalocskákat zümmögve. Megindító volt ezeket az embereket látni, vagyonuk romjai közepette, amint minden siránkozás nélkül, kis mosollyal vették tudomásul a történteket. Emlékszem egy öregasszonyra, aki valamit keresett a törmelék között, majd ahogy meglátott bennünket, felénk fordult, és azt mondta: „Már harmadszor bombáztak le. A lányaim rá akarnak beszélni, hogy költözzek el innen, de én nem megyek." Megcsóválta a fejét: „Ezt az örömöt nem szerzem meg nekik. Hiszen éppen ezt akarják. Mindenkit hontalanná akarnak tenni."

Egy félig lebombázott vendéglő ajtaján a következő

kiírást láttam: „Légitámadások alatt nyitva tartunk. Közvetlen becsapódás esetén azonnal zárunk."

Nagy élmény és nagy tanulság volt ez a séta a lerombolt Londonon át ezen a tündöklő májusi napon. Bebizonyította, hogy a tulajdon végeredményben lényegtelen, és csakis az élet számít, hogy az ember beszívhassa a pompás levegőt. London és Anglia ekkor nőtt igazán a szívünkhöz, és irántuk érzett vonzalmunk azóta sem szűnt meg.

Magyarországot nemcsak a német és olasz fasiszta diktatúrák, hanem sokáig a nyugati demokráciák is a bolsevizmus elleni előretolt bástyának tekintették. Így aztán nem volt meglepő, hogy a Magyarországon kialakult félfasiszta rendszer Hitler szövetségese lett.

A magyar kormány 1940. december 12-én „örök barátsági" szerződést kötött Jugoszláviával, mégpedig a németek kívánságára, akik azt remélték, ennek révén a jugoszlávokat is szilárdabban láncolhatják oda a Tengelyhez.

1941. április 2-án Hitler parancsára Magyarország hadat üzent „örök barátjának", és megtámadta Jugoszláviát. Ezért a németbarát politikáért gróf Teleki Pált és kormányát terhelte a fő felelősség, hiszen ez a kormány fogadtatta el a zsidótörvényeket, és egyezett bele, az ország semlegességének feladásával abba, hogy Hitler csapatai bevonuljanak Romániába. Ennek fejében visszakapta Erdély északi részét. Maga a kormányzó szaladt Hitlerhez, hogy megfejje, és megszerezze tőle a romániai zsákmány egy részét, miközben ismét emlékeztette, ő Magyarországon még jóval a Führer és a Duce fellépése előtt megteremtette az első fasiszta államot. Ami egyébként pontosan meg is felelt a valóságnak.

Teleki későn döbbent rá végzetes hibájára. Vezeklés gyanánt öngyilkos lett, amivel bizonyságot tett arról, hogy tisztában volt tettei és a helyzet súlyosságával, de az országon ez már nem segített.*

A miniszterelnöki székbe a nácibarát Bárdossy László

került. Az ő kormányzása alatt hajtotta végre a Luftwaffe Kassa bombázását, amit aztán a hivatalos propaganda szovjet gépeknek tulajdonított, hogy felkorbácsolják a nép haragját a Szovjetunió ellen.

Ebben az időben már minden oldalról ostromoltak, hozzunk létre valamiféle „Szabad Magyarország" mozgalmat, amely tömörítené mindazokat a magyar emigránsokat, akik szemben állnak Horthy németbarát politikájával. Én azonban haboztam, mert jól tudtam, sok külföldön élő honfitársunk teljesen apolitikus, és csak az események akadályozták meg a hazatérésben. Féltem a kémektől és ügynököktől is. Emellett nem értettem egyet a Magyarország felé irányított hivatalos brit politikával, nem hittem, hogy a BBC túl óvatos és tapintatos hangneme megfelelő eredménnyel járhat. Az adásokat csak a magasabb rangú állami tisztviselőknek szánták, mit sem törődve a középosztály alsóbb rétegeivel, az értelmiségiekkel, a munkásokkal és a parasztokkal, akiknek ugyan ebben az időben vajmi kevés befolyásuk volt az eseményekre, mégis az egyedüli erőt jelentették, amelyre változás esetén támaszkodni lehetett. Elég különös volt azt hallani az angol rádióban, hogy Magyarország eszményi vezetői azok a magyar miniszterek, akik csatlakoztak a háromhatalmi egyezményhez.* Ez a taktika, amely természetesen az uralkodó osztály megnyerését tűzte ki célul, pontosan az ellenkező eredménnyel járt. Még jobban erősítette illuzionizmusukat, és arról győzte meg őket, hogy noha a nácikat támogatják, a szövetségesek ezért nem teszik őket felelőssé, mivel megértik, mást nem tehetnek. Ez a propaganda erősítette a magyar uralkodó osztályok hagyományos tunyaságát, tétlen kivárásra való hajlandóságát és azt a meggyőződését, hogy ők még mindig az angolok kegyeltjei, akikkel kíméletesen, kesztyűs kézzel fognak bánni. A magyar urak meg voltak győződve, az angol lordoknak módfelett tetszik a magyar feudalizmus, s ezek az angol lordok a világ igazi urai, akik német vereség esetén meg fogják akadályozni, hogy Magyarországot

az oroszok bombázzák, vagy éppen megszállják. Elvégre az ő admirális-kormányzójuk egész jól csevegett angolul, és még hasonlított is Earl Beattyre. Mindez azzal a biztonságos érzéssel és ködös illúzióval töltötte el őket, hogy felesleges lenne hajba kapniuk a németekkel.

A háború második felében a BBC irányt és hangnemet változtatott, ekkor már a lakosság más rétegei felé is fordult, de már késő volt. A németek ebben az időben már gúzsba kötötték Magyarországot. Mr. Hohler, a budapesti brit követség harmadtitkára visszatértekor elmondta nekünk, az egész magyar uralkodó osztály németbarát lett, és a brit diplomaták egy kezükön megszámolhatták azokat a magyarokat, akik érintkezni vagy mutatkozni mertek velük.

*

Véget nem érő viták és előkészületek után végre megalapítottam az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalmat, amelyhez aztán szerte a világon csatlakozott az emigrációban élő magyarok többsége.*

Chicagóban tömeggyűlést rendeztek az én programom alapján és a dunai konföderáció jelszavával. A londoni kommunisták viszont, akik teljesen el voltak vágva Moszkvától, és így nem kaphattak instrukciókat, úgy viselkedtek, mint eltévedt gyermekek az erdőben. Zavaros fejtegetéssel azért támadták politikámat, mert az számukra túlságosan barátságos volt a csehek irányában. A londoni emigráns kommunista klub ugyanis zömmel soviniszta magyarokból és szlovákokból állt.

Előállt az a paradox helyzet, hogy a volt horthysták és egyes baloldaliak „hazafias" alapon szövetkeztek mozgalmam ellen. Sohasem voltam képes arra az álláspontra helyezkedni, hogy *„my country, or my class, right or wrong"*.[48] Én nem tudtam elnézni saját hazám vagy saját osztályom tévedéseit vagy bűneit. Úgy éreztem, egy országhoz vagy egy párthoz tartozás egyenesen kötelességévé teszi az embernek rámutatni a tévedésekre, és segí-

teni azokat jóvá tenni. Többször meg is bántottam honfitársaim érzelmeit, ők ugyanis jobban kedvelték a hízelgést, mint az őszinte bírálatot.

A brit külügyminisztérium csak abban az esetben volt hajlandó elismerni mozgalmamat, ha az Angliában működő összes magyar szervezeteket felöleli. Én azonban mindaddig nem voltam hajlandó együttműködni a diszszidens londoni magyar diplomatákkal, amíg azok kapcsolatban álltak Eckhardt Tiborral, aki New Yorkban szervezte a „Szabad Magyarok" mozgalmát.*

Zsilinszky Antal, a mozgalom londoni csoportjának vezetője, aki azelőtt a magyar követség első titkáraként működött, hosszú habozás után végül eleget tett kívánságomnak. Az egység így létre is jött volna, ám Zsilinszky egy nappal az után, hogy kimondta és aláírta szakítását Eckhardttal, más, személyes okokból öngyilkos lett. Szervezetének többi tagja politikai szempontból jelentéktelen volt, így az együttműködésből nem lett semmi.

Amikor Hitler rátámadt Oroszországra, éppen társaságban voltunk Hampsteadben, zömmel baloldali írók és újságírók, valamint egy parlamenti képviselő körében. Azon vitatkoztunk, mennyi időre lesz szükségük a németeknek a Vörös Hadsereg szétveréséhez. Az a lehetőség, hogy a Szovjetunió eredményes ellenállásra is képes, fel sem merült. A legderűlátóbbak hat hónapot jósoltak, én négy hónapot, a jelenlevők többsége pedig négy hetet adott az oroszoknak.

1941 nyarán mindnyájan szorongva figyeltük az eseményeket, aggodalmasan tanulmányoztuk Oroszország térképét. Az angliai bombázások teljesen megszűntek, éjszakáink egyszerre csendesek és nyugodtak lettek. A kimerült lakosság végre ismét fellélegzett, és ismét alhatott. A Szovjetunió népszerűsége napról napra nőtt. Sztálin harcba hívó szava és Sztálingrád védőinek heroizmusa a háború hőskölteménye lett. Megdöbbentő felfedezés volt számunkra ez a nem is sejtett új szovjet hazafiság és a Vörös Hadsereg bámulatos harcképessége.

Bár a sztálinizmusba vetett hitem már rég a múlté volt, és Sztálin módszereit is egyre inkább helytelenítettem, kénytelen voltam elismerni, hogy a Szovjetunió ellenállóképességének kulcsa, magyarázata az iparosításban rejlik, ezt az iparosítást pedig ilyen hatalmas földrészen és ilyen rövid idő alatt csakis vérrel és verejtékkel lehetett végrehajtani. A sztálingrádi döntő győzelem után senki sem kételkedett abban, hogy a Szovjetunió vezető szerephez fog jutni Kelet-Európában. Ezért aztán indokolt volt, hogy félretegyük egy időre kifogásainkat Sztálinnak azokkal a módszereivel szemben, amelyekkel a szocializmust nem a mi ízlésünk és elképzeléseink szerint valósította meg.

A voronyezsi vereség után, ahol a Második Magyar Hadsereg szinte megsemmisült, Kállay Miklós miniszterelnök a Nyugaton élő horthysta diplomaták útján csápjait megkísérelte kinyújtani a Szövetségesek felé. A magyar uralkodó osztály most már kezdte megérteni, hogy a háború elveszett, és egyetlen gondja saját rendszerének megmentése volt. Az összes nacionalista szervezeteket egyetlen testületbe, a Horthy volt szárnysegédje, Magasházy ezredes vezette Nemzeti Védszövetségbe tömörítették. Ez a testület aggasztóan hasonlított a hitleri SS-hez.

Az Új Demokratikus Magyarországért Mozgalom, vagyis inkább a feleségem, egy klubot létesített a Connaught Square-en, ahol a mozgalom tagjai találkozhattak, beszélgethettek, és ahova számos kiváló angol személyiséget hívtunk meg előadóként. Célunk az volt, hogy a magyarok ezáltal jobban megismerhessék Nagy-Britanniát, annak intézményeit, szokásait és irodalmát, és hazatérésük után hasznosíthassák ezeket az ismereteket. A klub elnöke Lord Wedgwood lett, aki jól kiismerte magát a magyar ügyekben, hiszen a fehérterror idején a brit parlamenti küldöttség vezetőjeként járt Magyarországon. Mellette sok ismert ember vállalt védnökséget a magyar klub felett.

Egy alkalommal Jan Masaryk, az emigráns csehszlo-

vák kormány külügyminisztere jött hozzánk előadást tartani, és itt a nyilvánosság előtt is nyomatékosan hangot adott annak a véleményének, amelyet magánbeszélgetésekben előttem már többször kifejtett: a csehszlovák–magyar barátság csakis olyan Magyarország esetében lehetséges, amely őszintén és becsületesen elfogadja a Károlyi-féle programot. Óhatatlanul azokra a szavakra kellett gondolnom, amelyeket Franchet d'Esperey szájából hallottunk Belgrádban, tizenhét esztendővel azelőtt: *„Ralliez-vous autour de Karolyi. Il est votre seul espoir."*

Az Angliában élő magyarokra nagy hatással voltak ezek a szavak, és növekvő bizalommal csatlakoztak mozgalmamhoz. Én magam is bíztam benne, hogy a csehek új lapot nyitnak a politikában, és végre-valahára megértik, a konföderáció nekik éppen olyan előnyös, mint nekünk.

Vigasztalóak voltak ezek az összejövetelek a bombázásoktól sérült London kellős közepén, az elkeseredett háború tombolása közben. Bizonyították, igenis léteznek olyan közös értékek valamennyi civilizált nép számára, amelyeket nem lehet megsemmisíteni, és amelyek minden előítéleten túl egyesítik azokat, akik hisznek bennük.

*

Az a könnyedség, amellyel Hitler le tudta rohanni Európát, csattanósan bizonyította, hogy gépesített korunkban a kis nemzetek egymagukban nem állhatnak meg a lábukon. London, a németekkel szembeni ellenállás nyugateurópai központja, ahol az Európa minden részéből menekült politikusok összegyűltek, a legalkalmasabb helynek mutatkozott arra, hogy kidolgozzuk egy föderatív alapon nyugvó Egyesült Európa elveit. Úgy éreztem, ha ez az egység a háború után végre valósággá válik, akkor mégsem volt hiába a sok szenvedés és pusztítás.

Az európai föderáció különböző övezeti föderációk szövetsége lett volna, s e rendszerbe illeszkedett volna a

mi dunai konföderációnk is. A mi törekvéseink természetesen elsősorban erre a konföderációra irányultak, és a háborús London a legalkalmasabb hely és időpont volt ennek az eszmének a felvetésére.

Megalakítottuk tehát a Dunai Bizottságot, amelyre valamennyi kelet-európai ország elküldte képviselőit. Meg kellett ismernünk egymást, azokat, akikkel később együtt akartunk működni.

A különböző nemzeti csoportok között éles politikai nézeteltérések voltak, valamennyi azt állította, egyedül ő képviseli országa igazi közvéleményét. Különös látványt nyújtottak ezek az elkeseredett ellenségek, akik egymást még szomszédaiknál is jobban gyűlölték, és közben angol stílusban próbálták folytatni politikai vitáikat. Időnként néma csendben gyilkos pillantásokat váltottak egymással, de a mi állatszelídítőnk, Robinson kapitány „villogó szeme" fegyelmet tartott köztük.

A bizottság elnöke Gavrilovics jugoszláv miniszter volt, egykori moszkvai nagykövet és Mihajlovics tábornok híve. Makacs politikust, de kellemes, sima modorú embert ismertünk meg benne. A bizottságnak angol tagjai is voltak, akik a délkelet-európai problémák szakértőinek számítottak.

A szovjetellenes lengyeleket az orosz győzelmek híre mindjobban lehangolta, és végül ki is léptek a bizottságból.

A legnagyobb nehézséget az orosz probléma kezelése és megoldása jelentette. Oroszország legfontosabb szövetségesünk volt, nyíltan senki sem mert vele szembeszállni. De az egyes csoportokon belüli ellentéteket a szovjetbarát, illetve szovjetellenes magatartás határozta meg. A bizottság szovjetellenes tagjai a görögöket és a törököket is be akarták vonni a munkába. További nézeteltéréseket okozott a társadalmi probléma és a földosztás kérdése is. Az én csoportom a tervgazdaság, a radikális földreform és az államok közötti vámunió mellett foglalt állást. Minden országnak fel kellett volna ad-

nia valamit nemzeti függetlenségéből.* Mások viszont csupán politikai szövetséget akartak a szuverenitásukat és gazdasági függetlenségüket maradéktalanul megőrző államok között. Ez amolyan kibővített kisantant lett volna.

A brit Királyi Külügyi Intézetben Sir Frederick Whyte elnökletével munkacsoport alakult azzal a céllal, hogy a közép- és dél-európai parasztvezérek segítségével közös mezőgazdasági programot dolgozzon ki. Magyarország képviseletében Dániel Arnoldot, az agrárkérdés tudós szakértőjét és engem hívtak meg ebbe a munkacsoportba.**

Közeli kapcsolatba kerültem ezekben az években Jan Masarykkal, az emigráns csehszlovák kormány külügyminiszterével. Amikor, még 1930-ban, először találkoztunk, nem tett rám nagyon kedvező benyomást. Valami furcsa keveréke volt a jóképű és léha osztrák–magyar katonatisztnek – évekig a hadseregben szolgált – és a felületes yankee-nek – anyja ugyanis amerikai nő volt. Amolyan felszínes szibaritának, üres életművésznek véltem, aki semmit sem vesz igazán komolyan. Mivel az emberismeret nem a legerősebb oldalam, csak jóval később vettem észre, hogy ez a magatartás csak külső maszk volt, amely elfedte nagyon értékes, mélységesen emberi és érzékeny személyiségét. Noha apja egyénisége bizonyára súlyosan nehezedett rá ifjúkorában, méltó fia volt az elnöknek. Minden porcikájával hazájához kötődött, de mentes volt a legtöbb kelet-európai államférfira oly jellemző sovinizmustól. Nem félt elismerni, hogy hazájának nincs jogcíme Magyarország bizonyos északi területeire. Mint okos ember, megértette, milyen veszedelmet jelent természetellenes államhatárok fenntartása, és azzal is tisztában volt, hogy e kérdéskomplexumot a jövőben csak a föderáció útján, a határok jelentőségének csökkentésével lehet megoldani.

Masaryk nem értett egyet Beneš nemzetiségi politikájával és a lakosságcserére irányuló tervével. Amerikai

modora ellenére igazi európai szellem volt, aki jól ismerte és megértette a társadalmi problémákat és a fokozatos átalakulás szükségességét. A müncheni egyezmény után mindinkább úgy érezte, hogy a Nyugatra nem lehet számítani, és ez valami mély, feloldhatatlan keserűséggel töltötte el. Megvetette a franciákat, akik elárulták és kiszolgáltatták a németeknek a szövetséges Csehszlovákiát.

Jan elbűvölő ember és szórakoztató, jó humorú, szellemes társalgó volt, akiből hiányzott minden hivatalosság, modorosság és nagyképűség.

Egy este nálunk vacsorázott a Church Row-n, Anna királyné korabeli kis házunkban. Csak hármasban voltunk, és Katus főzte a vacsorát. Jan ilyen szűk, nem hivatalos társaságban érezte magát a legjobban. Ilyenkor igazán *„gemütlich"* volt, ahogy a bécsiek mondják. Kedvenc testtartásában, maga alá húzott lábbal ült ott, önmagát és néhány fontoskodó, nagyképű kollégáját gúnyolva.

Nem volt benne se nagyravágyás, se hiúság. Azon az estén elmondta, hogy a világ legboldogabb embere lenne, ha élete hátralevő részét Csehszlovákiában, szerény nyugdíját élvezve tölthetné el, kedvére zongorázhatna – amikor apja száműzetése idején, ifjúkorában az Egyesült Államokban élt, azzal kereste kenyerét, hogy szórakozóhelyeken zongorázott –, olvashatna, és néhány jó barátjával találkozhatna. Szerette a jó ételeket és italokat és az asszonytársaságot. „Ki tudja, mi lesz a háború után, amikor hazatérünk? – mondogatta szkeptikusan. – Kellünk-e mi egyáltalán otthon? Nem fognak-e fenékbe rúgni? Hiszen lesznek ott mások, új emberek, akik az illegalitásban dolgoztak, és alkalmasabbak a vezetésre. De én ezzel sem törődnék. Csak engedjék, hogy hátralevő napjaimban a saját hazámban éljek. Elegem volt az emigrációból." Az angolokat nagyra becsülte, és úgy érezte, ha otthon nem élhetne, akkor Angliában szeretne élni. A legnehezebb pillanatokban is vidámnak igyekezett

mutatkozni, noha belül néha ijesztően szomorú és letört volt, és ilyenkor még öngyilkosságról is beszélt.

Jan Masaryk nem volt úgynevezett erős ember. Végeredményben mindig engedett. Engedett Ripkának, Benešnek, Clementisnek és Fierlingernek is. Széles látókörű, művelt, független szellem volt, aki néha talán túlságosan is csekély jelentőséget tulajdonított olyan dolgoknak, amelyek más szemében nagyon is fontosaknak tűntek.

*

Beneš minden tekintetben az ellentéte volt Masaryknak. Szinte lehetetlen volt vele beszélgetni vagy vitatkozni. Azzal kezdte, hogy felkérte az embert, adja elő mondanivalóját. Ezt figyelmesen meghallgatta, majd megkérdezte, van-e még valami kiegészítés. Ezután hosszú előadásban válaszolt, amely világos és pontos volt, minden részletre kiterjedt, és ezt diplomatikusan és ravaszul, minden spontaneitás nélkül adta elő. Amikor Hitler megszállta Csehszlovákiát, Beneš egy másodpercig sem kételkedett benne, hogy ebből háború lesz.

Akárcsak Masaryk, ő sem bocsátotta meg a nyugati demokráciáknak a müncheni egyezményt, és soha többé nem bízott bennük. Ezért fordult Kelet felé, a Szovjetunió felé.

Beneš gyakran bizonygatta nekem, hogy a konföderáció híve, de a háború vége felé megváltoztatta álláspontját. Ezt nem ismerte be nyíltan, csupán kerülte az erről való beszélgetést, azzal az ürüggyel, hogy még korai lenne belemerülni a részletekbe, amikor még a háború után kialakuló általános viszonyokat sem ismerjük. Azt tartotta, hogy homogén szláv államot kell teremteni, és ezért a nem-szláv lakosok, vagyis a németek és a magyarok kiutasítása mellett foglalt állást.

A Csehszlovákiában élő hárommilliós német és hétszázezres magyar lakosság kiutasítása, hontalanná tétele nemcsak embertelenség volt, hanem a konföderáció meg-

valósulása esetén teljesen felesleges is lett volna. Nehéz szívvel kellett megértenem, hogy Beneš elejtette a dunai konföderáció tervét.

A cseh politikusok közül kétségkívül Clementis volt a legerősebb egyéniség. Hallgatag, ravasz és makacs ember volt, adott esetben konok ellenfél. Szeme fölött mély forradás húzódott.

Noha marxistának vallotta magát, szűk látókörű soviniszta volt, és soha semmilyen kérdésben nem tudtunk egyetértésre jutni. Az volt a meggyőződése, hogy Szlovákiát csak a magyarok kiűzésével lehet megtisztítani a magyar sovinizmus mérgétől, és nem látta be, hogy ez csak a gyűlölködést fogja fokozni, és még nehezebbé teszi a későbbi megértést és megegyezést.

*

Majszkij szovjet nagykövet útján 1943-ban érintkezésbe léptem a Moszkvában élő Rákosi Mátyással. Ekkor már ő volt a kommunista mozgalom Szovjetunióban működő magyar szekciójának vezetője.

Majszkij merőben elütött a sztálinista diplomaták megszokott típusától. A Londonban töltött tíz év észrevehető hatást gyakorolt rá. A legtöbb kommunistától eltérően a beszélgetést nem a marxizmusról szóló kiselőadással kezdte, és később sem hozakodott elő minduntalan Marxszal, hogy véget vessen a vitának, és ledorongolja ellenfelét. Jól lehetett vele társalogni, bármely kérdésről elfogulatlanul beszélt vagy vitatkozott. Feleségével együtt a legnépszerűbb diplomaták közé tartozott Londonban.

Rákosi arra igyekezett rábeszélni, hogy fogjak össze a volt horthysta emigránsokkal, és a Szovjetunióban működő Kossuth rádió vagy más megfelelő propagandaeszköz útján követeljük a magyar ezredek kivonását Oroszországból és Jugoszláviából. Első kérését visszautasítottam, a másodikat illetően pedig igen szkeptikus voltam, jól tudva, hogy még ha Horthy hajlana is erre, akkor

sem hívhatná vissza a magyar csapatokat, mert ez szakítást jelentene a németekkel. De ezenfelül kényes kérdés lett volna a hazarendelt csapatok elhelyezése is, mivel Magyarország nem akarta feladni a frissen visszaszerzett területeket. Én egészen más természetű javaslatokkal fordultam hozzá. Felajánlottam, hogy Moszkvába megyek, és a Szovjetunióban levő hatvan- vagy hetvenezer magyar hadifogolyból önálló magyar hadtestet alakítok, amely a felszabadulás idején majd ahhoz hasonlóan vonulhat be Budapestre, ahogy de Gaulle tábornok vonult be Párizsba még a szövetséges csapatok odaérkezése előtt. Majszkij helyeselte ezt a gondolatot, Rákosi azonban sohasem válaszolt javaslatomra.

1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, és teljesen kezükbe ragadták az ország irányítását. Sem a hadsereg, sem a rendőrség, sem a kormány nem tanúsított ellenállást. Horthy az addigi berlini magyar követet, Sztójay Dömét nevezte ki miniszterelnökké. A németek megszállták a Szociáldemokrata Párt székházát és egyéb helyiségeit, és a párt vezetői, csakúgy, mint a Békepárt (az illegális kommunista párt) és a Kisgazdapárt vezetői, illegalitásba vonultak. A magyar ellenállási mozgalom számos vezetőjét elhurcolták, majd kivégezték.

E mozgalom programja, amelyet titokban terjesztettek, nagyjából az 1918-as októberi forradalom eszméinek és célkitűzéseinek felelt meg: demokráciát, földosztást és a legfontosabb nagyüzemekre kiterjedő államosítást követelt. Ezzel magam is teljesen egyetértettem, és Angliában is megteremtettük az addig egymással szemben álló magyar emigrációs mozgalmak ilyen szellemben működő egységfrontját.

Most, hogy a németek veresége már bizonyos lett, az én népszerűségem is napról napra növekedett. Csicsajev, a londoni csehszlovák kormány mellé kirendelt szovjet követ határozottan és nyomatékosan rábeszélt, hogy alakítsam meg a Magyar Tanácsot. Én eleinte vonakodtam,

mert nem bíztam az ebből a tanácsból ki nem hagyható jobboldali elemek őszinteségében. Végül mégis engedtem Csicsajev rábeszélésének. Okos ember volt, és még humorérzékkel is rendelkezett. Az ő közvetítésével az angliai Magyar Tanács, amely engem választott elnökévé, memorandumot intézett a debreceni ideiglenes kormányhoz, amely a Márciusi Front pártjaiból alakult, és amelynek elnöke Dálnoki Miklós Béla tábornok lett. Csicsajev magatartása és a tőle kapott tájékoztatás bizalommal töltött el a Szovjetunió magyarországi politikáját illetően. A szovjet diplomata kijelentette, hogy szeretné, ha minél előbb hazatérnék, és biztosított róla, hogy kormánya szívesen látná, ha engem választanának a Magyar Köztársaság elnökévé. Erre roppant kevéssé diplomatikusan válaszoltam. Csicsajev erre is csak mosolygott, de elnökségem kérdése soha többé nem került szóba közöttünk. Nem csodálkoznék, ha Tildy Zoltán az én ekkor tanúsított nyíltságomnak köszönhette volna köztársasági elnökké jelölését. Ha így volt, e tulajdonságom ez egyszer jó szolgálatot tett nekem.

A londoni Magyar Tanács a különböző elemek elég egészségtelen keveréke volt. Az emigráció jobb- és baloldala, amely addig egyaránt arról próbálta meggyőzni a brit hatóságokat, hogy nekem egyetlen követőm sincs otthon, most engem kezdett reklámozni. Magyarországon szükségük volt a nevemre. Ugyanakkor az egyes csoportok és irányzatok az én nevemben igyekeztek saját politikájuknak érvényt szerezni. A volt horthysták, miután megértették, hogy Magyarországon a szövetségesek győzelme után nagy átalakulás fog végbemenni, féltek, hogy lemaradnak a szekérről, szükségük volt tehát a kommunisták jóindulatára. A kommunisták viszont, akik ekkor már utasítást kaptak, hogy meg kell nyerni a nacionalista elemeket, ezeken is túltettek hazafiaskodásban. Kommunisták és volt horthysták egyaránt a szociáldemokratizmusban látták a legnagyobb veszélyt. Amikor Oscar Pollack, az osztrák szocialisták vezetője felkérte a Magyar

Tanácsot, hogy a brit Munkáspárttal és Aneurin Bevannel együtt vegyen részt a május elsejei seregszemlén, a magyar kommunisták elutasították a részvételt.

Szánalmas volt látni, amint a londoni Magyar Klub vezetői, mintha robotemberek lennének, görcsösen követni próbálták az elképzelt moszkvai vonalat, amely természetesen egyáltalán nem felelt meg az ottani helyzetnek. Vak engedelmességük azonban mit sem segített rajtuk, mert hazatérésük után legtöbbjüket félreállították. Az akkori időkben már az is elegendő ok volt a bizalmatlanságra, ha valaki a háború éveit Angliában töltötte.

Miután sikerült a különböző emigránscsoportokat és frakciókat a Magyar Tanácsban egyesíteni, a BBC is hajlandó volt üzeneteimet és felhívásaimat Magyarország felé sugározni. Az angol rádión át felszólítottam honfitársaimat, hogy csatlakozzanak Titóhoz és Benešhez a németek elleni harcban. A felhívásnak csattanós hatása volt. A német lapok tajtékoztak, a magyar uralkodó osztály tagjain pedig úrrá lett a pánik, mert most már tudták, hogy elvesztették a játszmát.

*

Elhatároztam, hogy csak abban az esetben hagyom el Angliát, ha egyhangú meghívást kapok a magyar kormánytól és a Függetlenségi Front összes pártjaitól. Huszonöt év alatt egy új nemzedék nőtt fel, és erre már hatással lehettek a hivatalos horthysta propaganda rám szórt rágalmai. Úgy éreztem, nem lenne helyes, ha csupán egy kisebbség hívásának engedve hazaosonnék, kivált olyan időben, amikor a nemzeti érzelmek különféle sérelmeknek vannak kitéve.

Úgy döntöttem, hogy csakis akkor térek haza, ha egy szabadon választott magyar parlament semmisnek nyilvánítja azt az 1923-as ítéletet, amely engem hazaárulásban marasztalt el.

Katust, akinek betegsége kiújult, a Midhurst-szanató-

riumban ápolták, én pedig Londonban éltem, betegeskedve, egy bejárónő gondjaira bízva. Ez mindenesetre jó kifogás volt arra, hogy ne engedjek a hívásnak, és egyelőre ne induljak haza. Idegtépő nyár volt ez, csupa bizonytalanságban és várakozással telt az idő.

A BBC nem említette többé a nevemet magyar adásaiban, és feleségem közlendőit sem volt hajlandó sugározni. Mindez csalódást okozott, de én mégsem adtam fel a reményt, hogy a kellő időben mégiscsak elősegíthetem a kedvező kapcsolatok kialakulását második hazám és szülőföldem között. Ezt tartottam ugyanis elsőrendű, különleges feladatomnak, mivel a szovjet vezetők szemében *persona gratá*-nak számítottam. Az elmúlt évek és évtizedek során soha nem támadtam a Szovjetuniót, híveim minden ilyen kérését, ösztönzését visszautasítottam. A brit külügyminisztérium néhány alacsonyabb rangú és szovjetellenes előítéleteket tápláló tisztviselőjének azonban az volt a véleménye, hogy ez a közvetítő misszió vajmi kevés reménnyel kecsegtet.

1945 decemberében hivatalos levelet kaptam Nagy Ferenctől, a képviselőház elnökétől, aki arról tájékoztatott, hogy mint párton kívüli politikust, beválasztottak a nemzetgyűlésbe, és kérte, foglaljam el ott helyemet.[49] Az emigrációban élő magyarok közül csupán négy embert választottak meg: Bartók Bélát, Vámbéry Rusztem professzort, Bölöni Györgyöt és engem. A Szociáldemokrata Párt is levélben kért, hogy térjek haza Magyarországra.

*

1946 januárjában Bede István, Magyarország londoni diplomáciai képviselője, állomáshelyére érkezve egy-egy levelet hozott számomra Szakasits Árpádtól, a Szociáldemokrata Párt elnökétől, és Rákosi Mátyástól.[50] Mindketten megismételték hazatérésemre vonatkozó kérésüket. Táviratokat és üzeneteket kaptam Böhm Vilmostól is, aki arról biztosított, hogy ha nyomban hazatérek, egé-

szen bizonyosan köztársasági elnökké választanak. Kommunista oldalról is jött egy üzenet, amely szerint Rákosi támogatja jelölésemet. Barátaim nyugtalanná és türelmetlenné váltak, és szemrehányásokkal kezdtek elárasztani, amiért túl sokáig várok. De a kormánytól még mindig nem jött hivatalos meghívás. Örültem ennek, mert ellenkező esetben nem halaszthattam volna hazatérésemet, így pedig feleségem betegsége és saját egészségi állapotom nagyon jó kifogásként szolgált.

Februárban Tildy Zoltán protestáns lelkészt, a Kisgazdapárt vezetőjét a köztársaság elnökévé választották. Megkönnyebbült sóhajjal fogadtam ezt a hírt. Tildy neve korábban nem volt nagyon ismert.

Márciusban a nemzetgyűlés ünnepélyesen kimondta a birtokaim elkobzásáról szóló ítélet érvénytelenítését, ezzel elvben visszaadta összes birtokaimat, és elismerte azokat a szolgálataimat, amelyeket a múltban hazámnak tettem. A kormány hivatalosan is hazahívott.[51] Rehabilitációm ezzel teljes volt.

A magyar sajtó bejelentette, hogy május elsején hazaérkezem.

Magyarországon a háború befejezését követő évben határozott jobbratolódás ment végbe. Az új vezetők kevesebbet aggályoskodtak, mint mi 1918-ban, realistábbak voltak, és a trianoni határok között is megtartották a választásokat. A szavazatok 57 százalékát a Kisgazdapárt kapta, mert rá szavaztak mindazok a jobboldali elemek, akik egyébként más, jobboldali pártokat támogattak volna. Ez a párt tele volt városi polgári elemekkel, akiknek semmi közük nem volt a parasztokhoz. A Kisgazdapártot támogatva, ezek az elemek a szocializmus és a Szovjetunió ellen szavaztak. A miniszterelnök Nagy Ferenc lett.

Az oroszok ezekbe az ügyekbe nem avatkoztak bele. Régi ellenségeskedések és gyűlölködések lángoltak fel újra, és a kommunisták úgy próbálták visszanyerni az el-

lenállási mozgalomban szerzett népszerűségüket, hogy még nacionalista ellenfeleiknél is nemzetibbé lettek, és a lerombolt templomok újjáépítésére rohambrigádokat küldtek ki a falvakba.

Ötödik rész

Az út vége

Végemből születik kezdetem,
T. S. Eliot

I.

Hazatérés

1946. május 8-a volt. Autónk, amelyet több más kocsi kísért, keleti irányban elhagyta Bécset. Hazafelé tartottunk. Huszonhat évi száműzetés ért véget.

De sokszor képzeltem el minden részletével ezt a pillanatot! Gyakran álmodtam róla, bár alkati borúlátásom soha nem engedte, hogy higgyek is a bekövetkezésében.

Amikor a látóhatáron feltűnik a pozsonyi vár négy tornya, úgy érzem, mintha a szívem ki akarna ugrani a helyéről.

A határon küldöttség vár bennünket, csupa ismeretlen ember. Tildy köztársasági elnök képviselője, egy testes, kopasz férfi, fellengzős, frázisos beszéddel üdvözöl. Csak néhány szóval válaszolok. A torkom száraz . . . Különös, azelőtt soha nem éreztem semmit egy-egy határ átlépésénél . . . Milyen irracionálisak ezek az érzelmek, és milyen meglepetéseket tartogat számunkra saját természetünk.

Átülünk az amerikai gyártmányú elnöki kocsiba, mögöttünk ápolt külsejű ezredes, Tildy személyes testőre foglal helyet.

Most már magyar földön járunk. Feleségem megszorítja a kezemet. A széles országút, amelyen a németek előző évben vonultak vissza, sok helyen megsérült. Jobbra és balra sok a megműveletlen föld . . . Lovas kocsik döcögnek a köves, poros úton, alacsony parasztházak,

barna és sárga föld, tűző nap és széles, végtelen síkság... Ez az én hazám. „Ázsia a Landstrassénál kezdődik. A Bécsből kivezető út már a Kelet" – mondta egyszer Metternich.

Az út mindkét oldalán öreg falvak sora terjeszkedik a napsütésben, fehérre meszelt kis házakkal, piros cseréptetővel. Nem változtak, amióta nem láttam őket. Fellobogózott utcáik vidám képet mutatnak, az út mentén iskolásgyermekek állnak tanítóik vezetésével, kis zászlókat lengetve. A nők vadvirágcsokrokat dobnak az autókba, feketébe öltözött, komor tekintetű emberek bámulnak ránk. Éljenzések.

Vajon a kormány által elrendelt hivatalos ünneplés volna ez? Mit hallottak rólam ezek a falusi emberek ez alatt a huszonhat év alatt? Ki lehetett-e egyáltalán ejteni a nevemet ebben az országban? Az érzelmek ilyen rövid idő alatt nem változnak meg. Csupán egyetlen kiáltás tűnt egészen spontánnak, egy fiatalasszonyé, aki egy csokor tavaszi virággal szaladt oda a kocsihoz, és felkiáltott: „Oh, milyen öreg!" Talán fiatalemberre számított? Nem tudom, de mindenesetre elszomorított, hogy csalódást kellett okoznom neki.

A győri fogadtatás már egészen más volt. A gyári munkások mind az utcán tolongtak, éljenezve vették körül a kocsit. Lelkes arcokat láttam, őszinte szívélyességet, melegséget éreztem. Éljenző emberek sorfala között vezettek be a városházába, a polgármester által adott bankettre. Sötétedés előtt mindenképpen Budapestre akartam érni, így aztán rövidre fogtam a beszédeket, és siettünk tovább. Nem éreztem fáradtságot a hosszú úttól, noha Londonból betegen indultam el. Az első találkozás hazai földön ezzel a lelkes tömeggel gyógyító hatással volt rám. Úgy voltam, mint az öreg csataló, aki meghallja a kürt szavát. A múlt minden keserűsége eltűnt, csak szánalom, szeretet és gyengédség maradt bennem.

Komárom után megláttam a Dunát. A nagy öreg folyó nem változott a változó időben. És Magyarország?

Talán Magyarország sem változott, hiszen nemzeteket és népeket az események nem változtatnak meg. Az út most emelkedik, és a Pilis magaslatairól felismerem a Gellérthegyet, tetején a fehér Citadellával... Óbudára érünk, a főváros határához. Hivatalos fogadtatás. Budapest polgármestere vezeti a küldöttséget. Katonazenekar játssza a nemzeti himnuszt, beszédek, zászlók, virágok. Államfőt megillető fogadtatásban részesítenek, mert a koalíciós kormány, amelynek a kisgazdapárti Nagy Ferenc az elnöke, ezzel is demonstrálni akarja annak az Októberi Köztársaságnak a törvényességét, amelynek elnöke voltam.

Áthajtunk a régi budai utcákon, el a török időkből itt maradt épületek, Gül Baba türbéje mellett. A hosszú Fő utcán a házak mintha meztelenek lennének, vakolatuk leomlott, mintha lenyúzták volna a bőrüket. A törött ablakokba nemzeti zászlókat tűztek ki. Nem tudok ráismerni az én régi Budapestemre. Olyan ez, mint az álomban, amikor egy ismert személy, bár pontosan tudjuk, hogy kicsoda, egészen másképp néz ki, mint a valóságban. Szomorú találkozás ez. Nem így akartam, és nem ilyen áron. Teljes jóvátételt kaptam, de mibe került ez az országnak! Háborús katasztrófa, pusztulás, vérontás és mérhetetlen szenvedés volt az ára. És akik felelősek voltak mindezért, eltűntek, megszöktek vagy elbújtak, akárcsak 1918-ban. Harmadik Mohácsunk ez. Tudok-e segíteni ezen az országon?

A rakpart felé hajtunk. A hidak pillérei állnak csak ki a Dunából, az ívek a vízbe roskadtak. Kétségbeejtő látvány. Áthajtunk az ingó pontonhídon, és befordulunk az Egyetem utcába, a Károlyi-palota felé. Valaki beszél hozzám, de nem hallom, nem értem, mit mond. Látom a régi ház sérült homlokzatát, amely olyan, mint egy himlőhelyes arc. Lövedékek nyomai mindenfelé, az ablakok betörve. Az utcát ellepi a várakozó tömeg. Lassan behajtunk a kapun, a kocsi megáll az oszlopos előcsarnokban. Egy asszony rohan felénk, könnyekkel a szemében,

és a karjaim közé esik: a feleségem nővére, akit hosszú évek óta nem láttam. Már az üvegtetős hallban járunk, majd, mint egy álomban, felfelé haladunk a széles lépcsőház lapos lépcsőfokain. Nem ismerem fel az arcokat, látásom elhomályosul. Valóban én állok itt? Az igazságügyminiszter, a szociáldemokrata Riesz István nagy kulcsot ad át, és beszédet mond: Az elorzott tulajdon ismét jogos tulajdonosáé lesz . . . Az Ön ellen elkövetett igazságtalanságok . . . – képtelen vagyok a szavakra figyelni. Minden erőmre szükség van, hogy úrrá legyek megindultságomon. Emlékek tolulnak fel, egymás után . . . arcok. . . . Kísértetek . . . Sándor bátyám, nagyanyám, apám . . . hű inasom, Bakos, aki itt vetett véget az életének, aki távozásom után levetette magát a tetőablakból . . . Itt született Ádám fiam, aki ma nem lehet velem. De ez a ház több, mint az én otthonom. Köréje szövődik a magyar történelem. Forradalmak szíve dobogott itt. 1849-ben itt sújtott le a végzet Batthyány Lajosra. Itt írta alá a szörnyű halálos ítéleteket Haynau tábornok, akit az olaszok bresciai hiénának neveztek. És itt alakítottuk meg 1918 októberében a Nemzeti Tanácsot. Batthyány Tivadar, Lovászy Márton, Hock János és mások voltak jelen . . . Ma már nincsenek itt. Kollégáim, fegyvertársaim, barátaim mind halottak, és halottak az ellenségeim is – hogy szerettem volna, ha ma itt lehetnének. És mennyire más vagyok én is, mint akkor voltam.

Megvalósulhat-e most, amit akkor megkíséreltünk, és amibe belebuktunk? Most kedvezőbb a helyzet, Magyarországot most egy nagyhatalom támogatja. A mai vezetők talán bölcsebbek lesznek, mint mi voltunk, talán tanulnak a mi tévedéseinkből, megőrzik hitüket, de illúziók nélkül.

Riesz befejezte beszédét. Szinte egy szót sem hallottam abból, amit mondott. Most rajtam a sor, hogy válaszoljak. Felém nyújtják a mikrofont. Néhány szót szólok arról, hogy a palotának a város tulajdonába kell kerül-

nie, hogy kulturális célokat szolgáljon. Hangom megbicsaklik, kínszenvedés tovább beszélnem.

Velem szemben egy katonatiszt áll, az ő merev arcát látom magam előtt, olyan, mintha kőbe vésték volna. Ezt az arcot most könnyek szántják.

Életem fantasztikus meséje véget ért. A kerék megtette a teljes fordulatot. Visszaérkeztem oda, ahonnan elindultam, és úgy gondoltam, hogy ezt a helyet sohasem fogom többé elhagyni.

*

A régi házat annak idején a város vette meg, éveken át galéria volt. Most felajánlották, költözzünk be az egyik szárnyba, amelyet majd átalakítanak számunkra. De Katus jó női ösztönnel helyesebbnek vélte, ha ezt későbbre halasztjuk. Kettőnk közül most ő volt a pesszimista. Bementünk a könyvtárba, amelyet alig ismertem fel. A polcok üresen álltak, a könyveket húsz évvel azelőtt aukción árusították ki.

Kiléptünk az erkélyre, hogy megnézzük a parkot, amelyet azóta köztérré alakítottak át. A tér közepén jókora szobor állt, amely az én időmben még nem volt ott. „Kinek a szobra?" – kérdeztem a mellettem állóktól. Zavart csend támadt. Rossz szememmel nem tudtam kivenni a szobor vonásait. „Ki az ott?" – ismételtem meg a kérdést.

Titkárom, a lelkes és buzgó Havas Endre a fülembe súgta: „Prohászka püspök szobra."

Ez hideg zuhanyként ért. Prohászka püspök a fehérterror egyházi támogatója és a szocialisták egyik leghevesebb ellensége volt. Pedig eredetileg liberális szellemű, széles látókörű, felvilágosult főpapnak számított, ezért kértem fel éppen őt az első világháború kezdetén, hogy eskessen össze bennünket.

„Ennek pedig el kell tűnnie innen, ha azt akarják, hogy ebben a házban éljek" – jelentettem ki, hátat fordítva a szobornak.

Elég különösnek találtam, hogy az elmúlt évben a kormány nem távolította el ezt a Gessler-kalapot, amelyet az októberi forradalom emlékének meggyalázására raktak oda. Később megtudtam, hogy a szociáldemokraták már követelték az eltávolítását.*

A régi házban lezajlott ünnepség után a program második pontja következett: látogatás a köztársaság elnökénél, Tildy Zoltánnál.

Az Andrássy úton – most Sztálin út – egy szerény villa előtt fogadtam az erre a célra kirendelt köztársasági gárda tisztelgését.

Tildy kis termetű ember volt, jellegzetes magyar vidéki lelkész, egyáltalán nem jelentékeny egyéniség. A szokásos üdvözlő szavak után a fotóriporterek magnéziumfényeket kezdtek villogtatni, hogy lefényképezzék „a két elnököt, amint kezet szorítanak". Az utcán nagy tömeg gyűlt össze, a nevemet kiáltották, így hát kimentem az erkélyre, és néhány szót szóltam hozzájuk, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy támogassák az elnököt, aki mindnyájunk teljes bizalmát bírja. Oda is húztam Tildyt a korláthoz, amely mögött azonban alacsony termete következtében szinte eltűnt. Kiderült, ügyetlenséget követtem el, mert a tömegben az előbbi lelkes hangulatot fagyos csend váltotta fel. Gyorsan visszahúzódtunk hát, mivel a programban nem is szerepelt, hogy efféle rögtönzött gyűlést tartsunk. Tildy savanyú arcot vágott, és ezt meg is őrizte minden alkalommal, ahányszor csak találkoztunk. Csak akkor engedett fel, amikor végre meggyőződött róla, se kedvem, se szándékom nincs a helyére ülni. Helye és szerepe igazán nem volt irigylésre méltó.

Az érzelmileg olyannyira kimerítő nap után végre visszavonulhattunk, hogy lepihenjünk a Gellért-szállóban számunkra fenntartott lakosztályban. A szálloda túldíszített, keleti stílusú, hatalmas épülete a Duna partján állt. Akkor épült, amikor mi már elhagytuk Magyarországot. Hullámfürdője és gyógyvize nemzetközi hírnévnek örvend.

A kormány vendégei voltunk, aminthogy hazautazásunkat is a kormány fedezte, amíg anyagi helyzetünk nem rendeződik.

Az első héten személyes testőrt is kaptam, egy kitűnő megjelenésű, bokacsattogtató ezredes személyében, aki mindenhová elkísért. Később megtudtam, valamikor Horthy szárnysegédje volt.

Amikor fáradt fejemet végre lehajthattam a párnára, valahogy teljesen irreálisnak, álomszerűnek éreztem, hogy Magyarországon vagyok. Egyvalamiben voltam csak biztos: történjen bármi, többé nem akarok emigráns lenni.

*

Másnap a Parlamentben rendeztek nagy fogadást. A Himnusz hangjai mellett mentem fel Katussal együtt a gyűlésteremhez vezető széles lépcsőkön.

A lépcső tetején a kormány tagjai üdvözöltek. Nagy Ferenc miniszterelnök, aki meg volt áldva a magyarokkal született szónoki képességgel, okos beszédet mondott. Higgadtsága és államférfiúi formátuma meglepett, mert hallottam, fiatal korában borbélysegéd volt, és semmiféle politikai gyakorlattal nem rendelkezett.

Ezután a kormány két tagja bekísért az ülésterembe, ahol a hatalmas kupola alatt középen, szemben az elnöki emelvénnyel, magas támlájú karosszék állt. Itt kellett helyet foglalnom, miközben több irányból hatalmas reflektorok világítottak a szemembe. Teljesen elvakítva ültem ott, roppant kényelmetlenül, körülöttem minden sötétségbe borult. Átvillant az agyamon: bíróság előtt vagyok? A taps megnyugtatott. Most egymás után a pártok vezetői léptek az emelvényre, hogy köszöntsenek. Szavaikat hallgatva azon tűnődtem, valóban nekem szólnak-e ezek a dicshimnuszok. Milyen sok-sok órát és napot töltöttem itt valaha! Visszaemlékeztem Tiszával vívott ádáz harcaimra. Mintha a sötétből most is felém villanna komor, bagolyszerű arca és sötét szemüvege. Láttam Andrássy nyúlánk alakját, amint felhúzott lábbal

ül a székén, Apponyi tekintélyes szakállát és sasorrát, széles orrcimpáival, Batthyány szakállas fejét és ravasz mosolyát.

Látják-e vajon ők is, mi történik az „ő Parlamentjükben", az „ő Magyarországukon"? Mit gondolnának vajon erről a tiszteletadásról, amelyet az „őrült" Mihály kap itt?

Álmodozásomból az egyik üdvözlő beszéd riasztott fel, amelynek valami más, különleges hangneme volt. A szónok egyszerűen, közvetlenül, szólamok nélkül és érezhetően szívből jövően beszélt. Ez volt a legrövidebb beszéd az összes közül, engem mégis mélyen megindított. Mintha a magyar síkságok levegője tört volna be a sötétségbe. Utólag megmondták, a fiatalember, aki beszélt, Rajk László volt, a Kommunista Párt titkára, a németekkel szembeni ellenállás egyik szervezője.

Ezután nekem kellett válaszolnom. Több mint egy órán át beszéltem az engem körülvevő sötétségnek, csupán a tapsok és éljenzések bizonyították, hogy e fényfüggöny mögött hallgatóság is van a teremben. Amikor feleségem nevét említettem, és elmondtam, hogy az ő segítsége, szerelme és bátorsága nélkül ma nem lehetnék itt, az egész ház felállt, és a karzat felé fordulva, ahol Katus helyet foglalt, lelkes ünneplésben részesítette őt. Boldoggá tett, hogy megkapta az annyira megérdemelt tiszteletadást.

Később a Parlament lépcsőjéről, ahol huszonnyolc évvel korábban kikiáltottuk a köztársaságot, beszédet intéztem az összegyűlt tömeghez. Egyetlen hang sem zavarta meg ennek a szép napnak a harmóniáját. Úgy tűnt, mintha megnyertem volna a versenyfutást a történelemmel.[53]

A Gellért-szállóban sorra látogattak a régi és az új rezsim legkülönfélébb pártállású politikusai. Diákok, parasztok, polgárok, arisztokraták nyüzsögtek a lakosztályban, legtöbbnyire panaszaikkal, sérelmeikkel kerestek fel, és segítségemet kérték. Ezek az emberek azt képzelték, valami varázspálca van a birtokomban, amellyel

minden bajukat meggyógyíthatom. Külön irodát létesítettünk a panaszok kivizsgálására, és ha azok jogosaknak bizonyultak, addig nyaggattuk az illetékeseket, amíg tettek valamit az orvoslásukra. A hatóságok tele voltak jóindulattal, és így a legtöbb esetben elértük, amit akartunk.

Mint a múlt kísértetei, egymás után jelentek meg egykori szolgálóink, alkalmazottaink, intézőink, olyan emberek, akikről időközben teljesen megfeledkeztem. Sokan közülük üldöztetést szenvedtek hozzám fűződő kapcsolataik miatt. Mások valószínűleg úgy mentették át magukat, hogy együtt üvöltöttek a farkasokkal. Kevesen őrizték meg tisztességüket azokban a forrongó, változó időkben. Mi azonban nem azért jöttünk haza, hogy boszszút álljunk, vagy ítéletet mondjunk.

Azok az öreg sváb parasztok, akik majd ötven évvel ezelőtt kimentettek összeroncsolódott autóm alól, most rákerültek azoknak a listájára, akiknek a népességcsere következtében el kellett hagyniuk földjüket és az országot. Ők is hozzám fordultak, gondolván, hogy le fogom róni hálámat. Meg is tettem mindent az érdekükben, nemcsak szentimentális okokból, hanem azért is, mert súlyosan helytelenítettem a kitelepítés politikáját. Közbelépésem azonban nem járt sikerrel. Saját osztályom tagjait, amennyire csak tehettem, elkerültem, és így nem sokan kerültek a közelembe. Némelyikük elég furcsán gondolkodott, és közölte Katussal, hogy sokat imádkozott mielőbbi hazatérésünkért, de csalódnia kellett bennünk.

„Miért?" – kérdezte Katus meglepve.

„Mert abban bíztunk, hogy mégiscsak közülünk valók vagytok, és a segítségünkre siettek."

„És ti segítettetek nekünk, amikor mi voltunk bajban? – válaszolta Katus. – Nem csatlakoztatok a Mihály elleni rágalomhadjárathoz?"

Reggelenként aztán, amikor a szálló épületében levő uszoda medencéjébe vetettem magam, mindenkinek ki voltam szolgáltatva. Emlékszem, egy ember, akit előző-

leg nem voltam hajlandó fogadni, körülöttem krallozva idézte fel a régi időket, emlékeztetett rá, hogy rokonok vagyunk, és megkért, szóljak az érdekében Vorosilov marsallnak, hiszen ő világéletében az oroszok barátja volt. Ezek után elhatároztam, mindig reggel hatra fogok úszni járni, hogy elkerüljem a tömeget és az efféle úszókat.

Unokatestvérem, Károlyi György nem tartozott ehhez a fajtához. Bátran kitartott legitimista és százszázalékos reakciós nézetei mellett, és ezért minden rezsim idején következetesen bajba sodorta magát. Évekig ő volt a család fekete báránya, mert rangon alul házasodott: zsidó nőt vett el, ráadásul hozomány nélkül. A családdal szemben mellé álltam, ezért aztán megszeretett, és nem vett részt a többiekkel együtt az ellenem indított támadásokban. Azt azonban nem tudta megbocsátani, hogy osztályunkat nyíltan, a „plebs" színe előtt bíráltam, és most, hogy ismét felívelt a csillagom, semmiféle kéréssel nem fordult hozzám, noha jól tudta, szívesen segítenék neki. Becsültem ezért a büszkeségéért.*

*

Virágzott a feketepiac, az árak rohamosan emelkedtek, a pengő mindjobban elvesztette értékét. A parasztok, akárcsak 1919-ben, nem bíztak a papírpénzben, és inkább nem adták el terményeiket. A városi polgárok csak úgy tudtak élelmiszerhez jutni, ha maguk mentek érte falura. A pontonhíd tele volt jól öltözött, a középosztályhoz tartozó nőkkel és férfiakkal, akik hátukon nagy zsákokban cipelték a krumplit, a zöldséget, a sertéshúst stb. Cserébe ruhákat, cipőket, fényképezőgépeket és hasonlókat adtak. Ez a batyuzásnak nevezett tevékenység szigorúan tilos volt, hiszen erősítette a feketepiacot, de ahogy ez lenni szokott, mindig csak a kis halakat csípték el és csukták le, miközben a nagy ragadozók, akik autón jártak, és bőven volt pénzük vesztegetésre, egy ideig még nyugodtan folytathatták üzelmeiket.

A börtönök tele voltak fiatal fiúkkal, akiknek az volt a „bűnük", hogy éhségüket őket meg nem illető étellel csillapították. Többnyire pékségeket és édességboltokat fosztottak ki. Ezeket a gyerekeket a felnőttek szennyes, piszkos börtöneibe zárták, ott vártak a tárgyalásra, elég sokáig, mivel kevés volt a bíró, a javítóintézetek pedig az ostrom alatt megsemmisültek. Katus, aki politikai jellegű szervezethez amúgy sem akart csatlakozni, felkarolta ezeknek a fiatalkorú „bűnözőknek" az ügyét, és Budapest közelében otthont alapított számukra.

Ekkoriban már nagy volt az infláció, az árak óráról órára emelkedtek. Láttam már hasonlót az első világháború után is, de az eltörpült a mostani arányok mellett. Azután, amikor a dollár árfolyama már 29 667 000 000 000 pengőre szökött, a gazdasági szakemberek legnagyobb meglepetésére sikerült stabilizálni a valutát.*

Augusztus 1-én bevezették az új forintot. Ez a merész és önkényes rendszabály, amelyet a kommunisták kezdeményeztek, és hajtottak végre, sikeresnek bizonyult, és nagymértékben emelte tekintélyüket az országban.

*

Minden elfogulatlan megfigyelő elismerte, hogy az oroszok tiszteletben tartották a jaltai megállapodást, és úgy tűnt, hogy a dolgok rendes mederben haladhatnak. A magyar kommunista vezetők rátermettsége lehetővé tette, hogy az oroszok a be nem avatkozás politikáját folytathassák, és igen hasznosnak bizonyult az uralkodó osztályoknak az a képessége is, hogy alkalmazkodjanak a hatalmon levőkhöz. A magyarok realisták, és miután a németektől megtanulták az erő tiszteletét, hajlandók voltak együttműködni az új rendszerrel.

A Kisgazdapárt tagsága amorf tömeget alkotott, a legkülönfélébb elemekből állt, és ezek mind egymás ellen küzdöttek. Nagy Ferenc miniszterelnök gyenge ember volt, aki nem tudta akaratát pártjában keresztülvinni.

Elkeseredett ellensége volt a kommunistáknak, de mégis engedett követeléseiknek, és megtisztította pártját a beszivárgott reakciós elemektől. Így maga ellen fordította azokat, akik benne reménykedtek, de közben a kommunisták jóindulatát nem sikerült megnyernie, mert ezek meg jól tudták, milyen érzelmeket táplál irányukban.

Nagy Ferenc kizáratta a pártból legtehetségesebb munkatársát, Sulyok Dezsőt, aki ezután külön pártot alakított. A Kisgazdapárt hamarosan harci tereppé változott azok között, akik Nagy Ferencet támogatták abban a reményben, hogy ő majd megvédi őket a kommunistáktól, és azok között, akik felismerték, hogy a kommunistáké a jövő, és azzal akartak érdemeket szerezni, hogy segítettek a jobboldali erők szétzilálásában. Ezek az emberek nagy szolgálatokat tettek a Kommunista Pártnak, az idők során magas tisztségekbe kerültek. Maga Nagy Ferenc még egy ideig tovább folytatta egyensúlyozó művészetet kívánó játszmáját. Így a koalíció, amely érkezésemkor a politikai egyensúlyozás és ügyesség mesterművének tűnt, hamarosan szétesett.

Voltak, akik pártalakításra akartak rábeszélni, amit azonban a leghatározottabban elhárítottam magamtól. Elhatároztam, megőrzöm cselekvési szabadságomat, és nem avatkozom a pártpolitikába. A kormány legtehetségesebb tagjának Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettest tekintették. A sokéves magánzárka nagy hatással volt egyéniségére. A gyenge ember, ha börtönbe kerül, megtörik, és hozzászokik a szolgai magatartáshoz. Az erős viszont belső ellenállást fejleszt ki, és lázadóvá válik. Ez történt Rákosival is.

Rákosi ravasz, nyájas és diplomatikus, és időnként az egykori szerb miniszterre, Pasicsra emlékeztetett engem, mert ugyanolyan könnyedén tudott órákig csevegni, kikerülve a kényes kérdéseket. Ő ugyan nem viselt szakállt, mint Pasics, hogy abba rejthesse rókamosolyát, de ugyanúgy megvolt az a szokása, hogy a számára egyedül fontos kérdést hosszúra nyújtott beszédbe burkolta, el-

várva, hogy az ember maga bontsa ki a lényeget a fölösleges csomagolásból. Beszélgetés közben úgy tesz, mintha nem nagyon figyelne az emberre, pedig egyetlen szó vagy hangsúly nem kerüli el a figyelmét. Nehezen mozog, mert a horthysta rendőrség annak idején kegyetlenül megkínozta. Amikor letartóztatták, talpát cafatokká verték, évekig jóformán lábra sem tudott állni.

Rákosi számos nyelven folyékonyan beszél, ezeket a nyelveket részben a börtönben tanulta meg. Önerejéből szerezte műveltségét, bámulatos a memóriája, és ennek nagy hasznát veszi. Ha látogatóit el akarja képeszteni, nevek, dátumok, statisztikák, számok, tények és tréfás anekdoták lavináját zúdítja rájuk, ám a vele folytatott beszélgetés szinte sohasem kétoldalú. Nagy élvezettel fitogtatja külföldiek előtt, hogy többet tud saját hazájukról, mint ők maguk.

Jovális és atyáskodó modora annak idején népszerűvé tette a burzsoázia és még a nyugati diplomaták körében is. Mindig szolgálatkésznek tüntette fel magát, és nem hagyta el a humorérzéke sem. Elismertem érdemeit, de „közismert vonzóereje" sohasem hatott rám. Sima és nyájaskodó modora bizalmatlanná tett. Az embereket mintegy beskatulyázta előregyártott elgondolásainak galambdúcaiba, és ennek megfelelően kezelte őket. Így ellenségeit is lebecsülte, ami mindig végzetes hiba. A körülmények azonban kedveztek neki, és így nagy ravaszsággal mindmáig felszínen tudta tartani hajóját.

Sokkal jobban kijöttem Gerő Ernő közlekedésügyi miniszterrel. Nála mindig tudta az ember, hányadán áll vele. Gyorsan és tárgyilagosan intézte el a fontos problémákat, és felesleges locsogás nélkül, rövid idő alatt minden kollégájánál többet végzett. Tud figyelni beszélgető partnerére, és nem bocsátkozik elméleti fejtegetésekbe a dialektikus materializmusról olyanokkal, akik e tekintetben ugyanolyan képzettek, mint ő. Minisztériumában ő dolgozott a legtöbbet, reggel mindig elsőnek érkezett, és este vagy éjszaka utolsónak ment el. Ennek megfelelően

beosztottaitól is kifogástalan munkát kívánt. Ezek féltek tőle, de tisztelték is rendkívüli szervező tehetségéért és puritanizmusáért. Bár a kormányban látszólag csak másodrangú tisztséget töltött be, az volt a benyomásom, hogy a Kominformban a hierarchia magasabb fokán állt, mint Rákosi.

Figyelemre méltó egyéniség volt Vas Zoltán, a Gazdasági Főtanács vezetője is. Imponáló volt az a mód, ahogy sikeresen megindította az ország szétzilált gazdasági életét. Gerő vagy Rákosi személyes tekintélyét azonban meg sem tudta közelíteni.

Az ő előnyeik másokkal szemben nemcsak különleges ismereteikben és kiképzésükben rejlettek, hanem abban is, hogy élvezték a Vörös Hadsereg nem jelentéktelen támogatását.

A kommunisták hazai, az ellenállási mozgalomból kikerült gárdájához tartozott Rajk László, Kállai Gyula, Molnár Erik és sok társuk.

Rajk László a Kommunista Párt titkára volt, később pedig a legfelelősebb tisztséget, a belügyminiszterséget kapta meg. Ő szervezte újjá a rendőrséget. Soha nem élt a Szovjetunióban, és így kommunizmusa más színezetű, romantikusabb, idealisztikusabb volt, erősen hitt abban, hogy a kommunizmus erkölcsi és emberi vonatkozásainak döntő jelentőségük van. Hitt az emberekben, szerette őket, de ha a helyzet úgy kívánta, kemény és engesztelhetetlen is tudott lenni. Habozás és ellentmondás nélkül végrehajtotta feletteseinek utasításait, és szükség esetén a felelősséget is magára vette. Karcsú és nyúlánk volt, homloka magas, tekintete bátor és egyenes, kézszorítása becsületes. Kitűnő megjelenése valóságos reklám volt pártja számára. Született vezető volt, beosztottai szerették, tisztelték, és akár a pokolba is követték volna, de hiányzott belőle minden nagyravágyás és hiúság, inkább katona akart lenni, mint tábornok. A tettek embere volt, aki a végsőkig kitart az általa választott úton, és nem az a fajta intellektuel, aki eszméket, gondolatokat boncol.

Könnyű prédának bizonyult. Bizonyára nem képzelte volna, hogy elvtársai képesek lehetnek arra, amit később ellene elkövettek.

*

Magyarországon még folytak a harcok, amikor hozzákezdtek a földreform megvalósításához. A földreformot 1945. március 15-én hirdették ki, és azt maguk a parasztok hajtották végre. A törpebirtokosok és a mezőgazdasági munkások a falvakban létrehozták saját földigénylő bizottságaikat. Ezek munkáját a Földművelésügyi Minisztériumban működő bizottság irányította, Veres Péternek, a Nemzeti Parasztpárt elnökének vezetésével.

Varga Jenő, a kiváló magyar származású szovjet közgazdász rámutatott, hogy ez a sebtiben végrehajtott földreform káros volt a mezőgazdaság szempontjából. A nagybirtokok teljes felparcellázása sok új problémát okozott. A legsúlyosabbak egyike az volt, hogy az új földtulajdonosok számára mintegy 400 ezer házat vagy lakást kellett volna találni. Hiányzott a mezőgazdasági felszerelés is. Gyors ütemben kunyhókat építettek, a legelemibb egészségügyi berendezések nélkül. A barlanglakók, akiknek nyomoráról annyi könyvet írtak a múltban, most többnyire újgazdák lettek, de kénytelenek voltak továbbra is odúikban lakni. Az egykori mezőgazdasági munkások, bármennyire kizsákmányolták is őket a nagybirtokosok, annak idején legalább valami disznóólban alhattak, és munkát is találtak a nagybirtokon, és ezzel éppen annyit kerestek, hogy éhen ne haljanak. Most viszont az újgazdáknak nem volt tető a fejük fölött, és nem volt már földesúr sem, aki munkát vagy élelmet adhatott volna nekik. Ez az átmeneti állapot sokakat elégedetlenné tett, amit aztán ki is használt az egyház és annak hazai vezetője, Mindszenty hercegprímás. Ehhez képest a mi 1919-es földreformunk mérsékelt volt.

Igazi tragikomédiának éreztem, amikor az egykori földbirtokosok most azt mondogatták nekem, mennyire

sajnálják, hogy nem támogatták az én 1919-es földreformomat, mert ha azt annak idején elfogadják, most nem lennének teljesen kifosztottak. A kommunisták a parasztok ellenállásától tartva nem mertek kollektív gazdálkodást kezdeményezni, holott meggyőződésem szerint a helyesen végrehajtott kollektivizálás jelenti az egyedüli megoldást, és tulajdonképpen ez volt a kommunisták végső célja is.

*

Soha nem felejtem el azt a látogatást, amelyet Parádon és Kápolnán tettem, egykori birtokaimon, amelyeket huszonhét évvel azelőtt részben szétosztottam zselléreim között.

Kápolnán elmentünk arra a helyre, ahol 1919 februárjában elkezdtük a földosztást. Egy domb tetején kőből készült emlékmű állt, amelyet az 1849-es kápolnai győzelem emlékére emeltek. Katus és én ennek talapzatáról beszéltünk a parasztokhoz, akik a megye különböző részeiből gyűltek össze. Naptól és széltől cserzett, ráncos arcuk, lelógó fekete bajszuk ugyanolyan volt, mint 1919-ben, de ők már nem voltak ugyanazok. Szemükben nem láttam azt a csodára ámuló kifejezést, mint akkor, tekintetük keményebb, elevenebb, követelőbb volt. Micsoda szenvedéseken és gyötrelmeken mentünk át azóta! Tőlük elrabolták, amit akkor nekik adtam, és keservesen kellett bűnhődniük azért, hogy egy jobb életben mertek reménykedni. A nyomor évei következtek számukra, majd a háború és a német megszállás. A tűző napon, a kiszáradt sárga földön állva emlékeztek arra az esős februári földosztásra. Akkor nem tudtak igazán hinni benne, intuíciójuk jobban működött, mint az enyém. Tudták, hogy földesuraik legyőzhetetlenek, ha az ő bolond grófjuk a nép mellé állt is. Uraikat csak a Vörös Hadsereg ereje tudta legyőzni.

Ezúttal már valóságosnak érezték a dolgot, de amilyen a valóság gyakran lenni szokott, ez a siker is szörnyűsé-

gekkel és bánattal keveredett. A parasztok rendes szokása szerint gyanakvóak és elégedetlenek voltak, elvből panaszkodtak, mert úgy gondolták, ellenkező esetben vezetőik még túlságosan elégedettnek vélnék őket. A parasztok számára a panaszkodás az önvédelem egyik fajtája, az irigykedés elhárítása, mert nincs veszedelmesebb annál, mint ha irigylik az embert.

Fő témájuk természetesen a földosztás körül elkövetett igazságtalanságok kérdése volt, mert szerintük egyesek többet kaptak, mások kevesebbet annál, amennyi megillette őket. Akadtak olyan fasiszták, akik beléptek a Kommunista Pártba, és ennek révén elérték, hogy földet kapjanak. A derék hevesi parasztok azt képzelték, én most majd minden igazságtalanságot orvosolni tudok.

Sokáig hallgattuk panaszaikat, majd Katust még be is hívták az egyik kis házba, ahol valóságos processzióban nők és férfiak járultak elébe kéréseikkel, sérelmeikkel.

A gyűlés után lovaskocsikon folytattuk utunkat Parád felé. A hivatalos kiküldöttek és az újságírók visszatértek Budapestre, így végre magunk maradtunk, csak legközelebbi barátaink kísértek bennünket tovább. A kormány nem nagyon törődött e látogatásunkkal, az újságok jóformán meg se említették, és fotóriportereket sem küldtek velünk. Igazi hazatérés volt ez, spontán és természetes, és így kedvesebb is számomra. Pedig nem ahhoz hasonlított, amikor a forradalmi vezető visszatér hosszú száműzetéséből, hanem inkább ahhoz, mikor a földesúr megtér kastélyába. Minden falu, amelyen áthaladtunk, külön bandériumot adott mellénk, erre a célra gondosan kiválogatott lovakkal. A lovasok kibontott zászlókkal ügettek mellettünk. Valamennyien népviseletbe voltak öltözve: hófehér gyolcsgatyát, virágokkal hímzett mellényt, árvalányos fekete kerek kalapot viseltek, utánuk, mint valami színes kígyó, piros-fehér-zöld szalag úszott a levegőben.

Minden falu határában új lovas kíséret szegődött mellénk, az előző pedig visszatért kiindulópontjára. Az egyik

csoportban feltűnt nekünk egy tizennégy év körüli fiatal lány. Ez már forradalmi újításnak számított, az én időmben ilyesmi – bandériumban lovagló lány – elképzelhetetlen lett volna.

Kocsink minden falu főterén megállt, és ott megterített asztalokon kenyérrel, borral és süteménnyel kínáltak bennünket. Felmásztunk egy asztal tetejére, onnan válaszoltunk az üdvözlésekre. Az egyik faluban egy paraszt elmondta, tizenöt évvel korábban jelen volt, amikor Chicagóban beszédet tartottam, és arra is emlékezett, hogy akkor azt mondtam: „tizenöt év múlva senki sem fog irigyelni egy magyar földbirtokost."

Azt is elmesélte, hogy a horthysta kormányzat minden erejével megpróbálta őket ellenem fordítani, és hozzátette: „De mi nem hittünk nekik. Minél több rosszat mondtak, mi annál jobban bíztunk önben, mert tudtuk, a mi oldalunkon áll."

Estefelé, amikor már megrészegültek a sok bortól és beszédtől, táncolni és énekelni kezdtek. A könnyű, de tüzes mátrai bor természetesen mindinkább kisiklatta az éneket az eredeti dallamból. Késő estig folyt a mulatozás, kurjongatás, még Katusnak is végkimerülésig kellett csárdást táncolnia. Nem tudom elfelejteni hű titkárom és barátom, a költő Havas Endre csillogó szemét és könnyáztatta boldog arcát, amint elkezdte, majd a többiekkel együtt harsogta a parasztok által száműzetésem idején költött dal refrénjét: „Éhezünk és fázunk itt, hozzuk vissza Károlit."

Ez után az emlékezetes nap után az éjszakát a birtok főintézőjének házában töltöttük, sasvári kastélyom mellett. Sasvárban nem volt semmi várszerű, még kevésbé sasszerű. Előbb a német, majd a szovjet hadsereg istállónak használta, részben le is rombolták. Hamarosan igazi rom lett belőle, és valami olyan méltóság áradt el rajta, aminek fénykorában nyoma sem volt.

Másnap aztán átmentünk Parádra. Miután 1923-ban bírói ítélettel elkobozták tőlem, divatos fürdőhellyé

alakították át, amire gyógyvizei alkalmassá is tették. A főépületet, ahol házasságunk első éveit töltöttük, igen kedvezményes áron a horthysta kormány tagjainak tartották fenn.

Itt is mellém szegődtek a kísértetek és az esküvőnk utáni első éjszaka emlékei, azé az éjszakáé, amikor zuhogó esőben gyalog keltünk át a hegyeken. Így kezdődött közös kalandos életünk.

A nagy hálószoba keskeny erkélyéről lenéztünk a völgybe és a szemközti hegyoldalra, ahol ifjú koromban tölgyfákat ültettem. A fák azóta megnőttek, és beborították a lejtőt. Milyen gyakran eszembe jutottak száműzetésem éveiben, hányszor tűnődtem, vajon milyen nagyok lehetnek már, vagy kivágták-e őket, és viszontlátom-e ezeket a fákat valaha is az életben?

Lementünk az alacsony mennyezetű biliárdterembe, ahol a vadászatok után barátaink mindig összegyűltek, hogy tokaji bor mellett eldicsekedjenek sportteljesítményeikkel. Ezek a beszélgetések mindig idegesítettek. Visszaemlékeztem a kis Bólira, ahogyan gróf Teleki Pált, a később oly szerencsétlen véget ért miniszterelnököt neveztük egymás között, aki éveken át rendszeresen vendégeskedett nálunk. Vajon gondolt-e erre, amikor aztán távollétemben járogatott Parádra?

Ennek a kastélynak a szobáiban is katonákat szállásoltak be a háború alatt. Az emberek vadállatokká válnak, amint egyenruhát öltenek. Parád erdőkkel van körülvéve, ők mégis a bútorokkal fűtöttek és felszedték a parkettát is. A falakról letépték a tapétát, és ott maradtak az alája ragasztott húsz évvel azelőtti újságok. Mindenfelől a horthysta rezsim vezető embereinek cikkei és beszédei meredtek ránk, köztük olyanoké is, akik most azt állították, világéletükben baloldaliak voltak.

Találkozásom Paráddal valahogy azokra a kínos esetekre emlékeztetett, amikor egykori szerelmesek találkoznak sok év után. Vágyaink egykori tárgya kövér és nehézkes lett, bőre megcsúnyult, és későbbi szeretői is

rajta hagyták a nyomukat. Amit láttam, az Parád volt, de ugyanakkor mégsem volt Parád. Hallgatagok lettünk, különváltunk útitársainktól. Szerettünk volna valamit felfedezni a régi időkből, de itt már csak a levegő és az időjárás volt ugyanaz.

A kastélyt most formailag visszaadták, mi azonban tudtuk, hogy soha többé nem jövünk ide lakni. Siettünk vissza Budapestre.

Budapestet fokozatosan újra felfedeztem, újra ismerkedtem régen elfeledett utcáival és sugárútjaival, a Duna lenyűgöző nagyságával, a rakpartokkal, ahol még most is csinos nők sétáltak és csevegtek a napsütésben, és világos vászonruhás férfiak nyúltak el a támlásszékeken.

Bármi történt is velük és az országgal, ezek az emberek, úgy látszik, sohasem adják fel könnyedségüket, hedonista életmódjukat. Most valósággal meglepett az ország keleties jellege. Az uszodákban a nap minden szakában sok nő és férfi volt, mindig sokan sütkéreztek a Gellérthegy lejtőjén, sétálgattak föl és alá a korzón, vagy üldögéltek tejszínhabos kávé vagy csokoládé mellett, gondtalanul traccsolva a kávéházakban. A nők igen jól festettek, sőt elegánsak voltak azokban a ruhákban, amelyeket függönyből vagy ágyhuzatból otthon maguk készítettek.

Igazi boldogság volt sétálgatni a Váci utcán, a Kossuth Lajos utcán és a Vörösmarty téren, nézegetni a kirakatokat, amelyek most is tele voltak vonzó áruval, ebédelni a kertvendéglőkben, szőlőlugas alatt, ahol a hajlongó pincérek megismertek és üdvözöltek. Cigányzenészek játszották az ismerős dallamokat: repertoárjuk fél évszázad alatt semmit sem változott, olyan elpusztíthatatlannak bizonyult, mint maga az öreg folyó. Azelőtt mindig zavart a cigányzene szentimentális monotóniája, de most még ez irányban is lágyabb, engedékenyebb lettem. Vagy csak a hallásom lett rosszabb?

Egy este meghívást kaptunk a Nemzeti Színház ünnepi III. Richárd-előadására. Mivel Tildy nem volt jelen, az igazgatóság az elnöki páholyba ültetett bennünket. Ahogy

beléptünk, a nézőtéren mindenki talpra ugrott, és szívből jövő, spontán ünneplésben részesültünk. A dolog azért volt meglepő, mert a közönség szinte kizárólag polgári elemekből állt, akiktől nem vártam volna ilyen lelkes fogadtatást.

Életem alkonyán ismét rátaláltam Budapestre, ifjúságom és első szerelmeim, a gondtalan évek és az érzelmi bánatok, az idealista álmodozások és a keserű csalódások e gyűlölt és mégis annyira szeretett, oly sokáig nélkülözött városára.

2.

Életünk a népi demokráciában

Nagy Ferenc miniszterelnök felkért, hogy a párizsi béketárgyalásokon vállaljam el a kormány nem hivatalos képviselőjének és tanácsadójának szerepét.

A magyar delegáció vezetője Gyöngyösi János külügyminiszter volt, jó külsejű, fehér hajú, félénk és óvatos ember, aki nem szerepelt nagyon sikeresen a Palais Bourbonban. Franciául nem tudott, beszédét alig érthetően olvasta fel. Ez lett volna még azonban a legkisebb baj, ha egyébként tudomására tudta volna hozni a világnak, hogy Magyarország valóban megváltozott, vagy legalábbis az átalakulás útján halad.

Gyöngyösi azonban ehelyett azokat a területeket követelte, amelyeket Magyarország a Führertől kapott vissza jutalmul. Ez csak olaj volt a tűzre, és az országnak Nyugaton rossz sajtója lett. A külügyminiszter beszéde a magyar nacionalistáknak szólt. Jan Masaryk nem alaptalanul válaszolhatta erre, hogy ezt a beszédet gróf Bethlen István is elmondhatta volna.

A dolgok menetétől lehangoltan gyakran meglátogattam Jan Masarykot a rue Matignonban. Kértem, vesse latba befolyását a szlovákok által törvényen kívül helyezett 500 ezer magyar érdekében. Masaryk maga is fel volt háborodva. Csak nem képzeli, hogy egyetértek az ilyen embertelen intézkedésekkel – mondta, kedvenc testhelyzetében, törökülésben ülve.

Ő viszont Gyöngyösi beszéde miatt tett nekem szemrehányást. „Önnek kellett volna képviselnie Magyarországot. Ez meggyőzött volna bennünket arról, hogy Magyarország történetében valóban új lap kezdődött. Gyöngyösinek ez után a beszéd után távoznia kell."

*

1946 őszén búcsút mondtunk a Nyugatnak, Angliának, különös gyengédséggel búcsúzva el Church Row-i kis házunktól, ahol a háború izgalmas éveit töltöttük. Másodszor is visszatértünk Budapestre.

A Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek nagyszabású ünnepséget rendeztek az 1918-as októberi forradalom évfordulóján. Én lettem volna a gyűlés fő szónoka, de repülőgépem a rossz időjárás miatt kényszerleszállást végzett Münchenben, és így nem tudtam idejében hazaérni. Katus már otthon volt, ő beszélt helyettem a Parlament előtti téren összegyűlt tömeghez.

Távollétünk alatt az itthoni helyzet sokat javult. A kommunisták bámulatra méltó erőfeszítéseket tettek a pusztítások, rombolások helyreállítása érdekében. A pénzt stabilizálták, a hidakat újjáépítették, a romokat eltakarították, a gyárakat megindították. Dinamizmusuk magával ragadta az apatikus hangulatú lakosságot, és még azok is kénytelenek voltak elismerni érdemeiket, akik egyébként ellenségesen álltak velük szemben, vagy semleges álláspontra helyezkedtek. Senki sem tagadta a kommunisták hozzáértését, energiáját, sőt még azt sem, hogy jó diplomáciai érzékről, sőt türelemről is tanúságot tesznek. Féltek tőlük, de elismerték és bámulták őket. A polgári pártok nem tudtak komoly vetélytársukká felnőni, hiszen nem volt határozott programjuk, és nem voltak vezető egyéniségeik sem.

Magyarországot a hosszú időn át fennálló diktatórikus rendszerek mélyen és módszeresen demoralizálták, és senki sem várhatta, hogy ilyen rövid idő alatt talpra áll. Ha a korrupció beveszi magát egy nemzet érrendszerébe,

nehéz onnan kiirtani. Minden rendszer rátette a kezét az előző rezsim támogatóinak és híveinek tulajdonára, helyesebben azokéra, akik nem fordítottak elég gyorsan a köpönyegükön.

A Horthy-rendszer utolsó éveiben a zsidók tulajdonát a megbízható fasiszták kapták. Így „a tulajdon szentsége" megszűnt létezni, és az emberek már csodálkozni vagy méltatlankodni is elfelejtettek. Oly sok éven át tombolt a törvénytelenség, hogy már nem is váltott ki felháborodott reakciót. Jaj annak a társadalomnak, amelynek tagjai elvesztették azt a képességüket, hogy felháborodjanak az igazságtalanságon.

Találtunk egy kedvünkre való villát a Rózsadombon, ahonnan le lehetett látni a városra és a Duna ezüst csíkjára. A ház Rassay Károly fivéréé volt, tőle béreltük. Magánemberként laktam ott. A kormány tagjai és más vezető emberek meglátogattak visszavonultságomban, az ő révükön mindig tudomást szereztem az eseményekről.*

A Gazdasági Főtanács tervet dolgozott ki vagyonom visszaszolgáltatására. Képtelen vállalkozás volt ez, hiszen azáltal, hogy a Parlament érvénytelenné nyilvánította a birtokaimat kisajátító ítéletet, jogilag nemcsak magukat a birtokokat, hanem azok huszonhárom évi jövedelmét is vissza kellett volna kapnom. Ehhez azonban az egész magyar költségvetés sem lett volna elegendő, és ilyen kívánság természetesen álmomban sem jutott eszembe. Az akkori rendszer még polgári jellegű volt, és noha szántóföldjeim a földreform hatálya alá estek, tulajdonomban maradt néhány erdő, bérház, a parádi fürdőhely, az Egyetem utcai palota és az aktív antifasisztákat megillető 300 holdnyi birtok.

Mivel üzleti ügyekhez soha nem értettem, megbíztam valakit, tárgyaljon nevemben a Gazdasági Főtanáccsal. Végül az állam velem szembeni tartozásának két százalékát kaptam meg államkötvények és állami üzemek részvényeinek formájában, amelyekből csakis a kamatokat

vehettem fel. Az Egyetem utcai palota a város tulajdonában maradt, néhány szobáját azonban nekünk tartották fenn.

*

Egy nap kimentem gyermekkorom színhelyére, Fótra, ahol akkor még élt a nagynéném, Apponyi Fanny, anyám öccsének, Károlyi Lászlónak az özvegye.

Viszontláttam a nagy, világossárga házat, oszlopos homlokzatával, amint szinte elhagyottan állt a gondozatlan nagy park közepén. A széles pázsit és a virágágyak vadvirágokkal teleszórt mezővé változtak. A kastély egy részét gyermekotthonná alakították át, a teraszokon fekete szemű fiúk és lányok játszottak. Görög gyerekek voltak, a polgárháború harcosainak árvái, akiket a magyar köztársaság vett védőszárnyai alá.

Fanny számára két szobát hagytak meg, mivel példás „úrnő" volt, és a falusiak nem felejtették el, amit a múltban tett értük. Jó szervezőkészséggel rendelkezett, kórházakat, nevelőotthonokat, óvodákat létesített, és Zebegényben, Magyarország egyik legszebb pontján mintafalut is kialakított. Ez a Potemkin-falu alaposan megtévesztette a külföldi látogatókat, akik azt hitték, hogy a magyar paraszt élete ilyen idilli környezetben, fehér falú, zsindelytetős, vidám gerániumokkal befuttatott házakban zajlik. A turistákat csinos, mezítlábas, festői népviseletbe öltözött úrilányok fogadták, akik virágneveket viseltek, és meglepetést okoztak angol nyelvtudásukkal. Ilyen fogadó lány volt többek között Fanny egyik unokahúga, Apponyi Geraldine is, aki később Albánia királynéja lett.

Fanny most a kastély egyik fürdőszobájában lakott, amely tele volt zsúfolva bútorokkal, mindenféle limlommal, régi metszetekkel és XV. századi miniatúrákkal. A fürdőkád kéziratokkal és könyvekkel volt megrakva. A helyiséget azért választotta, mert a benne levő vaskályhát könnyen lehetett fűteni. Itt ült, és szorgalmasan

gépelte dédapánk, Károlyi István, „a templomépítő" életrajzát. Teljesen belemerült ebbe a munkába, semmi mással nem törődött, csak azt kívánta, hagyják békében ott a fürdőszobában. Nem panaszkodott, nem volt benne semmi keserűség, még a görög gyerekek lármája sem zavarta.

Jól tudtam, annak idején legdühödtebb ellenségeimmel szövetkezett, hogy Horthy kormányzó és családja a legközelebbi barátai közé tartoztak, de most mindez már elmerült a múltban.

Ifjúkorában Párizsban élt, a Quai d'Orsay-n levő Károlyi palotában, és városszerte ismert volt szépségéről és eleganciájáról. Ebből nem sok maradt, kivéve a haját, amely megőrizte aranyos fényét, s amelyre változatlanul büszke volt.

Ott ültünk a teraszon, a széles fasor felé fordulva, ahonnan a távolban a várost is látni lehetett. Talán csak a kert közepén álló öreg hársfa nem változott. Meleg nyári este volt, jellegzetes magyar alkony, amikor az ember úgy érzi, mintha megállt volna a világ lélegzése. A föld fölött fehér pára lebegett mozdulatlanul. Még a tücskök ciripelése is elhallgatott. Azután lassanként, egyre erősödve, elkezdődött a békák harsány és monoton beszélgetése.

A múlt iránti nosztalgia ezt a múltat ragyogó édenkertté varázsolja, ahol nincsenek árnyékok, és amelyre, mint valami elvarázsolt világra, rózsaszínű fátylon át tekintünk.

*

1947 nyarán látogatást tettem Tito marsallnál, aki akkor Zágráb mellett, vidéken tartózkodott. Ő volt akkoriban Kelet-Európa legnépszerűbb államférfia, és Jugoszlávia mintaállamnak számított a többi népi demokrácia számára. Ezért lett Belgrád a Kominform székhelye.

Jugoszlávia sajátos helyzetet élvezett, mert nem a Vörös Hadsereg, hanem saját népének heroikus küzdelme

szabadította fel. Az államhatalmi szervek az illegális falusi sejtekből nőttek ki, amelyek a felszabadulás után is folytatták működésüket, és ebből alakult ki az új rendszer. Gyökerei tehát valóban népiek voltak.

Tito ősszel Budapestre is ellátogatott, és itt pompás fogadtatásban részesült.

A marsall még a vártnál is nagyobb és erősebb benyomást tett rám. Eleinte kissé tartózkodó volt, és csak később kezdett felmelegedni. Keveset beszélt, és figyelemmel hallgatta, amit mondtak neki. Meglepett, milyen tárgyilagossággal beszél ellenfeleiről, Mihajlovicsról és másokról, és hogy mennyire tájékozott. Magyarországgal szemben semmiféle keserűség vagy szemrehányás nem volt benne, sovinizmusnak jelét sem láttam nála.

Meggyőződésem volt, hogy országaink együttműködése nemcsak lehetséges, hanem a legnagyobb mértékben szükséges is. Később bebizonyosodott, milyen pontosan látta, hogy minden ország más-más problémákkal küzd, és ezeket a maga sajátos módján kell megoldania.

Amikor elbúcsúztam Titótól, úgy éreztem, Jugoszláviának szerencséje van, hogy ilyen ember a vezetője.

*

Hiába jött el a megfelelő pillanat, hogy végre megteremtsük a kelet-európai államok konföderációját, a terv elbukott . . .

Pedig amikor a Magyar Kommunista Párt 1946-os kongresszusán Rákosi és Gerő felvetette a konföderáció eszméjét, még mindig reménykedtem, hogy valami történni fog.

A szociáldemokratákhoz fűződő kapcsolatok még normálisak voltak, a munkásosztály egysége szilárdnak látszott, a baloldal támadásai a Kisgazdapárt jobbszárnya ellen irányultak, ahol az új rendszer ellenségei kerestek menedéket.

A Gellért Szálló ablakából egyszer végignéztem Mindszenty bíboros érkezését, aki misézni jött a Gellérthegybe

vájt sziklakápolnába. Az esemény kevéssé hasonlított vallási szertartáshoz. A hegyoldalon több ezer ember gyűlt össze, hangszórók közvetítették a hercegprímás szavait, amelyeket minduntalan taps és éljenzés szakított félbe. Politikai tüntetés volt ez, igen hasonló egy választási gyűléshez. Az új rendszer minden ellensége részt vett ezen a tüntetésen, amely az egyetlen biztonságos módja volt gyűlöletük kinyilvánításának.

A kormány meglepő türelmet tanúsított. Nem zaklatta a hercegprímást, noha ez veszélyes és igen kártékony támadásokat intézett a kormány ellen hírhedt pásztorleveleivel, amelyekben arra szólította fel a papságot, hogy mindenütt prédikáljanak a földreform ellen. Biztonságban érezte magát, mert népszerűvé tette egykori németellenes állásfoglalása, és meggyőződése volt, ha csak a haja szála is görbül, az ország felkelésben tör ki a kormány ellen.

1947 elején felszólítottak, vállaljam el a magyar delegáció elnöki tisztét az Interparlamentáris Unió Kairóban rendezendő konferenciáján. Azzal a feltétellel fogadtam el ezt a megbízást, ha csoportunkban valamennyi parlamenti párt képviseltetheti magát. Kellemetlen vitám volt Rákosival, aki ellenezte, hogy Sulyok Dezső, a Szabadságpárt vezetője is velünk jöjjön. Ugyanolyan jól tudtam, mint Rákosi, Sulyok nem híve a rendszernek, de úgy gondoltam, részvétele erősítené küldöttségünket. Én győztem. Sulyok azonban visszavonta jelöltetését.

Számunkra a konferencia jelentőségét az adta, hogy Magyarország a háború óta itt léphetett először kapcsolatba más országok demokratikus parlamentjeivel. A találkozó legkiemelkedőbb alakja Lord Stansgate, a konferencia elnöke volt, akinek tapintata, a nemzetközi ügyekben való jártassága és európai kultúrája általános elismerést és csodálatot váltott ki. Fél tucat nyelven beszélt kifogástalan kiejtéssel. Társaságában egyetlen pillanat sem volt unalmas.

Ott volt még a konferencián Carton de Wiart gróf,

volt belga miniszterelnök, és e kitűnő ember érdekes felesége, Boissier, a genfi patrícius, akiben egyesült a svájci patríciuscsaládokra jellemző kulturális kifinomultság és tökéletes ízlés.

Nyugat és Kelet eme első találkozása simán és harmonikusan zajlott le. Lord Stansgate és én azt reméltük, hogy a Szovjetuniót is rábírhatjuk az Interparlamentáris Unióhoz való csatlakozásra, ami jelentősen növelte volna e nemzetközi szervezet súlyát. A következő konferenciát Rómában tartottuk, ahol végre alkalmam volt meglátogatni Nittit, régi barátomat az emigráció idejéből, aki, mint ezt a maga optimista módján mindig jósolgatta, csakugyan megérte Mussolini bukását, és visszatérhetett hazájába. Az már mit sem számított, hogy ő tíz évvel korábbra jósolta ezt a hazatérést. Most egy bérház szerény lakásában lakott egyedül, egyik unokája gondoskodott róla. Elvesztette imádott feleségét, két fiát és leányát. Nagyon idős volt már, de még mindig megőrizte régi humorát, éles eszét és gyilkos iróniáját. Akárcsak Párizsban, most is hajthatatlannak mutatkozott. Jól látta, Olaszországból még nem sikerült teljesen kiirtani a fasizmust; de Nennivel és a baloldallal sem rokonszenvezett. Magányos embernek látszott. 1952-ben halt meg.

Amikor Görögországban elkezdődött a polgárháború, és a Marshall-terv formájában amerikai segélyt kínáltak fel Európának, a Szovjetunió veszélyeztetve látta európai pozícióit. Csehszlovákiát és Lengyelországot kísértésbe hozta a Marshall-segély, mire Sztálin kereken megmondta Masaryknak, hogy a Marshall-terv célja a Szovjetunió elszigetelése. Sztálin meg volt győződve arról, hogy a Nyugat előbb vagy utóbb megtámadja Oroszországot, és hogy a Marshall-terv semmi egyéb, mint az első lépés ennek stratégiai előkészítésében.

Minél több szó esett a Nyugat-európai Unióról, az Atlanti Szerződésről és a német újrafelfegyverzésről, annál áthatolhatatlanabbá vált a „vasfüggöny". Teljesen egyetértettem a kommunistákkal abban, hogy Magyarország-

nak meg kell őriznie függetlenségét az amerikai tőkétől és az Egyesült Államok gazdasági gyámságától. . . .

Magyarországon a Kisgazdapárt túlsúlya és a Nyugattal folytatott flörtje okvetlenül felkeltette a jogos gyanakvást. Amikor tehát az 1947-es választásokon a Kisgazdapárt a szavazatoknak csupán 14 százalékát tudta megszerezni, abban a reményben támogattam a kormányt, hogy a pártok új erőviszonyai talán előmozdíthatják a dunai konföderáció ügyét is. De Rákosi csak játszott a konföderáció eszméjével, és ezzel engem is megtévesztett.

A Kisgazdapártot térdre akarták kényszeríteni, és kapóra jött, hogy titkárát, Kovács Bélát összeesküvés vádjával letartóztatták. A magam részéről soha nem kételkedtem abban, hogy a Kisgazdapárt valóban szeretett volna a meglevőnél több hatalomhoz jutni, de a leleplezett összeesküvés méreteit a hatóságok alighanem eltúlozták. Komolyabb ügy volt ennél az a katonai összeesküvés, amelyet néhány régi rendszerbeli tábornok szőtt a kormány ellen.

Nagy Ferenc Svájcban töltötte szabadságát, amikor üzenetet kapott saját kormányától, amely azt tanácsolta neki, hogy mondjon le, és maradjon odakint, mert visszatérése esetén felelősségre vonják munkatársainak az összeesküvésben való részvétele miatt. A kormány még egy nagy amerikai Fordot is kiküldött utána, és kiengedte a miniszterelnök kisfiát.

A kormány jól ismerte nézeteimet, és meg akarta őrizni hűségemet, ezért aztán továbbra is olyan reményekkel áltatott, hogy a konföderáció lehetősége még mindig fennáll. Felajánlották a prágai követséget, arra számítva, hogy ezt a jelentéktelen tisztséget el fogom utasítani. Nagyon meglepődtek, amikor örömmel elfogadtam. El is utaztam Prágába, hogy találkozzam Benešsel és Masarykkal, akik örültek kinevezésemnek, a kormány azonban az utolsó pillanatban megváltoztatta elhatározását, és arra kért, hogy a prágai helyett inkább a párizsi követséget vállaljam el. Ez először elkedvetlenített, de némi meg-

fontolás után mégis vállaltam a megbízást. Okom erre az volt, hogy miután a prágai kinevezés lehetetlenné vált, céljaim megvalósulását már csakis Párizson át mozdíthattam elő.

Ekkor már elkezdődött a hidegháború, és otthon akkoriban nem hittek többé a nyugati diplomáciai képviselet fontosságában. De ez csak egy okkal több volt arra, hogy pontos és előítéletektől mentes információkat igyekezzem szerezni és továbbítani.

Úgy éreztem, hogy Nyugaton működve valóban hasznos munkát végezhetek, már csak azért is, mert sokáig éltem Franciaországban, és így jól ismerem az ország politikáját és pszichológiáját. Elhatároztam, hogy az igazat és csakis az igazat fogom közölni, akár tetszik ez otthon, akár nem. Talán az egyetlen voltam, aki megengedhette magának ezt a fényűzést, hiszen független voltam, és a kormány kénytelen volt ezt tudomásul venni.

Végül távol akartam tartani magam a belpolitikától.

3.

A párizsi magyar követségen (1947–1949)

Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása után az én követi kinevezésemet a franciák általános meglepetésre három hónapig nem vették tudomásul. Különösen kínos volt ez a budapesti francia követ, M. Gauquier számára. Ezzel a tehetséges emberrel, aki kitűnően ismerte a kelet-európai országokat, és különösen Szovjet-Oroszországot, a legnagyobb öröm volt együttműködni. Később megtudtam, hogy a halogatás Léon Blumnak volt köszönhető, aki igen rossz néven vette a magyar szociáldemokratákkal való bánásmódot. Blumot, noha politikájával nem mindig értettem egyet, mindaddig barátomnak tekintettem, ezért meglepett, hogy kinevezésemmel szemben éppen ő tanúsít ellenállást. (Emlékszem, milyen szeretettel ölelt át 1944-ben Londonban, amikor a náci koncentrációs táborból való kiszabadulása után először találkoztunk. De azok még a „boldog háborús évek" voltak.)

Mielőtt elutaztam volna Párizsba, Gyöngyösi külügyminiszter, Rákosi és Gerő elfogadták azt az indítványomat, hogy indítsunk Zürichben folyóiratot a konföderáció eszméjének a Nyugaton való elterjesztésére. Ezek után teljes joggal hihettem, hogy Moszkva sem utasítja el ezt a koncepciót, és ez a tudat reményekkel töltött el párizsi missziómat illetően.

Ottlétem első két évében, 1947–48-ban, noha a hidegháború már elkezdődött, a két szemben álló tábor dip-

lomatái még kölcsönösen érintkeztek, meg-meglátogatták egymást, a diplomáciai élet még kellemes és civilizált mederben folyt.

Az első év legnagyobb diplomáciai eseménye az a búcsúfogadás volt, amelyet a távozó brit nagykövet, Viscount Norwich és felesége, Lady Diana adtak a brit követség pompás épületében. Jelen volt Winston Churchill is, aki éppen átutazott Párizson.

Ezután még egy magánjellegű búcsúlátogatást is tettem a nagykövetnél. Ez az utolsó beszélgetésünk igen kellemes és barátságos volt, alighanem azért, mert mindketten úgy láttuk, hogy a német veszély még egyáltalán nem múlt el. Mivel a nagykövet már távozóban volt, nem csinált titkot abból, hogy a német kérdésben nem ért egyet a hivatalos brit állásponttal.

*

Merőben más volt a hangneme az amerikai nagykövettel folytatott beszélgetésemnek. Itt szinte nem is került sor a szokásos diplomáciai udvariaskodásra, és Mr. Caffery meglepetésemre nyers formában kijelentette, hogy az Egyesült Államok igen rövid időn belül felkészül a háborúra, „és azt meg is indítja, ha Oroszország nem tér észhez". Természetesen jól tudtam, hogy a nagykövet a „kemény bánásmód" divatos elvéhez tartja magát, így nem vettem nagyon komolyan szavait. Az amerikai diplomaták általában nem törődtek a diplomáciai etikett szabályaival és hagyományaival, és soha nem viszonozták a „vasfüggöny" másik oldalán levő országok diplomatáinak udvariassági látogatásait. Hiányzott náluk az évszázados gyakorlat a diplomáciai érintkezésben, és feleslegesnek érezték, hogy régi korok efféle értelmetlen csökevényeire fecséreljék az időt.

Kollégáim gyakran mondogatták, hogy Franciaországban sikeres diplomatának lenni igen költséges dolog. A követnek ott jókora úgynevezett magánkasszával kell rendelkeznie, szigorúan bizalmas célokra. Eleinte na-

gyon meglepett és zavart, hogy mindennek megvolt a maga ára, és hogy a sajtó is csak megfelelő juttatás ellenében volt hajlandó említést tenni hazám politikai eseményeiről vagy művészi teljesítményeiről. Néha persze egy üveg tokaji, likőr, barackpálinka vagy egy szép libamáj is megtette a magáét. Gyorsan ki kellett ábrándulnom abból az illúzióból, hogy valamely ügy önmagában is érdeklődést kelthet.

Egy alkalommal felkeltettük magunk iránt a British Council gyanakvását. Katus felkérte ugyanis Louis MacNeice-t, hogy a magyar követségen rendezendő irodalmi esten adjon elő költeményeiből, és lépjen fel vele együtt vonzó felesége is, aki gitározott és énekelt. A magyar követség munkatársai különösebben nem lelkesedtek, ám az est sikeres volt, és még ők is kénytelenek voltak elismerni, hogy a művészet a nemzetközi megértés legjobb előmozdítója. Megtudtam azonban, hogy a British Council politikai jelentőséget tulajdonított az ügynek, és rossz néven vette az est megrendezését. Eszükbe sem jutott az a túl egyszerűnek látszó valódi ok, hogy Katus szereti a költészetet.

A kelet-európai konföderáció ügyének előmozdítása érdekében javasoltam, az érdekelt országok képviselői egyszer egy héten rendezzenek összejövetelt feleségeik és lányaik társaságában, ahol eszmét cserélhetnek, és megismerhetik egymást. Bogomolov szovjet nagykövet is egyetértett ezzel a javaslattal, és így elkezdtük a „csütörtökök" megrendezését, minden héten más-más követségen.

A lengyel nagykövet, a jóképű fiatal Putrement, képzett marxista és világos fejű, tehetséges ember volt, eredetileg író és újságíró s kitűnő futballista. Követségeink személyzetei között mérkőzéseket rendeztünk, de amikor a lengyel nagykövet is pályára lépett, a mi csapatunknak semmi esélye nem maradt a győzelemre. Én magam, attól tartok, nem lettem volna erőssége a csapatnak. Putrementnek szinte állandóan komoly nehézségei voltak a

francia hatóságokkal. Elmondta, hogy diplomáciai futárát, aki nő volt, a franciák egyszer letartóztatták, mivel nem volt hajlandó átadni nekik a futárpostát. A lengyel nagykövetségnek állandóan támadástól kellett tartania, így Putrement az egész személyzetet állig felfegyverezte, ami elég szokatlan volt akkoriban, a békebeli Párizs kellős közepén. Még csinos felesége is, aki úgy festett, mint egy udvarhölgy Marie Antoinette udvarában, gyakorolta magát a fegyverhasználatban.

Marko Ristić jugoszláv nagykövet, a szürrealista költő, aki a háború előtti időkből jól ismerte Franciaországot és a francia irodalmi köröket, nemes és finom entellektüel, idealista kommunista és valóban elbűvölő egyéniség volt. A Trocadero melletti követségen rendezett fogadásai egyszerűek, közvetlenek voltak, a jugoszlávokra oly jellemző egyenesség és melegszívűség nyomta rájuk a bélyegét. A költő-nagykövet, okos és vonzó feleségével együtt, a követség díszes épületét a legkülönbözőbb, legellentétesebb elemek találkozóhelyévé tette, ahol mindenki rögtön otthon érezte magát. Tito marsall nem is választhatott volna hazája számára alkalmasabb képviselőket, mint ezt a fiatal, rokonszenves házaspárt.

A csehszlovák nagykövet, Hofmeister, ugyancsak kiváló művész és író volt. A népi demokráciák igazán kitűntek Párizsban intellektuális diplomatáikkal.

Kormányom felkért, vegyem át a belgiumi és luxemburgi külképviseletet is, így megbízóleveleimmel sorra kellett látogatnom ezeket az országokat. Köztársaságunknak kevés diplomatája volt, ezért egy-egy személynek több posztot is be kellett töltenie.

1948 februárjában Prágában meglátogattam Benešt, Masarykot és Ripkát, hogy megpróbáljak valamilyen megállapodásra jutni velük a szlovákiai magyar kisebbség ügyében. Benešt nem sokkal korábban szélütés érte, így nem volt tárgyalóképes állapotban. Minden reményemet Masarykba vetettem. Nem sejtettem, hogy már csak két hétig fog élni. Karját felkötve hordta, valami seb

volt a tenyerén, amit már kétszer megoperáltak, és láthatóan fájdalmai voltak. Az orvosok megnyugtatták, hogy nincs rákja. „A legrosszabb az – mondta sóhajtva –, hogy nem tudok zongorázni, és valószínűleg nem is fogok már tudni."

Beszélgetésünket Clementis kéretlenül többször is félbeszakította. Masarykot szemmel láthatóan idegesítette Clementis jelenléte, az volt a benyomásom, hogy fél tőle. Gondterhelten nézett rá, amikor belépett a szobába, és szokásától eltérően hivatalos udvariassággal beszélt vele. Jól tudtam, Clementis hajlíthatatlan, kezelhetetlen ember, akit hiába próbálok meggyőzni. Csakis Masaryk személyes tekintélyétől és befolyásától remélhettem a kérdés rendezését.

*

Az utolsó „csütörtök" igen emlékezetes volt. A szovjet nagykövetségen rendezték, ha jól emlékszem, 1948. május közepén.

Ezek az összejövetelek kezdetben könnyedek, kellemesek, nem hivatalos jellegűek voltak, és betöltötték azt a szerepüket, hogy alkalmat adjanak az eszmecserére. Idővel azonban mindinkább átalakultak Bogomolov által tartott előadásokká. A közép-európai államok képzett és okos diplomatái, akik ugyanolyan jól kiismerték magukat az európai politikában, mint az orosz nagykövet, csendben ültek, és bólogattak. Ezen a délutánon különösen feszült volt a légkör, de ennek okát akkor még csak egy ember tudta közülünk.

A háziasszony, a törékeny és nagyon fiatal Madame Bogomolov, aki szívbajban szenvedett, és mint a nagykövetség tanácsosa, egyébként is túl sokat dolgozott, éppen beteg volt, és így nem lehetett jelen. A nagykövet tehát egyedül fogadott bennünket a megterített teázóasztalnál. Felszolgáló személyzet nem volt jelen, és Bogomolov szórakozottnak látszott, még arról is megfeledkezett, hogy teával vagy eperrel kínáljon bennünket,

pedig a nagy melegben ez nagyon jólesett volna. Marko Ristić, aki azelőtt mindig élénken részt vett a beszélgetésben, most feltűnően hallgatag volt, és Bogomolov mintha tudomást sem vett volna jelenlétéről. Én magam, mint veterán és pártonkívüli, különleges helyzetet élveztem, és megengedhettem magamnak, hogy én játsszam az *enfant terrible* szerepét. Bogomolov kedvence aznap Putrement volt, Hofmeister és én is kaptunk néhány barátságos pillantást, Ristić azonban úgy ült az asztal végén, mint a család szégyene, mint büntetés alatt álló fiú, aki valami rossz fát tett a tűzre. Végül már elviselhetetlen szomjúságot éreztünk, szemünk szinte rátapadt az előttünk álló teáskannára és a hideg italokra. Katus nem tudott ellenállni a kísértésnek, és vett magának az eperből. Ez végre feloldotta a feszültséget, és a nagykövet hozzálátott a házigazda teendőihez.

Később tudtam meg Ristić barátomtól, ekkor éleződött ki az az ellentét, amely egy idő óta már lappangott Tito és Sztálin között. Néhány héttel később nyilvánosságra hozták a Kominform Titóhoz intézett levelét. Sztálin ekkor követte el legvégzetesebb tévedését.

Egy ideig azt képzeltem, Magyarország békéltető szerepet tölthet be kettejük között, és a szakadás még elkerülhető lesz. Ezt több ízben szóba hoztam Rajk előtt, aki ekkor vette át Molnár Eriktől a külügyminiszteri tárcát, ő azonban mereven elutasító álláspontra helyezkedett.

Mindinkább előtérbe került a kommunista és szociáldemokrata pártok fúziója. Magyarországon erre még 1948. április 17-én sor került, mielőtt Titóval a tényleges szakítás megtörtént volna. Nálunk az egyesülést Szakasits Árpád, a Szociáldemokrata Párt főtitkára és Riesz István igazságügyminiszter segítette elő. Bán Antal, aki a párt baloldalához tartozott, de ellenezte az egyesülést, korrupció gyanújával távozásra kényszerült. Bán Svájcba menekült. Kéthly Anna lemondott a pártban viselt vezető pozíciójáról, de az országban maradt. A nők, mint

gyakran előfordul, bátrabban viselkedtek, mint a férfiak.

Mindezek az események azt az érzést keltették bennem, hogy Párizsban többé semmi hasznosat nem tehetek. A konföderáció ügyét, aminek érdekében ezt a tisztséget elsősorban elvállaltam, végképp elejtették. Közeledett 75. születésnapom. Ez jó alkalomnak látszott arra, hogy benyújtsam lemondásomat. Egyelőre azonban ezt mégsem tehettem, mert Mindszenty bíborost államellenes tevékenység vádjával letartóztatták. A papsághoz intézett pásztorlevelei közvetlenül és veszedelmesen támadták a kormány agrárpolitikáját, és közismert, hogy a falusi papok mindig a legeredményesebb propagandisták. A kormány már-már túlzott türelmet is tanúsított irányában, végül azonban önvédelemből mégis erőteljesebb intézkedésekre kényszerült. Ha megengedik, hogy tovább folytassa tevékenységét, valószínűleg parasztfelkelésre került volna sor, és ennek véres elfojtása súlyosabb következményekhez vezetett volna, mint a bíboros bebörtönzése. A hercegprímás akkor is visszaélt a bizalommal, amikor a kormány felhatalmazása nélkül tárgyalásokat folytatott az amerikaiakkal és Spellman bíborossal Szent István koronájának sorsáról.* Ha egy pap politikusként viselkedik, nem szabad meglepődnie, ha úgy is kezelik, mint politikust. Mindszenty túllépte hercegprímási hatáskörét, és bűnösségét egy tisztességesen lefolytatott perben könnyen be is lehetett volna bizonyítani.

Ha éppen ekkor mondok le, ezt úgy lehetett volna értelmezni, mint Mindszenty melletti demonstrációt. Egyébként ekkor még azt hittem, hogy a pert szabályosan és tisztességesen fogják lebonyolítani – hiszen ekkor még nem szoktam hozzá a Rákosiék által alkalmazott módszerekhez.

Ausztrália párizsi nagykövete, Hodgson ezredes több ízben is hozzám fordult beutazási engedélyért, hogy meglátogathassa börtönében a bíborost. Noha minden kormánynak jogában áll, hogy foglyaihoz ne engedjen be lá-

togatókat – ugyan mit válaszolt volna ilyen kérésre Franco vagy Mussolini –, e rendkívüli helyzetben mégis helyesebbnek láttam volna, ha az ausztrál követ és Gau francia abbé, aki hasonló kéréssel állott elő, maguk győződhetnek meg róla, hogy a bíborost nem bántalmazzák, és egy szó sem igaz abból a rémhírből, hogy megölték a börtönben.

Írtam Rákosinak és Gerőnek, és minden szépítés nélkül tudomásukra hoztam, milyen katasztrofális hatása van a pernek a nyugati közvéleményre. Tartottam magam ahhoz az elhatározásomhoz, hogy mindig megmondom nekik az igazat, bár egyetértettem Oscar Wilde-dal abban, hogy „tanácsot adni mindig veszélyes, de jó tanácsot adni egyenesen végzetes".

Az általam küldött jelentéseket eleinte elküldték az összes magyar követségeknek, hogy mindenütt ezekről vegyék a példát, de a Mindszentyvel kapcsolatos jelentéseimet már nem fogadták ilyen örömmel. Már csak azért is fontosnak láttam, hogy egyelőre helyemen maradjak, hiszen attól kellett tartanom, utódom nem lesz ilyen szókimondó. A kormány végül hozzájárult az ausztrál követ és Gau abbé beutazásához, ahhoz azonban nem, hogy Mindszentyt meglátogassák zárkájában. Minden módon igyekeztem rábeszélni a kormányt, változtassák át a bíboros ítéletét Rómába történő száműzetésre. Ez lett volna az egyetlen mód a szégyenletesen lefolytatott per okozta károk orvoslására.

Miután egyik tanácsomat sem fogadták el, bejelentettem, vissza akarok térni Budapestre, és be fogom nyújtani lemondásomat.

Rajktól több levelet is kaptam, amelyekben nyomatékosan kért, másítsam meg elhatározásomat. Kérte, ne hagyjam cserben őket ilyen nehéz időkben, amikor oly nagy szükségük van a támogatásomra. Azt viszont jónak látta, ha visszatérek egy időre Budapestre, hogy alaposan megbeszélhessük a dolgokat.

Erős Jánost, a követség első tanácsosát javaslatomra

már előzőleg kinevezték londoni követté. Amikor azonban hazahívták, attól tartott, hogy a tisztogatás áldozatául esik, ezért lemondott, és eltűnt London rengetegében.

Mód Péter követségi tanácsos és Havas Endre kapták azt a reménytelen feladatot, hogy elhatározásom megváltoztatására bírjanak. Mód személyes barátja volt Rajknak, együtt dolgoztak az illegalitásban. Sovány, puritán külsejű, hallgatag, pontos és rendszerető ember volt, igen eredményesen dolgozott, és józanul ítélte meg a dolgokat. Szegény mindent megtett, hogy lebeszéljen a lemondásról. Meglepő módon pontosan tájékozva volt azokról a vitákról, amelyeket az éjszaka kellős közepén folytattam Katussal lemondásomról.

Ugyanígy megpróbált lebeszélni Havas Endre is, aki Londonban a háború idején titkárom volt, és akit azóta is igaz barátomnak tekintettem. Könnyben úszó hűséges szemeivel figyelt, követett, bárhová mentem, és minden jobb belátása ellenére remélte, még meg fogom változtatni elhatározásomat. Akkor csatlakozott hozzám, amikor a londoni emigránsok körében még az a mondás járta: „Bármi történjék is Magyarországon, az az egy biztos, hogy Károlyi sohasem térhet haza." „Barátaim" szemében ő volt az „őrült költő", aki vesztett ügyek mellé áll. Ifjúkorában megkínozták Horthy börtöneiben, később valamennyire eltávolodott a Kommunista Párttól. Amikor aztán a pártnak minden tehetséges emberre szüksége volt, ismét belépett, és az elveszett bárányt újra befogadták a nyájba. Mindenkiben bízott, a legtöbb embertől csak jót várt, és még azok számára is mindig talált okot a felmentésre, akik a leggonoszabb játékokat űzték vele. Megkísérelte a lehetetlent, hogy hűen szolgálja a pártot, és ugyanakkor hozzám is hűséges maradjon. A kettő azonban összeegyeztethetetlen volt, és ez lett az ő személyes tragédiája. Gyakran mondogatta: „Ha rám is sor kerül a tisztogatásnál, tudni fogom, nem nekem van igazam. Azzal a kiáltással fogok meghalni, mint a

jakobinusok: Vive la république! De én még azt is hozzá fogom tenni: *Vive le communisme!*"

Májusban rövid látogatásra visszatértem Budapestre. Úgy döntöttem, benyújtom lemondásomat, de utódom kinevezéséig tovább viszem az ügyeket. Még mindig bíztam benne, hogy Rákosit rábírhatom Mindszenty Rómába történő száműzésére.

*

Megérkezésem után nyomban felkerestem Rajkot. A külügyminiszter előszobájában Gauquier francia követtel találkoztam, aki szintén arra várt, hogy Rajk fogadja. Rajk hamarosan megjelent az ajtóban, és mindkettőnket szobájába kéretett. Enyhén szólva szokatlan lett volna, ha a francia követ jelenlétében beszéljük meg belső ügyeinket, és ez világossá tette számomra: Rajk nem kíváncsi az én mondanivalómra. Csendben ültem, míg Gauquier holmi beutazási engedélyek miatt panaszkodott, amelyeket honfitársaitól megtagadtak. Rajk rendkívül szórakozottnak látszott, gondolataiba merült, bár szokás szerint nyugodt és összeszedett volt. Távozásom előtt annyit mondott, hogy értesíteni fog, mikor ér rá másnap. Amióta lemondott a belügyminiszterségről, a külügynek csak látszólag volt a vezetője. Semmiféle hatalommal nem rendelkezett. A külügyminisztériumot egy keleti és egy nyugati szekcióra osztották. Kétségkívül a keleti szekció volt a nagyobb jelentőségű, és ezt a párt bizalmát élvező Berei Andor vezette, aki a minisztérium tényleges irányítója volt, és magát Rajkot is ellenőrizte.

Másnap reggel Katus azzal a hírrel hívott fel Párizsból, hogy Mód Pétert hirtelen hazarendelték, már repülőgépre is ült, és ő levelet küldött vele számomra. Feleségem közölte, a szovjet nagykövet és Visinszkij külügyminiszter, akik ebédre voltak hivatalosak hozzánk, lemondták a meghívást, így nem kell visszasietnem Párizsba.

Nagyon meglepő volt, hogy Mód Péter távollétemben

elhagyta a követséget, és erről még csak nem is értesített. De meglepő volt az is, hogy ezt Rajk sem említette nekem, holott tudnia kellett volna róla.

Másnap Rajktól nem kaptam értesítést, és Mód sem jelentkezett. Néhány nap múlva felhívtam a külügyminisztériumot, közölték, Rajk nagyon el van foglalva, és egyelőre nem fogadhat. A városban híre terjedt, hogy letartóztatták. Budapesten mindent ellenőrzés alá lehet vonni: a gazdasági életet, a politikát, a pártokat, az egyes embereket, csak az emberek nyelvét nem lehet megfékezni. Nincs az a guillotine, akasztófa vagy kivégző osztag, amellyel el lehetne érni, hogy a pestiek befogják a szájukat.

Végül megkaptam Katus levelét, de nem Módtól. Mód eltűnt. Megpróbáltam megtudni, hol lehet. Nem kaptam választ. Megérkezett egyáltalán a gépe? Nem kaptam választ. Meglepetésemre arra az időre, amíg Budapesten tartózkodtam, mellém osztották be Rajk titkárnőjét és gépkocsivezetőjét, a miniszteri kocsival együtt. Mindkettőjüket azonnal elküldtem.

Mindjobban aggódtam, egyre izgatottabb lettem, s végül felkerestem Bereit, hogy megtudjam tőle, mi az igazság a letartóztatásokról szóló hírek körül. Kereken letagadta.

„Megengedhetetlen, hogy egy követet ne tájékoztassanak ilyen fontos eseményekről" – válaszoltam.

Ugyanaznap este a Kommunista Párt egyik tagja, akinek nevét érthető okokból nem árulhatom el, közölte velem, Rajkot még aznap letartóztatták, amikor a minisztériumban felkerestem. Elmondta azoknak a vezető állami tisztviselőknek és újságíróknak a névsorát is, akiket szintén letartóztattak. Szám szerint nyolcan voltak. Mód Péter nem szerepelt a listán. Berei sürgős munkájára hivatkozva nem akart fogadni, de este tízkor erőszakkal betörtem hozzá, és eléje tettem a listát.

Halálsápadt lett, rámeredt a papírra, és dadogva kérdezte:

„Kitől kaptad ezt?"

„Az az én dolgom – válaszoltam. – Bizalmatlanságra bizalmatlansággal felelek. Így legalább kvittek vagyunk."

Nyomban felkerestem Rákosit és Gerőt is, de ők titokzatos hallgatásba burkolóztak, és megígérték, amint többet tudnak, értesítenek. Nyilván még nem dolgozták ki a vádakat. Utaltak arra, hogy Mód Péter a *Deuxième Bureau* szolgálatában állt.

„Ha így van – feleltem, mert természetesen egy pillanatig sem hittem el ezt a képtelen vádat –, akkor én mint a követség vezetője vagyok felelős azért, hogy ezt nem fedeztem fel korábban. Így ellenem is eljárást kell indítanotok."

„Te nem vagy felelős ezért. Kémek mindenhová beszivároghatnak" – volt a válasz.

Kétségbeesett hangulatban tértem vissza Párizsba, hogy felszámoljam a követségen a függőben levő ügyeket.

Odaérkezésem után a francia külügyminisztérium értesített, hogy a követség első tanácsosának és másodtitkárának, vagyis Módnak és Havasnak nem adnak többé beutazási vízumot Franciaországba. Most már világosan láttam, amit addig csak gyanítottam; sok olyan dolog történt itt, amiről nekem a leghalványabb sejtelmem sem volt. Azt is megértettem, ha egy követ nem párttag, akkor szerepe pusztán a reprezentálásban merülhet ki, és bármilyen odaadó munkatársai legyenek is, azok sem viselkedhetnek őszintén és maradéktalanul tisztességesen vele szemben.

Utolsó párizsi hónapjaink úgy teltek el, mint valami lidércnyomás. Rajk letartóztatását hetekig nem jelentették be a nyilvánosság előtt. Soha nem felejtem el Mód Péter szenvedő kis feleségét, aki halotthalványan, zavart és rémült arckifejezéssel, kísértetként bolyongott a követségen. Kötelességtudóan ellátta minden munkáját, rendszeresen részt vett a férje által kezdeményezett marxista szemináriumokon, és még a vitákból is kivette ré-

szét. Arca napról napra beesettebbé vált, és bár állandó mosolyt erőltetett magára, mindinkább halálfejhez hasonlított. Hazatérési engedélyt kért abban a reményben, hogy segítségére lehet férjének. Katus és én hiába próbáltuk visszatartani. A legnagyobb gyötrelem az lehetett számára, hogy félelmét még önmagának sem vallhatta meg, mert ez bizalmatlanságot és hűtlenséget jelentett volna a párttal szemben. Nem vette tudomásul a nyilvánvaló igazságot, hogy férje kegyvesztetté vált. A párt nem tévedhetett, de Péter sem tévedhetett. Hogyan egyeztethette össze szegény azt, ami összeegyeztethetetlen? Attól féltünk, megtébolyodik, és bár én voltam az egyetlen ember, akivel hajlandó volt beszélni, én sem vigasztalhattam azzal, amit hallani szeretett volna. Végül megkapta a vízumot. Az a nő a követségről, aki kikísérte az állomásra, az újságárusnál meglátta az egyik lapban a Rajk letartóztatásáról szóló közleményt. Azt remélve, ebből végre Módné is meg fogja érteni, miről van szó, és lemond a hazautazásról, a vagon ablakán át odaadta neki az újságot. Módné arca a hír olvastán még sápadtabb lett, de nem szállt ki a vonatból. A szerelvény lassan elindult. A megkínzott gyermek rémült tekintete volt az utolsó benyomásunk róla. Hazaérkezése után eltűnt. Bereit táviratokkal bombáztam, adjon hírt róla, de nem jött válasz. Sokkal később tudtam meg, hogy az asszony öngyilkos lett.

Miután megjelent a letartóztatásokról szóló közlemény, a magyar lapok naponta tucatjával közölték munkások és parasztok táviratait, amelyek követelték, kíméletlenül irtsák ki ezeket az „emberi alakban megjelenő férgeket", ezeket a „mérges viperákat". Munkatársaimat egymás után rendelték haza. Ugyanez történt a többi magyar követségen is. Velics, a római magyar követ, aki katolikus volt és az egyetlen régi, hivatásos diplomata, akit megtartottak a testületben, hűséges maradt „a kézhez, amely táplálta". A Mindszenty-per miatt nehéz hely-

zetbe került, és noha már éppen kedvező kompromisszumot tudott volna kötni a Vatikánnal, hirtelen őt is hazarendelték.

Soha nem lehetett tudni, hogy azt az embert, aki pillanatnyilag még a kormány küldötteként és képviselőjeként szerepelt, hazatértekor nem fogják-e letartóztatni mint egy idegen hatalom ügynökét.

Hazarendelték Fejtő Ferencet, párizsi sajtóattasénkat is. Amikor véleményemet és tanácsomat kérte, nem vehettem magamra annak felelősségét, hogy rábeszéljem a hazatérésre.

Ignotus Pál, aki Londonban kulturattaséként működött, tisztában volt a kockázattal, mégis hazatért, mert úgy vélte, hogy ha addig szolgálta a rendszert, következetesnek kell maradnia. Azt mondta nekem, hogy az én példámat követi. Ez azóta is lelkiismeretfurdalással tölt el.

Követségemet darabokra verték szét. Szerencsétlen utódom helyzete igazán nem volt irigylésre méltó, annál is kevésbé, mert a hidegháború még hevesebb szakaszába lépett.

*

Hamarosan megérkezett Szántó Zoltán, akit utódommá neveztek ki. A Rajk-ügyről ugyanolyan keveset tudott, mint én, és ez az óvatlan megjegyzés csúszott ki a száján: „Egy bizonyos, hogy bármit tett is, nem nagyravágyásból vagy hiúságból tette, hiszen mindenki tudja, hogy ezektől a tulajdonságoktól mentes volt."

Megpróbáltatott idegeimnek némi nyugalomra volt szükségük, és így két hétre Châtel-Guyonba utaztam.

Július közepe táján különleges diplomáciai küldött érkezett otthonról, hogy megadja „az általam kért összes felvilágosításokat".

*

Talán életemben nem volt hasonló megpróbáltatásban részem, mint akkor, amikor végig kellett hallgatnom a szerencsétlen küldött képtelen magyarázatait. Úgy hangzott az egész, mint holmi másodrangú detektívtörténet. Logikátlan és ellentmondó volt, a legkevésbé sem meggyőző, mert nélkülözte az elemi pszichológiai ismereteket.

Arról akartak meggyőzni, hogy Rajk 1933 óta horthysta besúgó volt, a felszabadulás óta amerikai ügynök, az utolsó két esztendőben pedig Tito kémje.

Elhatároztam, bármit mond a küldött, mindent végighallgatok, mégpedig vita nélkül, mert úgyis értelmetlen lett volna vitatkozni. Ő tudta, én tudom, hogy amit mond, annak semmi köze az igazsághoz, de megbízásához híven ezt kell mondania.

Végül azonban nem tudtam tovább türtőztetni magam, és kitörtem: „Ha Rajk nyugati ügynök volt, akkor belügyminiszter korában miért leplezte le a nevezetes kisgazda-összeesküvést? Nem mondott-e Rákosi meleg köszönetet Rajknak forradalmi éberségéért? Hiszen Rajk óriási szolgálatot tett volna az Egyesült Államoknak, ha sikerre segíti az összeesküvőket, és átviszi Magyarországot a nyugati táborba, ami az akkori hivatalos jelentések szerint azok célja volt. Nem látom be, hogy ez a washingtoni ügynök nagyon hasznos lett volna a megbízói szempontjából."

Erre csak azt a választ kaptam, hogy az ilyen sötét lelkek cselekedetei sokszor érthetetlenek a közönséges halandók számára.

A küldött ezután megmutatott egy dokumentumot, amelyet Rajk tulajdon bátyja írt alá. Ez azt tartalmazta, hogy 1933-ban ő szabadította ki Lászlót a börtönből azzal a feltétellel, ha a horthysta politikai rendőrség szolgálatába áll.

Rajk bátyja hírhedt fasiszta volt, börtönbüntetésre ítélték, majd ennek letöltése után sikerült kijutnia az országból.

„Hogyan lehetséges, hogy visszatért Magyarországra?" – kérdeztem.

„Miért ne? Hát nem szabad ország a miénk, ahová bárki eljöhet, aki ott akar élni?"

„Számomra egy fasiszta kijelentése nem elegendő bizonyíték" – mondtam erre.

Ezek után kirakta fő ütőkártyáját: Rajkot 1938-ban trockista tevékenység miatt kizárták a pártból.

„Hogyan bízhatták egy volt trockistára a legfontosabb tisztséget, a belügyminisztériumot, méghozzá olyan veszedelmes pillanatban, amikor a Kisgazdapárté volt a parlamenti többség? És hogy maradhatott Rajk a legutóbbi időkig a Politikai Bizottság tagja?"

Látogatóm látható zavarba került. Dadogni kezdett, és valami olyasmit motyogott, hogy a Szovjetunióból nem tájékoztatták őket Rajk kizárásáról.

„De később, a felszabadulás után, amikor Rajkra bízták az olyannyira fontos belügyminiszterséget, akkor miért nem hozták ezt a maguk tudomására? És hogy egyeztethető össze mindezzel Rajk bátor magatartása a spanyol polgárháborúban?"

„Véletlenül sebesült meg" – válaszolta a küldött.

Nem hallgattam tovább. Arra gondoltam, Rajk, mint külügyminiszter, milyen könnyen elszökhetett volna, ha valóban rossz a lelkiismerete.

„Volt-e Rajknak valamilyen kapcsolata Titóval? Ellenezte-e a Kominform Jugoszláviával szembeni magatartását?" – kérdeztem végül, megkísérelvén kiugratni a nyulat a bokorból, felderíteni az ügy valódi hátterét.

„Szó sincs róla – hangzott az azonnali és határozott válasz. – Attól tartok – folytatta –, nem sikerült önt meggyőznöm, de Rákosi külön megkért, mondjam meg önnek, ha hazatér, az összes erre vonatkozó dokumentumokat rendelkezésére bocsátják. Reméli, erre minél előbb módja lesz."

Még aznap éjjel megírtam Rákosinak: ha Rajkot elítélik, nem számíthat további támogatásomra.

Rideg választ kaptam: sajnálja, írta, hogy ilyen kevés bizalommal viseltetem a kormány és őiránta.

Augusztus végén vonatra szálltam, Budapestre utaztam. Azt reméltem, noha ez képtelen remény volt, hogy segítségére lehetek a letartóztatottaknak. A pályaudvaron hivatalos küldöttség várt. „Spontán" üdvözlésben részesített egy csoport diák is, akiket minden bizonnyal a kormány rendelt ki oda.

Első látogatásom Rákosinak szólt. Kellemetlen levélváltásunk ellenére barátságosan fogadott. Diadalmasan lobogtatta meg előttem Rajk saját kezűleg aláírt vallomását, és kért, hogy legyek jelen a szeptember 17-én kezdődő tárgyaláson, ahol majd saját szememmel és fülemmel meggyőződhetem az igazságról. Hangsúlyozta, milyen nagyra becsüli lojalitásomat, amit, más diplomatákkal ellentétben, a kormány iránt tanúsítottam.

Rajk „bűnlajstroma" időközben megváltozott. Az egésznek a lényege most már egy titoista összeesküvés lett, amelyet letartóztatása idején még a leghatározottabban tagadtak. Bátyja levelét már nem is említették.

A per elkerülhetetlensége mind nyilvánvalóbbá vált. Rajkkal azért kellett leszámolni, mert potenciális veszélyt jelentett. Bátor volt és népszerű. De most Tito és a független Jugoszlávia ellen akarták a pert felhasználni.

Hamarosan a többi népi demokráciákban is hasonló jellegű perek kezdődtek Gomulka, Kosztov és mások ellen. Gerő, akit szintén kérdőre vontam, okosabban viselkedett, mint Rákosi. Azt mondtam neki: „Ezt a hazugságot akkor sem fogja senki elhinni, ha maga Rajk is bevallja. Nagyobb kárt nem is lehetne okozni a rendszernek. Sok-sok barátjukat el fogják veszíteni. Miért nem azzal vádolják, amit valóban tett, és miért nem engedik, hogy védekezzen?"

Gerő egy ideig hallgatott, majd azt mondta: „Rajk és társai megbocsáthatatlan bűnöket követtek el. Titoizmusa komoly veszedelmet jelent. Tudjuk, hogy összeesküdött Titóval, de nem tudjuk bizonyítani. Rajkot likvi-

dálni kell. De a népnek nem mondhatjuk meg a teljes igazságot, ez őrültség lenne. Nem értenék meg, hiszen politikailag ehhez nem elég érettek. Nem érdekes, hogy Rajk valóban kém volt-e vagy sem, hiszen árulást elkövetni vagy kémkedni lényegében ugyanannyit jelent. A vád durvasága a dolognak csak a külső, mechanikus oldala, és ennek nincs jelentősége."

„De ha Rajk árulását, amit állítólag elkövetett, nem tárhatják is fel a nép előtt, miért nem tárják fel az összeesküvést legalább nekem és azoknak, akik támogatják önöket?"

Gerő a fejét rázta: „Bizalommal kell lennie irántunk."

Egyetem utcai lakásom ekkorra már elkészült. A szobákat, ahol diák koromban éltem, feleségem eredeti formájukban állíttatta helyre. Azt hittem, ez lesz utolsó lakhelyünk. De Orczy bárónő átka ismét beteljesedett.*

Úgy tűnt, mintha a közelgő per senkit nem érdekelne. Rajk nevét senki nem merte kiejteni. A közvélemény teljesen fásultnak látszott, nyilvánvalóan nem hitte el ugyan a vádakat, de Rajkot és társait máris halottaknak tekintette. A rendszer ellenségei örültek, hogy a forradalom felfalja saját gyermekeit, a kommunisták pedig féltek, hogy Rajk sorsa egy nap rajtuk is beteljesedhet. Az apolitikus emberek amorf tömege közönyös maradt.

Havas, akit szintén visszahívtak Párizsból, és valamilyen kisebb állásba helyeztek el, meg volt győződve Rajk bűnösségéről. Régebben barátja és csodálója volt. Elszörnyedtem, amikor azt bizonygatta nekem, hogy Rajk mindannyiunkat elárult, és Mód is áruló volt. Mindenki közül talán Havas átalakulása volt számomra a leghátborzongatóbb. Mintha már nem is önmaga lett volna. Néhány év múlva börtönben halt meg.

*

Egy délben együtt kellett volna ebédelnem Ignotus Pállal, a londoni magyar követség kultúrattaséjával, aki a kormány hívására visszatért Magyarországra, és mint

nemzetközi konferenciákon működő tolmács, jól jövedelmező álláshoz jutott. Apja, az ismert író és publicista nemrégiben halt meg. Az ifjabb Ignotus óvatos, diplomatikus ember volt, jó humorérzékkel és a problémák sokoldalú látásának különleges képességével megáldva. Politikai tekintetben eredetileg liberális volt, de az utolsó években belépett a Szociáldemokrata Pártba. Nővére egy első osztályú kisvendéglőt tartott fenn a város központjában. Itt kellett volna találkoznunk. Pontosan odaérkeztem, és vártam. Tíz percet, negyedórát, félórát.

Hirtelen odajött hozzám a nővére, aki addig csendben ült a pénztárban. Arca zavart volt, a szemében könnyek ültek. „Palit letartóztatták" – súgta a fülembe, majd ugyanolyan csöndesen, ahogy jött, visszament a helyére.

Egyenesen Gerőhöz mentem, és kezességet vállaltam Ignotus lojalitásáért. „Őrültség, amit maguk csinálnak – mondtam neki. – Hogy képzelik, ezek után bárki is haza fog térni, ha ilyesmi történik velük?" Gerő meglepetést mutatott, és megígérte, hogy utánanéz a dolognak. Az volt a benyomásom, nem vezet félre, hiszen a titkosrendőrség önállóan járhatott el. Ignotust nem bocsátották szabadon.

Mielőtt visszatértem Magyarországra, még mindig azt az illúziót tápláltam, hogy személyes tekintélyem maradék foszlányaival talán segítségére lehetek a letartóztatottaknak. Hamar rájöttem azonban, távollétemben a helyzet alaposan megváltozott. Barátaim féltek velem mutatkozni, és nem is jöttek el az Egyetem utcába. Azt a néhányat, aki ezt mégis megkockáztatta, megfigyelés alatt tartották.

A kelet-európai konföderáció tervét végképp elejtették. A Tito és Jugoszlávia ellen irányuló rágalomhadjárat még dühödtebben és erőteljesebben folytatódott.

Mégis, ennek ellenére elhatároztam, hazámban maradok, és régi házamban fejezem be életemet. Elképzelhetetlen volt, hogy újra emigráns legyen belőlem. Ez annyit jelentett volna, hogy átállok az ellenség oldalára,

annál is inkább, mert a helyzet akkoriban közeli háborúra vallott. Nem hittem abban, hogy valahol középütt maradhatok a légüres térben, mint Mohamed koporsója, és magam is mindig azzal érveltem, az embernek el kell döntenie, melyik oldalára áll a barikádnak. Nem hittem a harmadik útban. A „harmadik erő" mögött nem álltak tömegek. Az angol életmód nem megfelelő a kontinens számára. És még nem múlt el a német nácizmus és a nemzetközi fasizmus veszedelme sem.

Képtelen döntésnek tűnt, hogy a kapitalista világban éljek, ahonnan atombombát fognak hajítani Keletre. Én a Kelethez tartoztam, és ott volt a helyem saját népem között, bármilyen hibákat követnek is el honfitársaim. Milyen jól megértettem Masaryk dilemmáját! De ha a per idején is Magyarországon maradok, vagy éppen végig is ülöm, amint ezt a kormány kérte tőlem, akkor azt a látszatot keltem, mintha egyetértenék vele. Igen valószínűnek látszott, a sajtóban nyilatkozatot is közzétennének a nevemben, cáfolatra pedig nem lenne módom.

Így csupán egyetlen választásom volt: visszatérni Párizsba, és a nemzetközi baloldal orgánumain keresztül – eredményt csak ezektől lehetett várni – megkísérelni a per kiagyalóit ráébreszteni arra, hogy ezen az úton elveszítik leghívebb barátaikat, és pártszakadást kockáztatnak meg.

Azzal a szilárd elhatározással hagytam el Budapestet, hogy egyszer még visszatérek. Az istenek másként akarták.

Katus el volt készülve a legrosszabbra. Nem hitte, hogy elhagyhatom az országot, és így már felkészült, hogy ő térjen haza hozzám. De a kiutazási engedélyt mindnyájunk meglepetésére a legcsekélyebb nehézség nélkül megkaptam. Ez nagylelkű gesztus volt, hiszen tudták, menynyire elítélem politikájukat.

Amikor Buchsnál átléptem a határt, táviratot küldtem Katusnak ezzel a szöveggel: „*Les canards ont bien*

passé."[53] Ezt a kifejezést olyankor használtuk egymás között, amikor túljutottunk valamilyen nehézségen. Eredetileg egy kis metszet felirata volt, amely ott lógott fóti gyermekszobámban. A metszet kacsákat ábrázolt, amint átúsznak egy folyón.

4.

A másodszor is megtört szív

Vétkesek közt cinkos, aki néma.
Babits

Szeptember 17-én érkeztem meg Párizsba, aznap, amikor Budapesten elkezdődött a Rajk-per.

Nem kívánom itt részletesen ismertetni és elemezni az ott felhozott vádak abszurditását, hiszen ezzel már csak nyitott kapukat döngetnék.

Csupán néhány tényt említek itt annak bizonyítására, milyen kevéssé törődtek azzal, hogy a pert meggyőzővé tegyék.

Előbb került sor a letartóztatásokra, és csak utólag agyalták ki a vádakat. Összeesküvést nem sikerült felderíteni, az államügyész semmiféle bizonyítékkal nem rendelkezett. A vádlottaknak maguknak kellett saját bűnösségüket bizonyítaniuk. A vád tanúi kivétel nélkül rendőrügynökök vagy a börtönökből kihozott náci kémek és besúgók voltak. A védelemnek nem voltak tanúi. Az ügyvédek meg sem kísérelték védeni a vádlottakat. A fővádló a tanácselnök volt.

Olyan embernél, amilyen Rajk volt, nem meglepő, hogy ekkor már a halált kívánta, nem kért kegyelmet, minden tettéért – a perből e tettek igazi mivolta természetesen nem derült ki – magára vállalta a felelősséget, és amennyire lehetett, mentette a többieket. Bármilyen eszközökkel törik is meg egy ember ellenállását, lényének belső magja sértetlen marad.

Rajk csak a párt szolgálatában tudott élni, csak ebben

látta élete értelmét. Ha ez lehetetlenné vált számára, akkor már csak a halál marad. Amikor kihirdették a halálos ítéletet, táviratban kértem Rákosit, rendeljék el a perújrafelvételt. Választ nem kaptam.

A szörnyű szorongásnak ezekben a napjaiban azon töprengtem, milyen módon tudnám személyes ismereteim alapján megcáfolni Rajk önvádló vallomásait.

Miközben a perről szóló tudósítást olvastam, észrevettem, hogy Rajk többek között azt vallotta, hogy ő adott Sulyok Dezsőnek útlevelet, azzal a céllal, hogy „a Népköztársaságnak ez az ellensége" Nyugaton Magyarország ellen dolgozhasson. Pontosan tudtam, ez nem felel meg a valóságnak. Dinnyés Lajos volt miniszterelnök jelenlétében Rákosi annak idején elmondta nekem, megadja Sulyoknak az útlevelet, mert külföldön veszélytelenebbnek tartja, mint az országon belül, sőt még pénzügyi segítséget is hajlandó neki felajánlani.

Itt volt tehát a lehetőség tanúságot tenni egy olyan kérdésben, amelyről közvetlen, személyes tudomásom volt, és amelynek alapján perújrafelvételt követelhetek. De ez nem volt könnyű döntés számomra, hiszen azt jelentette, hogy fölégetem magam mögött a hidakat, mivel Rajk megmentésében már egy percig sem reménykedtem. Azt jelentette ez, hogy nem térhetek vissza Magyarországra, nevemet ismét kiradírozzák a magyar történelemből, a parasztokkal azt igyekeznek majd elhitetni, hogy átálltam a „földesurak" táborába. Ezzel burkoltan már előzőleg is megfenyegettek.

Sok álmatlan éjszaka után mégis elhatároztam magam erre a döntő lépésre. Október 13-án táviratot küldtem a Magyar Köztársaság elnökének, és ebben felajánlottam, szükség esetén a bíróság előtt is hajlandó vagyok tanúsítani, hogy Rajk vallomásának Sulyokra vonatkozó része ellenkezik az általam ismert tényekkel, és ez a körülmény az egész vallomás hitelességét kétségessé teszi. Közöltem, mit mondott nekem Rákosi Dinnyés jelenlétében, és arra kértem a köztársasági elnököt, e bizonyíték alap-

ján rendelje el az ítélet végrehajtásának elhalasztását, és a per újratárgyalását. Tudomására hoztam azt is, hogy ha 24 órán belül nem kapok választ, táviratomat nyilvánosságra hozom.

Választ ismét nem kaptam. A nemzetközi sajtó teljes terjedelmében közölte táviratomat, mire a Francia Kommunista Párt lapja, a *L'Humanité,* lehozta a magyar kormány válasznyilatkozatát, amely szerint átálltam a kapitalista-imperialista táborba, mert magas korom és rossz egészségi állapotom miatt nem tudtam ellenállni az ellenséges körök befolyásának.

Rajkot és társait felakasztották.

Ezzel másodszor is emigráns lettem. De most már nem volt remény a hazatérésre.

Végszó

Hit, illúziók nélkül

Szerettem az igazságot és gyűlöltem az igazságtalanságot: ezért emigrációban halok meg.

VII. Gergely

Bírálóim azt mondták rólam, nem vagyok következetes. Valóban nem voltam az elméleti meggyőződéseim és az ésszerűség szempontjából. De önmagamhoz hű és következetes voltam. Huszonnyolc évvel korábban ugyanez a morális felháborodás tett lázadóvá, és késztetett arra, hogy a haladó baloldal soraiba álljak. Ugyanez a felháborodás töltött el akkor is az igazságtalansággal szemben.

Személyes érdekeim akkor is, most is az ellen szóltak, amit tettem, és mindkét esetben erős érzelmi kötelékek fűztek azokhoz, akiktől elszakadtam.

Az ember cselekedeteit többnyire nem az értelmi megfontolások, hanem vérmérséklete és érzelmei határozzák meg. Ez az oka annak, hogy az egyes ember életében azonos jellegű események és momentumok általában többször is megismétlődnek, és ezek határozzák meg az ember egyéni sorsát. Az én sorsom az volt, hogy hontalan legyek.

Lehetetlenség volt továbbra is hazámban élni anélkül, hogy tiltakozni tudjak azoknak az erkölcsi elveknek a megsértése ellen, amelyeket a szocializmus alapjának, lényegének tartok. Mert a szocializmus nem csupán gazdasági kérdés, hanem etikai kérdés is. A kapitalista társadalom megszüntetése nem sokat ér, ha a helyébe nem

egy magasabb rendű, igazságosabb és szabadabb rend kerül.

Mindig arra törekedtem, hogy a gondolatokat végiggondoljam, egészen a végső következtetésekig. Gyűlöltem a félmegoldásokat, nem szerettem a felvizezett bort. Ez az idegenkedésem mindenfajta kompromisszumtól talán abból a világtól elzárt, anakronisztikus neveltetésemből ered, amelynek következtében ifjúkoromban nem kerültem közvetlen kapcsolatba a való élettel.

Eleinte nehéz volt összhangba hozni életmódomat ezekkel a számomra oly vonzó elméletekkel, és hogy ezt az összhangot megteremthessem, szakítanom kellett egész múltammal. A szakítást birtokaim szétosztása hozta meg. Ezzel felégettem magam mögött a hidakat. Ettől kezdve szabadon járhattam a szocializmus eszméinek útját, és olyan életmódot folytathattam, amelyre vágytam, de amelyre nem voltam felkészülve, és tulajdonképpen alkalmas sem. A múlt nyomai, maradványai fokozatosan eltűntek az életemből. Ám valahogy mégsem sikerült közelebb jutnom a néphez, az emberekhez, akikkel és akikért dolgoztam. Idegen elemnek éreztem magam társaságukban, örökké kívülálló, *outsider* maradtam közöttük. Életmódjuk, szokásaik idegenek voltak számomra. Ebből adódott magányosságom. Elvesztettem saját környezetemet, de másikat nem kaptam helyette. Az emberek arisztokratát láttak bennem, aki valamilyen érthetetlen és rejtélyes okból hozzájuk csatlakozott. Ezért egyesek gyanúsnak találtak, mások naivnak.

Mégis voltak olyan pillanatok, különösen nagy népgyűléseken, amikor úgy éreztem, hogy a tömegből megértés és szeretet árad felém, elborít, mint egy hullám, és mintha egy percre eltűntek volna a bennünket elválasztó korlátok, egynek éreztem magam az emberek bizakodó tömegével.

A szocializmusba vetett hitem sok mindenért kárpótolt, amit elvesztettem. Mert minden alkati pesszimizmusom ellenére soha nem kételkedtem abban, hogy az igazi

szocializmus egyszer megvalósul, és hogy a mi küzdelmünkre szüksége van a haladásnak. A szocializmusban láttam és látom ma is – mert a megtérések mai divatja idején is megátalkodott szocialista maradtam – társadalmunk betegségeinek egyedüli gyógymódját.

Soha nem hittem el, hogy rossz cselekedetekből nem származhat semmi jó. Cselekedeteink következményeit nem láthatjuk előre, nem szabályozhatjuk. Életünk rövid, a történelmet sokféleképpen lehet megítélni, a jó és a rossz mindig viszonylagos. Júdás árulása a megváltást tette lehetővé a hivők számára.

Nincs más mércénk, mint saját lelkiismeretünk. VIII. Henrik, Nagy Péter és a francia forradalom bűnei történelmi perspektívában már elenyésznek, és marad az, amit megvalósítottak. A háború szörnyűségei soha nem tartották vissza a kormányokat attól, hogy újabb háborúkat indítsanak, és miféle joguk van politikai erkölcsről prédikálni és a „hatékonyságot" elítélni azoknak, akik Hirosima idején hallgattak, ma pedig hidrogénbombát is hajlandóak lennének használni hatalmuk kiterjesztése és vagyonuk védelme érdekében? Nem hiszem, hogy erkölcsről prédikálni bárkinek is joga volna közülünk, akik ebben a durva korszakban élünk, és akik kisebb-nagyobb mértékben valamennyien felelősek vagyunk a világ mai nyomorúságáért. A volt kommunisták, a „renegátok" számára sem lehet jogcím saját reményeik meghiúsulása arra, hogy most egy új kommunistaellenes keresztes hadjárat fáklyahordozói legyenek. Soha nem voltam tagja a kommunista pártnak, de rokonszenveztem vele, és így a fentiek elsősorban rám vonatkoznak. Akik a kommunizmust tévesen a sztálini módszerekkel azonosították, ezért még ne essenek abba a még nagyobb tévedésbe, hogy azt képzeljék: bármi értékeset és tartósat is el lehet érni a mai, tehát a nagy roosevelti hagyományoktól elfordult Egyesült Államok vezetése alatt, amikor ez a nagyhatalom gyűlöletet hint szét, és Németországban, csakúgy, mint a világ más részein, a reakciós elemeket

erősíti. Amerika a bolsevizmus elleni harc ürügyén ismét nyeregbe segíti a tegnapi nácikat és fasisztákat, maga is azokat a módszereket alkalmazza, amelyek ellen állítólag keresztes hadjáratát folytatja, és el akarja feledtetni a világgal azt a hatmillió halottat, akiket gázkamrákban pusztítottak el. De nem hiszek abban, hogy ezzel szemben az önkény és a törvénytelenség vagy egy harmadik világháború lenne az egyedüli alternatíva.

Jóllehet a sztálini politikát nem azonosítottam a szocializmussal, úgy gondoltam, hogy mégis az első lépést tette a szocializmus felé, hiszen véget vetett az emberek kizsákmányolásának, és az államot tette meg a termelőeszközök kizárólagos tulajdonosának. Mussolini, Hitler, Franco és Horthy Európájában a háború előtt a Szovjetunió volt az egyetlen olyan hatalom, amely képes lehetett az agresszív erők és ideológiák legyőzésére. Akkor választani kellett, és más út nem volt. Aki háborúban a frontvonalak között sétál, azt elkerülhetetlenül lelövik. Én nem firtattam és elemeztem a Szovjetunióban mutatkozó hibákat és tévedéseket, az „objektivitás" akkor csökkentette volna a harc erejét, lendületét. A harcoló katonának nem kell tárgyilagosnak lennie. Előbb mindig a nagyobb veszedelmek ellen kell küzdeni. A kérdés akkor nem úgy állt, hogy szocialista demokrácia vagy kommunista terror, hanem a náci terror térhódítását kellett megakadályozni Európában. Ez volt minden haladó európai ember elsőrendű kötelessége.

Miután 1949-ben szakítottam a magyar kormánnyal, a nemzetközi reakció kárörvendően várta, hogy holmi Kravcsenkóhoz hasonlóan leleplezésekkel fogok előállni. Ám hamarosan csalódniuk kellett. Tartok tőle, hogy ez a könyv sem fogja kielégíteni várakozásaikat. Miután otthon nem tiltakozhattam a történtek ellen, nem voltam és nem vagyok hajlandó az ellenség malmára hajtani a vizet. Így szándékosan és tudatosan két szék közt a pad alá esem: ez maradt számomra az egyetlen hely, amelyet tisztességgel elfoglalhatok.

Mi lesz Magyarországgal a jövőben? Akárcsak a mai világ többi kis nemzetének jövőjét, az én hazámét sem lehet egymagában elképzelni vagy megoldani. Szorosan összefügg ez Európa jövőjével. Amíg folytatódik Európa újrafelfegyverzése, amellyel együtt jár a lakosság szegénysége és proletarizálódása, amíg Európa gazdaságilag mindinkább függő helyzetbe kerül az Egyesült Államoktól, addig feltétlenül erősödni fog a szovjetek jogos bizalmatlansága is.

Minél több vesztenivalója van az embernek, annál jobban irtózik a háborútól. Éppen ezért a Nyugatnak érdeke, hogy időt adjon a Szovjetuniónak népe életszínvonalának emelésére. A katasztrófa elkerülése érdekében – noha ez ma szinte reménytelennek látszik – az Egyesült Államoknak el kell ismernie az új Kínát, amely gyors ütemben nagyhatalommá válik, nem szabad beavatkoznia az ázsiai ügyekbe, Európának pedig meg kell őriznie önállóságát, függetlenségét és semlegességét, szorosan együtt kell működnie az amerikai nyomás alól felszabadult, majdan szocialista Angliával.

Európában és a világon másképp fog megvalósulni a szocializmus, mint ahogy azt a XIX. századi forradalmárok képzelték, de mindenképpen be fog következni, mégpedig jóléti államok formájában, amelyekből az egykori kapitalizmus és a *laisser faire* rendszere csak a múlt ősi emlékeinek fog tűnni.

Puszta álom volna ez? „Amiről egy nemzedék álmodik, az a következő nemzedék számára már valóság."

Most, hogy minden szenvedély kialudt már bennem, jól tudom, hogy végeredményben sohasem az valósul meg, az az abszolút valami, amire az ember törekedett, hanem valami ahhoz hasonló. A fiatalok és szenvedélyesek számára azonban nélkülözhetetlen a küzdelem és az illúzió. Az ember csak tévedésekből, csalódásokból, vesztett csatákból tanul, és csak így tudja mindig újrakezdeni a harcot. Hiszek abban, hogy az eszmék és a szem-

benálló társadalmi erők jelenlegi küzdelméből – HA MARAD RÁ IDŐ – új szintézis fog születni.

Gyakran töprengek rajta, ha újra kellene kezdenem, ugyanúgy cselekednék-e, ugyanúgy reménykednék-e, ugyanúgy igyekeznék-e megjobbítani a világot. Azt hiszem, igen. Mindannyiunknak megvan a magunk sorsa, a magunk szerepe, amit be kell töltenünk, és majd a történelem fogja megítélni, sikerült-e valami értékeset alkotnunk.

Ellenségeimnek sokat köszönhetek, talán még többet, mint barátaimnak, mert az a ki nem alvó gyűlölet és szidalom, amit fél évszázadon át rám zúdítottak, sokban hozzájárult, hogy azzá legyek, amivé lettem, segített, hogy megtaláljam önmagamat. Gyűlöletük vitamininjekcióként sarkallt és ösztönzött munkára. Megkeményített, kimozdított a természetemben rejlő apátiából és lustaságból, segített legyőzni a borúlátást, amely depressziós időszakaimban arra csábított, hogy adjam fel a harcot. Azt hiszem, senki sem tett nekem olyan nagy szolgálatot, mint legádázabb ellenségeim. Hálás vagyok nekik ezért, és őszinte köszönetet mondok érte.

Most pedig, amikor már hetvenkilenc éves vagyok, és a földközi-tengeri Alpok hullámos hegyei között, egy kis faluban élek, és leghűségesebb társamon kívül már nagyon kevés barátom maradt – de ők csak annál kedvesebbek nekem –, készen állok arra, hogy szembenézzek azzal a még nagyobb és örökös magánnyal is, amelyből nincs visszatérés. Nem lennék őszinte, ha azt mondanám, hogy sajnálkozás nélkül megyek el.

Vence, 1954. szeptember

Szerzői jegyzetek

20. old. A Károlyi család a grófi címmel együtt azt a jogot kapta, hogy címerében a szokásos kilenc helyett tizenegy ágú grófi koronát hordjon. Az egyetlen magyar család volt, amely ezzel a kiváltsággal büszkélkedhetett.

55. old. A föderatív Ausztria eszméje még 1871-ben, Hohenwart miniszterelnöksége idején felmerült. Hohenwart a magyarokkal és a németekkel szemben akarta ily módon megerősíteni a Monarchiát, és sikerült meggyőznie Ferenc Józsefet, hogy Prágában koronáztassa magát Csehország királyává. Ezt a tervet azonban meghiúsította az idősebb Andrássy Gyula, aki attól tartott, hogy a csehekkel való kiegyezés gyengítené Magyarország helyzetét a birodalmon belül és a magyarság uralmát saját területein. A csehek ugyanis ez esetben támogathatnák a magyarországi szlávokat, az ausztriai németek pedig, mint a föderáció ellenségei, mindent megtennének a Monarchia lerombolására és azért, hogy Magyarországot szorosan Berlin szekeréhez kötözzék.

56. old. Fiume akkor politikailag Magyarországhoz tartozott mint annak egyetlen kikötője. Lakossága zömmel olaszokból állt, de a délszlávokhoz húzott, akikhez földrajzilag tartozott. Az 1905-ös „fiumei rezolúció" Bécs ellen irányult, és politikai szövetséget kínált a magyar Függetlenségi Pártnak. Teljes szakítást jelentett tehát az egykori Jellacsics-féle politikával. Ám Kossuth Ferenc, az 1905-ös választásokon győzelmet aratott Függetlenségi Párt vezére, aki kereskedelemügyi miniszter lett, hamarosan olyan törvényjavaslatot dol-

gozott ki és fogadtatott el, amely a horvát vasutakat teljesen magyar irányítás alá helyezte, s így súlyosan sértette a horvát érdekeket.

79. old. A majorátusok urait egy új törvény azon a címen, hogy nélkülözhetetlenek a gazdálkodásban, felmentette a katonai szolgálat alól. Akadtak azonban olyan ritka, de becsülésre méltó kivételek, mint sógorom, Esterházy Pál, aki e törvény ellen demonstrálva önként jelentkezett a frontra, és hamarosan el is esett Galíciában.

91. old. A delegációk a magyar és az osztrák parlament 50-50 tagjából álltak, és évente egyszer ültek össze. Egymástól függetlenül, előzetes utasítások nélkül tanácskoztak, és a tagjaikat kijelölő parlamentnek sem tartoztak felelősséggel. Véleményeltérés esetén a két delegáció közös ülést tartott, s ilyen esetben az egyszerű többségi szavazat döntött.

95. old. Memorandumunk így végződött: „Mivel a dinasztiának, Magyarországnak és a kettős Monarchiának életbe vágó érdeke, hogy Románia ne támadjon meg bennünket, a memorandumot aláíró fent nevezett képviselők a dinasztiával szemben hazafias kötelességüknek tartották, hogy bizalmas használatra a fentieket Felséged tudomására hozzák. Tették ezt azért is, hogy ne érhesse őket később a vád, hogy ily életbe vágó kérdésekben nem nyilvánították véleményüket."

105. old. Erzberger, a Centrum-párt vezére Németországban parlamentáris uralmat követelt, és a kormány háborús céljainak megjelölését kívánta.

108. old. E paktum értelmében csak azok kaptak volna választójogot, akik írni-olvasni tudtak – Magyarországon 33% volt az analfabéták aránya! –, és betöltötték 24. életévüket. Ez alól csupán a Károly-keresztesek jelentettek volna kivételt. A szavazás csak a városokban lett volna titkos, a vidéki választókerületekben továbbra is nyílt maradt volna.

125. old. A válasz így hangzott: „Az amerikai kormány már több alkalommal teljes nyíltsággal tudatta azokat a feltételeket, amelyek alapján az Egyesült Államok békekötésre gondolhat, és nem áll módjában fontolóra venni egy olyan konferenciára irányuló javaslatot, amelynek tárgya tekintetében álláspontját és szándékát már világosan megfogalmazta."

128. old. Később, amikor miniszterelnök lett, a parlamentben kijelentette: „Ebben az országban, ahol szent a ma-

gántulajdon, földreformot követelni annyi, mintha a nadrágját kérnék el az embertől."

149. old. A reakció a mi kormányzatunk aláásása céljából később azt az álhírt terjesztette, hogy Andrássy, Dutasta berni francia nagykövettől táviratot kapott, mely szerint Clémenceau és Foch nagyobb területi áldozatok követelése nélkül is hajlandó különbékét kötni a Monarchiával. Az erről a korszakról később megjelent történeti munkák bebizonyították, hogy ebben egy szemernyi igazság sem volt.

161. old. Október 31-én délután feleségem üzenetet kapott egy unokatestvérétől, hogy Tisza élete veszélyben van, háza körül gyanús elemek ólálkodnak. Katus nyomban felhívott telefonon, és én megtettem a szükséges intézkedéseket. Később Katus ennél az unokatestvérénél érdeklődött, hogy minden rendben van-e. Ellenségeink ennek alapján azt terjesztették, hogy Katus tudott a Tisza élete elleni összeesküvésről, és telefonon afelől érdeklődött, hogy „megtörtént-e már a dolog". Ilyen képtelen legendákat agyaltak ki és terjesztettek rólunk. Az az ember, akit a Tisza-gyilkosság sugalmazójának tartok – Friedrich István –, később a fehérterror egyik vezéralakja lett.

170. old. A küldöttségben helyet kapott Bokányi Dezső, a Munkástanács képviselője, egy vezérkari tiszt mint katonai szakértő és báró Hatvany Lajos, a liberális laptulajdonos. Jászi Oszkár és én voltunk a politikai küldöttek, és elkísértek bennünket gazdasági (élelmezési és tüzelőanyagellátási) szakértők is. Az utolsó pillanatban a Katonatanács Csernyák Imre századost jelölte ki saját képviselőjéül, arra hivatkozva, hogy a forradalom győzelme a hadseregnek köszönhető. Így kénytelenek voltunk Csernyákot is magunkkal vinni, hiszen nem lett volna bölcs dolog semmibe venni és magunkra haragítani a Katonatanácsot, ezt a nagy hatalmú testületet, amely távollétünkben súlyos nehézségeket okozhatott volna. Csernyák saját tervezésű, fantasztikus egyenruhában jelent meg az indulásnál, de jelenléte kétségkívül a forradalmi idők jele volt.

175. old. A leszerelés után a rend fenntartására hat gyalogh adosztályt és két lovas hadosztályt tarthattunk fegyverben.

175. old. Ez a vonal a Szamostól kiindulva Besztercén és Marosvásárhelyen át a Maros mentén haladt ennek tor-

kolatáig, majd Szabadkán, Baján és Pécsen keresztül húzódott a horvát határfolyóig, a Dráváig. A fegyverszüneti egyezmény azt is előírta, hogy meghatározatlan számú vasúti mozdonyt és kocsit át kell engednünk az antantcsapatoknak. A Magyarországon állomásozó német ezredeket tíz napon belül le kellett fegyvereznünk, és ezeknek el kellett hagyniuk az országot.

175. old. Táviratunkban leszögeztük, hogy elvben elfogadjuk a belgrádi fegyverszüneti feltételeket, amelyek hasonlóak a páduai fegyverszünet feltételeihez, de kormányunk csak abban az esetben írja alá ezt a szerződést, ha a békeszerződés megkötéséig az antant elismeri Magyarország addigi határait (Horvátország és Szlavónia kivételével), és védelmet nyújt számára az esetleges német, román, cseh vagy délszláv támadásokkal szemben. A közigazgatásnak Magyarország egész területén a békeszerződésig a mi kezünkben kellett maradnia.

182. old. A parlament egyhangúan megszavazta a köztársaságot.

187. old. Hogy a parasztoknak milyen homályos fogalmaik voltak a köztársaságról, ezt az az eset is mutatja, hogy egy faluban azt panaszolták, a köztársaság csupán egyetlen napig tartott, utána „jöttek a csendőrök. és elvitték". A „köztársaság" ugyanis számukra azt a zsákmányt jelentette, amelyet a forradalom első napjaiban szomszédaiktól szereztek. Amikor azután helyreállt a rend, úgy érezték, hogy ezzel a köztársaság is megszűnt létezni.

189. old. Ha a helyzet nem lett volna olyan tragikus, uralkodó osztályaink irtózását a legközönségesebb szociális intézkedésektől egyenesen komikusnak lehetett volna tekinteni. Egy példa: legnagyobb gondjaink egyike a frontról rongyosan hazatérő katonák felruházása volt. A Vöröskereszt, amelynek feleségem volt az elnöke, azt a megbízást kapta, hogy gyűjtsön össze ruhákat a lakosság jómódú elemeitől. Mindazoknak, akiknek tíz öltönynél többjük volt, ebből egyet át kellett adniuk. Ezt a szükségintézkedést az uralkodó osztály tagjai már kommunista jellegűnek tekintették, és feleségemet ettől kezdve „vörös Katusnak" nevezték. Ugyanaz az antiszociális magatartás nyilatkozott meg akkor is, amikor a nagy lakásokban kihasználatlan szobákat rekviráltunk a hajléktalanok számára.

191. old. A dolgok odáig fajultak, hogy Böhm Vilmos hadügyminiszter benyújtotta lemondását, mire Cuninghame, a brit misszió vezetője lépett közbe, kérve a minisztert, hogy vonja vissza lemondását, mivel az antant intézkedései nem a Károlyi-kormány ellen irányulnak (ahogy ellenségeink állították), hanem a háborúban legyőzött Osztrák–Magyar Monarchia ellen. Biztosította Böhmöt, hogy az angol nép rokonszenvvel viseltetik az új demokratikus Magyarország iránt, amennyiben ez nem fordul bolsevista irányba. Végül megakadályozta, hogy Vix alezredes végrehajtsa egyik megtorló intézkedését, amelyet a határ menti városok magyar lakossága által tanúsított ellenállás miatt helyezett kilátásba. A francia kormány megbocsáthatatlan hibát követett el, amikor korlátlan hatalmat adott egy ilyen ostoba, szűk látókörű ember kezébe, aki soha nem töltött be felelős tisztséget, és semmit sem tudott arról az országról és arról a népről, amely fölött ilyen rendelkezési jogot kapott. Ilyen kaliberű embert soha nem szabadott volna Magyarország teljhatalmú diktátorává tenni. Politikai szemlélete és horizontja nagyjából egy őrmesterének felelt meg, s teljesen levették lábáról azoknak a magyar arisztokratáknak a hízelgései, akik saját céljaikra használták fel, s általa küldték a mi kormányunk ellen kihegyezett jelentéseiket Párizsba, hogy helyzetünket tarthatatlanná tegyék. Mindezt azért tartom szükségesnek itt elmondani, mert háború utáni helyzetekben ilyesmi gyakran előfordult, és súlyos károkat okozhat.

192. old. Feleségemet felháborította a politikai foglyok bántalmazása, s takarókat, párnákat, könyveket küldött nekik. A kommunisták ettől kezdve szimpatizánsnak tekintették, és gyakran fordultak hozzá segítségért.

193. old. A földtelen parasztok lassúnak találták a földreform végrehajtását, türelmetlenségükben több helyen erőszakkal birtokba vették a földet, és elűzték a birtokosokat. Apósom tiszadobi kastélyát, ahol feleségem született, ugyancsak feldúlták, a bútorokat felhasogatták, és otthon feltüzelték, a tapétákból pedig az asszonyok szoknyát varrtak maguknak.

196. old. Feleségem családja a forradalom után Svájcba távozott. E nehéz napokban Katus arra kérte mostohaapját, Andrássy Gyulát, hogy a katasztrófa megelőzése érdekében segítsen megőrizni az ország egységét. Andrássy azt válaszolta, hogy semmiféle együttmű-

ködésre nem hajlandó, s egyetlen vágya, hogy a helyzet még rosszabbá, tarthatatlanná váljon.

201. old. Garami és Peidl voltak az egyedüli szociáldemokrata vezetők, akik nem voltak hajlandók egyesülni a kommunistákkal, és lemondtak tisztségükről.

203. old. Böhm Vilmos két héttel előbb még arra kért felhatalmazást, hogy leszámolhasson a kommunistákkal, akiknek létszámát az egész országban ezerre becsülte. „Ehhez soha nem fogok hozzájárulni" – válaszoltam.

209. old. Hamburger Jenő népbiztos arra próbálta rábeszélni Kun Bélát, nevezzen ki engem tanácsadóvá a földreform végrehajtásához.

213. old. Amikor Szegeden Károlyi Gyula és Teleki Pál, Bécsben pedig Bethlen István arra kérték Franchet d'Esperey-t, hogy szállja meg Magyarországot, a tábornok így válaszolt: „Csak nem képzelik, hogy hajlandó lennék francia vért ontani Magyarország belső ügyeiért?" De a vichyi politikának ezek az előfutárai mindaddig, amíg ez nem volt kockázatos, nyugodtan együttműködtek a németbarátokkal, Franciaország ellenségeivel.

217. old. Amikor az óceánjárón New York felé hajóztunk, megpróbáltam elmagyarázni Bakosnak az időeltolódást, hogy amikor Párizsban 12 óra van, itt az óceán közepén még csak 10 óra. Ő azonban nem hitt nekem. Egy reggel örömtől ragyogó arccal lépett be kabinomba. „Megcsíptem a fickókat – suttogta. – Láttam, amint visszaállították az óramutatót." Kiderült, hogy a függöny mögé búvva megvárta az éjfélt, és megleste, hogyan csinálják ezt a „csalafintaságot". Ezek után nem akartam elrontani azt az örömét, hogy hazatérésünk után elmesélhesse barátainknak, miként járt túl azoknak a külföldi csibészeknek az eszén, hozzátéve, hogy „az urakat persze könnyű becsapni".

224. old. Igen jellemző volt a következő eset. Néhány katona elfogott egy tisztet, akit kegyetlensége miatt emberei különösen gyűlöltek. Elhatározták, hogy kivégzik, de egy fiatal kommunista meg akarta akadályozni a gyilkosságot, és igyekezett megtéríteni a tisztet „az új eszmének", ahogy akkoriban nevezték. A tiszt térdre vetette magát „megmentője" előtt, fogadkozva, hogy miután most megértette, milyen nagy bűnöket követett el a múltban, le fogja vezekelni őket. Végül

egymás karjába borultak, és az eredetileg kivégzésre készülődő katonák azzal a felemelő érzéssel távoztak, hogy könyörületes magatartásukkal egy új harcost toboroztak a földi paradicsomért folytatandó küzdelemhez. Néhány héttel később, amikor már fehérterror dühöngött Magyarországon, a „megtérített" százados egy terrorkülönítmény élére állt, hogy boszszút álljon megaláztatásáért. Az ilyen tapasztalatok – és sok ilyen eset volt – megváltoztatták ezt a kezdeti romantikus kommunista magatartást.

227. old. Munkásokat és parasztokat elevenen dobtak be az égő kemencékbe, s ezt tréfásan úgy nevezték, hogy „tüzelőnek használják őket". Ártatlan zsidókat lerángcigáltak a vonatról, s felakasztották őket az orgoványi erdő fáira. A kommunisták feleségeit a tisztek megerőszakolták, majd továbbadták a közkatonáknak. Somogyi Bélát, a *Népszava* szerkesztőjét, és munkatársát, Bacsó Bélát egy nap a Dunában találták meggyilkolva. A gyilkosok kilétét pontosan tudták, de nem tartóztatták le őket, mert ez a gaztett minden bizonnyal a kormányzó hozzájárulásával történt.

227. old. Hohler brit főmegbízott, Gorton tábornok, a szövetséges katonai misszió vezetője és Troubridge tengernagy, a szövetséges dunai hajóhad parancsnoka 1920. februári és márciusi jelentéseikben többek között azt állították: „Magyarországon semmiféle terror nincs, az élet ugyanolyan biztonságos, mint Angliában." Troubridge zárójelben ugyan megjegyezte, hogy „tegnap meggyilkolták Somogyi Bélát, a szociáldemokrata napilap szerkesztőjét", de Horthyt úgy jellemezte, mint liberális gondolkodású, erős jellemű férfit, a kormányt pedig, mint egy keresztény ország keresztény kormányzatát.

237. old. Mentoni csatának azt nevezték, amikor Mussolini csapatai 1940-ben ellenállás nélkül bevonultak Mentonba.

267. old. Amikor az antant Legfelsőbb Tanácsa 1919. november 26-án ténylegesen elismerte a magyar kormányt, ezt a következő feltételekhez kötötte: „A magyar kormánynak minden magyar állampolgár számára biztosítania kell az összes állampolgári jogokat, beleértve a sajtó, a gyülekezés és a szabad politikai véleménynyilvánítás szabadságát, és általános választójogot kell bevezetnie az egyenlő, titkos és demokratikus szavazás alapján." E feltételeket Horthyék soha

nem teljesítették. Anglia liberális és baloldali köreiben 1924-ben az volt az uralkodó vélemény, hogy a kölcsönt csupán gazdasági szempontból kell nézni, és feltétel nélkül meg kell adni, mivel a Népszövetség segítsége a népet illeti, függetlenül attól, milyen kormányzata van az illető országnak. Azt hangoztatták, hogy a Népszövetségnek akkor is meg kell adnia a kölcsönt, ha az illető kormány reakciós, vagy akár háborús céljai vannak.

272. old. Gróf Sigray a Károlyi-kormány idején az én megbízásomból Svájcba ment diplomáciai küldetéssel.

273. old. Feleségem ellen a szokásos módon és hevességgel kezdtek intrikálni. Mrs. Despard, viktoriánus típusú kedves, öreg hölgy például meghívta New York-i lakására, mire az egyik legnagyobb szlovákiai földbirtokos felesége, aki az ottani földreform következtében birtoka nagy részét elveszítette, felkereste a hölgyet, és arról „tájékoztatta", hogy vendége a budapesti vörösterror idején kivégeztette saját szüleit. Mrs. Despard már éppen le akarta mondani a meghívást, amikor megérkezett a mit sem sejtő Katus. Minden tisztázódott, és a hölgy kijelentette, hogy a földbirtokos nejét többé nem akarja látni.

278. old. A herceg feleségem egyik unokatestvérét vette feleségül.

278. old. Holló Lajos és P. Ábrahám Dezső.

279. old. Mivel közismert pacifista voltam, nem tűnt nagyon valószínűnek, hogy a központi hatalmak beavattak volna katonai terveikbe. Windischgraetz elég ostoba volt ahhoz, hogy azzal vádoljon: 1917 őszén átadtam a franciáknak a Chemin des Dames-i német offenzíva terveit. Először is ez az offenzíva ekkor már lezajlott, másodszor nem is német, hanem francia offenzíva volt, és a csata német győzelemmel végződött. „Árulásom" tehát nem volt túlzottan eredményes. Ilyen képtelen mesének csak egy terrorista rendszer bírósága adhatott hitelt.

284. old. Mielőtt elhagytuk az Egyesült Államokat, abban állapodtunk meg, hogy feleségem a következő ősszel folytatja majd félbeszakadt előadókörútját. Amikor azonban vízumot kért, a párizsi amerikai konzulátuson elutasították, nyilván azért, mert az amerikai külügyminisztériumnak kínos volt a mellettünk rendezett kampány, és hallani sem akartak többé rólunk. Számos közéleti személy újra kiállt feleségem mellett, és

Wheeler szenátor azt követelte, hogy indokolják meg az elutasítást. Kellogg külügyminiszter azonban nem volt hajlandó megjelölni az okokat, bár mindenki gyanította, hogy Széchenyi László magyar követ felől fúj a szél. Néhány évvel később, Stimson külügyminisztersége idején, megkaptuk a vízumot és a teljes erkölcsi jóvátételt.

Mielőtt elhagytuk Angliát, magyar útlevelekért folyamodtunk, hogy el ne veszítsük állampolgárságunkat (közeledtünk emigrációnk tizedik évéhez). Addig jugoszláv útlevelet használtunk, amelyet a jugoszláv kormány előzékenységének köszönhettünk. Néhány angol barátunk kísérte el gyermekeinket a magyar konzulátusra. De még az ő útleveleiket is elutasították azzal az indokkal, hogy önként mentek szüleikkel emigrációba. (A legidősebb is csak négyéves volt távozásunk idején.) Később egy ismert angol politikus fordult ügyünkben a népszövetségi magyar képviselőhöz, de ő is visszautasításban részesült. Így továbbra is hontalanok maradtunk.

288. old. Victor Basch egyike volt első franciaországi barátainknak. Magyar-zsidó származású, alacsony, aggresszív emberke volt, enciklopedikus műveltséggel, a germán és latin kultúra pompásan ötvöződött szellemében. Franciaország német megszállása idején néhány francia „hazafi" a nyolcvanéves férfit és hasonló korú feleségét kiemelte a német koncentrációs táborba tartó szállítmányból, és helyben mindkettőjüket meggyilkolta. A francia jobboldal szemében azóta volt „fekete bárány", amióta bátran kiállt a Dreyfus-ügyben.

296. old. Feleségem tervet dolgozott ki arra, hogy Saskatchewanban vagy Albertában telepet létesítsen magyar munkások számára, akik ott szabad földterületen, közösségben dolgozhatnának. A jobb földekért valamit fizetni kellett volna, de a kanadai kormány hajlandó volt kölcsönt nyújtani, így ez a nehézség is elhárult. A sajtó azonban megneszelte a dolgot, és glosszák jelentek meg arról, hogy Kanadában politikai menekülteket, liberálisokat és szocialistákat készülnek letelepíteni. Mivel a mi embereinknek nem volt útlevelük, csupán francia személyazonossági igazolványuk, a kanadai kormány visszavonta ígéretét, és a tervet fel kellett adni. Súlyos csalódás volt ez a szerencsétlen bányászok számára, akiknek ekkor már állásuk

sem volt, és minden reményüket a kanadai tervbe vetették. Végül is a kudarc szerencsének bizonyult, mert 1928-ban bekövetkezett az a katasztrofális szárazság, amely sok külföldi telepes és kanadai farmer nyomorúságos pusztulásához vezetett.

343. old. Az 1930-as népszámlálás idején a lakosság 67%-ának semmi földje vagy a létminimumnál kevesebbje volt. 36 nagybirtokosnak több volt a földje, mint 1,2 millió törpebirtokosnak. A szánalmasan alacsony mezőgazdasági bérek és a több mint 12 órás munkaidő ellenére télen sokan ingyenes munkát vállaltak, hogy biztosítsák maguknak a nyári aratási munkát.

374. old. Anatole France a *Lúdláb királyné*-ban ezt írja az isteni törvényekről: „ha sértik is értelmünket, ez csak azért van, mert fölötte állnak, és nem a látszólagos, hanem az igazi emberi céloknak felelnek meg". Ugyanez elmondható a sztálini dogmákról is.

380. old. Kája, feleségem nővére (Odescalchi hercegné) szervezte, gróf Szapáry Erzsébettel együtt, a Lengyelországból Magyarországra érkező menekültek megsegítésére. Kája halála után az az angol tiszt, akivel menekült, sógornőm holmija között ajánlóleveleket talált az akkori budapesti brit követségtől a brit hatóságokhoz, s ezekben elismerést nyert az az áldozatos és veszélyes munka, amelyet Kája a szövetségesek érdekében végzett, többek között lengyelországi szabotázsakciók szervezésével.

382. old. Jugoszlávia feldarabolása az akkori Olaszországnak és Magyarországnak is érdeke volt. Magyar földön képezték ki azokat a horvát terroristákat, akik 1934-ben meggyilkolták Sándor jugoszláv királyt. Ez volt az első lépése annak a folyamatnak, amelynek végső haszonélvezője 1941-ben Németország lett.

383. old. A háromhatalmi egyezményt 1940. szeptember 27-én Németország, Olaszország és Japán írta alá. Magyarország, Szlovákia és Románia később csatlakoztak.

384. old. A mozgalom sok más országra is kiágazott. New Yorkban Vámbéry Rusztem professzor, Moholy-Nagy, a művész és Fényes László, a magyar képviselőház egykori bátor tagja alakítottak csoportot, Hollywoodban Lugosi Béla, az ismert színész, és csoportok alakultak Mexikóban, Kanadában, Bolíviában, Argentínában, Chilében, Brazíliában, Algériában, Palesztinában is, és Svájcban is.

385. old. Eckhardt Tibor múltja nem sok bizalmat keltett. El-

nöke volt az Ébredő Magyaroknak, az első fehérterrorista szervezetnek, később megszavazta a zsidótörvényeket. 1934-ben ő képviselte a Népszövetségben Magyarországot, amelyet bűnrészességgel vádoltak Sándor jugoszláv király és Barthou francia külügyminiszter meggyilkolásában. A háború alatt, miután Anglia nem fogadta be, Amerikába szökött.

389. old. Az alapelvek a következők voltak: Szövetséges Európa, amely kisebb övezeti föderációkból állt; közös vámterület, közös pénznem, közös külpolitika, közös hadsereg, a társadalmi problémák központosított megoldása, a büntetőtörvénykönyvek egyöntetűsége stb. Az övezeti föderációk egy központi szövetségi hatóság összehangolásával saját gazdasági terveket dolgoznak ki. A Dunai Szövetség, noha túlnyomórészt mezőgazdasági országokból állna, ipari tervet is kidolgozna, elsősorban a helyi nyersanyagok feldolgozására. Ugyanakkor minden tagország megtartja saját nyelvét, kultúráját, vallását és szokásait.

389. old. A bizottság tagjai a következők voltak: Csehszlovákiából Ladislas Feierabend és Jan Lichter, Görögországból C. Capernaros, Lengyelországból Mikolajczyk es W. Kulerski, Romániából Pavel, Jugoszláviából Milan Gurilovics, Fran Gabrovsek, Rudolf Bicsanics. A térség paraszti vezetői között állandó vitatéma volt a háború utáni agrárreform kérdése. A magam részéről szövetkezetek alakítását javasoltam az egykori nagybirtokokon, amelyek modern gépi felszerelés segítségével, emberi munkaerőt felszabadítva, nagy mennyiségű búzát és egyéb gabonát tudnak termelni. Az intenzív mezőgazdaság pedig értékesebb élelmiszereket termelhet, így nem lenne szükség nyugati tőkesegítségre.

406. old. Két évvel később Katust egy éjszaka a telefon csengése riasztotta fel. Egy hang csak ennyit mondott: „Épp most döntöttük le a püspököt, már rég meg kellett volna tenni."

410. old. Károlyi György egyike volt a város ismert alakjainak. Még a gyerekek is ismerték magas alakját, sápadt arcát és fekete szakállát és hosszú pórázon vezetett három pincsikutyáját. Amikor megunta színésznő feleségét, egy angol nő lett a szeretője, akivel beutazta egész Európát, de feleségének és leányainak is el kellett kísérniük őket, mégpedig II. osztályon, miközben ő szeretőjével az elsőn utazott.

411. old. Két magyar származású brit közgazdász, Balogh Tamás és Káldor Miklós jelentést készített a magyar pénzügyi helyzetről, amely abban az időben katasztrofálisnak tűnt. Néhány heti ott-tartózkodás után mi sem tartottuk elképzelhetőnek, hogy Magyarország elkerülheti a teljes gazdasági és pénzügyi összeomlást.

424. old. Különös esetünk volt azokban a napokban. Mindkettőnket meghívtak egy december 13-i Luca-napi ünnepségre. Ilyenkor a szokás szerint szellemeket idéznek, és jövőt mondanak. A lányok ilyenkor férfialsóneműt tesznek a párnájuk alá, és azt tartják, hogy az a férfi lesz a férjük, akiről álmodnak. Volt a társaságban egy román eredetű, magyarul nem is beszélő, különös jósnő, aki semmit nem tudott a mi kilétünkről. Ez azt jósolta Katusnak, hogy nem maradunk Magyarországon, nem ott fejezzük be életünket, hanem hamarosan más országba költözünk. Ez a váratlan jóslat elkedvetlenítette a társaságot. Mi magunk tudtuk a legkevésbé elképzelni, hogy beigazolódhat.

438. old. Mindszenty bíboros arra kérte Spellman bíborost, hogy Szent István koronáját ne adják vissza Magyarországnak, hanem helyezzék el Rómában.

449. old. A házat egyik nagybátyám építtette a szeretője számára. Halála után a nőt a család kitette a házból, mire ő megátkozta az összes Károlyiakat, hogy soha sehol ne találjanak nyugalmat, sehol ne tudjanak megtelepedni. Az átok beteljesedett, s nem is csak az én esetemben.

A fordító jegyzetei

1. „Ez nem sok, de mégiscsak valami." Berchtold később a Monarchia külügyminisztere lett, az ő nevéhez fűződik az 1914 nyarán Szerbiához intézett végzetes ultimátum, amely a világháborúhoz vezetett.
2. Károlyi Mihály e nagyanyjához és annak Antónia nővéréhez írta Petőfi *Batthyány és Károlyi grófnék* című versét.
3. „Most és mindörökké."
4. Batthyány Gyuláné Károlyi Zsuzsanna.
5. „Csak mi számítunk."
6. Kb.: „Íme Gambetta, ez az ostoba." Louis Gambetta (1838–1882) francia republikánus politikus, ez időben a nemzetgyűlés elnöke, 1881–82-ben miniszterelnök.
7. Teljes címén: *Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit* (A civilizált emberiség hagyományos hazugságai) (1883).
8. „Szövetkezés és szocializmus". Előadás a Magyar Gazdaszövetség szociális tanfolyamán 1908-ban. Újabban megjelent Károlyi: *Az új Magyarországért* című kötetben (Bp. 1968), 11–23. l.
9. Károlyit már 1905 januárjában képviselővé választották Pétervására, függetlenségi programmal, de miután a képviselőházat 1906-ban feloszlatták, a következő választáson nem jelöltette magát. 1910-ben Kápolna képviselője lett, parlamenti tevékenysége tulajdonképpen ekkor kezdődött.
10. Kovács Gyula függetlenségi képviselő. Tiszát közvetlen közelről elhibázta, majd öngyilkosságot kísérelt meg, szintén sikertelenül.

11. A „Lex Apponyi" néven ismert 1907: XXVII. tc. bevezette az ingyenes népoktatást, és felemelte a tanítók fizetését, de fő célja a nemzetiségek elmagyarosítása volt. Jelentősen csökkentette a nemzetiségi iskolák számát, a megmaradtak tanítóit pedig – anyagi és adminisztratív eszközökkel – „kifogástalanul hazafias állampolgári nevelésre" kötelezte.
12. Károlyi már 1912 novemberében levélben fordult Raymond Poincaré francia miniszterelnökhöz, aki azonban csak 1914 februárjában – ekkor már a Francia Köztársaság elnökeként – fogadta. Ekkor zajlott le az itt leírt beszélgetés.
13. Károlyi útitársai Barabás Béla, Héderváry Lehel, Ráth Endre és Zlinszky István függetlenségi képviselők, továbbá Buza Barna, Friedrich István (a későbbi ellenforradalmi miniszterelnök) és a szociáldemokrata Kunfi Zsigmond voltak.
14. Ráth Endre.
15. „Ennek nyaktilóra való feje van!"
16. „Ilyen mélyre süllyedtünk!"
17. „Ha Isten nem tesz csodát, háború lesz."
18. A Választójogi Blokk 1917. június 6-án alakult meg a Károlyi-párt, a szociáldemokraták, a radikálisok, a Vázsonyi-féle Demokrata Párt és a Giesswein-féle keresztényszocialisták részvételével. Június 8-án a blokk pártjai negyedmilliós tömegtüntetést rendeztek a Városháza udvarán és az épület körül.
19. A Monarchia titkos különbéke-ajánlatáról van szó, amelyben IV. Károly elismerte a franciák igényét Elzász-Lotaringiára. Az ügy napfényre kerülése után az uralkodó és külügyminisztere teljesen behódolt a németeknek.
20. A Károlyi politikai tönkretételét célzó politikai feljelentés *Az Újság* szerkesztőjéhez intézett nyílt levél formájában jelent meg a lap 1918. január 19-i számában. Károlyi január 22-én nyilatkozatban válaszolt (lásd *Az új Magyarországért*, 164–65. l.).
21. A látogatók Andrássy párthívei, Ugron Gábor és egy társa voltak. Ugron az ellenforradalom után, önmagát tisztázandó, részletesen beszámolt erről egy nyilatkozatában (*Új Magyar Szemle*, 1920. II. k. 364. l).
22. Tisza az összeomlás küszöbén az uralkodó megbízottjaként érkezett Zágrábba és Szarajevóba. Nem észlelve az idők változását, kihívó és parancsolgató magatartásával végképp elmérgesítette a helyzetet.

23. Az utolsó választást még 1910-ben tartották, s a háború idején a képviselőház mandátumát évről évre meghosszabbították.
24. *Egy egész világ ellen* című emlékiratainak annak idején kiadatlanul maradt második részében Károlyi hosszan és név szerint felsorolja a kormányára feleskövő egykori előkelőségeket. (Lásd *Az új Magyarországért* című kötetben, 380–402. l.).
25. „Ilyen mélyre süllyedtek?"
26. A megjegyzés arra utal, hogy Károlyiék nem az összes *magyarországi*, hanem csak a *magyar* népet képviselhetik.
27. „Ő az egyedüli, aki enyhíthet az Önök sorsán. Tömörüljenek köré, Ő az Önök egyetlen reménye."
28. Angol diplomata és publicista, az *Encyclopaedia Britannica* rágalmazó, horthysta szellemben megírt Károlyi-cikkének szerzője. W. A. M. Goode a húszas években nem hivatalos diplomáciai küldetésben járt Magyarországon.
29. Az öttagú jogászküldöttség szóban is kifejezett véleményét Kmety Károly professzor foglalta írásba, s hozta nyilvánosságra, amikor tanártársa, Király János az ellenforradalom idején rá akarta hárítani a jogi szakvélemény egész felelősségét. (Lásd *8 órai Újság*, 1921. január 4.)
30. „Nem belekerülni bűn, hanem benne maradni."
31. A szociáldemokrata pártválasztmány 1919. január 7-i, majd a Munkástanács január 8-i ülésén a balszárny (Pogány József, Garbai Sándor) a kormányzás átvételét, a jobbszárny (Garami Ernő) a kormányból való kilépést, a centrum (Kunfi) a Károlyi vezette koalíció fenntartását követelte. Ez utóbbi álláspont győzött. Néhány nappal később Berinkey Dénes elnökletével új, baloldalibb koalíciós kormány alakult, Károlyit pedig ideiglenes köztársasági elnökké választották.
32. Itt két ténykérdésben helyesbíteni kell az emigrációban megfelelő forrásokkal nem rendelkező és esetenként saját hívei által is tévesen informált Károlyi leírását. A kiáltványt *nem* olvasták fel a Munkástanácsban. Ezzel az álhírrel Simonyi nyilván azt akarta elérni, hogy Károlyi beletörődjön a helyzet megváltoztathatatlanságába. Másrészt: Berinkey Dénes 1920 júliusában, a népbiztosperben nem azt vallotta, hogy Károlyi aláírása hamisított volt, hanem, meglehetősen kitérő fogalmazásban, a következőt mondta

erről: „Az irat, amely a kezemben volt, ceruzával volt írva, alatta Károlyinak neve tintával szerepelt." A téves információt az emigráns Károlyi feltehetően ügyvédjétől, Nagy Vincétől kapta. A lemondás kérdése körül néhány évvel ezelőtt újra fellángolt a tudományos és publicisztikai vita. Anyagát lásd Illyés Gyula *Hajszálgyökerek* című kötetének 364–384. és 582–597. lapjain (Illyés cikkei, Simonyi Henri, Hajdu Tibor, Litván György, Mesterházi Lajos és Károlyi Mihályné hozzászólásai), majd a *Párttörténeti Közlemények* 1970/4. és 1972/3. számaiban (Siklós András és Hajdu Tibor tanulmányai). Mindenesetre tény, hogy Károlyi – noha addig nem akart lemondani – március 21-e után több sajtónyilatkozatot tett a Tanácsköztársaság mellett, elismerve annak az események által diktált szükségszerűségét, és, az első időben, segítséget nyújtott annak diplomáciai tárgyalásaiban.

33. Károlyit a tanácskormány a Hangya-szövetkezet politikai biztosává nevezte ki. E minőségében részt vett és felszólalt a termelőszövetkezetek vezetőinek június 3-i értekezletén, amely a súlyos közellátási helyzet megoldásáról tárgyalt.
34. Károlyi, egyébként nem alaptalan bizalmatlanságában, itt valószínűleg téved. A Kun Béla által közzétett táviratok valódiak voltak.
35. A leveleket, köztük a Bakos Mihálynak címzett, valójában a magyar munkássághoz szóló híres üzenetet, a szociáldemokrata dr. Molnár Kálmán hozta Magyarországra. Molnárt elfogták, és egy ideig börtönben tartották Károlyinak teljesített „futárszolgálata" miatt, Károlyi nővére azonban ettől fogva árulót gyanított benne.
36. A Károlyi család 1920. október 14-én indult el Prágából, Ausztrián át, Olaszországba.
37. Károlyiék 1921 áprilisától 1923 júniusáig éltek Jugoszláviában.
38. „A Windischgraetz herceg által nekem tulajdonított kijelentésekből egy szó sem igaz."
39. Az emlékirat *Vom Roten zum Schwarzen Prinzen* címmel 1920-ban jelent meg.
40. Az ún. „Lex Károlyi" voltaképpen a hazaárulók birtokainak elkobzásáról szóló 1915: XVIII. tc. kiegészítése volt.

41. Károlyi ügyvédei Nagy Vince, Nagy György, Buza Barna és Vámbéry Rusztem voltak.
42. A Károlyi elleni hazaárulási és birtokelkobzási per formailag nem büntető, hanem polgári eljárás volt. A királyi kincstár 1921. június 2-i keresetlevele alapján a budapesti királyi törvényszék 1923. február 21-én hozta meg az elsőfokú – elmarasztaló – ítéletet, amelyről azóta kiderült, hogy egyetlen szótöbbséggel született: a bíróság két tagja (Németh Péter és Igyártó Zoltán) ellene szavazott, és különvéleményét írásban is rögzítette. (Lásd erről Litván György *Történelmi palackposta* című cikkét a *Magyar Nemzet* 1968. július 14-i számában.) A jogerős ítéletet a Kúria 1924. december 16-án mondta ki. 1928. október 27-én a perújítási kérelmet is elutasították.
43. „A szent szertartás után már mindent szabad."
44. Károlyi 1929. december végén kezdte meg amerikai körútját. Előadásain nyíltan hangot adott a kommunizmus és a Szovjetunió iránti rokonszenvének. Emiatt a pozsonyi *Reggel*-ben hosszú sajtópolémiára került sor közte és Jászi Oszkár között, aki azt a vádat emelte ellene, hogy letért az októberi demokratikus program alapjáról.
45. Konsztantyin Fegyin 1930 körül néhény évig valóban külföldön élt, de aztán visszatért a Szovjetunióba, ahol köztudomásúan ma is vezető alakja az irodalmi életnek.
46. A *Retour de l'URSS* (Visszatérés a Szovjetunióból) című könyvében Gide kiábrándultsága jutott kifejezésre.
47. „Már túl vagyunk a mélyponton."
48. „Bármit tegyen is, mindenképpen az én hazám (vagy az én osztályom)."
49. Lásd *Károlyi Mihály Válogatott Írásai*, Bp. 1964., II. köt. 408. l.
50. Uo. 409–411. l.
51. Uo. 437–439. l.
52. A parlamenti fogadás jegyzőkönyvét lásd uo. 440–447. l.
53. „A kiskacsák szerencsésen átértek a túlsó partra."

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 48 BUDAPEST
45537

Tartalom

Előszó 5

Első rész
Feudalizmus

1. Családom és neveltetésem 19
2. 1900 38
3. Belépésem a politikába 51
4. A küzdelem 56
5. A Quai d'Orsay 63
6. A biztonság vége 66

Második rész
A küzdelem

1. Nehéz helyzetben 77
2. Házasságom 81
3. A hadseregben 86
4. Törekvésünk az olasz semlegesség fenntartására 93
5. Egy korszak vége 97
6. Az új éra 104
7. A bolsevik forradalom hatása a központi hatalmakra 109
8. Német titkosszolgálat Magyarországon . . . 119
9. Hanyatlás és bomlás 125

10. A dualizmus összeomlása 133
11. A forradalom 139
12. A Habsburgok végnapjai 150

Harmadik rész

A győzelem ára

1. A forradalom első hete 159
2. Felmentés telefonon 166
3. A belgrádi fegyverszünet 169
4. Az utolsó Habsburg lemondása 179
5. A köztársaság kikiáltása 184
6. A kormányzás keservei 188
7. A földreform 193
8. A hatalomátadás legendája 197
9. Életünk a diktatúra napjaiban 205

Negyedik rész

Emigráció

1. Elhagyom az országot 217
2. Olaszországi letartóztatásom 234
3. Jugoszlávia 243
4. „Nemes Anglia" 1923 253
5. Hazaárulási perem 278
6. Párizs a húszas években 284
7. Pillanatfelvétel Mexikóról 308
8. Ismét az Egyesült Államokban 316
9. Egy kontinens születése 325
10. Hitler előtt 355
11. A fasizmus győzelmes évei 360
12. A második világháború 371

Ötödik rész
Az út vége

1. Hazatérés 401
2. Életünk a népi demokráciában 422
3. A párizsi magyar követségen (1947–1949) . . 432
4. A másodszor is megtört szív 453

Végszó

Hit, illúziók nélkül 459

Szerzői jegyzetek 465
A fordító jegyzetei 477

A Tények és tanúk sorozat 1975–76. évben megjelent kötetei

1975
Marosán György: Tüzes kemence
Talpassy Tibor: Betöltötte hivatását
Germanus Gyula: Kelet varázsa I–II.

1976
Füst Milán: Napló I–II.
Katia Mann: Megíratlan emlékeim
Duczynska Ilona: Bécs – 1934 – Schutzbund
Kolozsvári Grandpierre Emil: A szerencse mostohafia
Fazekas György: Miskolci toronyóra
Dolores Ibárruri: Az egyetlen út (2., a Kossuth Kiadóval közös kiadás)

A Tények és tanúk sorozat 1977. évre tervezett kötetei

Várkonyi Nándor: Pergő évek
Füst Milán: Napló I–II. (2. kiadás)
Benedek István: Benedek Marcell
Markos György: Vándorló fegyház (2. kiadás)
Krúdy Gyula: A tiszaeszlári Solymosi Eszter (2. kiadás)
Jorge Timossi: A történet első lapja – Allende elnök ütközete
Moldova György: Szociográfiai írások I–II.

Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Kardos György · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · Tipográfus Kovács Gábor
Fedéltervező Urai Erika · Kiadványszám 1923
Megjelent 24,4 (A5) ív terjedelemben, 1977-ben
Garamond betűtípusból · MA 3072
77.3835.66-14-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

ISBN 963 270 560 2
ISSN 0324-797x